

ItK

1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1998

A TARTALOMBÓL

Jankovits László: P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók
Pavercsik Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom” (David Frölich prognosztikonkritikája)

Gyapay László: Kazinczy a debreceniségről (Kölcsey Csokonai-recenziójának hátteréhez)

Szántó Gábor András: A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj” (Ottlik Géza: *Iskola a határon*)

*

Szabó G. Zoltán: Kölcsey Hymnusáról
Nyarády Gábor: Az elfelejtett Aurora (1897–1904)

*

Fenyő István: Szolgabírák helyett polgárok (Két választás Magyarországon – Mikszáth előtt)

*

Imre László: Egy „kedves, ósdi román” (A *Bélteky ház* és a regényműfaj hagyományai)
Hász-Fehér Katalin: A nyilvános és a magános irodalomról (Utak Fáy Andráshoz és A *Bélteky ház*hoz)

*

Adattár

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1998. CII. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Köszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtyay Tünde
technikai szerkesztő

<i>Jankovits László</i> : P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmódózók	1
<i>Pavercsik Ilona</i> : „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom” (David Frölich prognosztikonkritikája)	10
<i>Gyapay László</i> : Kazinczy a debreceniségről (Kölcsey Csonkai-recenziójának hátteréhez)	31
<i>Szántó Gábor András</i> : A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj” (Otlík Géza: <i>Iskola a határon</i>)	67
Kisebbségi közlemények	
<i>Sárközy Péter</i> : „látomásban hírül kapta, nevét István mártír adta” (A római Santo Stefano Rotondo templom Szent István névadását ábrázoló freskója)	91
<i>Latzkovits Miklós</i> : A <i>Filius prodigusról</i> és egy drámaszerkesztői eljárásról	96
Műhely	
<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcsey <i>Hymnusáról</i>	114
<i>Nyárády Gábor</i> : Az elfelejtett Aurora (1897–1904)	145
Évforduló	
<i>Fenyő István</i> : Szolgabírák helyett polgárok (Két választás Magyarországon – Mikszáth előtt)	179
Műelemzés	
<i>Imre László</i> : Egy „kedves, ósdi román” (<i>A Bélteky ház</i> és a regényműfaj hagyományai)	188
<i>Hász-Fehér Katalin</i> : A nyilvános és a magános irodalomról (Utak Fáy Andráshoz és <i>A Bélteky házhoz</i>)	200
Adattár	
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből	225
<i>Dávid Zoltán</i> : Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei	240
<i>Szelestey N. László</i> : Két magyar nyelvű vers 1609-ből	250
<i>Penke Olga</i> : Bessenyei György kiadatlan szövegtöröredéke	255
Szemle	
Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban (<i>Bertényi Iván</i>)	259
Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	264
Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászati: 15–17. század (<i>V. Ecsegy Judit</i>)	266
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik; A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik (<i>Németh S. Katalin</i>)	270
Elemzések, tanulmányok Batsányi Jánosról (<i>Debreczeni Attila</i>)	273
„D. T. úr X.-ben”. Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról (<i>Egri Péter</i>)	275
Utasi Csaba: Vér és sebek. Tanulmányok, kritikák (<i>Fried István</i>)	279
Láncz Irén: Szó, szöveg, jelentés. Szövegtani és stilisztikai elemzések (<i>Büky László</i>)	282

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

P. MESTER, A HAZUGOK, A FECSEGŐK ÉS AZ ÁLMODOZÓK

Nem könnyű annak a dolga, aki a korában mesternek, az utókor által valószínűleg véglegesen Anonymusnak nevezett P. mester gesztájába bonyolódik. Nincs az a kis rész, amelynek vizsgálata során nem kell félnie attól, hogy már elvégzett dolgot végez újra, figyelmen kívül hagyva a szakirodalom eddigi eredményeit.¹ Remélem, hogy ez a balsejtelem nem fog sűrűn valóra válni akkor, amikor a geszta prológusának azokkal a sokat tárgyalt soraival² foglalkozom, amelyekben – többek között – a köznépről és a jokulátorokról esik szó.

A témával foglalkozók egy része párhuzamos helyeket ad meg, s ezeket tartja Anonymus közvetett vagy közvetlen forrásának. A résszel foglalkozó szerzők közül hárman adnak ilyen párhuzamokat a középkori történetírásból. William of Malmesbury *Gesta Regum Anglorum*ából idéz egy helyet Fest Sándor. Az itt olvashatók szerint Arthur király méltó arra, hogy ne csalárd mesék álmódozzanak róla (*non fallaces somniarent fabulae*), hanem igaz történetek hirdessék (*veraces praedicarent historiae*).³ A másik ilyen párhuzamos hely Pierre de Blois levele, amelyet Győry János fedezett fel. A francia szerző tárgyát nem a mesékből meríti, hanem a történetek igazságából (*non de fabulis, sed de historiarum veritate*).⁴ A harmadik helyet Bartoniek Emma, Szent István kisebb legendájának szövegkiadója adja meg. Kiadásának⁵ jegyzetében azt állítja, hogy az álom-toposzt Anonymus a legenda előszavának Persius-parafrazisából merítette.

Hadd toldjuk meg a fenti példákat néhány olyan újabb párhuzamos hellyel, amelyek mint saját lelések csak addig növelték a reájuk bukkanó kutató önbizalmát, amíg nem tájékozódott a téma szakirodalmában.

¹ Jellemző, hogy Jakubovich Emil már 1925-ben ekképpen nyilatkozik a műről: „a meg-megújuló vita során alig maradt a huszonnégy levélnyi mű egyetlen sora, egyetlen adata is megtárgyalatlan...”. JAKUBOVICH Emil, *P. mester: Adalékok az Anonymus-kérdéshez = Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*, Bp., 1925, 169.

² „Honfoglalási gestánk idevágó mozzanatai annyira közismertek, és többek által sokszor tövükről hegyükre megtárgyaltak, hogy idéztük és bővebb fejtegetésüket – gondolom – mellőzhetem” – írja Pais Dezső ezzel a résszel kapcsolatban. PAIS Dezső, *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink: Szakaszok egy tanulmányból*, Bp., 1953, 14.

³ FEST Sándor, *Anonymus angol forrásai*, EphK, 59(1935), 163.

⁴ GYÖRY János, *P. mester franciaországi olvasmányai*, Magyarságtudomány, 1942, 10.

⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I–II, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, Budapestini, 1937 (a továbbiakban: *Scriptores...*), II, 393, 2. jegyzet.

Az egyik ilyen szöveghelyet Gertrud Simon⁶ tanulmányának köszönhetjük: ez Guibert de Nogent 12. századi munkája, a *Gesta Dei per Francos* előszava, amelyben a szerző közli, hogy ezúttal más stílussal él, mint Szentírás-magyarázó munkáiban: „senki se csodálkozzon, hogy olyan stílust használok, amely egészen más, mint a Teremtés-magyarázaté vagy más értekező művéké; illik ugyanis, és teljességgel szabad a történetet a szavak kimunkált választékosságával felékíteni; a szent ékesszólás titkait viszont nem költői locsogással (*poetica garrulitate*), hanem az egyházhoz méltó egyszerűséggel (*ecclesiastica simplicitate*) kell tárgyalni.”⁷

A másik párhuzamos hely a 12. században alkotó bencés Ordericus Vitalis *Historia ecclesiasticá*jában található. Ordericus a Nagy Károly hadvezéréből bencés szerzetessé lett Aquitániai Vilmos herceg avagy Gellone-i Szent Vilmos életének leírása előtt úgy dicséri forrását, a rendtársától kapott *vitát*, hogy szembeállítja a *chanson de geste*-ek szerzőivel: „a jokulátorok mindenfelé énekelnek erről éneket, ám joggal részesül előnyben a hiteles tudósítás, amelyet hitben állhatatos tanítómesterek adnak közre mesterségbeli jártassággal, és tudós felolvasók olvasnak fel tisztelettudóan a testvérek gyülekeztének hallgatósága előtt.”⁸ Hasonló elhatárolást másutt is olvashatunk Ordericusnál. Hódító Vilmos halála leírásának vége felé a szerző a kitalálást a tragédiának, a fecsegést a komédiának tulajdonítja, szemben a maga elbeszélésének igazságával: „lám, alaposan megvizsgáltam és a maga valóságában kifejtettem, amit a fejedelem halála során előre jelzett az isteni rendelés. Nem ajánlok kiagyalt tragédiát, nem kedvezek kacarászó élősdieknek szöbő komédiával, hanem a tudós buzgalmű olvasókkal tudatom igaz módon a sokféle eseményt.”⁹

Attól tartok, minél több ilyen szöveghelyre hivatkozunk, annál világosabbá válik, hogy egyik sem lehet közvetlen forrás. A nagy szám éppen arra enged következtetni, hogy hagyományos hozzáállással, konvencionális szóhasználat különböző megjelenéseivel van dolgunk. A leginkább azonos forrás felfedezésénél fontosabb volna ezért annak meghatározása, milyen konvencióról vagy konvenciókról van szó.

⁶ Gertrud SIMON, *Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, II. rész, Archiv für Diplomatik, 5–6(1959–1960), 75–76.

⁷ MIGNE, *Patrologia latina*, tom. 156, c. 680. „Longe alio, quam in *Expositionibus Geneseos* vel aliis opusculis tractatoriis, me usum stylo nemo miretur; decet enim, licetque prorsus operosa historiarum verborum elegantia coornari; sacri autem eloquii mysteria non garrulitate poetica, sed ecclesiastica simplicitate tractari.”

⁸ *Uo.*, tom. 188, *Historia ecclesiastica* 2, 6, 2 (*Digressio. Historia Beati comitis Guillelmi, monachi Gellonensis*), c. 452. „Vulgo canitur a jocularibus de illo cantilena, sed jure praeferenda est relatio authentica, quae a religiosis doctoribus solerter est edita, et a studiosis lectoribus reverenter lecta est in communi fratrum audientia.” Részben idézi Edmond FARAL, *Les jongleurs en France au moyen âge*, Paris, 1971, 278.

⁹ *Uo.*, c. 554, 3, 7, 13 (*Regis funera. Piae meditationes*). „Ecce subtiliter investigavi et veraciter enucleavi quae in lapsu ducis praecostendit dispositio Dei. Non fictilem tragoediam venundo, non loquaci comoedia cachinnantibus parasitis faveo, sed studiosis lectoribus varios eventus veraciter intimo.” Fordításban idézi Nancy PARTNER, *The New Cornificius: Medieval History and the Artifice of Words = Classical Rhetoric and Medieval Historiography*, ed. Ernst BREISACH, Kalamazoo, MI, 1985, 15.

E tárgyban a szakirodalom álláspontjai meglehetősen uniformizáltak, lényegében azon kérdés különböző válaszai, hogy nyilvános megvetéssel vagy titkos kedvteléssel említi és használja P. mester a jokulátorok és a köznép hagyományát.

Az egyik fél helyeslően hangsúlyozza a gesztairó kritikai érzékét. Györffy György 1988-as tanulmánykötetét idézem: „amilyen megbecsüléssel volt az antik s nyugati historiographusok iránt, olyan lenézéssel nyilatkozott a parasztek hamis meséiről és a regösök csacska énekeiről, bár hivatkozik is rájuk... a családi hagyományokon kívül alig merített valamit a regösök csacska énekeiből.”¹⁰ Óvatosan megállapíthatjuk: ilyen és hasonló véleményen általában a középkortörténészek vannak.

A másik póluson azok a vélemények állnak, amelyek szerint jóllehet P. mester látszólag nem kedveli a jokulátorokat, valójában azonban nem tud ellenállni hatásuknak. „P. mestert – írja Pais Dezső –, akármennyire lenézőleg nyilatkozgat ismételten is... látnivalóan erősen érdeklik a jokulátorok csacsogó énekei meg a parasztek hamis meséi... A 42. fejezetben Botond konstantinápolyi esetével kapcsolatban kijelenti: »Mégis én, mivel ezt... csupán a parasztek hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni.« A »fölyenes« írástudó és írástisztelő azt mondja: nem akarta, és... beleírta. Nem tudott a monda varázsának ellenállni.”¹¹ Ilyen értelmezéseket főleg a néprajz és a nyelvtörténet kutatóinál olvashatunk.

Az irodalomtörténészek véleménye hasonlóan a „megveti vagy kedveli” kérdés lehetséges válaszainak spektrumán helyezkedik el: az előbbire példa lehet Király György,¹² az utóbbira pedig ifj. Horváth János.¹³

Magam nem ezt a választ szeretném ide- vagy odatolni a skálán. Nem azt vizsgálom, hogy kedvesnek vagy nem kedvesnek látja-e Anonymus a regösöket, hanem azt, hogy milyen elvek határozzák meg látásmódját. A választ megkönnyíti, hogy P. mester nem csupán elhatárolja magát a számára talán nem egészen megfelelő előadásmódtól és előadótól, hanem kifejti saját történetírói elveit is. Ráadásul ezeknek több helyet ad, mint csalfa és csacsogó kortársai leírásának. Ezeknek az elveknek a párhuzamait és hagyományát érdemes szemügyre vennünk. A továbbiakban először elhelyezem a részt az előszó retorikai szerkezetében. Másodsorban értelmezem egyes elemeit, majd megpróbálom az egész rész háttérét, elsősorban retorikai háttérét felvázolni.

Régóta ismeretes, hogy P. mester saját bevezetőjében idéz Hugo Bononiensis *Rationes dictandi prosaice* (A prózai fogalmazás elvei) c. tankönyvből.¹⁴ Az utóbbi mű felhasználását részletesen kommentálta ifj. Horváth János, párhuzamos helyeit mindenki olvashatja a *Scriptores rerum Hungaricarum* szövegkiadásában.¹⁵ Nemigen kapnak hangsúlyt azonban az eltérések. Például az, hogy a Hugo Bononiensis által megadott

¹⁰ GYÖRFFY György, *Anonymus: Rejtély avagy történeti forrás*, Bp., 1988, 35, 53.

¹¹ PAIS, *i. m.*, 1953, 4–5.

¹² KIRÁLY György, *A filológus kalandzásai*, vál., kiad., utószó KENYERES Ágnes, Bp., 1980, 86.

¹³ Ifj. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954, 217–223.

¹⁴ JAKUBOVICH, *i. m.*, 1925, 195–197.

¹⁵ *P. magistri, qui ANONYMUS dicitur, Gesta Hungarorum, praefatus est, textumque recensuit Aemilius JAKUBOVICH, annotationes exegeticas adiecit Desiderius PAIS = Scriptores...*, I, 33–117, passim.

bevezetők sokkal rövidebbek, egyszerűbb stílusúak, valamint az, hogy Hugónál a beszéd részeiként csak a *salutatio*, az *exordium*, a *narratio* és a *conclusio* szerepel, P. mester előszavában viszont megjelenik a *partitio*, a *confirmatio* és a *reprehensio* is.

A bevezetés első része a címzett N.-hez szóló ajánlás. Ebbe illeszkedik a megírandó mű *partitio*ja, részletezése. A következő, számunkra legfontosabb rész az érvelés és a cáfolás. Ezt követi a *conclusio* és az *adoratio*, a záróima.

A következőkben Pais Dezső fordításában idézem az érvelő és cáfoló részt, az elemzendő helyeknél megadva a latin eredetét is: „Tehát legjobbnak tartottam, hogy igazán és egyszerűen (*vere et simpliciter*) írjam meg Neked, s aki így olvassa, tisztán láthassa (*possent agnoscere*), miképpen estek meg a dolgok (*quomodo res gestae essent*). Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből (*ex falsis fabulis rusticorum*) vagy a regösök csacsogó énekeiből (*a garrulo cantu ioculatorum*) mintegy álomban hallaná (*quasi sompniano audiret*), nagyon is nem szép és igencsak illetlen dolog (*valde indecorum et satis indecens*) volna. Ezért most már inkább az iratok biztos előadásából (*de certa scripturarum explanatione*) meg a történeti művek világos értelmezéséből (*aperta hystoriarum interpretatione*) nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát.”

P. mester a magáénak vallott módszer melletti érvekkel mintegy közrefogja az elvetendő módszer cáfolatát. Az érvelés alapja, úgy tűnik, a *decorum* elve, amelyet a szinonimák és a *figura etymologica* együttese – *valde indecorum et satis indecens* – kiemel: a nemes hallgatósághoz sehogyan sem illenek a faragatlan köznép hamis meséi és az igrickek fecsegő énekei.

Nézzük először röviden ezen hamisakat és fecsegőket. Ami a *fabula falsa* kifejezést illeti, ez a jól formált szókapcsolat számtalanszor előfordul már az ókori latinságban is.¹⁶ Hasonlóképpen nem szorul különösebb magyarázatra a *rusticus* kifejezés. Ennek a jelentése nem pusztán *agrestis*, *villaticus*, földműves, falusi ember, hanem *incultus*, *imperitus*, *rudis*, *agrestis*, *durus*, műveletlen, tudatlan, otromba, faragatlan, durva is lehet. Ezen az alapon állította Pirmát Antal több egyetemi előadásában, konferenciákon hozzászólásaiban, hogy a köznépet és a jokulátorokat a *hen dia dyoin* alakzatában valójában egy kalap alá veszi Anonymus. Ennek ellentmondani látszik az, hogy Anonymus másutt, a 12., a 18. és a 46. fejezetben 'köznép' értelemben használja a *rusticus* szót. A *ioculator* és a *rusticus* karakterisztikusan elkülönül a 46. fejezet mulatságleírásában, ahol a jokulátorok zenélnek és énekelnek, a *rustici*, a köznép pedig a nemesekkel együtt lakomázik.¹⁷

A jokulátorok éneke a *garrulus* jelzőt kapja. Ez a jelző eleddig nem bővelkedett párhuzamokban, és sokat mi sem tudunk hozzáadni. A *Thesaurus* alapján egy szerzőt mindenképpen érdemes idéznünk: Szent Ágoston az, aki a *fabularum garrulitas* kifejezést a

¹⁶ *Thesaurus Linguae Latinae* (a továbbiakban: TLL), *fabula* címszó, 32, 14–16. sorok; az első előfordulás: CIC. pro Milone 42. *rumorem, fabulam falsam, fictam, levem perhorrescimus*.

¹⁷ Lásd cap. 46 [De portu Moger]. „...et epulabantur cottidie cum gaudio magno in palatio Attile regis collateraliter sedendo et omnes simphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habebant ante se. Fercula pocula portabantur duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis.”

történetírói gondossággal (*historica diligentia*) szembeállítva használja *Az Isten városáról* című művében ott, ahol a pogányok teológiájával vitatkozik.¹⁸ Az Ágostonnál megtalálható szóhasználat továbbéléséről tanúskodik a már idézett Guibert de Nogent-rész, jóllehet ő más kontextusban használja a kifejezést. Egy adatunk van a 14. század közepéről is – ez a kései hely talán azt bizonyítja, hogy a megfogalmazás topikussá vált: a század közepén Petrus Berchorius beszél arról, hogyan alakult át Perseus *historiája* a költői fecsegés, a *poetica garrulitas* révén *fabulává*.¹⁹

Ami a „mintegy álomban”, a *quasi sompniando* kifejezést illeti, már idéztem korábban Bartoniek Emmát, aki szerint az álom-toposzt Anonymus a kisebb Szent István-legendából veszi. Hadd idézzem most az álmodozásról szóló Persius-parafrázist ifj. Horváth János fordításában: „ezt [tudniillik a grammatikusok és a filozófusok felhasználását – J. L.] csak olyanok helyeselhetik, akik a költői mesék szerint a Pegazus-ütötte forrásból ittak, és azzal dicsekszenek, hogy a Parnasszus szent hegyén álmodoztak.”²⁰ A Persius-szöveg eredetileg ironikus szerénykedésképpen íródott. Ez azonban nem befolyásolhatta különösképpen a legenda szerzőjét, aki valószínűleg valamilyen florilegiumból ismerte meg, vagy olyan szövegben olvasta, amelyben a Persius-hely eleve idézetként vagy parafrázisként szerepelt. Ilyen módon átvehette P. mester is. Ám róla aligha állíthatjuk, hogy a kisebb legenda szerzőjéhez hasonló szándékkal írta le: *quasi sompniando*. Nyoma sincs nála a poéták emlegetésének. P. mester egyáltalán nem ítéli el a grammatikusokat – az előszó címezettjét, az ő nagyon is kedves barátját éppen az ő mesterségükben, az írásművészetekben jártas férfiónak nevezi. Nem hadakozik egyetlen más tudomány ellen sem. Hasonlóképpen nem beszél saját *rusticitasáról* – ezt a minősítést ellenfeleinek tartogatja. Ha a legendából merített volna, miért ne használta volna fel legalább valamelyik fenti elemet is? Az tehát, hogy a *somniare* ige mind a legendában, mind a gesztában megjelenik, önmagában nem elegendő. Abban, hogy megfelelőbb párhuzamot találjunk, úgy gondolom, a szöveg elemeinek összefüggése adhat segítséget.

Ám ha ezeket az összefüggéseket meg akarjuk fogalmazni, előbb értelmeznünk kell azt, amit P. mester a saját stílusáról mond, amelyből kiindult, amikor a köznép és a jokulátorok hibáit meghatározta. Mi tehát az, ami *valde decorum* és *satis decens*, ami igencsak illendő és nagyon is szép? Hogyan beszél P. mester a maga módszeréről?

Hadd kezdjük a *de certa scripturarum explanatione* kifejezés tisztázásával. Fordítása Letenyei Jánosnál *az Írásoknak bizonyos magyarázattya*, Mándy István szerint *bizonyos írásaimnak ki-fejezése*, Szabó Károly tollán *írományok bizonyos fejtegetése*, Pais Dezsőnél *iratok biztos előadása*, Erdélyi László szerint *írások biztos fejtegetése*, legújabban

¹⁸ AVG. civ. 4.10. 6,7.

¹⁹ Petrus BERCHORIUS, *De formis figurisque deorum (Reductorium Morale, XV. könyv) = Metamorphosis Ovidiana Moraliter ... explanata*, Parisiis, 1543 [reprint: New York–London, 1979], fol. 1/v.

²⁰ *Árpád-kori legendák és intelmek*, kiad. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1983, 16. Az eredeti: „*Illi ista autumant, qui secundum poeticas fabulas Pegaseo fonte potati sunt, qui se somniasse inter sacra Parnasi gloriantur.*” *Scriptores...*, II, 393.

Veszprémy László munkájában az írások biztos híradása.²¹ Miféle írásokról, írományokról, iratokról lehet szó?

Talán okiratokról, sugallja a fordítások nagy része. Az Anonymus-kutató történészek számos oklevélformulát mutattak ki a *Gesta Hungarorum*-ban.²² Anonymusnál azonban másutt nem olvashatunk oklevelekre való hivatkozásról. Azt sem tudjuk elválasztani, hogy az oklevélformulák használata hol tulajdonítható az oklevélírás gyakorlatában való jártasságnak, s hol oklevelek tárgyi forrásként történő felhasználásának. Az is megnehezíti az ilyen értelmezést, hogy az oklevelekre a szerző nem a *litterae, instrumentum, diploma, pagina, carta, notitia* korban szokásos terminusait alkalmazza, hanem egy olyan elnevezést, amelyet – legalábbis Szentpétery oklevéltana szerint – a korban nem használtak e célra.

A másik választ Cornides Dániel adta meg: a korábbi, a köznépre és a jokulátorokra támaszkodó, rendszertelen, de Anonymus által rendszeres kifejtésben leírt történeti művekről van szó.²³ Ám ebben az esetben is hiányzik a pontos definíció vagy a szakszerű kifejezés.

Úgy vélem ezért, hogy egy harmadik, a korban egészen konvencionális fordítással élve a kifejezést így kell fordítanunk: az írás, a Szentírás helyes magyarázata. A *scripturae* szó a latin nyelvű keresztény irodalomban, ha nincs mellette jelző vagy határozó, majdnem mindig magát a Szentírást jelenti.²⁴ Az *explanatio scripturarum* kifejezés a *The-*

²¹ ANONYMUS, az az Béla királynak nevetlen író deákja, a' ki ama hét-magyaroknak Szittyából Álmos hertzeg vezérlése alatt lött ki-jövetelőket meg-írta. Most pedig len deák nyelvből magyarra fordította és a' nemes magyar nemzetnek fel-ajánlotta LETENYEI János, Pest, 1790, 2; [MÁNDY István], Magyar SUNÁD, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja, kit ősi édes emlékezet oszlopául az ő hét fő magyar vezérekéről írt deák históriájából magyarba öltöztetve elő-állatott tekintetes nemes Szatthmár Vármegye edgy leg-kisobb hites tagja M. M. I., Debrecen, 1799, XXI; Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól, kiad. FEJÉRPATAKY László, ford. SZABÓ Károly, Bp., 1892, II. melléklet, 4; Magyar ANONYMUS, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről, ford., bev., jegyz. PAIS Dezső, Bp., 1926, 20; ERDÉLYI László, Krónikáink magyarul, Szeged, 1943, 12; VESZPRÉMY László fordítása = A honfoglalás korának írott forrásai, főszerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995, 279. PAIS fordítását adja meg Anonymus-szócikkében KORDÉ Zoltán: Korai magyar történeti lexikon, főszerk. KRISTÓ Gyula, Bp., 1994, 50.

²² Ezek legújabb összefoglalását lásd KRISTÓ, 1994, 58–61. és az ottani jegyzetek.

²³ Daniel CORNIDES, *Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii*, editae, auctae a J. Christiano ENGEL, Budaë, 1802, 236. „[...] nullam, ita reor, interpretationem admittit aliam, quam, ante Anonymum res gestas Hungarorum ex falsis rusticorum fabulis et garrulo cantu jocularum, quibus utrisque tunc annales Hungarici constabant, quasi somniano auditas tantummodo fuisse, quippe nondum in certum aliquod systema digestas, scriptisque mandatas; a modo vero, hoc est, ab eo tempore, quo noster Anonymus res Hungaricas literis consignavit, eas jam de certa scripturarum explanatione verius et accuratius iri cognitum, futurumque, »ut ne posteris in ultimam generationem oblivioni tradantur.«”

²⁴ A DU CANGE-szótár szerint a szó jelentése lehet még *scriptura legalis, scriptura reditoria; charta, instrumentum, scheda; chirographus, seu litterae chirographi; responso aruspicum, instrumentum litis, tabularium forense*. A szótár mindegyik esetben olyan példákat ad meg, amelyek valamely személy tulajdonként vagy valamely helyen megtalálható írásokról szólnak. Mindazonáltal a szócikkek között az első a 'Scriptura Divina'; ha a szó nem a Szentírást jelenti, akkor – kivételesen – az egyházatyák valamely művét jelöli.

saurus szerint először Szent Jeromosnál fordul elő,²⁵ s általánossá válik a keresztény írásmagyarázat terminológiájában. A *certior explanatio* kifejezés is keresztény szövegben, Cassiodorus zsolttármagyarázataiban fordul elő először.²⁶

Közhely, hogy a középkori történetírás történetmondása a bibliai elbeszéléshez igazodik. Az isteni kegyelem segedelmére támaszkodó Anonymus is ezt teszi a Szentlélek által diktált-fogalmazott, maga által leírt történetében,²⁷ amint ezt a téma irodalmában is olvashatjuk – gondoljunk a Szentírás-párhuzamokat elősoroló Mészáros Edére, a *Scriptores rerum Hungaricarum* Anonymus-kiadásának jegyzeteire vagy Csóka J. Lajos megállapításaira a geszta történetkoncepciójáról.²⁸ A zsidó történetet a magyarra vonatkozó Anonymus prólógusában a Szentírás helyes magyarázatát párosította a történeti források világos tolmácsolásával, szemben a köznéppel és a jokulátorokkal, akiknél ez a rendező elv hiányzik. Talán egyszer valószínűsíthetjük azt is, hogy a szerző milyen Szentírás-magyarázatot, magyarázatokat követhetett.

Hátra van még a *vere et simpliciter* értelmezése. A két határozó Dares Phrygius históriájának előszavából, a Cornelius Neposnak tulajdonított levélből származik. Az *aperta hystoriarum interpretatione* kifejezéssel együtt azonban többletjelentést kaphatnak, lehetséges magyarázattal szolgálnak arra, miként illeszkedik az idézet P. mester argumentációjába.

Ismeretes tétele a klasszikus retorikának, hogy a jó elbeszélés három tulajdonsága a rövidség, a világosság és az igazság vagy valószínűség. Ezek a fogalmak a latin retorikában először Cicero *De inventionéjában* és a neki tulajdonított, Herenniushez írt retorikában jelennek meg. Ebben a két műben a *historia* az elbeszélés egyik alfaja, az, amely a közügyektől távol áll, és gyönyörködtetés meg gyakorlás végett alkotják az iskolában. Nincs szó arról, miként jelenik meg benne a rövidség, a világosság és a valószínűség. Cicero azután kerít sort e három tulajdonságra, hogy lezárja az elbeszélések felosztását, és nem beszél arról, miként jelennek meg a tulajdonságok a *fabulában*, a *historiában* és az *argumentumban*.²⁹

A hagyomány azonban megváltoztatja ezt a felosztást. A 4. században a *De inventione* magyarázója, Marius Victorinus egymásra vetíti a tipológiát és a beszédtulajdonságokat.

²⁵ HIER. epist. 61,2,4. „qui Origenem in explanatione ... scripturarum secuti sunt”. Egyéb szöveghelyekkel együtt lásd TLL *explanatio* címszó, 1709, 75–79. sorok.

²⁶ TLL *certus* címszó, 912, 79. sor alapján: M. Aurelius CASSIODORUS, *Expositio in Psalterium*, Psal. 118. v. 101. MIGNE, *Patrologia Latina*, tom. 70, 869–870: „Ab omni via mala prohibui pedes meos, ut custodiám verbum tuum. Ex hoc versu evidenter apparet, et superius illos dictos inimicos qui legem Domini nesciebant, et doctores imperitiæ caecitate detentos, et seniores non habuisse gravissimam fidei firmitatem, quando se dicit ab omni via mala ipsorum pedes suos prohibuisse, ne eorum potuissent perversitate subverti. Illa est enim certior explanatio, quando se ipsa corusco similis declarat auctoritas. Sed videamus quid nobis istius versus verba parturiant.”

²⁷ Cap. 2. „iterque hystoriæ teneamus, et, ut spiritus sanctus dictaverit, inceptum opus perficiamus.”

²⁸ Eduardus MÉSZÁROS, *Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis gestis suis Sacra Scriptura usus sit*, *Quinqueecclesiis*. 1934; *Scriptores...*, vol. I, 33–117, passim; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Bp., 1967, 500–506.

²⁹ CIC. inv. I, 19, 28–20, 29; RHET. HER. I, 9, 14–16.

Előírása szerint a történeti elbeszélés kifejtése egyszerre rövid, világos és valószínű – *namque historia et brevis esse debet in expositione, et aperta, et probabilis*.³⁰ Ezzel a *historia*-értelmezéssel dolgoznak a 12. században megszaporodó *De inventione*-kommentárok is, és ez járul hozzá ahhoz, ahogy a kor történetírói a *narratio historicát*, a történeti elbeszélést felfogják.³¹

Úgy gondolom, érdemes feltételezni, hogy az anonymusi *vere, simpliciter, aperte* hármassága annak a történetírói módszernek a jegyében született, amely a 12. században virágzott, és amelynek *narratio*-fogalmát a Ciceróra visszavezethető három erény – a *probabilis/veri similis*, a *brevis*, illetve az *aperta/dilucida* hármasság – határozta meg.

Ezeknek az erényeknek az ellentéte lehet az, amit P. mester a köznépből és a jokulátorokban lát: az egyszerűség helyett fecsegés, az igazság helyett hamisság és a világosság helyett álmok – talán, jobb párhuzamok híján mondhatjuk, olyan zavaros álmok, amelyekről Horatius beszél *Ars poeticája* első soraiban:

Humano capiti cervicem pictor equinam
iungere si velit et varias inducere plumas
undique conlatis membris, ut turpiter atrum
desinat in piscem mulier formosa superne,
spectatum admissi risum teneatis, amici?
Credite, Pisones, isti tabulae fore librum
persimilem, cuius velut aegri somnia, vanae
finguntur species, ut nec pes, nec caput uni
reddatur formae.³²

Összefoglalóan elmondhatjuk: a kutatás nem helyezett elég hangsúlyt arra, hogy P. mester a retorikát nem csupán Hugo Bononiensis munkájából tanulhatta. A Szentíráson és a retorikai tudatosságon egyaránt alapuló, korszerű történeti módszeréből származnak azok a szempontok, amelyek alapján elveti a jokulátorok és a köznépi alkotásait. Retorikai tudásának hátterében a mesterei által – talán Franciaországban – tanított Cicero-kommentárok állnak, amelyek ismerete és alkalmazása miatt méltán nevezhetjük mesternek őt is.

³⁰ MAR. VICT. 52.

³¹ John O. WARD, *From Antiquity to Renaissance: Glosses and Commentaries on Cicero's Rhetorica = Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*, ed. James J. MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1978, 25–67; Uő., *Some principles of Rhetorical Historiography in the Twelfth Century = Classical Rhetoric and Medieval Historiography*, i. m., 103–166; Nancy F. PARTNER, i. h.; Roger RAY, *Rhetorical Scepticism and Verisimilar Narrative in John of Salisbury's Historia Pontificalis = uo.*, 61–102.

³² HOR. ars 1–9. „Ha egy festő emberfőt akar lónyakhhoz illeszteni, és tarka tollakkal akar beburkolni mindenünnen összerakott testrészeket, úgy, hogy a felül gyönyörű nő szurtos halban végződik, s ilyen látvány elé kerültek, visszafojtjátok-e nevetésüket, barátaim? Higgýétek el, Pisók: igen hasonló lesz ehhez a képhez az a könyv, amelyben mintha beteges álmok, tökéletlen képek ölténének alakot úgy, hogy sem a láb, sem a fej nem tartozik valamilyen egységes alakhoz.”

MASTER P., THE LIARS, THE CHATTERERS AND THE DREAMERS

In the prologue of the 12–13th century *Gesta Hungarorum* the anonymous Hungarian author, master P., criticises the jokers and rustic people, and contrasts their style with his own. On the basis of the analogies between the phraseology of the prologue and the passages found in the works of 12th century Latin historians, among them William of Malmesbury and Peter of Blois, researchers of the *Gesta Hungarorum* drew conclusions regarding the place of master P.'s education. Further parallels found in Guibert of Nogent and Ordericus Vitalis can prove that these analogies show a historiographical convention of that period rather than any direct connection with a specific school.

The author of the *Gesta* uses the expression *certa scripturarum explanatio* which has been interpreted by the Hungarian translators and scholars as a reference to historical sources. The proposed translation, 'the correct interpretation of the Holy Scripture' corresponds to the often-proved biblical character of the *Gesta* and that of the contemporary historiography as well.

The other three expressions, *aperta historiarum explanatio* and *vere et simpliciter* show the influence of rhetorics, specifically the three virtues of narration, clarity, truth, and brevity. These virtues formed a narrative model for the 12th century Latin historiography. The classical sources of the concept were the commentaries on Cicero's *De inventione*.

Considering this convention we can suppose that master P. condemned rustic people and the jokers because they did not suit the requirements of truth, brevity, and clarity when fabricating false fables and loquacious songs in the confused form of dreams (*fabulae falsae, cantus garruli, quasi sompniando*).

**„AZ ILYEN ESZELŐS SPECIÁLIS JÓSLATOKTÓL A LEGNAGYOBB
MÉRTÉKBEN IRTÓZOM”**

(David Frölich prognosztikonkritikája)

Gúnyvers egy szebeni naptárban

Az 1631. esztendőre Szebenben nyomtatott magyar nyelvű naptárt Dékány Kálmán 1915-ös közleménye alapján ismerjük: az *Uy és o kalendárium Christus Urunk születése után 1631. esztendőre...* töredékes példánya a marosvásárhelyi Teleki-tékából került elő. A naptárrész az első ív végén, július első felénél megszakadt; a kiadvány második feléből, a *Prognosticon astrologicum azaz az eghi csillagoknak forgásából való jövendölésből* még négy levél maradt fenn. Sem a naptár, sem a prognosztikon címlapja nem nevezte meg a szerzőt, mindössze annyit olvashatunk a könyvecskéről, hogy „az braszlai kalendáriumból magyarrá fordított”. A kiadványban két kisméretű fametszet található: a naptár címlapján egy fekvő téglalap alakú illusztráció, a Napot és Holdat felfalni akaró sárkány (vagyis a nap- és holdfogyatkozás ábrázolása), a prognosztikon meglévő utolsó levelén pedig a csillagokon regnáló Úristent bemutató fametszetes illusztráció.¹

1996 nyarán Borsa Gedeonnak Gernot Nussbächer levéltáros egy tizenhatodret magyar nyelvű naptárról készült fényképmásolatot adott át, amely az 1631. vagy az 1642. évre kinyomtatott szebeni naptár része. A Szeben és Brassó között fekvő Hetzeldorf (Eczel, Ațel) evangélikus parókiáján volt az eredeti példány. A pontos meghatározásra átvett² másolat alapján a töredékről a következőket állapítottam meg: a vasárnapi betű és a változó ünnepek alapján valóban mindkét említett kiadási év lehetséges, a holdfázisok alapján³ azonban a kalendárium csak az 1631. évre szólhat. A töredék a kiadvány második, B ívét tartalmazza, de a fényképmásolat a kiterített ívnek csak egyik feléről készült. A naptártáblákból július hónap második fele, valamint szeptember és november hónapok maradtak meg, egy David Frölichkel kapcsolatos közlést tartalmazó lap és a *Sokadalmok* című vásárjegyzék kezdete. A hetzeldorfi töredék így kiegészíti az eddig ismert marosvásárhelyi naptártöredéket. Marcus Pistorius Linzből származó szebeni nyomdász 1629–1633 közötti, fennmaradt kiadványait áttekintve azonban ugyanennek az 1631. évi szebeni naptárnak további töredékeire bukkantam. Abban a gyűjteményben rejtőztek – meghatározatlanul –, amelyet még a szebeni városi levéltárban a nagyméretű, bekötött városi számadáskönyvek és egyéb kötetes iratok kötéstábláiból kiáztatott

¹ Erdélyi Múzeum, 1915, 207–208. Vö. RMNy 1488.

² Az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok munkálatainak keretében.

³ Szentháromság vasárnapja visszaszámolva június 15-én volt. Hold utolsó negyed pl. július 2. felében 21-én volt, 29-én újhold, szeptember 3-án első negyed, 10-én holdtölte stb.

nyomtatványokból képeztek.⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár számára megküldött mikrofilmen azonban jól látható az *Auserlesene geistliche Lieder* című szebeni énekeskönyv mellett (amelynek unikum példánya szintén kőtestáblából ered) az 1631. évi naptárnak teljes B íve öt példányban.⁵

A szebeni kalendárium számunkra legérdekesebb része a december hónap naptártáblája után, a B6 levél verzóján található, David Frölichre utaló kisméretű (60×62 mm-es) fametszet és az alatta olvasható gúnyvers. A ferdén szedett szöveg árulja el (rossz helyesírással), hogy ki az ábrázolt személy: „David Frölich Astron. Trans.”, David Frölich erdélyi asztronómus. Fején nagy turbán, kezében mécses és optikai csövet tart, lábainál ég-gömb látható, továbbá két disznó: az egyik a földet túrja, a másik Frölich köntösébe kapaszkodik. Az ábrázolás egy pogány módon az eget vizsgáló, de a földi sárban, gonosz erkölcsökben élő emberre utal. A fametszet felirata: „Talia enim criticis sunt patienda vitia”. A metszet alatt pedig a következő gúnyvers olvasható:

Hi semper mores, haec vere immota malorum,
Secta fuit, carpando alienum, quaerere laudem,
Quam nequit ingenio, quam non licet arte parare.

A vers itt befejeződött, s a következő levélen már a vásárjegyzék szövege kezdődött. Szerzője (vagy esetleg csak megrendelője) maga a nyomdász, Pistorius lehetett. E gúnyvers értelmezésünk szerint nem Frölichről íródott, hanem csak Frölichnek szánta a szebeni tipográfus; mégis érdemes ennek a – naptárban igencsak szokatlan – közlésnek a hátterén, indító okain elgondolkoznunk. Minden gúnyversnek lehet valami alapja, még ha a kigúnyolt tulajdonságok (itt leginkább a kritizálás, feltűnésvágy) a torzítás révén már alig emlékeztetnek is az eredeti, valóban meglévőkre. A továbbiakban megkísérlem megvizsgálni azt a kérdést: mivel „érdemelhette ki” Frölich a gúnyverset, milyen – írásban kifejtett – nézetei, esetleg ennek megfelelő kritikus magatartása miatt, illetve milyen (dokumentálható) cselekedete következményeként alakulhatott ki ez a konfliktus közte és a szebeni nyomdász között. Hogy a vizsgálódás során a figyelem túlnyomórészt a készmárki tudós személyének jut, és nem a harcias kedvű szebeni nyomdásznak, az David Frölich szellemi rangjának, ma is értékelhető és érdeklődést keltő tudományos teljesítményének magától értetődő következménye.

⁴ A kőtestáblából kiáztatott töredékekről még Franz ZIMMERMANN adott hírt: Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, 1884, 96.

⁵ RMNy 1518, a mikrofilm jelzete: FM 2/2574. A feleslegessé vált naptár papírját a nyomdász először próbanyomat céljára hasznosította (csak később kötésre), mert két naptáríven is kivethető az énekeskönyv szövegének halvány lenyomata.

A hosszú, tizenkét évig tartó németországi peregrinációjáról 1628 végén hazatért, Késmárkon letelepedett tudós 1630 nyarán fordult meg Erdélyben. „...Azzal a céllal, hogy ennek az ősi és nemes birodalomnak régiségeit készülő kronológiámban összegyűjtsem...” – írta saját maga erdélyi útjáról.⁶ A több mint kéthónapos tanulmányúton⁷ Frölich bizonyára nemcsak volt odera-frankfurti és wittenbergi diákként, nemcsak a történeti kronológia tudományának művelőjeként, hanem gyakorló asztronómusként, azaz kalendariográfusként is bemutatta magát. A sziléziai Boroszlóban, amely a németországi naptárkiadásban jelentős helyet foglalt el,⁸ ekkor már rendszeressé váltak *Schreibkalender*ének, a hozzá kapcsolódó, de külön is árusított prognosztikonának és kisebb terjedelmű, ugyancsak német nyelvű *Almanach*jának kiadásai. Magyarországon pedig a Késmárkhoz közeli Lőcsén 1630-tól, tehát rögtön a hazaérkezése utáni első lehetséges évben elindította latin nyelvű tudományos naptársorozatát, az *Ephemerist*. (Az 1630. évre szóló naptárral, amely 1629 őszére jelent meg. A kisméretű, a boroszlói almanachhoz hasonló lőcsei naptárakét még nem.) 1630. május végén tehát, amikor Frölich az Erdélyi fejedelemségbe indult, az 1630. évre szóló boroszlói kiadványai és a Magyarországra és Erdélyre kidolgozott lőcsei *Ephemeris* lehetett kéznél.⁹ Ez utóbbiból nem maradt fenn példány, így csak a boroszlói negyedréti naptárt tudjuk megvizsgálni. A prognosztikont elolvastva az a benyomásunk, hogy az itt kifejtett nézetekben megtaláltuk annak okát, amiért David Frölichet akkoriban a „kritikus” jelzővel illethette az, aki hallhatta nézeteit vagy kézbe vehette naptárát. (Lehetséges, hogy a lőcsei *Ephemeris*ben mint induló naptárban is volt valamilyen programszerű rész, a naptár- és prognosztikon-író elveinek kifejtése,¹⁰ de – mint a későbbiekben látni fogjuk – nem valószínű, hogy nagyon hasonló stílusban és tartalommal.) Az 1630. évi boroszlói prognosztikon egyes fejezeteiben Frölich feltűnően kemény hangon, mély elítéléssel nyilatkozott bizonyos

⁶ A *Medulla geographiae practicae* című művének előszavában. Ugyanitt írt arról is, hogy Alsted milyen meleg fogadtatásban részesítette Gyulafehérvárott: tőle kapott ösztönzést egy magyarországi gyakorlati földrajz megírására. Vö. *A magyar utazási irodalom, 15–18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, ford. KULCSÁR Péter, jegyz. MONOK István, Bp., 1990, 47.

⁷ Az erdélyi út egyes állomásai Frölich naplójából (azaz az 1630. évi boroszlói naptárból): 1630. április 25.: Cacsareopolis in Transylv. discessi, május 11.: Varadinum appuli, 22.: Albam Juliam p.veni, 28.: Fogaraschinum attigi, június 1.: Coronam veni, 8.: Segesvarium salutavi, 10.: Medij[aschinum] appuli, 12.: Albae Jul. redii, 22.: Cibinium appuli, 29.: Claudiopoli tiscei, 30.: Varad, július 2.: Debrecinum veni, 13.: Salvus in Patriam redii. RMK III, 1452, B2a, B3a, B4a, C1a.

⁸ Ernst ZINNER, *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*, Leipzig, 1941, 63–64.

⁹ A korábbi szakirodalomhoz képest új megállapításokról lásd PAVERCSEK Ilona, *David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről*, MKsz, 1996, 292–319, 429–450, főként 310, 314–315, 448. Az 1631-re szóló boroszlói naptárát Frölich csak erdélyi útját követően, 1630. augusztus 31-én küldte szét. Lásd erről Frölich saját feljegyzését: RMK III, 1452, B2.

¹⁰ Frölich 1638-as első nürnbergi naptárában például volt ilyen, PAVERCSEK, *i. m.*, 443. Vö. Klaus MATTHÄUS, *Zur Geschichte des Nürnberger Kalenderwesens*, Archiv für Geschichte des Buchwesens, 9(1969), 1150–1151. hasáb.

naptárírókról, illetve gyenge produktumaikról, a naptárkészítés általa kontárnak tartott módjáról, de még e naptárak közönségéről is. Olyannyira, hogy megrovó szavai közben személyes nyugtalanságának is hangot ad: nem biztos benne, hogy heves bírálatával nem lőtt-e túl a célon, nem veszíti-e el olvasóit, s ezzel annak lehetőségét is, hogy hasson rájuk. Állításunk bizonyítására vizsgáljuk meg a kérdéses kiadványnak ezeket a bíráló részeit.

A *Prognosis astrologo-physica oder Astrologische vnd natürliche Muthmassung von den Zuneigungen deß gantzen himlischen Lauffes...* című prognosztikon címlapja szerint Frölich nemcsak a négy évszak várható időjárását, a nap- és holdfogyatkozásokat, a szántóföldi, a kerti és a szőlőművelést írja le szorgalmasan, hanem „hasznos és vidám” kérdéseket is tárgyal. Ezek leginkább a következők: igaz-e, hogy a boszorkányok képesek voltak az időjárást megváltoztatni, olyan nagy vihart támasztani, amely az egész évi termést tönkretette? Igaz-e, hogy a Sirius csillag okozza júliusban a kánikulát?¹¹ A következő kérdések már nem vidámak, de a keresztény embernek hasznosak: „E nap- és holdfogyatkozások Isten büntetésének előjelei-e az ember számára?” Válasza: a figyelmeztető jeleket komolyan kell venni és Istenhez könyörögni a csapások elhárításáért. A mindenkihez szóló intés után a *Háborúról és vérontásról* szóló fejezet, címével ellentétben, a szerző heves bírálatát tartalmazza egyes prognosztikonírókról és babonás olvasóikról.¹² E részt az alábbiakban csekély kihagyással, magyar fordításban közöljük.

A hosszadalmas háborúk kimeneteléről (ekkor már 12 éve tartott az egész Németországot romba döntő háború, amelynek Frölich életében nem is látta a végét), hogy mely országokat, tartományokat kímélnék majd meg a harcok, melyeket fognak pusztítani, egyes kalendáriumírók – írja Frölich – úgy készítik jóslataikat, hogy káldeus¹³ vagy arab¹⁴ jósok „gyenge, kétséges, vagy teljesen babonás” jóslatait gyűjtik össze, s ezzel tömök be az együgyű emberek száját. Nagy tudású, híres asztronómusok: Kepler, Origanus, Ursinus, Strauss, Veiherr, Euchstadius, Krüger, Satler és Cnoll mind elítélik ezt a módszert. Az újabb kalendáriumokra is jellemző ez: íróik olyanok, mint például az új kenőcsöt áruló kuruzslók, akiknek gyógyszerét az emberek jónak, beválnak hiszik, közben pedig a kuruzslók szégyenletesen becsapják őket. „...Tehát ha új kalendáriumok is piacra kerülnek, és sok prófécia, titkos dolog van bennük (mert némely majdnem érthetetlen...), ezeket vásárolják a legszívesebben, akár találó vagy elhibázott legyen a szerző

¹¹ RMK III, 1452, C4, D2, D4b.

¹² *Uo.*, E1a–E2b.

¹³ Káldeus asztrológusok készítettek először olyan almanachokat, amelyekben nemcsak az év csillagászati eseményeit jegyezték fel, hanem a megjósolt természeti csapásokat és politikai eseményeket is. A csillagokból való jóslás olyannyira kifejlődött náluk már az időszámításunkat megelőző évszázadokban, hogy volt idő, amikor más népek káldeuson egyszerűen asztrológust értettek. J. C. HOUZEAU, *A csillagászat történelmi jellemvonásai*, ford. CZÖGLER Alajos, Bp., 1889, 272, 387.

¹⁴ Az arab asztronómia–asztrológia a korai középkorban virágzott. Nemcsak közvetítették Ptolemaiosz tanait az európai tudomány számára (a *Tetrabiblon*t, arab nevén *Almagest*et arab nyelvből fordították latinra a 12. század közepén), hanem a nagy elődhöz képest a konjunkciók tanát tovább is fejlesztették. Ez a középkorban és az újkor clején is nagy hatást gyakorolt az asztronómiára–asztrológiára. Lásd Will Erich PEUCKERT, *Astrologie*, Stuttgart, 1960 (Geschichte der Geheimmwissenschaften, 1), 139–147.

jóslata. Az embereknek ez teljesen mindegy, még ha a jóslatok nevetséges frázisok is vagy burkolt kifejezések, különleges betűk, amelyekkel csak céloznak valamire. Erről egyesek sokkal többet spekulálnak, törlik a fejüket, mint a Szentírás egy nehéz locusáról vagy bibliai mondásról. Különösen kedveli a csöcselék az olyan szerzőt, aki kalendáriumában az egyik napra tüzet, a másikra vizsályt, gyilkosságot, zendülést, a harmadikra mérgezést, nagyurak halálát, árulást, a negyedike rossz hírt, gonosz praktikákat és más egyebet tesz és abban a súlyos tévhitben van, hogy minden meg van írva az egekben, ami év közben történni fog. És ha ilyen dologból nincs sok a kalendáriumokban, az emberek nem becsülik azokat és eladatlanok maradnak, a könyvkereskedő és a kiadó tehát nagy kárt szenved emiatt. Az okból kell a naptárakat ilyen jóslatokkal kicifrázni, hogy a köznép előtt mennél kedvesebbek és kelendők legyenek. Hiszen a világ erőnek erejével is azt akarja, hogy becsapják. Ahogy nekem magamnak is, szokásom és akaratom ellenére a mostani és a jövő évi kalendáriumaimat¹⁵ ilyen együgyű dolgokkal kellett bemocskolnom és beszennyezni, de efféle egyszer s mindenkorra történt meg velem. Eszes embereknek nem kell megbántódnuk, hogy most véleményemet ... eléggé nyilvánosságra hoztam; ezzel a közönséges embert téríteném el, beszélném le szívesen az efféle hiúságokról, olyan teológusok módjára, akik előbb az emberek szívéből a bálványokat állandó feddő prédikációikkal kiűzni akarnák, majd ezután az egyházból is el akarnák bocsátani őket.”

Frölich reméli, hogy a Krisztusban hívő emberek mellőzik az ilyen homályos jóslatokat, és csak a természetes véleményeknél maradnak, nem várják a csillagoktól olyan dolgoknak beteljesülését, amelyeken azoknak nincs hatalmuk. A háború és a béke vonatkozásában arra a jövendölésre, „prognosztikonra” utal, amelyet Isten állított fel Mózes által (Deut. 28), s amelynek lényege: ha engedelmességed az Úr szavának, az Úr meg fogja verni ellenségeidet. Ha nem, az Úr ellenségeket küld rád, és te fogsz szolgálni nekik, éhség és nyomorúság közepette, míg csak el nem pusztulsz.¹⁶

Frölich ezután még külön fejezetet szentel a háborús jövendölések miatt aggodalmaskodók megnyugtására. Az előző években az „új proféták” jóslataikkal, röpirataikkal az egész világot bolonddá tették: idézi Peter Krüger danzigi asztronómus és naptáriró véleményét. A Sátán öntött beléjük hamis szellemet, hogy jóslásaikkal a pénzre és hatalomra éhes, nagyurak udvarában lebzselő emberek szenvedélyeit felszítsák. Krüger és Ehinger alapján Frölich felsorolja a háborús jóslásokkal hírhedtté vált „új profétákat”: „Carionem, Capistranum, Grebnerum, Silesium Pellionem, Nagelium, Faulhaberum, Felgenhauerum, Caesareum Postilionem, Zieglerum, Geigerum, Plaustratium, Praetorium, Stiphelium, Wilhelmum Eoum.” Közülük az utolsó hatot a német birodalmi városokból

¹⁵ Frölich 1630. és 1631. évi boroszlói naptárainak kéziratát még 1628. június–július hónapokban Wittenbergben készítette el, így joggal hivatkozhatott együtt a két naptárra. Boroszlói kiadójával ezt megelőzően 1627 szeptemberében találkozott Lipszében. 1628 októberében pedig, amikor Boroszlón járt, minden valószínűség szerint Baumannt is felkereste. PAVERCSEK, *i. m.*, 304, 298, 309.

¹⁶ Dukkon Ágnes utalt rá, hogy ez volt Frölich „kedvenc” bibliai idézete, amelyet sokszor idézett naptáraiban. Dukkon a kontár naptárszerzők elítélését is röviden megemlítette. Lásd DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*, ItK, 1992, 600, 601.

„deliria prophetica”-ik miatt száműzték. Frölich indulatosan fejt ki a racionális ellenérvet is: az illető személyek őrütségét és jóslásaik messzeszemő eredménytelenségét mutatja, hogy egyetlen valóságosan bekövetkezett történelmi eseményt sem tudtak előre jóslolni: „...Egy sem tudta közülük a Bocskay-felkelést Magyarországon anno 1605, a velenceiek viszályát a pápával anno 1606, az első prágai felkelést anno 1618, Csehország és a hozzá tartozó tartományok elpártolását az Ausztriai háztól, a franciaországi háborút a hugenották ellen, a németalföldit a spanyolok ellen, sem a dán és svéd király, sem az erdélyi fejedelem német földre érkezését előre kihirdetni és prognosztizálni.” Azok kérdésére, akik közbevetik, hogy néhány dologban azért ezeknek az embereknek is beváltak jóslataik, Frölich példát hoz arra, hogy még a bolondok is képesek egy-két dolgot előre megjósolni. Néha egyik vagy másik pontban eltalálnak valamit, de tíz másikban vagy még több és fontosabb dologban vaskosan tévednek.

Mind a felsorolt történelmi eseményekből, mind az „új próféták” nevéből látható, hogy itt tágabb értelemben véve, főleg a harmincéves háború kirobbanásakor, illetve még annál korábban is lezajlott eseményekről és jóslásokról van szó, és nem az 1630. évet közvetlenül megelőző évek próféciáiról. Sőt az idézett szerzők között 16. századiak is vannak: Johannes Carion brandenburgi asztronómus, Jakob Ziegler, Paul Gräbner és Johannes Praetorius altdorfi professzor. Mind Carion (aki 1524-ben a híres özönvíz-vitában is részt vett)¹⁷ jóslásait, mind Gräbnernek a bolygók konjunkcióiról írott művét, mind Ziegler tanulmányát az üstökösről, mind Praetorius *De cometis* című írását 1618–1620 között, illetve 1625-ben ismételten kiadták.¹⁸ Éppen a harmincéves háború kirobbanása tette megszokottá olyan, 16. századi próféciák felelevenítését,¹⁹ amelyek hasonló csillagállás, a felső bolygók vést hozó konjunkciói vagy egy üstökös megjelenése miatt „útmutatásul” szolgálhattak a fél-egy évszázaddal később élő, megzavarodott, nyugtalan és csapásoktól rettegő emberek számára. A régi asztrológusok egykori tévedéseiket úgy óhajtották kiigazítani, hogy kijelentették: az ártalmas csillagállások hatása évtizedekig vagy fél évszázadig is érvényesül. A háborúra is vonatkozó jósló asztrológia már a 16. század második felétől virágzott. De csak a protestáns Németországban – katolikus felén a judiciáris asztrológiát az 1564-es, 1586-os, majd az 1631-es pápai tilalmak korlátozták.²⁰ A Frölich által említett többi szerző már kortársként, az 1618–1620 körüli években írta háborús próféciáit: Johannes Capistranus, Paul Nagel, Johannes Faulhaber, C. Geiger és Johannes Plaustratus. Magának a bíráló szerepében említett Elias (nem Matthias) Ehingernek is az 1618-as üstökösről jelent meg műve.²¹ Frölich a háborús jóslások elítélésének szándékával vette át Krüger és Ehinger kemény kritikáját; de elsősorban tekin-

¹⁷ ZINNER, *i. m.*, 40, 383.

¹⁸ *Uo.*, 375, 50–51, 394. – Ziegler üstökösről szóló írásának 3. kiadását éppen Krüger nyomtatta le egy 1625-ös gyűjteményben (vö. *uo.*, 394), ezért Frölich Krügerrel idézett kritikáját egy 1625–1628 között megjelent naptárból vehette.

¹⁹ *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*, Hrsg. Wolfgang HARMS, Bd. I, *Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*, Teil 1, Tübingen, 1985, 394.

²⁰ Wilhelm KNAPPICH, *Geschichte der Astrologie*, Frankfurt/M., 1967, 251–252.

²¹ ZINNER, *i. m.*, 374, 335, 347, 368, 370, 375–378, 383. stb. A többi említett, néhol álneves szerzőnek még Zinner terjedelmes bibliográfiájában sem találtuk a nyomát.

télyérvként, nem azért, hogy a kérdést alaposabban megvizsgálja. Éppen hogy óvakodott a háborús próféciák részletezésétől, nehogy szándékaival ellenkező hatást érjen el olvasóinál, hiszen a részletkérdéseket leszámítva a háború mégiscsak pusztított.²²

Babonás jóslások és háborús próféciák: olyan kérdések, melyek a színvonalas naptárakat kiadó, nem ritkán tudós naptárszerzőket kimondva-kimondatlanul is állásfoglalásra készítették. Zemplén Jolán szerint (aki főleg a boroszlói naptárakat vizsgálta) Frölich maga sem hitte el azt a sok ostobaságot, amelyet prognosztikonjaiban jóslt, de ezek közzlése kötelező volt: a kalendárium mint műfaj egyébként sem engedi meg a harcos kiállást a régi babonákkal szemben, csupán az óvatos vélekedésnek van helye.²³ Dukkon Ágnes, aki ugyanezen naptárak igen sokoldalú tudományos tematikáját mutatta be, szintén zavartan mentegetett bizonyos asztrológiai jóslásokat.²⁴ Zemplén véleményét már az eddig közölt heves kritika is bizonyos mértékig kétségbe vonja; Dukkon állásfoglalását pedig a továbbiakban árnyalni és lényegesen kiegészíteni szeretnénk, a Frölich-féle prognosztikonoknak valóban a jósló részét, s nem az egyéb, nagyon értékes, de nem szükségszerűen oda tartozó témáit vizsgálva. Frölich prognosztikonkritikáját mind naptárainak színvonala, mind az asztrológia s annak tudományossága felől elemezhetjük, miközben az eddigieknél jóval árnyaltabb, s a kor felfogását jobban tükröző kép kialakítására kell törekednünk. E kérdéseket vizsgálva a tudós életművében sok minden a korábbiaktól eltérő hangsúlyt kap, s véleményünk szerint nem lesz olyan mély (egyébként is mesterségesen létrehozott) szakadék a naptárírás és a tudományos életmű között. Az asztrológiai jóslásokat nem eltüntetve Frölich életművéből, kimondhatjuk, hogy a tudós mércéje, a tudományos színvonal (bizonyos határok között, amelyek e népszerű műfaj kiadását valóban jellemezték) itt is megnyilvánul. Éppen úgy, ahogy Frölich tudói érését, illetve érdeklődésének kis mértékű „irányváltását” is láthatjuk akár csak a boroszlói prognosztikonok időjárásjósló részein. Két nagy állomást vehetünk észre: 1626-ban, úgy tűnik, Frölich megtalálta egyik kedvelt tudományterületét, a földrajztudományt,²⁵ 1632-től pedig minden addiginál nagyobb mértékben a csillagászat ejtette rabul.²⁶

²² Frölich álláspontjának ellentmondásosságára mutat rá az is, ahogy később, 1638-ban az üstököszt említette: „Ami az utolsó, az 1618. évi üstököszt illeti, különös okokból reménykedem, hogy ennek hatása ez évben véget fog érni, miután, mint Isten különlegesen kemény vesszeje, teljes húsz évig és még egynéhány napig a legtöbb európai országot, főleg azonban a Német-Római Birodalmat nagy nyomorúsággal sújtotta.” – *Judicium physico-astromanticium oder Natürliche Vermuthungen ... deß 1638. Jahres*, RMK III, 1538, C1b.

²³ M. ZEMPLEN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., 1961, 128, 131.

²⁴ DUKKON, *i. m.*, 601.

²⁵ Az 1626. évi boroszlói prognosztikonban Frölich annál a fejcetnél, ahol korábban csak az évszakokra vonatkozó időjárás prognózist foglalta röviden össze, nagy kedvvel és sok-sok ötlettel szinte ontja az érdekesnél érdekesebb földrajzi ismereteket Mercator, Boterus és mások geográfiája alapján: pl. a tél hosszáról Grönlandon, Novaja Zemlján, Moszkvában és a Lappföldön, a nyári hőség elviselésének módjáról az afrikai Guineában stb. A szerzői újítás jelentőségét jól jelzi, hogy Frölich ezzel prognosztikonja terjedelmét az eddigieknél kb. a kétszeresére emelte, ezért kisebb betűvel is kellett nyomtatni.

²⁶ Frölich – érthető módon – prognosztikonjainak írásába leginkább ezt a két tudományt, az asztronómiát és a földrajzt tudta bekapcsolni. Nem véletlen, hogy a 111. zsolttár lelkesült felkiáltását hogyan idézi: „Ha mindezt az asztronómiából és a geográfiából tanulmányozzuk, Dávid királlyal felkiálthatunk és mondhatjuk

Frölich a kronológia, az időszámítás és a naptárkészítés tudományos kérdéseit részletesen tárgyaló *Hemerologium historicum* című művének első fejezetében a kalendárium tartalmáról a következőket írja: „Hodie vero Calendarium vulgo appellatur, in quo certi anni dies singuli apte distributi in 12 menses, et nominibus suis insigniti adscripta exhibent festa fixa et mobilia, martyrologium, loca et configurationes planetarum, ortus atque occasus Solis et praecipuarum stellarum fixarum, Novilunia, Plenilunia cum suis quadrantibus, eclipses Solis ac Lunae, quantitates dierum ac noctium, electiones ac aeris constitutiones: quae tamen duo posteriora, cum non astronomica, sed astrologica sint, ad Prognostica potius releganda essent.”²⁷ Mindazon csillagászati adat mellett tehát, amelyet a naptárnak a bolygókra, a Napra és a Holdra, az egyes napok hosszára vonatkozóan tartalmaznia kell, még két asztrológiai adatra hívja fel a figyelmet, amelyek inkább a prognosztikonba valók: az „electiones”-re és a légkör, az időjárás változására. A politikai (háborús) jóslatokat említésre sem méltatja.

A „választásokat”, annak közlését, hogy a napok közül melyik alkalmas bizonyos, időjárástól függő vagy egészséggel kapcsolatos tevékenység elvégzésére, Frölich kezdetől fogva nagyon racionálisan szemlélte. Ebben döntő szerepe lehetett odera-frankfurti matematikaprofesszorainak, David Origanusnak és Benjamin Ursinusnak, akik nemcsak matematikára és csillagászatra tanították, hanem elleshette tőlük a naptárkészítés gyakorlatát is. Véleményüket e kérdésekről két évtizeddel tanulmányai után, az 1643-ra szóló *Vierfachiges Prognosticon* című nürnbergi naptárában²⁸ így idézte vissza:

„M. David Origanus, az odera-frankfurti egyetem volt matematikusa, mélyen tisztelt praceptorom” *Ephemerides*-bevezetőjében²⁹ írta a babonás asztrológusokról, hogy vélt okokból veszik próféciáikat és a választásokat. „Noha a kalendáriumírók között vannak olyanok, akik bizonyos napokra néha az egész világot, néha csak bizonyos népeket vagy csak városokat, magas személyeket stb. viszályal, háborúval, zendüléssel, hanyatlással, csodálatos praktikákkal, áradással, nagyurak halálával, emberek bukásával, tanácsokkal, küldetésekkel, jegyekkel a levegőégben, üstökösökkel és effélékkel fenyegetik: mégis mivel ezek nem természetes okokból és valóságos alapokból lettek véve, bolond próféciák, ezeket rendeljük azoknak, akiknek kedvük telik az ilyen bolondságban.”

„Hogy mit tartott erről M. Benjamin Ursinus, egykor az odera-frankfurti egyetem matematikusa, nekem tiszteletre méltó tanárom, arra az 1615. évi naptára³⁰ szavaiból lehet következtetni. A kalendáriumokban a legkülönbözőbb jegyek találhatók: fejsze,

(111. zsolttár): Nagyk az Ūrnak művei.” – Lásd *Judicium astromanticum, oder Natürliche Vermuthungen ... deß 1639. Jahres*, RMK III, 1545, A3b.

²⁷ Bártfa, 1644, RMK II, 640, A1a.

²⁸ RMK III, 1610, C2a–C3a.

²⁹ David Origanus főműve, a kétkötetes *Ephemerides Brandenburgicae*, amely az 1595–1653 közötti évekre tartalmazott csillagászati számításokat, Odera-Frankfurtban jelent meg 1609-ben. ZINNER, *i. m.*, 345.

³⁰ Zinner Ursinusnak csak 1617-re szóló naptárát ismeri, amely a sziléziai Lignitzben jelent meg. ZINNER, *i. m.*, 369.

szem, kéz, olló, levél, csillag, kereszt, kettős kereszt, halak, szarvasok, madarak, lóherék, házak stb. Nem mind rossz ezek közül, azt lehet túrni, amely a gyógyszerekre, a háztartásra, a föld-, kertművelésre, építésre hasznos. De van, ahol bolonddá tették az embereket háborúval, pestissel, ... királyok letételével. Még ha néha találnak is, mégis ezek a jóslatok nem valók a kalendáriumokba.” Peter Krüger danzigi matematikus és naptáriró is úgy vélekedett, hogy „...van néhány dolog, amelynek elintézésére bizonyos napokat babona nélkül választhatunk, mert ezeknek természetes okait meg tudjuk adni, mint az érvágásnak, fürdésnek, vetésnek, orvosság bevitelének, favágásnak; de emellett sok babonás választott nap van, amelyet a kalendáriumokban jogosan nem tűrhetnénk, mint: tanulás, utazás, vadászás, halászás, disznóvágás, haj- és körömvágás, új ruhák felvétele, lánnyal beszélni, házasodni, cselédet fogadni, gyermeket elválasztani, iskolába küldeni és tízezer efféle. Mindezt a közönséges ember szívesen látja a kalendáriumokban. ... Az ilyen babonás misztériumok, akár a káldeusoktól, egyiptomiaktól, araboktól és más bálványozó emberektől veszik is eredetüket, Isten Igéjével ellentétesek, tehát keresztény kalendáriumokban nem kell ezeket használni.”

Az önmagát matematikai, csillagászati alapon tudományosnak tekintő asztrológia már Ptolemaiosz óta elítélte a babonás napválasztást, az „egyiptomi napokat” vagy kritikus napokat, mint a káldeus, egyiptomi asztrológia babonás maradványát.³¹ Frölich hosszú naptárirói gyakorlatára visszatekintve írta: „a semmis, megalapozatlan és babonás asztrológiai választásoktól és jóslatoktól ... én a kalendáriumaimban (amennyire ez tanácsos) tartózkodom, és egyedül a természetes okoknál szoktam maradni...”³² Még a nagy hagyományra visszatekintő parasztpolitikákat is elítéli, babonásnak tartja, amennyiben a földművesek bizonyos tevékenységeket csak egy bizonyos szent napján hajlandók elvégezni, és azt tartják, hogy máskor nem szerencsés ez a munka.³³

Hogy a köznép, az egyszerű emberek babonás jóslatok által milyen könnyen befolyásolhatók és megfélemlíthetők voltak, arról Frölich egy vallomása is meggyőzhet bennünket: őt közvetlenül érintő, megtörtént esetről számol be a boroszlói naptár hasábjain, éppen olyan szenvedélyes hangon, mint az 1630-as, fentiekben hosszán idézett bírálatban. 1633-ban Frölich pátriájában, Késmárkon, egy gyertya elhanyagolása miatt tűz keletkezett, amelyben 35 polgárház égett le. „Nyomban ezután egy kóbor jövendőmondó, aki éppen a városban időzött, elterjesztette a csöcselék körében, hogy nyolc napon belül még egy szörnyű tűzvész fog támadni, amely az egész várost hamuba borítja, úgy, hogy seprével lehet majd elsöpörni. Akik az ő eszelős szavainak hitelt adtak, házukból és

³¹ PEUCKERT, *i. m.*, 96.

³² RMK III, 1610, C3a.

³³ Az 1641-re szóló bártfai magyar naptárban (MKSz, 1929, 217; E3b) írja a „régii bántó vető gazdáknak megh-rögzöt reguláiról” („Szent Egyeddel vess gabonát...”): „Vedd eszedbe: az mezei és kérti munkákat nem kell átallyába binte a' meg-nevezet napokra érteni, hanem azok körül 2, 3, vagy 4 nappal eleb vagy utólb, a' mint az időnek állapattya-is engedi, és a' Höldnek változó forgása hozza, mivel arra kiváltképpen kell vigyázni. A' ki pedig valamely bizonyos Szentnek napjára magát átallyába kötelezi ez munkákban, az magát csallya-meg, és babonát cselekeßik, el-hívén bizonyosan, mint ha ez ilyen névre való napnak a' terméßetnek dolgaiban valami kiváltképpen-való ereje volna.” – A parasztpolitikákat bírálja a *Prognosis astrologica oder Bedencken ... vber das Jahr ... 1629*. című boroszlói naptárában is, RMK III, 1434, D1b.

gazdaságukból ez idő alatt nem mertek elutazni, hanem éjjel-nappal félelemben voltak, várták a megjósolt tüzvészt, sőt értékeiket is templomokban, pincékben, raktárakban biztonságba helyezték. Ezenközben a könnyelmű fickó titokban kereket oldott. Ennek már legfőbb ideje volt, mert én magam is éppen azzal foglalatzkodtam, hogy az itteni tekintetes magisztrátus fogassa el őt, és részesítse illő büntetésben, mint olyan valakit, aki ártatlanul engem is a földijeimnél gyanúba kevert, mintha én jövendöltem volna a csillagokból ilyen szerencsétlenséget a városra. Ami pedig soha nem jutott az eszembe, mert én annál sokkal inkább, a legnagyobb mértékben irtózom az ilyen eszelős speciális [konkrét] jóslatoktól. De amint magamat a jó embereknél excusáltam, és őket az ilyen hiábavaló félelemtől lebeszéltem, csakhamar megbékéltek, nyugodtabbak lettek, Isten nevében részben kimentek a mezőre, a többiek pedig mentett dolgaikat ismét hazavitték. Hát nem az egész város bolonddá lett téve? Ezért a csillagjósoknak ilyen istentelen, babonás, csaló, tisztátalan jóslatait a legnagyobb mértékben kerülni kell, és egyedül a természetes asztrológiai vélekedéseknél kell megmaradni...”³⁴

Frölich a vándorló csillagjósokat, az ilyen kétes elemeket kitiltaná a városokból és mezővárosokból: vagy azért, mert elámítják az embereket, vagy mert nagy félelemben döntik őket. „Még az előkelőbb emberek sem mentesek a babonától: „És saját tapasztalatból el kell ismernem, hogy néhány tekintélyes ember is hagyja magát becsapni: mégis, nem tudom, hogy a jövendőmondó bolondabb-e, vagy az őt mohón hallgató istentelenebb és megátalkodottabb...” Frölich arra is figyelmeztet, hogy az asztrológiai jóslatokhoz „több fáradtság, tudomány és tapasztalat szükséges, mint azt néhány tanulatlan számár vagy vágáns véli.”³⁵

Míg a napválasztás kérdése, talán a parasztpraktikákat leszámítva, ritkán jelenik meg Frölich naptáraiban,³⁶ a háborús jóslások bírálata annál gyakrabban. Ez eleve adódott a naptár újdonságközlő funkciójából is: „Az embereket megromlott természetük különösen arra csalogatja, hogy többet foglalkozzanak az újságokkal, mint ami megilleti azokat. Innen van, hogy némelyek idő előtt, igen túlságosan korán kalendáriumokat vásárolnak... hogy abból szeretnék megtudni, mit jósolnak abban a következő év állapotáról a háborút és békét illetően, amely asztrológiai vélekedésre sokan majdnem többet építenek, mint Isten ígéreteire vagy komoly intéseire a Bibliában, mintha csak minden a bolygók hatalmának lenne alávetve és minden cselekedet a világon a csillagokban volna megírva” – írja Frölich.³⁷ Az 1626. évi boroszlói naptárában tesz először ironikus megjegyzést a politikai jóslatokról. A kíváncsi és újdonságszerető olvasót a politikusokhoz, illetve az újságokhoz irányítja, mondván, hogy a tudós és tapasztalt politikusok véleményében jobban meg lehet bízni, mint az asztrológusok ilyen természetű jóslataiban. Az újságok

³⁴ A már idézett 1638-ra szóló boroszlói prognosztikonban, RMK III, 1538, B2b–B3a.

³⁵ *Uo.*, B2b.

³⁶ A babonás szokások, hiedelmek bírálata leginkább a nürnbergi német naptárakra jellemző, ahol Frölich az *Alter Weiber-Prax* című fejezetben fölényes humorral említi ezeket a vénasszonyokhoz illő ostobaságokat.

³⁷ *Judicium astromanticum, oder Natürliche Vermuthungen ... deß 1639. Jahres*, RMK III, 1545, C2a.

(Avisen) – bár gyakran becsapják az olvasót – mégis sok részletkérdésről, előkészületről írnak. „Sapienti sat dictum.”³⁸

Az 1628. évi prognosztikonban Frölich a híres itáliai orvost, Girolamo Cardanót idézi: a háborút asztrológiai alapokból kiindulva megjósolni nem lehet. Frölich a háború keletkezésének nagyon is földi okait sorolja fel: nagyurak, fejedelmek, királyok és hatalmaságok viszályát, előjogok és birtokok, országok és királyságok megosztását és kisajátítását, valamint a vallási megosztottságot. Határozottan kimondja véleményét: „...emiatt mások mondhatnak és írhatnak prognosztikonjaikban a háborúról, amit akarnak... Bajosan tud valaki meggyőzni arról, hogy a bolygók az ember szabad akaratát elsődlegesen befolyásolni tudják, hacsak nem követik ezt a léleknek erkölcei és a testnek temperamentuma.”³⁹

Frölich az 1633-as boroszlói prognosztikonban, amelyben arra utal, hogy a fogyatkozásokot követő természeti csapások, járványok intő példaként szolgálnak életünk megjobbítására, a napfogyatkozásokból eredő nem természeti csapások megítélését relativizálja. Például az 1010. évi napfogyatkozás alatt támadták meg a dánok Angliát, és Edebreudus angol királyt csatában megölve elfoglalták az országot. Az angoloknak ez kétségtelenül nagy csapás volt, a dánoknak viszont szerencse.⁴⁰

Az 1636. évi boroszlói prognosztikonban Frölich az aspectusokról írt fejezetben a zsidó nép hamis prófétáit említi (Jer. 6, 14), akik anyagi megbecsülésüktől függően prédikáltak győzelemről vagy vereségről, s olykor még az öklüket is használták, ha nem hittek jövődőléseiknek (1Kír 22, 24). „...A mi korunkban sok ilyen vakmerő ember van, akik bizonyos dolgokat ... eszelős agyukból, gonosz lelkükből kihánynak: hogyan lesz ebben vagy abban az évben a háború, melyik fél győz, melyik marad alul, melyik napon és helyen lesz ez vagy az a csata és mézárulás. Az idő haladásával azonban látjuk, hogy csak a kotnyeles embereket tették bolonddá, csalták meg reményeikben vagy félelmeikben, és a legkevésbé sem az történt, amit mondtak. Ennekokáért probandi sunt spiritus, an ex Deo sint; probandi item homines, an ex ratione aliquid proferant.”⁴¹ Frölich itt láthatólag visszatér a hamis háborús jóslatokat közlő „új próféták” ostromozására, mint azt 1630-ban is tette. Nagyon fontos kijelentés azonban, hogy megítélésükkor az olvasót az isteni félelem, vallásos hit, illetve a ráció, az ésszerűség vizsgálatára utalja. A prognosztikon végén olvasható fohásza is ezt emeli ki: „A Mindenható Isten adja meg nekünk, hogy a csillagok megismerését és értelmünket Teremtőnk dicséretére és tisztes-

³⁸ *Judicium astrologo-physicum, oder Natürliche Weissagung ... 1626*, RMK III, 1395, B2a.

³⁹ *Judicium astrologo-physicum, oder Practica auff das Jahr ... 1628*, RMK III, 1420, B4a. – Az 1639. évi, már idézett boroszlói prognosztikonban (C2a–b) Frölich példát hoz arra, hogy a Mars nem tud többet ártani, mint egy kolerikus, harcias temperamentum. Egy fuvaros például a legjobb ostonnal sem boldogul, ha a ló beteg, a kerék eltörtött, az út rossz, áradás van, a hidakat a víz elvitte; hasonlóan van a csillagok hatásával. Ahhoz, hogy háború legyen, nem elég a Mars hatása a harcias kedvű emberekre; ahhoz még sok tanácskozás kell, nagy költségek, hadvezér és sereg kiállítása, felszerelése és még sok más.

⁴⁰ *Prognosis astrologica auff das Jahr 1633*, RMK III, 1492, C1b.

⁴¹ *Astrologisches Bedencken vber das (Schalt) Jahr 1636*, RMK III, 1512, C4a.

ségére, felebarátaink javára és saját hasznunkra babona, pogány félelem és kíváncsiság nélkül hasznosan alkalmazzuk...⁴²

Néhány gyakorlati probléma

Frölich legteljesebben fennmaradt, leghosszabb ideig kiadott boroszlói naptársorozatot mindezek után érdemes megvizsgálnunk abból a szempontból, hogy kellő mértékben érvényesülnek-e a jóslásokkal, a prognosztikonok és naptárak megformálásával kapcsolatos elvei a gyakorlatban. A késmárki tudós negyedréti alakú boroszlói naptárjai és prognosztikonjai elsősorban természettudományos jellegük miatt jelentősek számunkra. Frölich néhány év átmenet után igen hamar kialakította a rá jellemző prognosztikont: az évszakok időjárásának előrejelzése csak a keretet biztosította a „nagyon hasznos” és érdekes egyéb kérdések kifejtéséhez, amelyek elsősorban a naptárkészítés, időszámítás, földrajz és csillagászat tudományos ismereteit közvetítették érthető és élvezetes stílusban az olvasók számára. Az 1634-es prognosztikonban már így utalt megszokottá vált gyakorlatára: „Most, szokásom szerint ennél az elmélkedésnél a következő kérdést akarom kifejteni...”⁴³ Visszatekintve a boroszlói naptársorozat elejére, észrevehetjük, hogy ez a gyakorlat először 1627-ben jelentkezett. A másik, a tudományos ismeretterjesztés szempontjából fontos kérdés a naptártáblák alatti keskeny hasáb kialakítása volt: a kezdeti parasztpolitikát, az időjárásra vonatkozó népi szabályok közlését felváltotta Frölich földrajzi „históriáinak” közlése.

Frölich 1624-ben indított boroszlói naptársorozatának első darabjai inkább a kiadói igényeket,⁴⁴ míg az 1627–1630 körüli évenkénti változások a szerző és kiadó véleménykülönbségét, „egyenetlenségét” tükrözik. Baumann az első három évben a naptártáblák alatt a *Bauernpraktik* című részt adta közre. 1627-ben Frölich elérte, hogy tudományos szöveget, háborús és más szerencsétlenségekről szóló történeti feljegyzéseket nyomtasson a táblák alá. 1628-ban más volt a szedésbeosztás, 1629-ben azonban a kiadó visszatért a közkedvelt parasztpolitikához: nem véletlen, hogy Frölich éppen ekkor fejtette ki bírálatát erről a prognosztikonban.⁴⁵ 1630-tól azonban Baumann elfogadta a szerző szándékát, különböző földrajzi históriák közlését a naptártáblák alatt. A korai prognosztikonokban meglehetősen sok jóslás van, 1627-től kezdett kialakulni Frölich már említett szokása a részletes jóslatok helyett a tudományos ismeretközlésről. Arra törekedett, hogy a jósló részek terjedelmét lehetőség szerint csökkentse.

⁴² *Uo.*, C4a.

⁴³ *Prognosticon astrologo-physicum auff das Jahr ... 1634*, RMK III, 1499, A2b.

⁴⁴ Ezt azért fontos látnunk, mert éppen az 1625–1626. évi boroszlói prognosztikonokban vannak olyan, „az emberek minden rendjére” vonatkoztatott jóslatok a hatalmasságoctól a tudósokon, katonákon át egészen az iparosokig, amelyekről még Dukkon Ágnes is azt tartotta, hogy Frölich aligha vette komolyan ezeket. *DUKKON, i. m.*, 601.

⁴⁵ *Vö.* a 33. sz. jegyzettel.

Mindezen vizsgálódás alapján választ kell tudnunk adni arra a kérdésre, hogy mi volt pontosan az a rész, amelyet Frölich 1630-as és 1631-es boroszlói naptára elcsúfításaként, beszennyezéseként értékelt? Hiszen ekkorra már a két legfontosabb kérdésben, amely az ismeretközlés színvonalát érintette, elfogadtatta szándékát a kiadóval. Ez azonban csak a szöveges részekre vonatkozott: a magukban a naptártáblákban közölt adatok tudományosságával baj volt. Nyilván régi hagyományt követett Georg Baumann, amikor az 1626-ig kinyomtatott Frölich-naptárakban az egyes napokra várható eseményeket (gyilkosság, rossz hír, kereskedőnek veszélyes útrakelni, rablás stb.) feltűnő piros betűkkel az egyes napok mellé nyomtatta. Éppen azokat a speciális, babonás jóslatokat, amelyeket Frölich olyan hevesen elítélt. 1627–1629 között, nyilvánvalóan a szerző sürgetésére, ez a rovat, csillagászati és meteorológiai adatoknak, megjegyzéseknek helyet adva, elmaradt. De 1630-ban a kiadó visszatért a régi gyakorlathoz, a napokhoz kötött rossz hírekhez, amelyet az olvasók erősen igényeltek. (A parasztpolitika kérdésében engedett, a speciális jóslatok kérdésében viszont nem.) Frölich heves indulatát tehát, amely az 1630-as prognosztikonkritikában megnyilvánult, a kiadó e kedvezőtlen döntése váltotta ki, amelyet joggal érezhetett színvonalas naptára elcsúfításának.⁴⁶ 1632-től kompromisszumként legalább annyit elért, hogy a napok mellett külön lett választva a csillagászati és az asztrológiai rovat (Astronomische – Astrologische Feld). Az asztrológiai mező egyik része a választás és az időjárás prognózis, másik része a véletlen események jóslatai. Kisebb tördelési változtatást leszámítva a boroszlói naptársorozat így jelent meg 1632-től 1639-ig.

Frölich – lehiggadva – világosan átlátta, hogy olvasói közül a „kereskedők, iparosok, tanulatlan és közemberek” az időjárás leírása és a véletlen események előrejelzése iránt érdeklődnek; csak a tudósok lelik kedvüket a csillagászatban. Őneki azonban úgy kell kialakítania kalendáriumait és prognosztikonjait, hogy a tanulatlanak és a tudósnak is megfeleljen.⁴⁷ Később is megemlítette, hogy az egyes napok mellé pirossal nyomtatott véletlen események feltüntetése nem elsősorban a kíváncsiskodó emberek, hanem kiadója kedvéért történt, mert nem akarja, hogy kalendáriumüzlete emiatt veszteséget szenvedjen.⁴⁸ Frölich csak az 1640-es naptárban tudta végre elérni, hogy ez az általa nagyon kárhözott speciális jóslatfajta kimaradjon a naptárrészből: az asztrológiai speciális jóslás csak az időjárásra és a szerencsés vagy szerencsétlen napra, illetve néhány választásra vonatkozott, és teljességgel kimaradtak belőle a szerencsétlen események babonás jóslatai.

⁴⁶ Baumann nemcsak Frölich, hanem más szerzők naptárait is kinyomtatta, így Frölichnek alkalmazkodnia kellett a kiadói elvárásokhoz. Az új naptárak bírálata a fent idézett részben valószínűleg azzal függött össze, hogy a boroszlói könyvkiadásban éppen ekkor váltottak fel egyes régi, közismert naptárszerzőket még ismeretlen újakkal (pl. Valentin Hanckét Cristoph Cnoll, Elias Kretschmar, Adam Freitag), akiket a népszerűség megszerzésének vágya nyilvánvalóan jobban hajtott, mint a már elfogadott, közismert szerzőket. Vö. ZINNER, *i. m.*, 393, 396, 403, 405. stb.

⁴⁷ *Das grosse Prognosticon astrologicum, vber das Schalt-Jahr ... 1632*, RMK III, 1475, B1b.

⁴⁸ *Prognosticon vber die mundanam revolutionem deß 1635. Jahres*, RMK III, 1510, C1b.

Az 1630-ban indított lőcsei latin naptársorozatot, amelyet Frölich már mint ismert naptárszerző szabadabban alakíthatott ki, ellenpéldaként meg kell vizsgálnunk. Az 1633-ra kiadott lőcsei *Ephemeris* alapján megállapíthatjuk, hogy a lőcsei sorozatot nem csúfította el semmilyen „történelmi dolgokra” vonatkozó jóslat a naptártáblákban.⁴⁹ Példaként január első két hetének csillagászati bejegyzéseit idézzük a naptárból: január 5.: Merkur a Vízöntő jegyében, 6.: a Nap és a Jupiter trigonja (120 fokos szögállása), 9.: a Jupiter és Vénusz quadraturája (90 fokos szögállása), 11.: Mars a Vízöntő jegyében stb. Az 1633. évi *Ephemeris* és feltehetően a többi lőcsei latin naptár is csak ezeket a csillagászati megjegyzéseket tartalmazza, a Nap és a bolygók pályájának leírását az egyes csillagjegyekben, és természetesen a holdfázisokat, de semmilyen időjárás, betegségre vagy valamilyen váratlan, szerencsétlen eseményre vonatkozó jóslat nem szerepel a leíró adatok mellett. Ez a lőcsei naptárakban megvalósított gyakorlat enged visszakövetkeztetni arra, hogy Frölich színvonal tekintetében milyen követelményt állított maga elé. Ne feledjük: a kor csillagászata azonos az égi mechanikával, a bolygók megfigyelésével és pályájuk leírásával. Az aspectusok közlése ugyanakkor az asztrológiai jóslások alapja: ezek szöveges kifejtése a prognosztikonban található. Összességében elmondhatjuk, hogy Frölichnek még az 1632–1633-tól kezdődően megjelentetett lőcsei kis naptárai is ilyen tekintetben színvonalasabbak voltak az akkori boroszlóiaknál: ezekben ugyanis a holdfázisokon, a bolygóállásokon és a meteorológiai előrejelzésen kívül csak kevés választott nap szerepelt, véletlen események naphoz kötött jóslata nem. Frölich Lőcsén, majd Bártfán és más városokban is kiadott kis naptáraitól szólva fontos kiemelni, hogy az 1620-as, 1630-as években Magyarországon és Erdélyben elterjedt Herlicius-naptárakkal szemben ő volt az, aki kis naptáraiban a bolygóállások adatait közölni kezdte. A korábbi népszerű naptárszerzők, Herlicius és mások Északkelet-Magyarországon és Erdélyben megjelent naptáraikban csak a holdfázisokat és a legkülönbözőbb „választásokat” tüntették fel, pontos bolygóállásokat még nem. Frölich naptártábláinak csillagászati színvonalát mutatja ez az eddig kellően meg nem méltatott tény.

Két kritérium: a tapasztalás és a hit

Frölich 1630-as prognosztikonkritikáját tehát alapvetően boroszlói kiadójával való nézeteltérése, mondhatni huzavonája váltotta ki, s az idézett többi is a személyes érintettség vagy/és a tanítói szándék. E tanulmány keretei között nem mutathatjuk be részletesen, miként vélekedett Frölich az asztrológiáról, néhány szempontot azonban fontosnak látunk már itt kiemelni a célból, hogy a prognosztikonkritikából ne lehessen arra következtetni, hogy Frölich magát az asztrológiát bírálta volna vagy az asztrológia tudományosságát vonta volna kétségbe. Az asztronómiát–asztrológiát egy „égi művészetnek” tekintve elfogadta a „természetes asztrológiai vélekedéseket”, amelyekhez megfigyelé-

⁴⁹ A magyar naptárakban ez a terminus honosodott meg, címlapjukon a „történelmi dolgok” kifejezéssel jelezték, hogy ilyen fajta jóslatokat is tartalmaz a naptár; pl. RMNy 1129.

sekkel, tapasztalati úton lehet eljutni. Ezek: az időjárás megfigyeléséből adódó következtetések; földművesek, orvosok tapasztalatai a holdfázisok hatásáról, sőt a bolygókonstellációknak megmutatkozott hatásai és az asztrológusok sokféle tapasztalán nyugvó „születési horoszkópok”.⁵⁰ Az égi művészetéről kifejti: a bűnbeesés előtt a csillagok mozgása teljességgel ismert volt. Josephus Flavius szerint Ádám két kőtablán hagyományozta az asztronómia és asztrológia tudását az utódokra. A pátriárkák ideje után Asszíriában, Káldeában, Föníciában és Egyiptomban megőrzött tudást főleg görög tudósok fejlesztették ki, s ugyancsak ők (Proklosz, Ptolemaiosz), illetve középkori-újkorai tudósok voltak a megújítói, megtisztítói (többek között Kopernikus, Reinhold, Tycho, Origanus, Kepler és mások).⁵¹

Frölich két oldalról is meghúzza a határokat: a babonára, az „ördögösségre” alapozott, nem természetes jóslás tiltott. A másik oldal, amelyről még nem ejtettünk szót, a természetfölötti jóslások, amelyeknek az eredete az isteni kinyilatkoztatás. Isten prófétáit közvetlenül a Szentlélek sugallta.⁵² Keresztény asztrológus nem vizsgálhat meg akármilyen kérdést, például hogy Ádám bűnbeesése előre látható volt-e a csillagokból. Ezek az ember számára kifürkészhetetlen isteni dolgok.⁵³ (Frölich egyik prognosztikonában Jézus Krisztus horoszkópjának ismertetését is ígérte, de mégis jobbnak látta ettől a szándékától elállni).⁵⁴ A csillagok távoli hatásának érvényesüléséről az asztrológus pontos jóslatot, biztos és csalhatatlan magyarázatot nem tud adni: mind az időjárás, mind az emberi cselekedetek a csillagokból csak a tapasztalat mértékében jelezhetők előre. Frölich tisztában van az egzaktitás hiányával az asztrológiában. Vallomásszerű mondatai erről az 1645. évi bártfai naptárában: „Elismerem, hogy az állandó mozgások törvényéből szemünk valamilyen ragyogó fényt kiragad, ahányszor csak az égtestek hathónapos időközönként szükségyszerűen összetalálkoznak vagy egymással oppozícióban vannak; a Nap látványától pedig (mint az elmélet tanítja, de be is bizonyosodik) egy földi tájék hét hónapos perióduson belül kétszer is meg lehet fosztva. Elismerem azt is, hogy a priori okot és hatást egzaktan, mint a geometria, kimutatni nem tud. Ennélfogva tehát, mert ezek hiányoznak, két kritériumot követek állhatatosan: a műveltség és a valódi tapasztalás kritériumát, valamint Isten Igéjét. Sokáig figyelve a fogyatkozások idején történt eseményeket, bárhol is következett be, bármelyik csillag és bolygó közelében, rögtön észre lehet venni az egymással megegyező dolgokat, azaz a népeket fenyegető csapásokat.”⁵⁵

A késmárki tudós nem ért egyet azokkal, akik túlzottan hisznek az asztrológiában, és a közeli okokat félretéve a távoli okokból, a csillagok hatásából a legapróbb részletekig mennek. De nem tartozik azok közé sem, akik a csillagok távoli hatóerejét, befolyását is

⁵⁰ Erről a már idézett 1639-es boroszlói prognosztikonban, B4b.

⁵¹ *Coelum anni ... 1642 ... sive Judicium astronomicum...* című nürnbergi naptárában, RMK III, 1598, C2b.

⁵² Az 1644-es nürnbergi *Vierfachiges Prognosticon*ban, RMK III, 1625, A2a.

⁵³ *Fasti reformati, vulgo Calendarium novum astronomico-ecclesiastico-historicum in annum ... 1645.* című bártfai naptárában, RMK II, 655, F3a.

⁵⁴ A már idézett 1635. évre szóló boroszlói prognosztikonban, A4a. – A horoszkóp szerzője Cardano volt, akinek asztrológiai művei pápai indexen szerepeltek. Vö. ZINNER, *i. m.*, 40.

⁵⁵ A bártfai 1645-ös naptárában, G4a.

tagadják, látva, hogy az asztrológusok sokszor tévednek, speciális dolgokban nem talál-
nak.⁵⁶ „Astra inclinant, non necessitant.” El kell tőlük a közeli ható okot venni, de a
távolit meghagyni – ez Frölich véleménye az égitestek hatásáról. „Ilyen értelemben kell
megtartani az asztrológia létezését és méltóságát ... Erről Krüger, Euchstadius, Crätsch-
merus mellett, akik erről az argumentumról prognosztikonjaikban írtak, érdemes olvasni
a volt császári matematikus Keplerus német traktátusát: *Tertius interveniens, das ist:
Warnung an etliche Theologos, Medicos und Philosophos, daß sie bey billicher
Verwerfung der Sternkuckerischen Aberglauben nicht das Kind mit dem Bade auß-
schütten, und hiemit ihrer Profession unwissend zuwiederhandeln...*”⁵⁷

Frölich hazai latin nyelvű, Löcsén, majd Bártfán megjelentetett naptársorozata az aszt-
rológus történetíró műve. Korábban idézett prognosztikonkritikájának megfelelően nem
törekedett bennük a csapások, háborús események megjóslására: de a csillagállásoknak
és ezen szerencsétlen eseményeknek az összefüggését utólag behatóan vizsgálta. Az
1633. évre szóló *Ephemeris*ben például a nyári időjárás leírásánál a Saturnus és a Mars
várható oppozíciójára hívta fel a figyelmet: ez a sok rosszal, különböző csapásokkal
fenyegető csillagállás már 1515-ben, 1517-ben és 1545-ben is bekövetkezett. A Jupiter
és a Mars konjunkciójára pedig, amelyről „celeberrimus ille astrologus Arabs Albohazen
Haly” is írt asztrológiai művében,⁵⁸ szintén 16. századi példákat hozott. A csapásokat
felsoroló kronológiával Frölich megerősíti az ártalmas aspektusokba, csillagállásokba
vetett hitet. Nem véletlen, hogy az 1633. évi löcsei *Ephemeris*ben többször hivatkozott a
konjunkciók tanát kidolgozó arab asztrológusokra, Albohazen Haly mellett Albumasarra
és Messahalahra, de más neves 16. századi asztrológusokra is, így Cyprianus Leovitiusra
és Cardanóra.⁵⁹ A löcsei naptársorozatnak ez a jellegzetessége, a bolygóállásokhoz kap-
csolódó történeti áttekintések rövidített formában a boroszlói negyedréteg prognosztikon
részeivé is váltak. Az 1645. évi bártfai latin naptárában Frölich az asztrológus történetíró
álláspontját is vázolta. Ha az asztrológus nem merül el teljesen az asztrológiai spekuláci-
ókban, hanem a politikát is tanulmányozza, nemcsak hazája történetíróit, hanem a többi
ország íróit, politikusait is, s ezáltal az asztrológiai stúdiumot a politikával szorosan
összekapcsolja, rátermettebb, ügyesebb lehet a közeljövő politikai eseményeinek magya-
rázatában. A nagy konjunkciókból, az üstökösökből és az új csillagokból az asztrológu-

⁵⁶ Ezek között a bírálók között sok teológus van, akik bibliai helyeket sorolnak fel a tiltásra. Frölich nem akar sem az egyik, sem a másik féllel vitába szállni, „Mert rút dolog perlekedni és a tudatlanoknak válaszolni bizonyos vélekedésekről, és nem a művünket, hanem sok vizsályt létrehozni.” – Az 1639-es, idézett boroszlói prognosztikonban, B4a.

⁵⁷ *Uo.*, B4b–E1a. – Kepler művét Frölich „a természeti titkok minden igaz kedvelőjének, a tudományra és igazságra szomjas olvasónak” ajánlotta mint olyan traktátust, „amelyet valóban érdemes olvasni.” Kepler a traktátust az asztrológiát teljesen elutasító Philipp Fesel ellen írta 1610-ben. Fesel érveinek megcáfolása közben számos érdekes fizikai, asztronómiai, meteorológiai, filozófiai, matematikai és etikai gondolatát fejtette ki. Lásd Max CASPAR, *Johannes Kepler*, 3. Auflage, Stuttgart, 1948, 210–214.

⁵⁸ *De judictis astrorum*, Basel, 1551. Vö. ZINNER, *i. m.*, 2007. tétel.

⁵⁹ Albumasar: *De Conj. magn. diff.* (Augsburg, 1489); Messahalalah: *De ratione circuli et stellarum* (Basel, 1533); Leovitius: *De magnis superioribus planetarum coniunctionibus* (három kiadása is ismert: Lauingen, 1564; Wittenberg, 1586; Marburg, 1618). Vö. ZINNER, *i. m.*, 344, 1533, 2343, 3228, 4667. tétel.

sok valamely királyság vagy köztársaság változását, vést hozó periódusait meg tudják jósolni, de csak általában véve.⁶⁰

Végül még egy műre hívjuk fel a figyelmet, amely ékes bizonyítéka az asztrológia nagy fontosságának Frölich életművén belül: az 1632-re kinyomtatott *Anatome revolutiones mundanae* című csillagászati értekezésére. Az *Anatome* nemcsak a nagy jelentőségű és akkor még sokak által tagadott tételt, a Föld forgását magyarázza, hanem egy legalább olyan hosszú mundánasztrológiai értekezést is tartalmaz *Judicium de bellis sive speculum temporum...* címmel. Tudatosan eltért azonban Ptolemaiosz tanaitól, akinek mundánasztrológiája azon alapult, hogy egy-egy területen élő népességre alapvetően mely bolygók hatnak.⁶¹ Frölich a precesszió mértékét alapul véve vizsgálta a világtörténelmet. A tavaszpont elmozdulását az ekliptikán már Hipparkhosz felfedezte a 2. században: ő az elmozdulás mértékét százévenként 1 foknak tartotta a zodiákus körön, három ezer évenként tehát egy csillagjegyet változott a tavaszpont helye az ekliptikán. Az emberiség történetének „nagy évét” pedig, a teljes kör befutását kb. 26000 évben állapította meg.⁶² A *Bibliára* alapozott keresztény időszámítás, a teremtésnek hat évezredet sem kitevő ideje meg kellett hogy változtassa a precesszió mértékét. Frölich Christian Longomontanus koppenhágai matematikaprofesszor *Astronomia Danicajára*⁶³ és Elias Kretschmair boroszlói naptáríróra hivatkozva fejtette ki, hogy a világ teremtése óta a tavaszpont az égen minden 300. évben egy állatövi csillagképpel ment tovább, így 3600 év alatt tett meg már egy egész kört, revolutiót. Krisztus előtt 66-ban lépett át a tavaszpont újra a Kos csillagképbe, tehát ekkor kezdődött el egy új kör. Az emberiség történelmét ennek megfelelően Frölich 300 esztendő korszakokként mutatta be, minden korszakban más és más bolygó hatását feltételezve.⁶⁴

Epilógus: Frölich meghiúsult erdélyi privilégiuma

Visszatérve a kiinduló helyzetre, Frölich 1630 nyarán tett erdélyi útjára, illetve a néhány hónap múlva, az 1631-re szóló szebeni naptárban megjelent gúnyversre: megállapíthatjuk, hogy a késmárki asztronómusnak nem volt szerencséje Erdélyben. 1630-as erdélyi útja során Frölich talán saját ötletből, talán a gyulafehérvári tudós környezet biztatására naptárprivilégiumot szerzett magának Erdélyben. A diploma tartalmát egy szebeni városi iratból ismerjük a következőképpen: „...Serenissima Sacri Romani imperii ac Transsylvaniae princeps Catharina nata Marchionissa Brandenburgica etc. ad Davidi Frölichii Astronomi Caesareopolitani humillimam instantiam quoddam diploma contulerit, ut nemini liceat Calendaria qualiacunque in lucem addere, nisi cui ipse

⁶⁰ RMK II, 655, G2b–G3a.

⁶¹ PEUCKERT, *i. m.*, 267.

⁶² HOUZEAU, *i. m.*, 363–364; PEUCKERT, *i. m.*, 244–247.

⁶³ *Dansk biografisk leksikon*, XIV, København, 1938, 445–448.

⁶⁴ RMNy 1549, E3b–F3b.

praetactus Fröhlichius hoc ipsum commisserit et contulerit.”⁶⁵ A diploma tehát megelőző jellegű volt, az utánnomásoktól védte Frölichet, és arról rendelkezett, hogy ne lehessen naptárait senkinek sem kiadni, csakis akkor, ha Frölich maga engedélyezi, illetve a kéziratot átengedi a kiadónak. Szinte biztosak lehetünk benne, hogy ez a Brandenburgi Katalin fejedelemszövegétől elnyert diploma lehetett a valóságos oka Marcus Pistorius részéről a Frölich-ellenes támadásnak, az idézett gúnyvers megjelentetésének, amit legfeljebb csak színezett, adatokkal támasztott alá a szerző kritikus hajlandóságának, azaz a naptárkiadás színvonalához való ragaszkodásának ismerete.

Az említett szebeni irat 1631. november 1-jén kelt, és csak első része hivatkozik a diplomára, a további tartalma már ezzel ellentétes. Gulyás Pál az irat lényegét így foglalta össze: „Pistorius 1631-ben a szebeni tanácstól engedélyt (indultum) kapott, mely ez a Brandenburgi Katalin által Fröhlich Dávid ismert német naptárkészítőnek kiadott kizárólagos privilégiumával szemben felhatalmazást nyer arra, hogy saját készítésű naptárait a vásárokon árusíthassa.”⁶⁶ Gulyás interpretálása véleményünk szerint nem pontos: ennek oka, hogy az elfogult szebeni fél „csúsztatását” valóságnak veszi. David Frölich naptárprivilégiuma ugyanis nem lehetett kizárólagos Erdélyben,⁶⁷ amely bármilyen naptárkiadását megtiltotta volna az erdélyi nyomdavárosokban. Logikailag is kikövetkeztethető, hogy itt nem bármilyen naptár, hanem bármilyen Frölich-naptár utánnomásának megtiltásáról lehetett szó. A szebeni irat feltehetően azért fogalmazott így, hogy ezzel is maga mellé állítsa az erdélyi törvényhatóságokat, akikhez kérelemmel fordult. Azzal a kérelemmel, hogy engedélyezzék a náluk tartandó vásárokon a jelen irat felmutatójának, Marcus Pistorius szebeni nyomdásznak, hogy saját, itt (tehát Szebenben) kibocsátott kalendáriumait minden akadály nélkül eladásra kitéhesse. Fő érvük, hogy a szabad királyi városoknak szükségük van tipográfiaiakra, de a tipográfusok „eltartása” igen költséges, ha ezek semmiféle nyereségben nem bővelkednek. Ők viszont arra törekednek, hogy Frölich privilégiuma miatt ne növekedjék Erdélyben a kalendáriumok ára (jogszerű kiadásnak a szerzői honoráriumfizetés miatt óhatatlanul ez lett volna a következménye, szemben az „olcsóbb” utánnomással). 1631-re Erdélyben más naptár is megjelent.⁶⁸ Emiatt felmerülhet az a kérdés is: miért kellett a szebeni tanácsnak, illetve a kérvényt benyújtó Pistoriusnak egyáltalán a Frölich-diplomára hivatkozni, külön felhívni rá a figyelmet, hacsak nem az ő naptárának utánnomásáról van szó, tehát a diploma valóságos rendelkezésének a megszegéséről? Nincs nyoma, hogy az Avenarius, Herlicius stb. naptárait kiadó más nyomdászokat saját városuk ugyanígy pártfogolta volna, és kérte volna az akadálytalan erdélyi terjesztést egy mindent tiltó, kizárólagos Frölich-privilégiummal szemben! Ebből a Frölich-féle diploma ignorálására ösztönző szebeni iratból az is nyil-

⁶⁵ Friedrich TEUTSCH, *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*, Korrespondenzblatt, 1882, 65–66.

⁶⁶ GULYÁS PÁL, *A könyv sorsa Magyarországon*, Bp., 1961, II, 14.

⁶⁷ Nincs is a korban példa arra, hogy valaki minden városban kiadandó naptárakról rendelkezék – önálló törvényhatóságok mellett!

⁶⁸ Ezek közül a kolozsvári kiadású Herlicius-naptár maradt fenn, RMNy 1477. Brassóban 1632-re pedig Avenarius falinaptára jelent meg, RMNy 1490.

vánvaló, hogy az 1632. évre is nyomtattak Szébenben naptárakat, nemcsak a már említett 1631. és 1633. évre.⁶⁹

A szebeni eset is azt mutatja, hogy Frölich privilégiumszerzése fölülről indított akció lehetett, amelyet nem támasztott alá valamelyik város tipográfusával való megállapodás. Ebben az esetben az erdélyi trónváltozás sem lehetett közömbös Frölich számára. Brandenburgi Katalin már ismerte Frölich nevét, aki még wittenbergi diákként neki ajánlotta 1628. évi boroszlói naptárát,⁷⁰ s nem kizárt, hogy Frölich erdélyi útja során személyesen is találkozott vele. Az új erdélyi fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhöz még nem lehetett semmilyen kapcsolata. Csak később tudta a figyelmét felkelteni az 1635. évre szóló löcsei latin naptárral, amelyet neki ajánlott és mind tőle, mind Felső-Magyarországon élő rokonától, Rákóczi Pál országbírótól bőséges jutalmat kapott.⁷¹

A késmárki tudós nagy munkával és utánjárással érte el, hogy Lőcsén megjelent latin, majd magyar, német és cseh kis alakú naptárainak, majd bártfai nagy és kis naptárainak pártfogókat tudott szerezni. Ezeknek a városoknak a nyomdászaival, később a trencsényi és a váradi tipográfussal is ő maga állt kapcsolatban. A nagy távolság⁷² és további (általunk még nem ismert) lehetséges okok miatt is meghiúsult azonban a közvetlen kapcsolat az erdélyi nyomdákkal. Természetesen Erdély területén is nagyon hamar megjelentek kis alakú naptárai: Szébenben 1633, Kolozsvárott 1634, Gyulafehérvárott 1635⁷³ az a három időpont, amely évre már biztosan jelent meg e városokban Frölich-naptár. Ezek azonban utánnomások voltak, nem ő adta a kéziratot a tipográfusoknak. Ezt onnan is megítélhetjük, hogy maga a kolozsvári, szebeni, gyulafehérvári nyomdász fordult benne ajánlással a magas pártfogókhoz, és nem a szerző. (Olykor még a prognosztikonnak is más volt a szerzője: az 1635-re kiadott kolozsvári naptár például Lemki Gergelyt, az 1646-ra szóló pedig Árkosi Benedek nevét tüntette fel Frölich neve mellett.⁷⁴) Durva utánnomást jelez ezek közül az első, az 1633. évre szóló szebeni német naptár. Ez tünteti fel szebeni naptáron először Frölich nevét: *Davidis Froelichii Almanach übers 1633. Jahr, berichtet auffn Zipß vnd Ober-Vngern...*⁷⁵ Szepességre és Felső-Magyarországra „alkalmaztatott” naptár ekkor egyedül Lőcsén jelent meg, az ez évi szebeni naptár tehát

⁶⁹ Megerősíti az RMNy feltételezését, lásd RMNy 1516, 1517.

⁷⁰ *Der neue vnd alte Schreib Calender ... auff das Jahr ... 1628*, RMK III, 1420, A1b.

⁷¹ PAVERCSEK, *i. m.*, 431. Itt jegyezzük meg, hogy Frölich tájékozott volt az újabb erdélyi eseményekről is, amit az 1636-ra szóló boroszlói prognosztikon egy megjegyzése is igazol (A1b): a prognosztikonban a felsőség elleni lázadásról ír, mint amelyet már újabban Erdélyben is szöttek. Nyilván a Rákóczihoz hűtlenné vált és ezért fej- és jószágvesztésre ítélt Zólyomi Dávidra és Székely Mózesre utalt.

⁷² Krakó vagy Boroszló közelebb volt Késmárkhoz, mint a legtöbb erdélyi város: Krakó 13 mérföldre, Boroszló Ratiboron keresztül 25, Liptón, valamint Oppelen és Neissenen keresztül 45–53 mérföldre volt Késmárktól, míg Brassó 70,5 mérföldre, Szében 59,5, Gyulafehérvár 52,5, Kolozsvár 45,5 mérföldre. Frölich *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium* című művének adatai, RMK III, 1628, pars 1, liber 4, 27, 28, 30.

⁷³ RMNy 1554, 1568, 1582.

⁷⁴ RMNy 1589, Sztripszky I, 1978/185.

⁷⁵ RMNy 1554.

bizonyosan a lőcsei 1633-asnak utánnomása, mégpedig az árulkodó cím megváltoztatása nélkül.⁷⁶

Frölich erdélyi kapcsolatainak alakulásában van még bőven kutatni való kérdés, de úgy tűnik, hogy az erdélyi naptárprivilegium meghíúsulásában „kitüntetett” szerepe volt Marcus Pistorius szebeni nyomdásznak. Mert: 1630 őszén gúnyverset közölt Frölichről az 1631-es, „braszlai kalendáriumból magyarrá fordított” szebeni naptárban; sőt még az is lehetséges, hogy az anonim munka szerzője Frölich volt.⁷⁷ És mert 1631 őszén a szebeni magisztrátuson keresztül megnyerte más törvényhatóságok támogatását ahhoz, hogy Frölich privilegiuma valóban névleges legyen, mint olyan rendelkezés, amely a helyi érdekekkel összeütkezésben áll. 1633-ban pedig, másokat megelőzve, már nyíltan utánnomta Frölich naptárát. Az előző évi engedély birtokában, bevezetett gyakorlat alapján Pistorius úgy érezhette, hogy bármilyen naptár utánnomását megengedheti magának, akár még Frölichét is. Szebenben már előre megvolt a jogi állásfoglalás egy esetleges szerzői panasszal szemben, és nem kétséges, hogy más városok is, tipográfiajukat buzgón támogatva, követték volna a példát.

Lehetséges, hogy az a vers, amelyet 1631-ben Johann Serpilius késmárki evangélikus lelkész, Frölich jó barátja írt az *Anatome revolutiones mundanae* elé ajánlásképpen, Pistorius gúnyversére is vonatkozik. Az ajánlóvers utolsó négy sora ugyanis így szól:

Nec tibi praeripiet Famam, scelus Aemuli iniqui,
Qui, furto et chartae scommatae, acerbus erat.
Sed Tu, Pannoniis Transylvanisque Dynastis
Carus, cum Famae et praemij honore, clues.⁷⁸

(Nem fogja meghíúsítani hírneved a rosszindulatú vetélytárs álnoksága, aki ravaszsgal/lopással és gúnyirattal is bántott. De Neked, Pannónia és Erdély uralkodóinak kedves, jó híred van és jutalommal tisztelnek meg téged.)

Maga Frölich a *Medulla geographiae practicae* hasábjain fogalmazta meg elítélő véleményét a szebeni nyomdászról: „Cibinium. ... Typographiam hujus civitatis superioribus annis turpiter prostituit alastor Marcus Pistorius injuriosus, quandoque chartas impune in ea imprimendo.” (Ennek a városnak a nyomdáját az elmúlt években a pokolfajzat Marcus Pistorius csúnyán „prostituíta”, amikor ott könyveket büntetés nélkül lenyomtatott.)⁷⁹

⁷⁶ Lehetséges, hogy amikor Frölich már a lőcsei kis naptárak címlapján is Magyarországot és Erdélyt együttesen feltünteti (1635-től már biztosan, lásd RMNy 1596), tudomásul vette az erdélyi utánnomások tényét.

⁷⁷ Valentin Hancke utolsó kis naptárát 1629-ből ismerjük (ezt megerősíti a debreceni naptársorozat is, lásd RMNy 1405). Utána Boroszlóban már csak Frölich adott ki olyan kis alakú naptárt, amely a fordítás alapjául szolgálhatott. A negyedréte alakú boroszlói naptárak, köztük Fröliché is hosszú szövegűk, eltérő jellegük miatt erre kevésbé voltak alkalmasak. Vö. ZINNER 5133a tétel (Hanke), a többi naptárszerzőről: *uo.*, 403–404.

⁷⁸ RMNy 1549, címlap verző, azaz a [D4b] levél.

⁷⁹ RMK II, 536, 372. l. – A mondat kis változtatással bekerült a *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantumba*, ahonnan Gulyás Pál idézte: „In typographia hujus Civitatis quandoque famosa chartae conniventia

Hona Pavercsik

„...AN SOLCHEN FRESENTLICHEN SPECIALISCHEN VORSAGUNGEN EINEN HÖCHSTEN GREUEL TRAGE” (David Frölich’s Prognostikonkritik)

Der bekannte Geograph, Astronom, „kaiserlich und königlicher Mathematiker” David Frölich war in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts der bedeutendste Kalenderverfasser in Ungarn. Im Zusammenhang mit einem Spottvers, der ihn wegen seinem kritischen Verhalten tadelte, hat die Autorin Frölich’s manchmal sehr kritische, manchmal ironische Äusserungen über astrologische Vorsagungen gesammelt. Im Hintergrund zeichnen sich persönliche Erfahrungen des Wissenschaftlers von Unwissenheit und Aberglauben der Leser ab, und im konkreten Fall Meinungsunterschiede zwischen ihm und seinem Breslauer Verleger sowie ein heftiger Konflikt mit dem Hermannstädter Buchdrucker um das erworbene Kalenderprivileg in Siebenbürgen. Frölich berief sich gern auf solche Autoritäten wie Origanus, Ursinus, Krüger, Kepler usw., als er seine Leser in den Breslauer, Nürnberger und in Ungarn gedruckter Kalendern über abergläubische und unchristliche Eigenart der Tagewählerei oder Kriegsprophezeiungen belehrte. Er lehnte den „heidnischen blinden Glauben” in Sternen ab, konnte aber die Astrologie als „Wissenschaft” nicht in Zweifel ziehen.

Magistrati per aleatorem quendam Lintziensem imprimuntur.” – Az ő, véleményünk szerint téves fordítása: „E város nyomdájában, mely egykoron híres volt, a városi hatóság támogatásával egy linzi származású kalandor kártyákat nyomtat.” GULYÁS, *i. m.*, II, 15.

KAZINCZY A DEBRECENISÉGRŐL (Kölcsey Csokonai-recenziójának háttéréhez)*

„Az ami itt Csokonairól s munkáiról mondatik – írja Kölcsey, mikor a Csokonairól készült recenzióját megküldi Döbrenteinek –, előtted és barátaink előtt nem új; de az ami a köznép nyelvéről, s a régi szavakról s újításról mondatik, szükség hogy a publikumnak mondassék.”¹ E néhány sorból világosan kiderül, hogy Csokonai megítélése és az annak során elmondott nyelvi fejtegetések a szerző szándéka szerint azonos súlyú összetevői a bírálatnak. A kritika keletkezési idejét figyelembe véve ez nem meglepő, hiszen 1815 a nyelvújítási viták leghevesebb szakaszába esik. A szakirodalom több helyen utal is arra, hogy a recenzió számos vonását a nyelvújítási viták összefüggésében lehet és kell értelmezni. Talán Szauder József fogalmaz leghatározottabban, mikor nagyhatású tanulmányában, ideológiai felhangoktól nem mentesen arról ír, hogy a bírálat „súlyos tévedéseit, mély igazságtalanságát [...] nem menti az sem, hogy a még mindig makacsul védekező ortológusok megtörésének szándéka vezette” Kölcseyt,² aki „Kazinczy nyelvi és stílus-eszményeit hiányolta” Csokonai műveiből.³ Részletes elemzés azonban nem készült arról, hogy miként illeszkedik a Kazinczy provokálta viták menetébe Kölcsey írása. A nyelvújításról született, jelentős anyagfeltárást és összegzést végző kézikönyv, Tolnai Vilmos monográfiája például Kölcsey művei közül csupán a *Mondolatra* adott *Feleletet* tárgyalja.⁴

Kazinczyban és barátaiban az irodalmi tevékenység során az a meggyőződés alakult ki, hogy a magyar nyelv mint a művészet anyaga, adott állapotában nem alkalmas olyan alkotások létrehozására, melyek megfelelnek az antik és nyugati irodalmak alapján kialakított normáknak. A neológia képviselői a modern irodalom élvonalához való felzárkózást nem a közeljövőtől remélték. Kölcsey például még 1831-ben is mint „kezdő” irodalmat⁵ emlegeti a magyart, 1817-ben pedig a Kis János verseiről írt bírálatban „a magyar literatúrának (még sok évek után) feltűnendő” aranykoráról beszél.⁶ A nyugati, különösen a német irodalomhoz való felzárkózás érdekében tett erőfeszítések jelentősen

* Ez az írás Kölcsey Ferenc összes munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadásához készült műhelytanulmány (OTKA szám: T 018294).

¹ Kölcsey Döbrenteihez, Álmosd, 1815. márc. 6. KÖM III, 168.

² SZAUDER 1955, 53.

³ SZAUDER József, *Géniusz száll...* = SZAUDER 1961, 225–226. Lásd még ANGYAL 1903, 217–218; MIT III, 416–417; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában* = SZEGEDY-MASZÁK 1980, 116; CSETRI 1990/a, 244.

⁴ TOLNAI 1929, 118.

⁵ KÖLCSEY, *Kritika*, KÖM I, 667. Lásd még KÖLCSEY, *A leányőrző*, KÖM I, 607.

⁶ KÖLCSEY, *Kis János versei*, KÖM I, 416.

hozzájárultak ahhoz, hogy a figyelem a költői nyelv kiművelésének gyakorlati problémája felé forduljon. Egyes életművek megítélésében meghatározó szemponttá válik, hogy a vizsgált alkotások nyelvi gyakorlata ahhoz a modellhez igazodik-e, amely a neológia felfogása szerint létrehozandó klasszikus magyar irodalom megteremtéséhez egyengeti az utat. Kölcsey e szempont figyelembevétele miatt ajánlja „minden fiatal írónknak”, hogy Kis János költői nyelvét „studiumokká tegyék”.⁷ A nyelvújítási mozgalmakra visszatekintve pedig igazolva látja korábbi eljárásukat, mikor Vörösmartyról határozottan állítja, hogy „saját bélyegű, általható erejű, genialis nyelve nem lett volna lehetséges” e viták nélkül.⁸ A nyelvi szempont hangsúlyozása arra mutat, hogy Kölcsey bírálata jól illeszkedik a széphalmi mester gyakorlatához.

Kazinczynak és Kölcseynek a neologizálásról kialakított álláspontja a tizes évek közepén összhangban volt. Szauder József és Csetri Lajos kimutatják azokat a pontokat, ahol Kölcsey irodalomfelfogása elhajlott a széphalmi mesterétől,⁹ de mindketten hangsúlyozzák, hogy Kölcsey, illetve a fiatalabb generáció és Kazinczy termékenyen együttműködtek. Szauder a Csokonai-recenzió kapcsán a „romantikussá forduló zseni-szemlélet” eredetiségéről mint a kazinczyánus koncepciótól eltérő elemről beszél, de azonnal hozzáteszi: „Szó sincs még arról, hogy ezekben az években, 1811 és 1816 között, [Kölcsey] valamennyire is tudatosan elválnék Kazinczy 'irodalompolitikájától', csak repedések észlelhetők egyetértésükben”.¹⁰ Csetri pedig a Kazinczy baráti körébe tartozó fiatalabb nemzedéket jellemezve megállapítja, hogy a „XIX. század első évtizedének végétől kb. 1817-ig a fiatalok az ő [Kazinczy] nyelvi és irodalmi törekvéseit nem nyűgnek, hanem perspektívát nyújtó, a felemelkedéshez hozzásegítő programnak érezték, az ő segítő kezét és mesteri, majd egyre inkább baráti támogatását igényelték”.¹¹

Az 1810-es évek közepén Kazinczy és barátaik számára a magyar irodalom fejlődésével összefüggő kérdések jelentős részben a neológia keretében fogalmazódtak meg. A távlati célokban lényegileg egyetértettek, függetlenül attól, hogy saját művészi gyakorlatukban más utakon jártak. Elemzésünkben tehát azt a jelenséget szeretnénk alapos vizsgálat tárgyává tenni, hogy a Csokonai-recenzióval Kölcsey milyen módon járult hozzá a neológia ügyéhez, és eközben milyen pontokon támaszkodott Kazinczyra. Az a célunk, hogy Kölcsey bírálatát a széphalmi mester nyelvújítási vitáinak kontextusába helyezzük. Ebben a dolgozatban tehát Kazinczy, Csokonai és Debrecen viszonyának azokat a mozzanatait vizsgáljuk meg, melyek hozzásegíthetnek annak megértéséhez, hogy Kölcsey milyen nyelv- és irodalomeszmény, illetve kanonizációs törekvés jegyében írta meg recenzióját Csokonairól.

⁷ KÖLCSEY, *Kis János versei*, KÖM I, 416.

⁸ KÖLCSEY, *Kritika*, KÖM I, 669.

⁹ SZAUDER József, *A magyar romantika kezdeteiről (Vázlat)* = SZAUDER 1961, 20–21; Uő., *A romantika útján* = SZAUDER 1961, 185; Uő., *Géniusz száll...* = SZAUDER 1961, 232; CSETRI 1990/a, 240–272, 285–287.

¹⁰ SZAUDER József, *Géniusz száll...* = SZAUDER 1961, 232.

¹¹ CSETRI 1990/a, 209.

Minden remekmű hitelesít egy költői nyelvet, nyelvfelfogást. A nyelvújítási vitában egymással szemben álló felek számára tehát nem volt mindegy, hogy Csokonai a maga nyelvvel nagy költő-e vagy nem, illetve hogy a neológia–ortológia szempontjából milyenek állítható be költői nyelve és nyelvfelfogása. Így szemlélve a kérdést, Csokonai beillesztése az irodalmi kánonba igen súlyos érv lehet a vitákban, sőt a kánon érvényesítése az egymással szemben álló felfogások sorsára is döntő hatást gyakorolhat. A kérdés megválaszolása érdekében szükséges megvizsgálni, hogy milyen erőterben született meg Kölcsey bírálata. Csokonai kapcsán Kazinczy sokat emlegette elmarasztalólag Debrecent. Úgy vélte, hogy e kálvinista város olyan jellegzetes nyelvszemléletet, ízlést és művészeti hagyományokat honosított meg, illetve alakított ki, melyek károsan hatnak a tehetségek fejlődésére és komoly befolyással bírnak a neológiával szemben. Az ő részéről Csokonai jellemzése során gyakran és hangsúlyosan előkerül a kálvinistaság és a debreceniség fogalma. Ezek tisztázása nagyban hozzásegíthet ahhoz, hogy megértsük Csokonai-képét, amely viszonyítási pontként szolgálhat Kölcsey recenziójának értelmezésénél. Célszerűnek látjuk, hogy vizsgálódásainkat a Kazinczy szemében botránykőnek számító *Debreceni Grammatika* jellemzésével kezdjük.

A Debreceni Grammatika nyelvszemlélete

1795-ben, Kazinczy hat és fél éves fogsága elején, egy magyar társaság szerkesztésében megjelent a *Magyar Grammatika*, amely idővel *Debreceni Grammatika* néven került be a köztudatba. A kötet címlapján jelzett magyar társaság debreceniekből állt, kik a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által kiírt pályázatra beérkezett nyelvtanok felhasználásával állították össze a maguk grammatikáját. Leginkább Földi János és Gyarmathi Sámuel pályaműveinek hatása mutatható ki a debreceniek munkáján,¹² mellyel szemben Kazinczy már börtönéből kicsempészett levelében kifejezte fenntartásait,¹³ fogságából szabadulva pedig a munka nyelvfelfogása elleni küzdelem olyannyira meghatározó mozzanata lett nyelvi és esztétikai vitáinak,¹⁴ hogy saját állásfoglalásainak nem kis részét éppen a *Debreceni Grammatikával* szemben alakította ki. Irodalom- és művelődéstörténeti szakmunkákban máig él az a hagyomány, mely Kazinczy elfogultságtól sem mentes, sokszor indulatosan megfogalmazott értékelésén alapul. Ezekkel a nézetekkel részletesen foglalkozik a nyelvészeti szakirodalom,¹⁵ ezért nem szándékunk, hogy elemzésünk során ítéletet mondjunk a *Debreceni Grammatika* teljesítményéről, és összehasonlítsuk a korabeli vagy a modern nyelvudomány eredményeivel. Csupán azokat a pontokat emeljük ki belőle, melyekkel szemben Kazinczy és később Kölcsey is ellenvéleményt fogalmazott

¹² Lásd FÖLDI 1910, 71–78; SIMAI 1912, 177–178; TOLNAI 1929, 74–77; TÖRÖS 1939, 503–520; KÖVESI 1956, 63–65; CSETRI 1990/a, 23.

¹³ Kazinczy Kis Jánoshoz, Brűnn, 1797. nov. 16. KazLev II, 421.

¹⁴ EMBER 1939, 85–88; CSETRI 1990/a, 42–43; BENKŐ L. 1982, 35.

¹⁵ Vö. TOLDY 1987/a, 181–183; PINTÉR 1911, 386–388; KOSÁRY 1983, 590; TÖRÖS 1939, 520–527; KÖVESI 1956; BALÁZS János, *Az önelvű magyar nyelvtan felé* = BALÁZS 1987, 538–539; CSETRI 1990/a, 23.

meg, amikor barátaikkal együtt arra törekedtek, hogy a magyar költői nyelvet a neológia jegyében formálják ki és fogadtassák el.

Az *Előljáró beszéd* részletesen foglalkozik a magyar nyelv helyzetével, állapotával és a vele kapcsolatos teendőkkel. Abból a történeti helyzetleírásból indul ki, hogy korábban a magyar nyelv háttérbe szorult az országban. Idegen nyelvek jöttek divatba és használatba, s „ha többen voltak is Magyarok mint idegenek, vagy ha tsupa Magyarok voltak is, Magyar szó nem hallatott, hanem a Német, Olasz, Francia beszéd hangzott mindenfelé”.¹⁶ Bár a *Debreceni Grammatika* megjelenésének közelmúltjában az érdeklődés az anyanyelv felé fordult, a törekvések, melyek a tökéletesítést kívánták előmozdítani, „Nyelvünk ékesítése helyett, annak rütitására ’s rontására szolgáltak.”¹⁷ Bár az *Előljáró beszéd* szükségesnek tartja a tudományos szakkifejezések újítását, a nyelv rontását eredményező gyakorlat számbavételekor első helyen a „helytelen új Magyar Szók tsinálása” áll. Az *Előljáró beszéd* főleg a már meghonosodott jövevényszavak helyett javasolt és esetenként már divatba hozott új magyar szavakat támadja, általános szabályként pedig a nyelv természetének gondos figyelembe vételét ajánlja: „Sokra kell abbann vigyázni, hogy a Nyelv természeté meg ne sértődjék. Azért még eddig kevés új Magyar Szó tsinálódott, a mely a Nyelv természetének minden próbáját kiálhatná.”¹⁸ A könyv toldalékában külön fejezet foglalkozik az új szók elemzésével és a rossznak ítélt képzés hibáinak bemutatásával. A *Debreceni Grammatika* szemléletét jól mutatja a Kazinczy által később kifogásolt *barátném* szó,¹⁹ melyről a következő olvasható: „*Királyné, Bíróné, Hadnagyné* ’s a t., megrövidített szók, és ezek helyett állanak: *Király’ Nője, Bíró’ Nője* ’s a t. az az, Felesége. – *Hertzeznék*, e helyett: *Hertzeg Kisasszonyok*, nem utolsó hiba; *Barátném* pedig éppen szenvedhetetlen: miért nem *Barátom-Aszszony?* mint *Komám-Asszony*.”²⁰ A nyelvtanírók eljárása világos: egy elfogadottnak, jónak, magyarosnak tekintett szót etimológiailag elemeznek, majd a kapott alkotórészek jelentését és kapcsolódását egyedüli normaként állítják fel más szavak megítélésére. Azok a szavak hullanak így ki a rostán, melyek az elemzettel nem analóg szerkezetűek. Ez az eljárás tehát a szavak megítélésekor nem érvényesít esztétikai szempontot, és arra sincs tekintettel, hogy a hibásnak nyilvánított szó elterjedt-e a nyelvközösségben, ugyanakkor nehezen védi meg magát az önkényesség vádjával szemben, ha – mint a *barátném* esetében – egy általánosan használt szót minősít helytelennek. Ekkor ugyanis felmerülhet a kérdés, hogy miért a másik, és nem ez a szó képezi az analogikus viszonyítás alapját.

A *Debreceni Grammatika* szerint a fordítók is nyelvrontóknak minősülhetnek, ha nem született magyarok, és ezért a magyar nyelv „természeti szépségétől és egygyűjűségétől meszszire távoztak, és sok erőltetett, homályos, és idegen Nyelvek természetéhez alkal-

¹⁶ DebrGr, XV.

¹⁷ DebrGr, XVI.

¹⁸ DebrGr, XVII.

¹⁹ Vö. KAZINCZY 1808, XXVII–XXX. Később a *Felelet a Mondolatra* is gúnyolódott a debreceniek okfejtésén: KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 54.

²⁰ DebrGr, 19.

maztatott szollás-formáit hozták bé a Magyar Nyelvbe.”²¹ Ugyanígy elmarasztalják a született magyar fordítókat is, ha azok az idegen példány fordulatait újítás útján igyekeztek követni, „azt gondolván, hogy úgy lesz szép a mit írnak, ’s úgy lesz, nem tudni mitsoda felség és magasság benne, ha azt, nem a köz-nép Nyelvéhez alkalmaztatják: holott nints annál bizonyosabb, hogy a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnel vagyon a tiszta Magyarság, az olyan Köznépnel tudniillik, a mely leg kevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megegyedve.”²² Ez a kitétel meghatározza azt a nyelvi réteget, melyből az analógia megállapítására szolgáló szavak és szabályok kikerülhetnek. Az *Előljáró beszéd* a nyelvi funkciók szerint némileg differenciálja ezt a nyelvi réteget, megállapítva, hogy a köznép nyelvében is vannak olyan stílusértékű szavak, melyekkel „Predikációkban, Könyv írásbann, illetenség nélkül nem lehetne élni.”²³ A köznép beszédének megítélésekor, mint mondja, figyelembe kell azt is venni, hogy a beszéd bárdolatlansága származhat a kiejtésből és abból, hogy a köznép életmódjából fakadóan „mindenkor tsak alávaló ’s közönséges dolgokról szokott beszélni. [...] De fordítsa tsak valaki a Köznép beszédének módját, illendőképpen elrendelve, derék dolgoknak előadására úgy, hogy semmi idegen és erőltetett tzipfrázatokkal ne éljen; meglátja maga is, más is, mely szép, világos, és magát kedveltető tiszta Magyarság lészen az.” A szerkesztők hangsúlyozzák, „hogy akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvénn adni, és hogy nem is jó Magyarság az, a melyet a Köznép könnyen meg nem ért”,²⁴ hiszen a vallásbeli dolgokat a köznép is megérti. Így vélik tehát bizonyítottnak, hogy az általuk preferált nyelvi réteg minden igénynek eleget tud tenni, kifejezőképessége nem korlátozott. A fordításra visszatérve leszögezik, hogy a magyar nyelv keleti természetű, ezért a nyugati nyelvekből fordított művek kárt tehetnek a nyelv tisztaságában. Így jutnak el arra a megállapításra, hogy „a Magyar Nyelv gyarapítására ’s ékesítésére, nem csak nem elégséges, hanem még eddig alkalmatlan eszköz is az, hogy mennél többen írjanak ’s fordítsanak Magyar Könyveket”.²⁵

Az anyanyelv tisztaságának helyreállítását és megőrzését egy társaság felállításától és egy normatív nyelvtan megszületésétől remélik a szerkesztők. A társaságnak „olyan tanult személyekből” kell állni, „a kik nem tsak született Magyarok, hanem annakfelette Hazánkknak olyan részében nevelkedtek ’s jutottak ember korra, a melybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebbenn lakoztak”. A társaság feladata és kötelessége pedig az lenne, hogy a magyarul „kijött ’s kijövő Könyveket, egyszer egyiket, másszor másikat” nyelvhelyességi szempontból megvizsgálja, a hibákat kijegyezze „és a Magyar Újság Írók által, vagy más kirendelődhető módonn, közönségessé” tegye. Azt ugyan nem lehet várni, hogy e testület „ítélet tételét, mint tökéletest és tsalhatatlant, az egész haza tartozzon mindenben bévenni, ’s magát annak alája vetni”, de az remélhető, hogy e fejtegetések hatására a „fundamentomos okokkal” hibásnak ítélt fordulatokról a nyelvet tuda-

²¹ DebrGr, XVII–XVIII.

²² DebrGr, XVIII.

²³ DebrGr, XVIII.

²⁴ DebrGr, XIX–XX.

²⁵ DebrGr, XXII.

tosan használók rétege igyekszik leszokni.²⁶ A szükségesnek tartott grammatika az anyanyelv természetét tárná fel és szabályait rögzítené, „hogya azt az egész Haza bévenné, és mind írásbeli, mind beszédbéli Magyarságát, a szerínt intézni jónak ítélné.” Az így rögzített norma elterjedése számos nehézségbe ütközne, „mindazáltal – vélik a szerkesztők –, lehet talám reményleni, hogy Nyelvünk gyarapodásának közönséges szeretete és kívánása meggyőzi lassan ezen akadályokat”.²⁷

A szerkesztők kitérnek a nyelvtanuk által nem tárgyalt jelenségekre is. Itt említik a különböző dialektusok problémáját. Magyarazatként hozzák fel, hogy ők többnyire csak Debrecen környékén éltek, más dialektusokat nem ismernek, de hangsúlyozzák a nyelvjáráskutatás fontosságát, mivel „szép is, hasznos is lenne, egy tekintettel látni, Nyelvünknek különböző módjait ’s ágazatit, és ezenn útonn, sok ősi szavainkra reá találni.”²⁸ Nem érintik azonban azt a problémát, hogy a különböző dialektusok milyen arányban folynának be azoknak a nyelvi elemeknek és szabályoknak a meghatározásába, melyeket a tudós társaság és a normatív grammatika és nemzeti nyelv szintjére emelve általánossá kívánna tenni. A nem tárgyalt jelenségek között szerepel a „Magyar Poësis” is, „minthogy az nem tartozik szorossann a Grammatikára”.²⁹ E szűkszavú megjegyzésből nem lehet kivenni, hogy mit értenek a szerkesztők poézisen: a szoros értelemben vett verstant vagy tágabban a költői nyelv problémáját. Mivel a *Debreceni Grammatika* sehol sem tesz különbséget a nyelv művészi és köznapi alkalmazása között, a *poëzis* szót a szerkesztők valószínűleg a Csokonai és mások által emlegetett verscsinálás, azaz verstan értelmében használhatták.³⁰ Hyen alapon igaz Csetri Lajos olvasata, aki szerint a *Debreceni Grammatika* „tagadja az irodalmi nyelvnek a művelt köznyelv fölé emelése szükségességét, bizonyosfajta ’népiességgel’ hangoztatja, hogy a legbonyolultabb és legmodernebb tudományos igazságokat is el lehet mondani népszerűen, közérthetően.”³¹

A nyelvtan készítői könyvüket nem a magyarul tanuló idegeneknek szánták, hanem arra törekedtek, hogy anyanyelvünk „természetének titkait, magoknak a Magyaroknak” felfedezzék, „változásainak elrejtett okait, benne lappangó Reguláit” felkeressék és napfényre hozzák.³² Munkájuk fő célját abban jelölték meg, „hogya Nyelvünknek azokat a különös és magános tulajdonságait fedezgesse-fel, a mellyekbenn más Nyelvek természetétől különböz.”³³

A megközelítési módról, mellyel a *Debreceni Grammatika* a nyelvi jelenségekkel foglalkozik, elmondhatjuk, amit Margócsy István a Révai–Verseghy-vitáról megállapít:

²⁶ DebrGr, XXII–XXIII.

²⁷ DebrGr, XXIII–XXIV.

²⁸ DebrGr, XXIX.

²⁹ DebrGr, XXX.

³⁰ Vö. CSOKONAI, *A magyar prosodiáról* = CSOKONAI 1973, II, 150–151. Lásd még KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása* = KÁRMÁN 1955, 86–88; FÖLDI János, *A ’ versírásról* = FÖLDI 1962, 11–13; KÖLCSEY, *A poézisről*, KÖM I, 389–396; KÖLCSEY, *Berzsenyi Dániel versei*, KÖM I, 420–421; KECSKÉS 1991, 193–201.

³¹ CSETRI 1990/a, 23. Lásd még TÖRÖS 1939, 518.

³² DebrGr, XXVIII.

³³ DebrGr, XXV.

elkerüli „a magasabb szintű nyelvi megnyilatkozások elemzését, s a retorikai jellegű kérdések felvetésétől” tartózkodik, így „a nyelvnek tisztán nyelvtanilag elképzelt alapszerkezetét járja körül: azaz a beszélő közösség nyelvi kompetenciájának grammatikai ideálját kívánja meghatározni”.³⁴ Az ily módon megfogalmazott nyelvi normát a *Debreceni Grammatika* egy létező nyelvjárásból vonja el, illetve ahhoz köti. A nyelvi változások meg az ingadozó gyakorlat helyességét az etimológia és az analógia eszközével határozza meg, az eredményt pedig követendő példaként állítja a közösség elé, azt sugallva, hogy módszerével a nyelvhasználat különböző területeire érvényes egységes normát tud felmutatni. Nem tesz tehát különbséget a köznapi és a költői nyelv között, ezért az utóbbit is kimerítően leírhatónak véli a grammatika eszközeivel. Tolnai Vilmmossal egyetértve mondhatjuk, hogy a „nyelvet grammatikus szemmel késznek, befejezettnek” tekinti, „nem pedig folyton változó, fejlődő működésnek”.³⁵ Mindez egy olyan kötött, a magyar specifikumot hangsúlyozó³⁶ nyelvmodellt eredményez, mely az idegenszerű nyelvi fordulatokkal együtt a szélsőséges purizmust is elutasítja, nem zárkózik el a jövevényszavak befogadásától, alig ad azonban lehetőséget a köznyelvi szokástól való eltérésre és a nyelv művészi igényeket szolgáló alakítására.³⁷ Így, mint Csetri Lajos fogalmaz: „nemesak az írók szabad nyelvalkotó jogát veti el, de a felső irodalmi stílusszint újítását sem nézi jó szemmel”.³⁸

A debreceniség és Csokonai – ahogy Kazinczy látta

(a) Kazinczy és Debrecen szembenállása az irodalmi nyelv ügyében

„Én részemről azt tartom Debreczeniségnek – írja Kazinczy 1806 végén Szentgyörgyi Józsefnek –, midőn valaki mindent a’ maga szemével lát, a’ maga fülével hall, mint a’ sárgaság eszméletlen kórja, ’s vitatja, hogy a’ dolog nem Erscheinung, hanem Ding an sich selbst, ’s nem csendesesen vitatja mint a’ subjective igazat látó, hanem kárhóztatva azt, a’ ki másként ítél, ’s magának tetszésében vad röhögésekre fakadva azok ellen, a’ kiknek az másképpen látszik holott az azoknak stúdiuma, nem az övé.”³⁹ Ez a Árkádia-pör idején született, elfogulatlanak nem éppen mondható meghatározás heves indulatról tanúskodik, és mint Mezei Márta elemzi, a testületi vélemény, vagy inkább egy régió

³⁴ MARGÓCSY 1990, 30.

³⁵ TOLNAI 1929, 76.

³⁶ Vö. CSETRI 1990/a, 209.

³⁷ Vö. CSETRI 1974, 253; CSETRI 1990/b, 15–16.

³⁸ CSETRI 1990/a, 23.

³⁹ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1806. dec. 8. KazLev IV, 423–424. Lásd még Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 308; Kazinczy Kis Imréhez, Széphalom, 1806. szept. 8. KazLev IV, 308–309; Kazinczy Cserey Farkashoz, Széphalom, 1806. szept. 30. KazLev IV, 344; Kazinczy Fazekas Mihályhoz, Széphalom, 1806. okt. 9. KazLev IV, 356–357; Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1806. okt. 31. KazLev IV, 387–388; KAZINCZY, *Magyarázó jegyzések a’ Csokonai’ sirköve eránt tett jelentésre* = CSOKONAI 1960, 288–289.

által megfogalmazott állásfoglalás elleni kifakadásnak a dokumentuma.⁴⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy Kazinczy nem mindig ilyen értelemben és ilyen összefüggésben használja a *debreceniség* kifejezést. Kiderül ez egy 1806 elején Nagy Gáborhoz írott leveléből, ahol utal egy korábbi Csokonairól szóló cikkére, melyben a *babér* szó stilisztikai értékéről beszélt. A *babért* Kazinczy konyhai szónak minősítette, és nem tartotta helyénvalónak emelkedett hangvételű költeményben.⁴¹ Ezzel kapcsolatban írja Nagy Gábornak, hogy „Csokonaiból akarhatja ellen is sokszor kitör a 'Debreceniség'”.⁴² Ebben az összefüggésben tehát Kazinczy egyértelműen azt nevezi debreceniségnek, amikor az alkotó egy magasabb stílusréteget igénylő műfaj esetén nem különíti el tökéletesen a mindennapi nyelvet a költőtől. Bármilyen legyen is tehát a debreceniség tartalma, azt biztonsággal megállapíthatjuk, hogy nem elismerő fogalomként szerepel Kazinczy szótárában.

Hosszú folyamat eredményeként mérgesedett el a két fél viszonya olyan mértékben, ahogy ezt az idézett megnyilatkozások mutatják. Az első összeütközés az 1780-as évek második felére tehető, amikor a jozefinista oktatásügyet pártoló Kazinczy iskolafelügyelői minőségében a vegyes felekezeti, úgynevezett közös iskolák szervezésekor szembe került a református egyház ellenállásával. A reformátusok ugyanis egyházuk autonómiáját féltve igyekeztek elkerülni, hogy iskoláikat állami ellenőrzés alá helyezték. A négy magyarországi egyházkerület a majd a *Debreceni Grammatika* szerkesztésében is részt vevő Domokos Lajos vezetésével, 1788-ban fölírást intézett a császárhoz a közös iskolák ellen.⁴³ Mivel Kazinczyt 1791-ben elmozdították állásából, a továbbiakban szinte kizárólag irodalmi ügyek állították szembe Debrecennel. A tét persze meggyőződése szerint itt sem volt kisebb, mint az iskolák esetében. Jól mutatja ezt az a levélváltás, mely 1810-ben közte és Berzeviczy Gergely között zajlott le. Berzeviczy valószínűleg a nemzeti nyelvről, illetve az irodalomról fejtette ki, hogy „Sok más hasznosabb és szebb következtetésű foglalatossághoz kezdhetnénk [...], a melyek által hazánknak azon boldogságára utat nyithatnánk, mellyel a' gazdagon adakozó természet bennünket kínál, de a' vezető eszközöket mindig elmellőztük.» Kazinczy feleletének egyszerű magabiztosságából az csendül ki, hogy Berzeviczy olyan alapproblémát vet fel, melyre személyes meggyőződésből fakadó, kiérlelt válasza van: „Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni. [...] a história bizonyítja, hogy ha valahol a' *Jó* gyökeret vert, ott mindig a' *Szép* készítette az utat. [...] A poesis és mindaz, a' mi ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagy, a' legszebb virága az emberi elmének, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatik; [...] s a' nyelv alatt minden nemzetnek a' maga saját nyelvét értem.”⁴⁴ Azáltal, hogy Kazinczy a nemzeti nyelv fejlesztését a poézis, a szép és a jó összefüggésrendszerébe helyezi, morális távlatot ad az általa képví-

⁴⁰ MEZEI 1994, 39–42.

⁴¹ KAZINCZY *Cikke a „babér” szóról* = CSOKONAI 1960, 199, 587. Vö. DEBRECZENI 1997. Ezúton köszönöm Debreczeni Attilának, hogy tanulmánya kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁴² Kazinczy Nagy Gáborhoz, Kázmér, 1806. ápr. 29. KazLev IV, 137.

⁴³ VÁCZY 1915, 166–172; EMBER 1939, 64–67; KOSÁRY 1983, 462.

⁴⁴ Kazinczy Berzeviczy Gergelyhez, Széphalom, 1810. júl. 23. KazLev XXII, 255–256. Berzeviczy levele elveszett vagy lappang. Az idézett részt csupán Kazinczy válaszából ismerjük.

selt ügynek. A végcél a jó, előmozdítása pedig minden egyes közbülső állomásnak megadja a saját funkcióját és értelmét. A 18. század végén, a 19. század elején a nyelv és irodalom művelése sokaknál összekapcsolódott a nemzeti lét ügyével,⁴⁵ ami világossá teszi, hogy a nyelvkérdés önmagán messze túlmutatóvá vált, és nagyrészt ezért kavart évtizedeken keresztül szenvedélyes vitákat. Kazinczy és Debrecen szembenállásának is az volt az egyik legfőbb oka, hogy a nyelvkérdésben más nézeteket vallott a két fél.

Visszatekintve ifjúkorára, Kazinczy mint későbbi törekvéseit meghatározó élményről számol be Báróczi Marmontel-fordításának megismeréséről. A sárospataki könyvtáros elmarasztalólag beszél a könyv nyelvezetéről, az ifjú Kazinczy ellenben lelkesedik érte: „Én azt szeretém meg, amit a bibliothecarius gyalázott, s attól borzadtam vissza, amit magasztalt. [...] Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevé, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel, ami lesz.”⁴⁶ Arról a Báróczi Sándorról van szó, aki La Calprenède *Kassandra* című regényének 1794-ben megjelenő magyar nyelvű kiadásához csatolt utószavában felidézti néhány barátjának véleményét, akik a kiadásra szánt könyvben a „szoknak bizonyos öszve alkotását [...] hibásnak tanálták”. A fordító elismeri, hogy „a’ szollás mestersége (Syntaxis) ellen” vétett, de mint mondja, megesmértette kritikusaival, hogy szövege „az ékesen szollás (Rhetorica) szerint legyen”. Magyarozatként pedig kifejti, hogy a görögök és a latinok is újítottak nyelvi alakzatok kölcsönzése útján, a franciák pedig „még mái napig-is a’ görögből és déákból szedik a’ gyöngyöket, mellyekkel nyelveket gazdagittyák”. Ez az út a magyar számára már csak azért is nyitva áll, mert az elődök is folyamatosan így újították a nyelvet.⁴⁷ Ezen elvekről Horváth János megállapítja, hogy megfogalmazója „másodrangra szállítja a nyelvérzék, a grammatika szabályait, csak hogy »az ékesen szólás szerint« szépen írhasson. A szép az első követelmény. *Báróczy az első, ki a nyelv újjáalkotásában a szépet hangoztatja főkellékül.*”⁴⁸

A történetek szentimentalizmusán túl,⁴⁹ mint Szauder József mondja, „a szép új stílus”, a „ritmikus és szépen elrendezett mondatszöveg, a drámai tömörséggel megféré szabatoság és nyelvtisztaság, no meg a franciás idegenszerűség”⁵⁰ volt az, ami megragadta a fiatal Kazinczyt. Azt tehetjük ehhez hozzá, hogy az idegenszerűségek tudatos vállalása is hathatott rá,⁵¹ és a 80-as évek második felében hasonló gyakorlatot követve jelentette meg fordításait, melyek bevezetőjében mindig megemlékezett példaképéről: „Bóldog, aki *Bárótyval* – a selypítő – franciává vált *Bárótyval* – futni mer! – Nékem

⁴⁵ BENKŐ L. 1982, 10–11; BÍRÓ 1994, 119–141.

⁴⁶ KAZINCZY, *Pályám emlékezete* = KAZINCZY 1979, I, 238–239. Vö. TOLDY 1987/b, 33–35; KAZINCZY 1960, I, XX–XXI.

⁴⁷ BÁRÓTZI 1794, *A fordítónak szavai*, a mű végén három számozatlan lap.

⁴⁸ HORVÁTH J. 1901, 34.

⁴⁹ LÖKÖS 1982, 511.

⁵⁰ KAZINCZY 1960, I, XXI.

⁵¹ Vö. „Tudom, sokak tanálatnak, kik erőltetett fordításnak fogják mondani irásomat: de bátorkodom bizonyosságul idézni azokat, kik franciául is olvasták, ha lehetett-é ezt a nyelvnek szűk voltára nézve másként magyarra fordítani?” *Erköltsi mesék*, mellyeket frantziából fordított BÁRÓTZI Sándor magyar nemes testőrző, *Előljáró beszéd* = LÖKÖS 1982, 12.

nyomdokait csókolni, *Ótet* távolról követni, – közhelyen Barátomnak nevezni, – ez ért tárgy! – nyert dicsőség!”⁵² Báróczi lett számára a követésre méltó modern magyar irodalmi kánon első számú írója. A művészi nyelvhasználat olyan példáját látta benne, mely nem köti az író célképzetében megjelenő nyelvet egy valóságosan használt, jól körülírható dialektushoz, és ezáltal szabad utat enged mind a művész egyéni nyelvalkításának, mind a fordítás eredeti szövegéhez igazodó, idegennek tűnő, de szépnek ítélt fordulatok és szerkezetek alkalmazásának. (Ezt az elvi álláspontot nem befolyásolta az a tény, hogy Kazinczy későbbi gyakorlatában az irodalmi nyelvet meglehetősen makacssággal az északkeleti nyelvjárásból akarta kifejleszteni.⁵³) Mindebből érthető, hogy szinte megjelenése pillanatától energikusan fordult szembe a *Debreceni Grammatika* nyelvmodelljével. Már fogsága idején a Kis Jánoshoz küldött levelében egyrészt elismeri, hogy a könyvnek „sok igen jó materialéjai vannak”, másrészt pedig gúnyos arisztokratizmussal eltúlozza a *Debreceni Grammatika* „népiességét”, mondván, hogy az a henteseket, szappanosokat és sulyomkofákat teszi „nyelvünknek Polykletusi Kánonjává”. Némi sértődöttséggel azt is megjegyzi, hogy az ilyen közönség a Báróczi-féle elveken alapuló magas stílusrétegbe tartozó fordításait magyartalannak fogja tartani.⁵⁴ Látható, hogy Kazinczy elsősorban nem a nyelvészeti szempontból hibásnak vélt állítások miatt marasztalja el és támadja a *Debreceni Grammatikát*, hanem azért, mert a meghonosítani szándékozott irodalmi eszményét látja veszélyeztetve általa.⁵⁵

Kazinczy Báróczi-élménye szorosan összefügg azzal, ahogy a nyugat-európai és különösen a modern német irodalmat és fejlődését megítélte. 1793-ban úgy ír a kortárs német írók munkáiról, hogy azok ismerete nélkül „haszontalan igyekszik valaki hazai Literatúránkat boldogítani”, Csokonaival kötött ismeretsége elején pedig saját művein kívül Ewald Kleist- és Bürger-kötetet küld barátjának, költői fejlődését előmozdítandó.⁵⁶ A német irodalom iránti tisztelete évtizedek múltával sem változik, hiszen 1815-ben a fiatal Bölöni Farkas Sándort ugyanebben a szellemben irányítja: „Göthével ismerkedjél meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő. 'S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A' többinek félve higgy, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában.”⁵⁷ A fogság után sokszor hangoztatott tétele, hogy kora német irodalmának nagyjai főként azért voltak képesek az általa csodált magasságig emelkedni, mert neológus módjára bántak a nyelvvel, azaz a klasszikus és külföldi irodalmak idegen, de szépnek ítélt nyelvi megoldásait is törekedtek saját műve-

⁵² *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* = LÖKÖS 1982, 359. Lásd még GESZNER' *Idylliumi* = LÖKÖS 1982, 207; Kazinczy B. Id. Ráday Gedeonhoz, Kassa, 1788. máj. 19. KazLev I, 180.

⁵³ Vö. CSETRI 1990/a, 72–73.

⁵⁴ Kazinczy Kis Jánoshoz, Brünn, 1797. nov. 16. KazLev II, 421, 422. Vö. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, h. n., 1804. febr. 24. KazLev III, 172; Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 310; Kazinczy Kis Jánoshoz, Ér-Semlyén, 1805. júl. 14. KazLev III, 378; Kazinczy B. Prónay Lászlóhoz, Ér-Semlyén, 1805. júl. 15. KazLev III, 386–387; CSETRI 1990/a, 42–44.

⁵⁵ Vö. CSETRI 1985, 52; CSETRI 1990/a, 43.

⁵⁶ Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1793. júl. 27. KazLev II, 297; DEBRECZENI 1997.

⁵⁷ Kazinczy Bölöni Farkas Sándorhoz, Széphalom, 1815. okt. 22. KazLev XIII, 241. Vö. FRIED 1989, 238–243.

ikbe átültetni, a hazai irodalomban elfogadtatni, és ezáltal művészi nyelvük kifejezőképességét fejleszteni. Ellenfelei érvelésével szemben sokszor hangoztatja, hogy „a’ német nyelv, noha szintűgy anya nyelv és idegen a’ franczhoz, mint a’ magyar az a’ némethez, sok Gallicizmust ajándékozott meg a’ maga honosságával [...] és ez által azt nyerte, hogy a’ mostani német nyelv – a’ Klopstock, Wieland, Göthe és Schiller nyelve ezerszerre szebb, bővebb, nemesbb a’ Canitz, Opitz nyelvénél”.⁵⁸ Kazinczy és köre törekvéseinek irodalmi motivációit illetően tehát egyetértünk Margócsy István megfogalmazásával, miszerint a „neológia [...] aligha volt más, mint a modern nyugati irodalom iránti nosztalgia által kiváltott, irodalmi-stilisztikai átalakulást célzó újító vállalkozás”.⁵⁹ Ehhez csupán azt tehetjük hozzá, hogy Kazinczy saját módszerét is a fejlettnak tartott irodalmak történetének tanulságai alapján próbálta kialakítani. Azt „állítom – írja 1806-ban –, hogy ha mi a’ Magyar nyelvvel azt cselekszszük, a’ mit Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller a’ Németével, a’ Magyar literatúra fél század alatt olly formán fog a’ Tinódi Sebestyén és Ilosvai korabeli literatúrához hasonlítani és nem hasonlítani, mint a’ Klopstock etc. korabeli Német Írók’ munkáji hasonlítanak és nem-hasonlítanak a’ Hans-Sachs etc. munkájikhoz.”⁶⁰

Kazinczy tisztában van azzal, hogy az ilyen elvekre épülő gyakorlat szemben áll a nyelvnek a lényegében szokáson alapuló működésével. Már nyelvújítási vitáinak kezdetén, mikor még jobbára csak leveleiben fejtegeti fordítási gyakorlatában alkalmazott felfogását, elmarasztalja a debreceni Szentgyörgyi Józsefet, aki kifogásolja idegenszerű újításait, ugyanakkor ő maga is vallja, hogy „bizonyos értelemben és bizonyos határig kötelessége minden Irónak, hogy úgy szöjjön, a’ mint a’ szokás kívánja”, de azonnal hozzát teszi, hogy ő inkább arra a dicséretre vágyik, „a’ mit Göthe és Klopstock nyert a’ Német nyelv’ újításai által”. Az újítások alkalmazásával kapcsolatban pedig egyrészt büszkén hivatkozik Klopstock azon mondására, hogy a közönségnek kell megtanulnia őt érteni, másrészt vezérelvként szabja az óvatosságot: a szokatlanság okozta „kedvetlenséget” azzal kell ellensúlyozni, hogy az olvasó számára „édes” legyen az idegenül csengő fordulat, melynek egyszersmind *szükséges* voltát is éreztetni kell.⁶¹ Ez utóbbi kitétel értelemszerűen magába foglalja azt a most éppen nem hangsúlyozott meggyőződést, hogy a magyar irodalmi nyelv adott állapotában nem képes eleget tenni a művészi igényeknek. A néhány nappal később Kis Jánoshoz írott hasonló tárgyú levelében Kazinczy fordítói tapasztalatára utalva kérdezi: „Ki nem érzi, mennyire szegény a’ mi nyelvünk, ha valaha az idegen nemzeteknek valamelly Classicusát akarta fordítani?”⁶² E szegénység belátása kell tehát ahhoz, hogy az olvasó elfogadja az új magyar művekben előforduló

⁵⁸ Kazinczy Virág Benedekhez, Kóly, 1802. okt. 31. KazLev II, 500–501. Vö. THIENEMANN 1912, 39–41; BENKŐ L. 1982, 26–32.

⁵⁹ MARGÓCSY 1981, 755. Vö. VÁCZY 1896, 133; CSETRI 1986/a, 33–42; CSETRI 1990/a, 209.

⁶⁰ Kazinczy Horváth Ádámhoz, Széphalom, 1806. júl. 15. KazLev IV, 207.

⁶¹ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1804. febr. 5. KazLev III, 152–153.

⁶² Kazinczy Kis Jánoshoz, Ér-Semlyén, 1804. febr. 12. KazLev III, 158–159. Lásd még KAZINCZY, *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* [1819] = KAZINCZY 1979, I, 823–826; Kazinczy Klauzál Imréhez, Széphalom, 1821. máj. 8. KazLev XVII, 443; Kazinczy B. Prónay Sándorhoz, Széphalom, 1821. jún. 16. KazLev XVII, 472–473.

idegenszerűségeket, és azokat a mellőzhetően nyelvbővítés szükséges kellékének tekintse. Ezért Kazinczy 1802-ben debreceni ismerőseivel vitatkozva nem mint eldöntendő kérdést teszi fel, hogy „nyelvünk már abban az állapotjában van e, a’ mellyben maradnia kell? elégséges e kinyomni minden ideákat, minden nűanszokat?”⁶³

A magyar nyelv adott állapotának megítélése olyan kérdés, melynek jelentős szerepe van annak magyarázatában, hogy Kazinczy miért olyan kritikus a *Debreceni Grammatika* szemléletével. Mint korábban már érintettük, az *Előljáró beszéd* támadja a xenologizmusokat, és azt teszi a jó magyarság mércéjévé, hogy a mondandó a köznép számára is érthető legyen, hiszen mint a vallásbeli dolgok mutatják – szól az érvelés –, a köznép nyelvén bármely „derék és magas” dolgot elő lehet adni.⁶⁴ Kazinczy ezekből a megállapításokból azt olvassa ki, hogy a *Debreceni Grammatika* nem tartja szükségesnek a nyelv bővítését, és „Debrecen ott akar maradni mindég, a’ hol volt”.⁶⁵ Ingerülten magyarázza vitapartnereinek: „Csak a’ kiholt nyelveket illeti az, hogy ne szóljunk másképpen, mint *szóllva már volt*”, és gúnyosan utasítja el a közérthetőséget mint a szépirodalom nyelvi mércéjét: „rendes [itt: különös, furcsa] tiszta előadás volna, ha az Új ízetű Írók úgy írának a magok munkájokat, mint a’ predikálóink mondják a’ gubás auditorium számára tanításaikat”.⁶⁶ Helyzetfelmérés és célkitűzés összhangban van a két vitapartner saját gondolati rendszerén belül, az eltérő elképzelések azonban egymással merőben ellentétes törekvéseket és érvelést eredményeznek. A *Debreceni Grammatika* célja, hogy a veszélyeztetettnek látott, de még éppen megmenthetőnek vélt magyar nyelvi specifikumot megőrizze. Az *Előljáró beszéd* központi problémája, hogy a modern magyar irodalom a nyelvet rontja és rútiája, mert sokszor nem a nyelv természetének megfelelő szólásokat alkalmaz. A feladat tehát számukra az, hogy a romlatlan magyar nyelvet, mely az idegenekkel legkevésbé keveredett köznép körében található, visszahelyezzék jogaiba, azaz elterjesszék és normává tegyék az egész nyelvközösségben. Ezzel a lényegében értékörző állásponttal szemben Kazinczy az értéklehetőségek valóra váltását képviseli. Kora magyar irodalmi nyelvét nem a megvalósult, hanem a lehetséges értékek terepének tekinti. „Remek Originált írni, nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni” – magyarázza fordítói programjának védelmében.⁶⁷ Az esztétikailag kiművelt nyelvet feltételnek tartja ahhoz, hogy a jövőben az európai viszonyításban is maradandó művek jöhessenek létre. Számára – mint Bíró Ferenc fogalmaz – „nem a magyar nyelven megvalósított mű bír elsősorban és közvetlen módon értékkel, hanem a nagy művek létrehozására alkalmas nyelv.”⁶⁸

⁶³ Kazinczy Virág Benedekhez, Kóly, 1802. okt. 31. KazLev II, 501.

⁶⁴ DebrGr, XIX–XX.

⁶⁵ Kazinczy Cseréy Farkasnak, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 303. L. még Kazinczy Berzsenyihöz, Széphalom, 1810. jan. 22. KazLev VII, 233.

⁶⁶ Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 309. Vö. Kazinczy B. Prónay Sándorhoz, Széphalom, 1815. dec. 21. KazLev XIII, 364.

⁶⁷ Kazinczy Majtényi Lászlóhoz, Széphalom, 1808. ápr. 30. KazLev XXII, 227. Vö. Kazinczy Aranka Györgyhöz, Széphalom, 1810. júl. 1. KazLev VIII, 2–3; Kazinczy Kölcseyhez, Széphalom, 1817. jún. 14. KazLev XV, 242; KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 833–834.

⁶⁸ BÍRÓ 1994, 136.

Törekvései célképzetének egyik legfontosabb eleme a nyelvideál. Ez a fogalom vitáiban formálódva alakult ki, és kristályosodási pontja már abban a fent idézett 1802-es levelében felfedezhető, melyben a költői nyelv értékeléséhez a művészet szabta igényeket ajánlja szempontul. 1805-ben Cserey Farkasnak küldött beszámolójában értelmezi az irodalmi nyelvről folyó vitát. Azt tekinti a lényegi kérdésnek, hogy „Nyelvünket kell e, szabad e a’ Nyugoti nyelv geniusa⁶⁹ szerint modellezni, hogy az ő munkáikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak”. Saját nézeteinek ismertetésekor kifejti, hogy a nemzet, melynek literatúrája csak kialakulóban van, de szomszédai előbbre vannak, észrevehetetlenül a fejlettebbek követőjévé válik. A debreceniek károsnak tartják, és meg akarják akadályozni ezt a folyamatot, míg ő úgy ítéli, hogy sok hasznot hajthat a fejlett külföld hatása. Azzal érvel, hogy az „Aestheticus Irónak nem azt kell kérdezni: *Szóllanak e így, és szóllott e már így más?* (Ez a’ kérdés csak a’ ki holt Nyelvekre való) hanem ezt: *lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, új zengésű szóllás legyen?*” Saját álláspontját azzal teszi egyértelművé, hogy a képzőművészekre és építészetre utal: ők is a nyugat-európai remekművek tanulmányozásával képezhetik eredményesen magukat.⁷⁰ Csetri Lajos joggal állapítja meg, hogy az irodalmi nyelv normájának itt adott körülírása már azt a fogalmat fedi, melyre a tízes években a nyelvújítási viták kulcsszövegeiben⁷¹ a *nyelvideál* kifejezéssel utal majd Kazinczy.⁷² 1814-ben a *Báróczy Sándor élete* című tanulmányában a közérthetőség művészi normaként való alkalmazása ellen érvelve kijelenti, hogy az (irodalmi) nyelv esetében nem a közérthetőséget biztosító szokáshoz való igazodás „a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez.*”⁷³ Ez a meghatározás jól mutatja, hogy a nyelvideál fogalma egyszerre zárja magába a művészi kommunikáció funkcionális és esztétikai összetevőit. Az esztétikai szempont érvényesítése által Kazinczy megkülönbözteti magát azoktól, akik csupán a grammatikailag és lexikográfiailag rögzíthető szokás alapján ítélik meg a szépirodalmi művek nyelvét. Ezért írja Nagy Gábornak, hogy „más az Aestheticus író dolga, más a Lexicographusé ’s Grammaticusé”,⁷⁴ és Révai Miklósnak, hogy míg Révai „mindenben a’ régi-ek’ auctoritását” keresi, neki kedves az új, „kivált ha a’ szót és szóllást szebbé teszi, vagy az újabb nyelvek szerint nűanszolja az ideákat”.⁷⁵ A nyelv ideálja változatlanul fontos szerepet tölt be a szépirodalom nyelvi normájának talán legármányaltabb elvi meghatározásában, melyet az 1819-ben megjelent *Ortológus és neológus*ban adott közre. E szerint a fentebb nemből szabad az írónak mindaz, „*amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a*

⁶⁹ E fogalomról lásd BENKŐ L. 1982, 9; MEZEI 1994, 202–205.

⁷⁰ Kazinczy Cserey Farkashoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. *KazLev* III, 303–304. Lásd még Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. *KazLev* III, 310. A fejlett külföld hatásáról lásd KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 816–817.

⁷¹ Lásd KAZINCZY, *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY 1979, I, 790; KAZINCZY 1817, 104–105.

⁷² CSETRI 1974, 265. Vö. THIENEMANN 1912, 52–55; TOLNAI 1929, 111–112; SZAUDER József, *Bevezető* = KAZINCZY 1960, I, XCVI; BENKŐ L. 1982, 9–10.

⁷³ KAZINCZY, *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY 1979, I, 790.

⁷⁴ Kazinczy Nagy Gáborhoz, Kázmér, 1806. ápr. 29. *KazLev* IV, 137.

⁷⁵ Kazinczy Révai Miklóshoz, Ér-Semlyén, 1806. jan. 4. *KazLev* IV, 5.

magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol.”⁷⁶ Ez a részlet a nyelvideál tartalmát ismertnek veszi, és csupán annyiban pontosítja a korábban idézett megfogalmazást, hogy hangsúlyozza a fogalom egyetemes voltát („minden nyelvek ideálja”). Abban az értelemben viszont lényegesen precízebb a szöveg, hogy a fentebb nemű írások normáját befolyásoló tényezők egymáshoz való viszonyát világosan meghatározza. Azzal szemben, hogy Kazinczy számos esetben nem eléggé árnyalt megjegyzéseket tett a nyelvszokás szerepéről,⁷⁷ most ezt is gondosan tisztázza. Az egyetlen tiltó mellett három különböző fokozatú előíró jellegű mozzanata van a meghatározásnak. Ez utóbbiak a nyelvideál, a klasszikusokon nevelkedett ízlés és a szükség. Mivel e három elvárás értelmezési tartománya nem szükségszerűen esik egybe, és együttes megvalósulásuk van kitűzve célként, az elvárások egymás számára megszorító tényezőkként jelentkeznek. A szabály megfogalmazásának azt a módját követi Kazinczy, mely a megengedett cselekvések tételes felsorolását implikálja, hisz szövege nem a „szabad, amit a törvény nem tilt”, hanem a „szabad, amit a törvény megenged” elve alapján született. Ugyancsak a tételes felsorolást implikáló elv alapján határozza meg a magyar nyelv természetével kapcsolatos tisztán megszorító jellegű kitételt. A nyelv természetének fogalma a sokszor emlegetett szokást is magába foglalja,⁷⁸ és meghatároz egy adott szempontú normakontrollt, de maga nem olyan tényező, melynek esetleges *korrekciós* szerepén túl *mintaadó* funkciója lenne a létrehozandó nyelvi gyakorlat kialakításában. Kazinczy egész újtíró pályáján számolt a szokással mint figyelembe veendő tényezővel, bár egyes megnyilatkozásaiban a vita állásától függően különböző módon hangsúlyozta ennek fontosságát. A Debrecennel folytatott vita szempontjából azért van jelentősége az elmondottaknak, mert miközben a *Debreceni Grammatika* „önelvű nemzeti nyelvi normát igyekezett kiharcolni”,⁷⁹ a szokást tette a mintakövetés legfontosabb elemévé, és így a neológia lényegét ellehetetlenítő elvet fogalmazott meg. A magyar nyelvi specifikum megőrzése Kazinczy számára is mellőzhetetlen feladat,⁸⁰ de ő láthatólag eleget vélt tenni ennek a követelménynek azzal, hogy a magyar nyelv természetéhez való igazodást mint ellenőrző szempontot beiktatta normarendszerébe.

A latin és a modern nyugati irodalmak történetének tanulságai alapján nem félt, hogy a xenologizmusok használata miatt elvész a nyelv nemzeti karaktere, és az sem volt számára kérdéses, hogy nyer-e a „nyelv és szóllás” elváltoztatásával a’ literatúra és a’ Nemzeti

⁷⁶ KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 832.

⁷⁷ Lásd pl. Kazinczy Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1811. márc. 11. KazLev VIII, 379–380; Kazinczy Engel János Keresztélyhez, Széphalom, 1814. márc. 19. KazLev XI, 292; KAZINCZY, *Jelentés a’ Klopstock’ Messziása’ eránt* (1816. jan. 16.), KazLev XIII, 481. Vö. CSETRI 1990/a, 84.

⁷⁸ Vö. CSETRI 1990/a, 84.

⁷⁹ CSETRI 1990/a, 209.

⁸⁰ Lásd a fentebb már idézett levelet: Kazinczy Berzeviczy Gergelyhez, Széphalom, 1810. júl. 23. KazLev XXII, 255–256; *A Tövisek és Virágok* tervezett második kiadásának kéziratban maradt jegyzetei (1816) = KAZINCZY 1879, I, 244; KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 816.

Génius, vagy nem”.⁸¹ Elismerte ellenfelei állítását, hogy a neologizálás általa javasolt és gyakorolt módja erőszakot a nyelven, de ezt a fejlődés érdekében elkerülhetetlennek ítélte. „Nézzük-el a’ száz esztendővel ezelőtt élt Német Írókat – írja 1805-ben több levelezőtársának is –, és azokat a’ kik 50 eszt. oltá éltenek, nézzük-el, mely erőszakot vittek véghez nyelveken és ez által mennyire mentek? Ha csak illy erőszak által juthat el a’ nyelv annyira, nem akarjuk e, hogy a’ mi Nyelvünk is szenvedje az erőszakot.”⁸² Néhány évvel később Aranka Györgyhöz írott levelében bocsátkozik hasonló fejtegetésekbe úgy, hogy saját neologizmusát azok elveivel állítja szembe, kik a szokásnak tulajdonítják a legfontosabb normaalkotó szerepet: „egy némellyikünk azt tartja jó Magyarásznak, a mit a szokás sanctionált: más némellyikünk nem a szokást tartja Kánonnak, hanem azt nézi, hogy millyennek kell lenni a nyelvnek, hogy az légyen a minek lennie kell, ha bár erőszakkal esnék is – vagy [...] azt tanítja, hogy a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt mindég követné.”⁸³ Batsányival szemben, ki a magyar nyelvet olyan szűz leányhoz hasonlította, aki „semmiféle erőszakot el nem szenved”, és akit csak a szerencsés csillagzat alatt született ifjúnak illő módon lehet elnyerni,⁸⁴ Kazinczy pszichologizálva szövi tovább a képet mondván, hogy „erőszak és erőszak között van különbség ’s vannak erőszakok, a’ mellyek olly kedvesek, hogy minekutána meg vannak téve, ’s látjuk, hogy nem estek rosszúl, még örülünk is, hogy elkövetettek.” A továbbiakban pedig arra mutat rá, hogy végső soron a kész műalkotás minősége dönti el, hogy ki választott a nyelv alakításában jó utat: „ki mondja meg, míg a’ munka nem dicséri a’ Mivészt, mellyikünk az, a’ ki boldog csillag alatt született?”⁸⁵

A nyelvújítási vitákban résztvevők sokszor folyamodnak két olyan érveléshez, amely Kazinczy és Debrecen viszonyának szempontjából figyelmet érdemel. Az egyik az írók nyelvvalakító szerepe, a másik a magyar nyelv eredetének kérdése. Láttuk, a *Debreceni Grammatika* az idegen hatásoknak legkevésbé kitett köznépi nyelvéhez kötötte az egységesítendő nemzeti nyelvi normát. Ebből egyenesen következik az elvárás, hogy az írók ehhez a normához igazodjanak, illetve hogy a nyomtatásban megjelenő különféle műveik segítségével ezt a normát terjesszék. A Kazinczy által kitűzött cél, a külföldi irodalmak nyelvi szépségeinek áthozatala és meggyökereztetése a magyarban – akár idegenszerű újítások árán – a választott irodalmak, nem pedig egy adott köznépi nyelvszokás mintakövetését feltételezi. A feladat jellegéből eredően ez a törekvés kizárólag művelt, a külföldi irodalmat értő és ismerő írók célirányos munkájával tűnt megvalósíthatónak. A kérdés a vitakozó felek számára úgy merült fel, hogy mennyire van joga az íróknak eltérni egy adott beszélőközösség nyelvi mintáitól. Kazinczynál az írók szerepének és

⁸¹ Kazinczy Horváth Ádámmal, Széphalom, 1806. júl. 15. KazLev IV, 207.

⁸² Kazinczy Cserey Farkashoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 303. Lásd még Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 309.

⁸³ Kazinczy Aranka Györgyhöz, Széphalom, 1810. júl. 1. KazLev VIII, 3.

⁸⁴ BATSÁNYI János, [*Dolgozatok Ányos Pálról*] = BATSÁNYI 1960, 118–119. [Az idézet az 1798-ban Batsányi által kiadott Ányos-kötet bevezetőjéből származik.]

⁸⁵ Kazinczy Takács Józsefhez, Széphalom, 1815. júl. 10. KazLev XIII, 21. Lásd még Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1815. aug. 6. KazLev XIII, 54–55; Kazinczy Kőlcseyhez, Széphalom, 1815. aug. 6. KazLev XIII, 57.

nyelvteremtő jogának hangsúlyozása valószínűleg összefügg társadalmi presztizskérdésekkel is, de nyelvi, irodalmi programjának ugyancsak elengedhetetlen eleme. Újra és újra éles hangú megnyilatkozásokban fordult szembe azokkal, kik az írókat minden műfajban a szokáshoz kívánták igazítani. Egy 1814-es levelében szenvedélyesen írja: „Wehe dem, bey dem alles der u s u s entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwingen kann, dass er wünsche, dass nicht der usus, sondern das Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir nähern müssen. Ich habe [Márton József] [...] aufmerksam auf den Wielandschen Aufsatz gemacht, in welchem Wieland gegen Adelung behauptet, dass die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird.”⁸⁶ A Báróczi-életrajzba beszótt programszerű elméleti fejtegetésben Kazinczy visszatér a problémára, és megállapítja, hogy míg új nyelvet „a sokaság teremte: a már készet [...] nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhághat”, és hozzáteszi, a nyelvközösség (nép) akkor fogadja el az újdonságot, ha az „*mulhatatlanul szükséges és széphanyszú*”, és ha „az író azzal gyakrabban nem él, mint illik, s stíljével a füleket elbájosolni tudja.”⁸⁷ A közönséget tehát óvatosan kell az újdonságokhoz szoktatni, de ez csak akkor jár eredménnyel, ha a létrejött szöveg a szépség követelményének eleget tesz, és ha az olvasót ráébreszti arra, hogy a magyar (irodalmi) nyelv kifejező eszközeinek hiányossága miatt az idegenes nyelvi fordulat használatára van kényszerítve az író. Az élő nyelvek pallérozása tehát az írók kezében van, és e tökéletesedési folyamatnak addig kell folytatódnia, amíg „a Tudományoknak 's Mesterségeknek minden nemeiben elégséges-számú nagy Írók által meg nem állapittatik.” Kazinczy, ki az elmondottakat vitathatatlan tényként kezeli, arról panaszkodik, hogy a magyar literátus körökben „még mindig paradoxon az, hogy a' Szép-Író, ha ugyan az, szabad hatalmu Ura 's Törvénszabója a' Nyelvnek, mint a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak örje, rabja”. Majd hozzáteszi: „Ne féljünk hogy a' Szép-Író ezen hatalmával vissza-él”.⁸⁸ Az írók tehát Kazinczy neológijának nélkülözhetetlen megvalósítói. Az ő normaformáló szerepük fel nem ismerése veszélyeztetheti a távolabbi célok elérését. Ezért a *Debreceni Grammatika*, mikor tudós társaság kezébe szeretné helyezni a nyelvhelyességi kérdések megítélését, kardinális ponton kerül szembe Kazinczy törekvéseivel.

Közel hasonló súlyú, a frontok meghatározásában döntő szerepet játszó kérdés, hogy a vitában részt vevők milyen felfogást vallottak a magyar nyelv eredetéről, és ebből milyen következtetést vontak le nyelvművelési gyakorlatuk számára. Láttuk, az anyanyelv nemzeti jellegének megőrzése semelyik fél számára sem volt közömbös, a nyelv pallérozásában követendő eljárás megindoklásakor azonban fontos érvként került elő az eredet kérdése. A keleti eredetet hangsúlyozók természetellenesnek ítélték a nyugati nyelvek hatá-

⁸⁶ Kazinczy Engel János Keresztélyhez, Széphalom, 1814. márc. 19. KazLev XI, 292.

⁸⁷ KAZINCZY, *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY 1979, I, 794.

⁸⁸ KAZINCZY, *Jelentés a' Klopstock' Messziása' eránt* (1816. jan. 16.), KazLev XIII, 481. Lásd még *A Tövises és Virágok* tervezett második kiadásának kéziratban maradt jegyzetei = KAZINCZY 1879, I, 239–240; „Az élő népek [...] nyelvét a minden nemből nagy és minden nemből elégséges számú írók megállapítják s bérekesztik.” KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 817.

sát mutató xenologizmusokat. A *Debreceni Grammatika* például kiemeli, hogy „a Magyar Nyelv, mely a Napkeleti Nyelvek természetével bír, ha a Napnyugoti Nyelvek formájába öntődik, oda leszsz annak minden szépsége, ereje és tisztasága.”⁸⁹ Kazinczy többször foglalkozik elutasítólag ezzel az érveléssel. „Mi Napkeleti nemzet vagyunk! Ezt kiáltják – mutatja be ellenfeleit 1805-ben Cserey Farkasnak. – Jó; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a’ kit a’ Természet a’ Faragásra vagy Architectúrai tudományra szállít, a’ helyett hogy a’ Róma omladékait nézetnéd vele [...] az Ázsia’ kunyhójinak rajzolgatása végett a’ Dón mellé igazítod?”⁹⁰ E sorok keletkezése napján Kazinczy megismétli gondolatmenetét Budai Ézsaiás debreceni professzorhoz írott levelében úgy, hogy a támadott érvelés forrásaként a *Debreceni Grammatikát* jelöli meg.⁹¹ Ez az okfejtés annyira alapvető Kazinczy számára, hogy 1808-ban Majthényi Lászlónak is megírja, azt emelve ki, hogy a pallérozott nyelvekből vett neologizmus „bővítheti, szépítheti” a nyelvet.⁹² Fontos látnunk, hogy Kazinczy nem vitatja a magyar keleti eredetét; sem ellene, sem mellette nem nyilatkozik. A képzőművészeti hasonlat segítségével csupán egy számára nem elfogadható gondolatnak következményeit mutatja be szellemesen úgy, hogy az saját nyugati mintakövetését igazolni lássék. 1816-ban bukkan fel egy olyan gondolatmenet, mely már oly módon vet számot a keleti eredet kérdésével, hogy okokkal indokolja saját neologizáló gyakorlatát. „Tudjuk hogy nyelvünk keleti nyelv és nem nyugoti – szögezi le –, s inkább érezzük e szerencse becsét, mint hogy erről lemondani akarnánk. Nem is tudjuk még, hogy valamelyikünket az a gondolat szállta volna meg, hogy ennek ebbeli tulajdonságát szentségtörő kezekkel illetni akarta légyen”. Bizonyosságul egyebek közt arra hivatkozik, hogy a főnév előtt álló jelzót az idegen nyelvek példájára senkinek sem jutott eszébe számban és esetben egyeztetni a jelzett szóval. Gondolatmenetét folytatva kifejti, hogy „minekutána a görög, deák, német, francia, olasz literatura nem csak a görögöknek, rómaiaknak, németeknek, franciáknak, olaszoknak hanem a magyaroknak is literaturája, s ez a tekintet közöttünk és ezen nemzetek közt egy rokonságot sző, mely ér annyit mint az a másik, mely által a zsidóknak, arabsoknak, töröknek, és tatárnak vagyunk rokonai: vétünk-e ha azokhoz szólván, a kik ezen lelki testnek szint úgy tagjai mint mi, a kik úgy szólunk, úgy ejtjük a szólást, hogy beszédünkön ki ismerszik, kinek társaságokban élünk?”⁹³ Kazinczy tehát egyrészt hangsúlyozza, hogy a nyelv grammatikai alapszerkezetét az újítások nem érintik, másrészt azzal védi meg, sőt mutatja elkerülhetetlennek az idegenes fordulatok használatát, hogy a magyar irodalmat a hosszú együttélés során érvényesülő hatások révén az európai népek irodalma részének tekinti, azaz nemzeti iro-

⁸⁹ DebrGr, XX–XXI.

⁹⁰ Kazinczy Cserey Farkashoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 303.

⁹¹ Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 309–310.

⁹² Kazinczy Majthényi Lászlóhoz, Széphalom, 1808. ápr. 30. KazLev XXII, 226–227. Lásd még KAZINCZY, *Dayka élete* = KAZINCZY 1979, I, 772–774.

⁹³ KAZINCZY, *A Tövisek és Virágok* tervezett második kiadásának kéziratban maradt jegyzetei = KAZINCZY 1879, I, 244–245. Vö. Kazinczy Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1816. jan. 6. KazLev XIII, 389. Pontosítanunk kell Benkő Lorándot, aki azt állítja, hogy Kazinczy a magyar nyelvet „rokotalannak mondja”, majd idéz az *Ortológus és neológusból*, ahol a magyar mint „ismert rokon” nélküli nyelv említetik. (Kiemelés tőlem – Gy. L.) Vö. BENKŐ L. 1982, 13.

dalmunkban felfedezni véli – Csetri Lajos fogalmával élve⁹⁴ – az európai irodalmi modellhez való igazodást. Ez pedig a művészi kommunikációban ugyanúgy figyelembe veendő követelményeket állít az alkotó elé, mint a keleti eredetűnek elismert nyelvtani szerkezet.

Az eddigiekből láthatjuk, Kazinczy úgy értelmezi a nyelvújítási vitát, hogy az egyik oldalon azok állnak, akik a magyar nemzeti jelleg megőrzését kizárólagos szempontként hangoztatva egy dialektus grammatikai rendszeréhez és lexikai készletéhez igyekeznek kötni a nyelvi normát, míg ő a modern nyugati irodalmakhoz való kapcsolódás és felzárkózás jegyében egy elvben szintén kötött normarendszer elfogadtatására törekszik, azonban az általa ajánlott viszonyítási pontokat olyan, gyakorlatban (nem pontosan definiált és egyébként is) nehezen definiálható fogalmak alkotják,⁹⁵ melyek az író számára meglehetősen nagy nyelvalkotói szabadságot biztosítanak. Az ortológia Kazinczy-féle értelmezésének egyik szemléletes példája a *Debreceni Grammatika*, melynek szellemét a széphalmi vezér – nem minden ok nélkül – kiterjeszti az egész városra, és így homályosan körvonalazódik a debreceniség fogalmának egyik fontos összetevője.

(b) Kazinczy és Debrecen szembenállása az irodalmi ízlés ügyében

A szorosan vett nyelvkérdésen túl – de attól nem függetlenül – más irodalmi tényező is szerepet játszott a Kazinczy és Debrecen közt kialakult feszültség létrejöttében. A neológia későbbi vezére már 1794-ben panaszkodott a debreceninek mondott ízlésre, mikor Pálóczi Horváth Ádámot úgy jellemezte, mint aki barátja a „*Jónak, Igaznak, és Szépnek*, a’ hol [...] boldogtalan Debreczeni gusztusa félre nem vezet”.⁹⁶ Ugyanerre a feszültségforrásra világít rá az a tudósítás, melyet 1801-ben, alig néhány hónappal szabadulása után küldött Kis Jánosnak régiója ízlésbeli állapotáról: „Ez a vidék nem áldozik a’ Gratziaéknak. Itt magyar munkákat nem kapni. Zsebkönyvedet még nem láttam több helytt, mint Debreczenben lakó Prókátor Nagy Gábor Úrnál, és a’ 2-dik esztendeit az Öcsémnél Dienesnél Váradon. [...] Ez az orthoglottus Debreczen anathemát kiált mindenre, a’ mi nem az ő nálok készült Grammatika ízlésében íródik [...]. Fogadom, Kassa és Várad közt az én Himfyimnél nincs több Himfy; és ha talán valami Szabolcs Vármegyei édes-Úr egy nyomtatványt, elszédítve a’ könyv’ külsője által, megvett is, az olvasatlan fog heverni, mert az nem a’ Mátyási ’s Csokonai módja szerint zeng.”⁹⁷ Az egy évvel később Virághoz küldött beszámoló arra mutat, hogy a személyes találkozások egyáltalán nem oldották a Kazinczyban felgyülemelő ellenérzést. 1802 őszén módjában volt irodalmi kérdésekről beszélgetni Benedek Mihály lelkésszel és Domokos Lajos főbíróval. Ők mindketten részt vettek a *Debreceni Grammatika* szerkesztésében, az utóbbi ezen túl vezető szerepet vitt a közös iskolák elleni református ellenállás idején, az

⁹⁴ CSETRI 1985, 48–51.

⁹⁵ Vö. MARGÓCSY 1981, 755.

⁹⁶ Kazinczy Kis Jánoshoz, Bacchusznak Pataki hegyeiről, 1794. okt. 6. KazLev II, 385.

⁹⁷ Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1801. nov. 21. KazLev II, 446.

1790/91-es országgyűlésen pedig befolyásos szószólója volt a magyar nyelv ügyének. A Kazinczy által provokált beszélgetés elárulja, hogy Domokos Lajos nem hallott Virágról, hogy Ányost nem tartja se költőnek, se magyarnak. „Tudom – idézi fel saját gúnyos szavait Kazinczy –, [...] hogy a’ DEA DEBRECZEN [...] senkit nem ismér Magyarak, csak azt, a’ ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt, mint ott volt; de ha hát az Úr Uram Bátyám Ányost nem ismeri Poetának és Magyarnak, kit ismer annak az élő Irók közt. – Senkit! [...] Én pedig úgy vélem, hogy nem csak az én Virágom, és Ányos, de még Orczy is nagy Magyarok és nagy Poeták voltak. Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának sem magyarnak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poéta, mint Magyar, de csalhatatlanul poétább és Magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debreczennek. – Csokonainak? Ezért majd levágott. És méltán; mert a’ Renegátot inkább gyűlöljük, mint a’ született pogányt. – Hát az Erdélyi Gyöngyösi nem poéta? – Az! néha! felele. Megörültem. ’S még nagyobb lett örömöm, midőn MÁTYÁSIt láttam iktattatni az Istenek közzé.” A beszélgetés végén Kazinczy utal arra, hogy nyelvünk állapota nem felel meg a művészi közlés igényeinek, és hivatkozik a német nyelvbővítés sikereire. Beszámolóját vitapartnere irodalmi műveltségének jellemzésével zárja, mondván, hogy bár Domokos járt Lipcsében, mégis „Klopstockot, Wielandot, etc. etc. kacagja”.⁹⁸

Az eddig tárgyalt problémákon túl az idézett levélrészletek nagyon világosan vetik fel az értékesnek ítélt költői hagyomány és gyakorlat kanonizálásának kérdését. Kazinczy számára kiemelkedően nagy tétje van annak, hogy milyen irodalom- és nyelvszemlélet jegyében született (élet)műveket törekedjen a literátus értelmiség elfogadtatni a formálódó nemzeti nyilvánossággal. Ő maga két izlésbeli vonulatot rajzol meg: az egyikbe tartozik a *Debreceni Grammatika* nyelvszemléletének megfelelő módon író, gyakran alkalmi költészetet művelő, Debrecen által kedvelt, népies modorban, játékosan és könnyen verselő, református Mátyási József, Gyöngyössi János és a másutt többször emlegetett Poóts András, valamint Lácza Szabó József,⁹⁹ a másikba a verset idegen mintákhoz

⁹⁸ Kazinczy Virág Benedekhez, Kóly, 1802. okt. 31. KazLev II, 500–501.

⁹⁹ A debreceni diákirodalomról szólva Bán Imre (BAN–JULOW 1964, 6–7) idézi Arany János jellemzését a Mátyási-féle költői gyakorlat művészi értékéről: „Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsi bongani, mely az akkor clótérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik, tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján. Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egycenest a ’poetica classisok’ napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: ’az év négy szaka’ – ’a reggel’ – ’az égő ház’ – ’a zivatar’ – ’a középszer’ – ’a fősvényiség’ – ’a hivalkodás’ – stb. vagy valamely ’patrónus’ nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitudt – kivált ha még azonfelül tanulótsáit s a dísznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előrc némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat. Mi természetesebb, mint hogy az eképp némi híre kapott egyén folytatá, amit annyiak ítélete szerint nem ’invita Minerva’ kezdett vala: leírásai, elmékedései, tréfái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot: így lett a Mátyásiak, Pócsok, Láczaik hada, így minden kar és rendbeli ’lagzisok’, kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni. Eképp rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább népszerű nevezet illik. [...] örömet affectálják a tudós színezetet; nem a

jobban szabó, ihletett költészetet művelő Kis János és Kisfaludy Sándor, valamint az itt nem említett Dayka és Virág, meg majd Berzsenyi, fordítóként pedig természetesen Báróczi.¹⁰⁰ Kazinczy egész nyelvújítói pályájára jellemző, hogy ezt a két vonulatot egymással élesen szembeállítja. Erre utal az az 1816 elejéről származó megjegyzése, melyben a nyelvhasználattal összefüggésben felteszi a kérdést: „S ki teker, facsar? A' Pocsok' hadának Virág és Kis, nekünk az *önék'* atyja, Veszprém Várm. Esküdt Somo gyi Gedeon Úrnak Berzsenyi és én.”¹⁰¹ Úgy látja, hogy a Mátyási-féle költészet és a *Debreceni Grammatika* mint gyakorlat és elmélet összecsengenek, és jól kiegészítik egymást. Míg korábban csak szórványos kritika, illetve elutasítás érte a Báróczi-féle gyakorlatot,¹⁰² ez a nyelvművelés terén határozott koncepcióval bíró, rendszeres nyelv- tan nemcsak programszerűen utasítja el a Kazinczy által követendőnek tartott irodalom- felfogást, hanem nyelvi szempontból hatásos elvi és gyakorlati támogatást nyújt annak az ízlésnek, mellyel szemben a neológia fellépett. Mezei Márta hívta fel a figyelmet arra, hogy itt hasonló kép rajzolódik ki, mint amelyet Csokonai *A méla Tempefő*ben fest a hazai költészet helyzetéről és társadalmi státuszáról. A szembenállás elvi okait keresve Mezei oda jut, hogy Kazinczy és Ráday elméleti, esztétikai nézetei szerint „az ízlés a megismerés egyik fokozata, melynek segítségével a művész a szép és jó megformálására törekszik, alkotása így az ízlés fejlesztésével segít a tökéletes megismeréséhez.”¹⁰³ A magunk részéről Kölcsey esztétikai és ismeretelméleti nézeteiből hasonló felfogást olvastunk ki.¹⁰⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy Kazinczy szinte mindig saját nyelvi, stilisztikai, irodalmi törekvései szempontjából ítélte meg Debrecen, azaz számára nem az volt az elsődleges, hogy gondosan árnyalt képet rajzoljon a debreceninek mondott ízlésről. Erre mutat, hogy Kisfaludy Sándort a *Himfy* szerzőjeként minden kritikai megjegyzése ellenére a neológia kánonához tartozónak tekintette,¹⁰⁵ és mint láttuk, úgy ítélte, Debrecenben nem kedvelik őt. Erre azonban rácsúfol Kölcsey visszaemlékezése, miszerint első poétikaóráján a tanító

'népből', nem a 'népnek' írnak, hanem azon diákos középosztály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásait, fogékony bőszavú reflexióikra, velők élte meg a koronázási, főispán-beiktatási ünnepélyeket, melyek egyik sallangja az ő legújabb költeményök is, kacag mosdatlan tréfaikon s pipaszó mellől szedett élceiken, bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóra kistűtött egész poemát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket ('vig asztal' = 'vígasztal'), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegyalult kadenciát s több efféle furcsaságokat." (ARANY János, *Irányok* = ARANY 1968, 158–159.)

¹⁰⁰ Vö. Kazinczy Cserey Farkashoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 304; KAZINCZY, *Dayka élete* = KAZINCZY 1960, II, 164–165.

¹⁰¹ KAZINCZY, *Jelentés a' Klopstock' Messziása' eránt* (1816. jan. 16.), KazLev XIII, 481. Az „*önék'* atyja” kifejezés minden bizonnyal a *Debreceni Grammatikára* utal (vö. DebrGr, 48–49). Kazinczyék ugyanis nem fogadták el a birtokos névmások etimológiai levezetését. Kölcsey a [*Lajstromja a' Debreceni Grammatika' hibás állításainak* című kéziratos jegyzetében a hibák között ezt is kiírta (OSZK Kt, Q. H. 4361).

¹⁰² TOLNAI 1929, 69–77; Kazinczy Aranka Györgyhöz, h. n., [1791. ápr. eleje]. KazLev II, 186.

¹⁰³ MEZEI 1974, 126, 128.

¹⁰⁴ GYAPAY 1994.

¹⁰⁵ Vö. Kazinczy Majthényi Lászlóhoz, Széphalom, 1808. ápr. 30. KazLev XXII, 227; KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* (1809, 1814) = KAZINCZY 1979, I, 733–743; MARGÓCSY 1981.

„példának olvasott Himfyből, Csokonaiból (Diétai M. Múzsza) és Mátyásiból”.¹⁰⁶ Kisfaludy debreceni elismertségén nem változtat az, hogy Kölcsey máskor – az idézettnek nem ellentmondóan – úgy emlékezik, hogy Debrecenben mindig Csokonait hallotta „Himfy felett dicsértetni”.¹⁰⁷ Persze azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a *Debreceni Grammatika* nyelv- és irodalomszemléletét Kazinczy nem önkényesen tulajdonította a városnak, hiszen számos, Debrecen szellemi életében prominens szerepet betöltő emberrel került szembe irodalmi kérdésekben neológija miatt. Hosszú vitát folytatott például orvos barátjával, Szentgyörgyi Józseffel, és Budai Ézsaiás Csokonait éppen kazinczyas xenologizmusaira célozva marasztalta el.¹⁰⁸ Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a debreceniség, ez az egzaktak nem nevezhető (és egzaktá aligha tehető) fogalom Kazinczy használatában sokszor egyszerre utal a *Debreceni Grammatika* nyelvművelési elveire és a Kazinczy által Debrecenben szinte kizárólagosan népszerűnek mondott Poóts, Gyöngyössi és Mátyási névvel fémjelzett költészetre.

(c) Kazinczy a „kálvinistaságról”

Debrecen kulturális, illetve művészi légkörének azokat a vonásait, melyek a neológiával szemben álltak, Kazinczy jelentős részben a város református hagyományaival magyarázta. Ezek a gondolatai végső soron arra a kantianus ismeretelméleti tételre épülnek, hogy a vallás fő momentumait – Gottheit, Freiheit, Unsterblichkeit – „a’ kritika Philosophia kitörlé a’ tudományok sorából, ’s a’ szíves¹⁰⁹ lelkiesméret sejdítéseire, nem – tudásaira hagyá.”¹¹⁰ Kazinczy ennek fényében ítél Luther és általában a protestantizmus törekvéseiről. A reformáció okozta egyházszakadás nélkül – mint mondja – „a’ keresztény vallás azzá vált volna, a’ mi a’ Görög szép religio volt: Szívnek, és imaginationak szép religioja, ’s nemesítő religioja. Luther és társai a’ valót hajhászták, ’s valóval kecsgettettek bennünket, ’s melly való az mit kapánk?? Nálam semmi sem lehet rettenetesebb, mint *cum ratione in sanitate[m?]*.¹¹¹ Nem jobb volna é azt tenni a’ mit a’ papista? Megtanulja Catechismussát, mint a’ görög mythologiaját, ’s nem feszeget semmit, nem vesztegeti idejét olly dolgokra a’ mellyeket nem tudni nem *kár*, tudni pedig nem *lehet* [...]. A’ papismus ha Luther veszteg maradt volna, bizonyosan lehullatta volna mai napig megtartott botránkozató szennyeit, de ingereltetve a’ reformatorok által, ma-

¹⁰⁶ Kölcsey Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. KölcLev, 142.

¹⁰⁷ Kölcsey Döbrentei Gáborhoz, Almosd, 1815. máj. 3. KölcLev, 49.

¹⁰⁸ Budai Ézsaiás Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. márc. 10. KazLev III, 284.

¹⁰⁹ Feltehetőleg sajtó- vagy tollhibáról van szó, hisz a mondat szerkesztése és értelme is a *szívet* szót kívánna meg. Váczy megemlíti, hogy a forrásul használt kiadás (KAZINCZY Ferenc *Levelei Sipos Pálhoz 1806–1816*, Lipcse, 1846) több ponton bizonyíthatóan hibás szöveget ad (KazLev XI, 506). Magunk is gyanakszunk néhány pontatlanságra.

¹¹⁰ Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1814. [jan.] 31. KazLev XI, 203. Vö. SZAUDER József, *A romantika útján* = SZAUDER 1961, 199–207; MEZEI 1987–1988, 261–270.

¹¹¹ Kazinczy egy másik levelében apró eltérésekkel megismétli gondolatmenetét, és Terentiusra hivatkozva „*cum ratione insanire*” fordulattal él. (Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 145.)

kaccsá tétetett, 's azt is vitatta, a' mit külömben szégyelt volna vitatni. Ezek is vitatták a' magukét, 's így három száz eszt. olta foly a' per a kecskegyapjú felett. Ifjaink Linnék, Franklinok, Montesquieuk lehetnek volna, és lettek Babelék.[!?]”¹¹² Gondolatmenetünk szempontjából eltekinthetünk attól, hogy egy műltra vonatkozó feltételezés a bizonyosság szintjén van megfogalmazva. Számunkra az fontos, hogy a vallás Kazinczy szerint a létezés olyan kérdéseiben illetékes, melyeknél végső soron nem a ráció, hanem az érzés (szív) és a fantázia az a képesség, mely leginkább eligazítást adhat a világban tájékozódni próbáló ember számára. A vallási tanítások *túlzott* racionális feszegetése a vallás kiüresedéséhez vezethet. Az egyházszakadás szülte viták az európai kultúra meghatározó jelenségeivé váltak úgy, hogy a szembenálló felek presztízsokból ragaszkodtak vitatott tételeikhez. Ez nagy veszteséget okozott, mert a tehetségek hiábavaló teológiai polémiákra pazarolták kreativitásukat és szellemi energiájukat, ami nemcsak a tudományok területéről vonta el az eredeti gondolkodókat, hanem a művészetre is káros hatással volt. Erre abból következtetünk, hogy mikor Kazinczy más leveleiben fogalmazza meg az idézett eszmefuttatást, a példaképnek állított gondolkodók között felbukkan Klopstock, Goethe, Raffaello, Haydn és Winckelmann neve is.¹¹³ A vallás mellett a művészetnek van nagy szerepe abban, hogy az embert a szív olyan sejdítései révén segítse, melyeket „megmutatni nem lehet, de mivel szívünk van, látni való hogy azt nem bírjuk azért, hogy nálunk használatlan legyen”.¹¹⁴ Kazinczy tehát azt hangsúlyozza, ami később Kölcseynek is fontos tételévé vált, hogy az ember ne csupán az észre, hanem egyéb képességeire is támaszkodva keressen választ kérdéseire, hisz a ráció – mint a kiinduló kanti tétel állítja – nem alkalmas bizonyos kérdések megválaszolására. Ez az egyik fontos oka annak, hogy az ízlés szerepe felértékelődik.

Kazinczy többször leírja, hogy a protestantizmus, és azon belül különösen a kálvinizmus a hitgyakorlás során nem használja ki a művészetben rejlő lehetőségeket. 1816-ban keserűen jegyzi meg, hogy Kálvin tanítványainak „szeme nem lát festést, füle nem hall muzsikát”.¹¹⁵ A vallási tárgyak racionális vizsgálatát mind a katolicizmus, mind a protestantizmus esetében tényként kezeli és fontosnak tartja. A különbséget kisebb részt a vizsgálódás mértékében, nagyobb részt pedig abban látja, hogy a katolicizmus a művészetek segítségével is törekszik a lelket a vallásos érzéshez közelíteni: „A' Protest. vallás religio examinis et obsequii, a' Páp. vallás rel. obsequii et examinis. A' külömbőség bizony kisebb mint kevélyen hisszük. Nem annak kell tulajdonítani az elsőséget, a' ki poltolékül

¹¹² Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 2. KazLev XI, 112. A szembeállított nevek második csoportjában Kazinczy más hasonló tárgyú levelében Calmet, Venema és Vitringa nevei állnak. (Kazinczy Kölcseyhez, Széphalom, 1813. szept. 28. KazLev XI, 72; Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 141; Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 145.)

¹¹³ Lásd Kazinczy Kölcseyhez, Széphalom, 1813. szept. 28. KazLev XI, 72; Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 141; Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 145.

¹¹⁴ Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1814. jan. [31.] KazLev XI, 203. Vö. Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 2. KazLev XI, 113–114.

¹¹⁵ Kazinczy Kis Jánoshoz, Széphalom, 1816. márc. 6. KazLev XIV, 22.

Muzsikát, festést, Architecturát ad az felett a' melly póltolékül semmit nem ad?"¹¹⁶ A vallási engedelmességről elmélkedve megállapítja, hogy a protestantizmus „pengeti ugyan szájában az *obsequiumot*, de valahol meri, és lehet, által csap a' deismus határára, 's felejtí az *obsequiumot*".¹¹⁷ A vallási neveléssel kapcsolatban hangsúlyozza a racionális megközelítések szükségességét. Főkurátori beszédében támadja az olyan tanítót, aki szerint „Isten csak a' füleket tette, nem a' szemeket is, vezérül az élet' ösvényén, hogy az ő ismérétehez csak a' setében juthatok el”.¹¹⁸ Azonban ezzel csaknem egyidőben a vallási nevelés túlzott tudományosságát is kifogásolja kora református gyakorlatában: „Rómában és Athenaeben – írja – azt tanították a' mi elégnek tartatott a' *Religiöser Sinn*-hez. Miért nem elég Pápán, Patakon; ott nem tudták mi a' facultás theologica, ott nem tartattak praedicatiok mint Debreczenben *hétköznapi* is tartatnak. 'S az Istennek félelme, a' genialis szentség hol nagyobb, itt é vagy ott. Mi jobbak vagyunk é?"¹¹⁹ A határain túllépő tudományossággal hozza összefüggésbe a művészetek háttérbe szorulását a reformátusoknál, amivel szembeállítja a katolicizmust, mely ezt a határt nem lépi túl, és „segéli a szép mesterségeket”.¹²⁰

Felekezetének a hazai oktatásügyben betöltött szerepéről annak magyar nyelvűsége miatt 1789-ben még nagyon bizakodóan nyilatkozik: magát tartja „a' Kálvinistát a' Magyar Litteratura elővitelére választott Népek”.¹²¹ A későbbiekben azonban megváltozik véleménye. Azt ugyan mindig elismeri, hogy a magyar nyelv használata miatt a református iskoláknak jelentős szerepük van a hazai tudományosság fejlődésében, de a művészeti nevelésről nagyon lehangoló képet fest. 1793-ban a Soproni Magyar Társaság eredményeit üdvözölve írja Kis Jánosnak, hogy az esztétikai képzés szempontjából a lutheránus iskolák vannak a legjobb helyzetben. Ott a diákok tanulnak „Muzsikát és valami kevés Festést, 's Németül tudván, a' Német Irók' Munkáinak ismeretségét tehetik magokévé [...] A' Pálista Ifjúság a' Német Irókat olvashatná, de nem olvassa, a' Görögök' és Rómaiak' Klasszikusait csak nyomorúlt Chrestomathiából ismeri: a' Kálvinista pedig a' Német Irókat nem olvassa, mert nem érti; a' régi Klasszikusokkal pedig meg nem ismerkedik, mert Vitringát, Witsiust, és Piktétet kell tanulnia; 's muzsikátlan helyeken neveltetvén, muzsikai érzéketlenségei miveletlenül maradnak. [...] Ti Lutheránusok [...] érzitek, hogy nem névnapki köszöntés az igazi poézis”.¹²² Ezekkel a kedvezőtlen körülményekkel magyarázza Kazinczy a kálvinisták rossz ízlését, melyre igen gyakran tesz elmarasztaló megjegyzést.

Az utolsóként idézett levélben a patakiakat marasztalja el: „Ott az az ízevesztett Szabó Dávid, a' ki Siegwartot olly érzéketlenül fordította, a' legjobb elmét is eltekeri. Patakon

¹¹⁶ Kazinczy Kölcseyhez, Széphalom, 1813. szept. 28. KazLev XI, 72.

¹¹⁷ Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 2. KazLev XI, 111.

¹¹⁸ KAZINCZY F. *Beszéde a s.-a.-újhegyi ref. gyülekezethez*, 1814. szept. 4. KazLev XII, 64–67.

¹¹⁹ Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 2. KazLev XI, 113. Lásd még Kazinczy Sipos Pálhoz, Széphalom, 1813. nov. 23. KazLev XI, 145–146. Vö. KAZINCZY F. *Beszéde a s.-a.-újhegyi ref. gyülekezethez*, 1814. szept. 4. KazLev XII, 64–67.

¹²⁰ Kazinczy Berzeviczy Gergelyhez, Széphalom, 1810. júl. 23. KazLev XXII, 258.

¹²¹ Kazinczy Aranka Györgyöz, Kassa, 1789. júl. 10. KazLev I, 396.

¹²² Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1793. júl. 27. KazLev II, 297–298.

a' Cadentziás distichonok, a' Barátságostobaságának maradványa, van kedvességben."¹²³ Debrecen tanult embereinek művészi kifinomultsága semmivel sem kap több elismerést: „Diese gelehrten Leute haben den Grazien nie geopfert, ahnen gar nicht, warum Amors Altar vor den Eingang in die Hörsäle der Weisheit stehen sollte, und wozu ein Socrates mit den Bildern seiner Schwestern sich beschäftigen musste. Sie spotten der Lehre des Schönen, sie heisst ihnen *lutrische Wissenschaft*.”¹²⁴ Kazinczy őszintén ragaszkodik Szentgyörgyi Józsefhez, kit „véghetetlen szép tónusú, igen igen szép moralitású” embernek nevez, de jellemzéséhez hozzáteszi, hogy „az egykori Kálvinista deákság 's a' Debreczenben lakás nagy ellenségévé tett a' Neologusoknak.”¹²⁵ Poóts András verseiről lesújtó véleménye van, hisz mint mondja: „Szenvedhetlenebb radotteriát, lúdforma gágogást és kevélyebb süffizánszot nem láttam, mint ezekben a' versekben vagyon.” Mégis természetesen tartja, hogy a református művészi hagyományokon nevelődött közönség értékelni fogja a kötetet: „azt jövendölöm, hogy ez a' szerencsétlen fajzat imádtatni fog a' sok Kálvinista Mesterek és falusi Predikátorok által, kik az illyes gyermeki csácsogást feljebb becsülik a' valóságos poétai munkánál.”¹²⁶

A nyelvújítási elvek tárgyalásakor láttuk, hogy Kazinczy a *Debreceni Grammatikából* a szépirodalmi nyelvhasználatra vonatkozóan a közérthetőség normáját olvasta ki. Most azt kell megállapítanunk, hogy ennek az elvárásnak az eredetét összefüggésbe hozza a protestáns hagyományokkal is. Lehangelő eredményre jut, mikor Cicero családi leveleinek emelkedett stílusához hasonlítja a korabeli magas magyar költészetet. Az okok között az elgyengített lélekkel és a reformációval számol. A protestáns papok „úgy akartak írni, hogy mindentől megérettessenek. A' gondos Stylista' kötelessége az, hogy magához vonja fel Olvasójit, nem az hogy az Olvasóhoz szálljon-le – tudniillik némelly nemeiben a' Stylisticanak, például, mind azokban, a' mellyek poetaiak vagy a' poetaihoz közelítenek.”¹²⁷ Ez a gondolat a magyar irodalom történetéről kialakított képében is felbukkan. Zrínyit nagy költőnek, a rómaiak és az olaszok tanítványának tekinti, és így saját, idegen mintákat követő nyelvújító törekvéseinek elő- és példaképét fedezi fel benne. Elszalasztott lehetőséget lát Zrínyi költői gyakorlatának folytatás nélkül hagyásában. Ezért kiált fel keserűen: „Mely úton erede futásnak a minden új nyelvek legszebbike [ti. a magyar]! s hová jutott volna el, ha ez úton futhatott volna!” A vallási viták azonban arra készítették az író, hogy „ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, s a darabos, de velős, lelkes beszéd görgövé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, s erőtlenné, lelketlenné tevék egyszersmind.”¹²⁸

¹²³ Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1793. júl. 27. KazLev II, 297.

¹²⁴ Kazinczy Romy Károly Györgyhöz, keltezés nélkül [Széphalom, 1807. ápr. 30. után]. KazLev V, 19. (A keltezésről lásd CSOKONAI 1960, 513.)

¹²⁵ Kazinczy Helmezy Mihályhoz, Széphalom, 1814. febr. 27. KazLev XI, 252–253.

¹²⁶ Kazinczy Gr. Id. Ráday Gedeonhoz, Regmec, 1791. dec. 15. KazLev II, 230.

¹²⁷ Kazinczy Szabó Jánoshoz, Széphalom, 1818. dec. 17. KazLev XVI, 258.

¹²⁸ KAZINCZY, *Ortológus és neológus...* = KAZINCZY 1979, I, 817–818.

(d) Kazinczy Csokonai-képe

Kazinczy az irodalmi élet jelenségeit több-kevesebb szigorúsággal szinte mindig a neológia szempontjából ítélte meg. Jól mutatja ezt Ungvárméti Tóth László versesköte-
te kapcsán tett észrevétele: „Melly sok jó van benne! Az megbecsülhetetlen ember lesz
felekezetünkön.”¹²⁹ Bár e megjegyzés a nyelvújítási viták leghevesebb szakaszában
hangzott el, Kazinczy egész pályájára jellemző ez a magatartás, mely különösen jól érzel-
kelhető Csokonai esetében, akiről véleményét mindig a tág értelemben vett nyelvújítási
törekvései függvényében alakította ki.

Kazinczy világosan látta, hogy saját szépirodalmi nyelvmodelljének helyes volta mel-
lett az a legfőbb bizonyíték, ha olyan jelentős művek születnek, melyek e modellt vissza-
igazolják. A debreceniekkel való szembenállását fejtegetve büszkén írja: „Én tehát
Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell. Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág
Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a' maga Íróji közt: azok a' Tordai Leoninust
[Gyöngyössi János] 's Mátyási Józsefet mutatják.”¹³⁰ Felfogásom helyes, érvel, hiszen
számos nagy költői életmű született e szemlélet jegyében, míg a *Debreceni Grammatika*
szellemében dolgozó írók nem alkottak jelentőset.

A nyelvmodell és a nyelvmodellhez igazodó kánon elfogadtatásáért folytatott viták
szempontjából különösen fontos Csokonai megítélése. Kazinczy a nyelvújítást az európai
szívnálú magyar irodalom megteremtése eszközeinek tekintette, és arról is szilárdan
meg volt győződve, hogy a nyelv adott állapota miatt neologizálás nélkül jó művet írni
nem lehet. A neológia ízléskörén és nyelvgyakorlatán kívül eső írók szerinte két szem-
pontból is veszélyesek voltak irodalmunk fejlődésére: rossz vagy nem elég jó műveket
alkottak, és ráadásul ezzel a gyakorlatukkal a neológiával szemben álló normák pozícióját
erősítették. Kazinczy különösen érzékeny volt ez utóbbi szempontra, hiszen koncepció-
jának fontos eleme volt, hogy a nyelv fejlődési útját az írók határozzák meg. Az ő iro-
dalmi értékrendszerének kizárólagosságát az kezdhette ki legjobban, ha olyan nagy költő
tűnt fel, aki számos ponton kapcsolódott az övével szembenálló normákhoz. Nézetünk
szerint Csokonai ilyen volt.¹³¹ Az ő megítélésének tehát nemcsak egy költői életmű a
tétje, hanem bizonyos fokig a neológia elvei is. Ezt a Csokonain túlmutató tétet jól jelzi
annak a paródiának az esete, melyet Kazinczy 1817-ben Csokonai *Lantomtól búcsúvétel*
című versére írt. Ennek magyarázatok többeknek kifejtji, hogy szándéka szerint nem a
debreceni költőt bántja, „hanem azokat, a' kik azt imitálják Csokonaiban, a' mit nem
kell, és a' mit Cs. maga is kitörlene, ha életben volna.” Hangsúlyozza, hogy az epigram-
mában szereplő Csombok Jankó nem konkrét személyre utal, hanem „úgy personificálja

¹²⁹ Kazinczy Helmeccy Mihályhoz, Széphalom, 1816. febr. 11. KazLev XIII, 476.

¹³⁰ Kazinczy Cserey Farkasnak, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 303–304. A *Debreceni Gram-
matika* szellemében létrejött költészet alacsony színvonalára másutt is hivatkozik: Kazinczy Budai Ézsaiáshoz,
Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 310.

¹³¹ Vö. HORVÁTH J. 1936, 26–71; HORVÁTH J. 1976, 223–227; WÉBER 1981.

a' Poocs András ízlésű embereket, mint John Bull az Anglusoknál a' honn vad népét.”¹³² Csokonai életművének sikerét azért látja veszélyesnek, mert az a Mátyási-, Poóts-féle hagyomány továbbéltetéséhez járul hozzá, szemben az ő klasszikus külföldi minták alapján tájékozódó ízlésével. A veszély azért komoly számára, mert – Csokonai vitathatatlan érdemeit elismerve – azt érzékeli, hogy ez az ortológia és neológia szempontjából nem egynemű költészet népszerűsége és általa is elismert érdemei révén értékesnek láttatja a háttérbe szorítandó költészeti hagyományt és vele együtt az azzal összekapcsolódó nyelv- és irodalomszemléletet. Kazinczy tehát irodalomszervezőként figyelmet fordított arra, hogy megnyerje a fiatal költőt a maga törekvései számára, a lezárt életművet pedig egy korrigált kiadással szeretne volna saját elvárásaihoz közelíteni, miközben kívánatosnak tartotta, hogy a neológia–ortológia szembenállásának jegyében olyan értékelés gyökeresedjen meg a közvéleményben, amely a neológia irányába mutató vonásokat tartja Csokonaiiban maradandónak. Az adatok arra mutatnak, hogy Kazinczy Csokonai-képét mindvégig az a kettősség határozta meg, mely egyrészt elismerte a tehetséget, másrészt a költői teljesítménnyel szemben sok kifogást emelt. A gyengének tartott műveket Csokonai előnytelen (debreceni) kulturális környezetével magyarázta, és a költő életében, illetve halála után különböző módokon próbálta az életművön belül háttérbe szorítani.

Kapcsolatuk első fennmaradt dokumentuma egy 1792 nyarára datált levél töredéke,¹³³ amelyben Kazinczy nyelvhelyességi és helyesírási megjegyzéseket fűz Csokonai szövegeihez, majd szívből megdicséri a költőt, és ajánlja magát, hogy a *Helikoni Virágok* című antológiában megjelenteti néhány versét.¹³⁴ Egyéb forrásokból tudjuk, hogy ez idő tájt Kazinczy egy Bürger- és egy Ewald Kleist-kötet kíséretében elküldte minden munkáit, és mint később írja, kérte Csokonait, hogy „ezeknek példájok szerint ne névnap-i köszöntőket, ne Török Marsot írjon, hanem dallja a' szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”, és hozzáteszi, hogy „eddig kevés jelét adta megtérésének.” Fiatal barátját pedig mint egy „sok jeles tulajdonságokkal bíró” ifjút jellemzi, „ki mind virtusban, mind hibáiban is! – második Horváth Ádám lessz”.¹³⁵ Bár ezek a megnyilatkozások még Kazinczy fogság előtti korszakából származnak, mikor irodalmi tájékozódása jelentősen eltért a börtönének utániétől, csíráiban már most felfedezhetők Csokonai későbbi értékelésének fő mozzanatai. Az iskolás, alkalmi költészet helyett a német irodalmat ajánlja tájékozódási pontként. A Horváth Ádámhoz való hasonlítás pedig elismeréssel vegyes kritika. Kazinczy Horváthot emberileg szeretete, különösen ekkortájt;¹³⁶ Prónay Lászlónak a levelezésre érdemes írók között említi, mint aki „egyike első könnyen író Poetainknak”,¹³⁷ de szót ejt terjengőségéről,¹³⁸ és elmarasztalólag beszél deb-

¹³² Kazinczy Nagy Gáborhoz, Széphalom, 1817. aug. 16. KazLev XV, 283–284. Lásd még Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1817. aug. 30.–szept. 2. KazLev XV, 295–296.

¹³³ Pontos datálását lásd DEBRECZENI 1997.

¹³⁴ Kazinczy Csokonaihoz, Regmec, 1792. [aug. 6. előtt]. KazLev II, 283–285.

¹³⁵ Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1793. júl. 27. KazLev II, 297–298. Vö. Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1803. márc. 15. KazLev III, 43.

¹³⁶ Kazinczy Aranka Györgyhöz, Kassa, 1789. dec. 20. KazLev I, 518.

¹³⁷ Kazinczy B. Prónay Lászlóhoz, Regmec, 1790. júl. 1. KazLev II, 81.

¹³⁸ Földi János Kazinczyhoz, Szatmár, 1790. nov. 21. KazLev II, 121.

receni ízléséről is,¹³⁹ miközben mind az Orpheusban, mind a *Helikoni Virágok*ban megjelenteti műveit. Nevét soha nem írja le a neológia irányát jelző, igazán nagyra becsült magyar írók között (Kis, Virág, Dayka, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi).

Fogságából szabadulva Kazinczy gyorsan tájékozódott a hazai irodalmi viszonyok között, és többször találkozott Csokonaival, akinek első látogatásáról mind a két fél visszaemlékezése fennmaradt. Kazinczy naplójában és a *Pályám emlékezetében* ír erről. Az előbbiben szüksézávan csak a találkozás tényét említi, az utóbbi, sokat idézett helyen azonban kemény kritika közé vegyített dicsérettel beszél Csokonairól. A megfogalmazás egyértelműen elárulja, hogy ez az értékelés későbbi nézeteinek összefoglalása, így a véleményt óvatosan kell kezelni 1801-es álláspontja tekintetében.¹⁴⁰ Ez év őszén Kissel és Kisfaludyval szemben minden megszorítás nélkül Mátyásival állítja egy szintre,¹⁴¹ de 1802 februárjában Németh László egy nem ismert levélre adott válaszában egyetértően azt írja, hogy Virág ugyan „felségesebb”, de Csokonait ő is „jó költőnek” tartja.¹⁴² Márciusban megjelent Kazinczyknak a *babér* szóról írott cikke, melyben elmarasztalja a debreceni költőt a *babér* használatáért, kifejtve, hogy e konyhák lexikonából való „patika bűzű” szó „kedvetlen leszsz a' Muzsáknak”.¹⁴³ Kazinczy tehát a *Debreceni Grammatika* szellemével összhangban álló népiességgel vádolja a poétát, kinek szerinte illetet volna figyelemmel lenni arra, hogy az emelkedett műfajokban köznapi szót nem szabad használni. 1802 októberében azonban ízlés szempontjából már Debrecen renegátjának nevezi Csokonait, amikor a *Debreceni Grammatika* szerkesztőivel lefolyt vitájáról számol be Virágnak.¹⁴⁴ A *Pályám emlékezetében* megfogalmazott vélemény tehát annyiban vonatkozatható Kazinczy 1801-es felfogására, hogy már ekkortájt a neológia formálódó szempontjai alapján dicséri és marasztalja el Csokonai költői teljesítményét.

¹³⁹ Kazinczy Kis Jánoshoz, Bacchusznak Pataki hegyeiről, 1794. okt. 6. KazLev II, 385.

¹⁴⁰ Csokonai az édesanyjához, Onga, 1801. júl. 19. = CSOKONAI 1973, I, 884–885; KAZINCZY, *Az én naplóm* = KAZINCZY 1987, 202. „Csokonai az 1796-diki diétán nagyon nem jó fényben mutatá magát. Megjelent ott, nem mint Pindar a görögök játékain, hanem mint nem-fejér arczú hegedűseink, kiknek kedves, amit úgy nyernek. Nekem balúl vevék csudálói, hogy itéletemet diétai Múzsája s egyéb dolgozásai felől [...] ki-mondottam [...]. Aki azokat nem nézi mázolásoknak, szennyeknek, sőt fertelmeknek, végye elő *Gerson du Malheureux*jét, *Crimen Raptusát* és még azt is, ami nem ezek számába tartozik, s vádoljon ha mer. Vannak irigylést, csudálást érdemlő darabjai is, melyeket én a Szemere Muzáriona IV. köt. 58–74. lapon némely törlésekkel kiadtam [*Bakhushoz; Parasztdal; Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz; Miért ne innánk?; Szegény Zsuzsi, a táborozáskor; A fűrsáng búcsúzó szavai*], s azokat senki inkább, mint én nem tisztelheti. Azok örök díszei literaturánknak. [...] Nagy része a Csokonai vétkének csak annyiban övé, hogy mindent ada, amit tőle kívántak, s mindjárt adá, mihelyt kívánták; s talán még inkább az, hogy tovább nem élt, s véteiket meg nem igazíthatá, igazíthatatlan darabjait el nem égetheté.” (KAZINCZY, *Pályám emlékezete* = KAZINCZY 1979, I, 388–389.) Vö. DEBRECZENI 1997.

¹⁴¹ Kazinczy Kis Jánoshoz, Regmec, 1801. nov. 21. KazLev II, 446. (A levél fentebb idézve.)

¹⁴² Németh László Kazinczyhoz, Dém, 1802. febr. 13. KazLev II, 455.

¹⁴³ KAZINCZY *Cikke a „babér” szóról* = CSOKONAI 1960, 199. A vitáról lásd még Kazinczy Nagy Gáborhoz, Kázmér, 1806. ápr. 29. KazLev IV, 137; Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1806. máj. 18. KazLev IV, 152; Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1806. júl. 9. KazLev IV, 216–218.

¹⁴⁴ Kazinczy Virág Benedekhez, Kóly, 1802. okt. 31. KazLev II, 500. (A levél fentebb idézve.)

Sokat mond Kazinczy Csokonai-értékeléséről Dayka Gábor hagyatékának esete. Kazinczy személyes tapasztalat alapján tudta, hogy Dayka a Báróczi-féle hagyomány folytatásának híve, költői gyakorlatát pedig a neológia legértékesebb magyar példái egyikének tekintette.¹⁴⁵ Mindez nem akadályozta meg őt abban, hogy a költő halála után ne korrigált szöveget kívánjon kiadni. A feladat elvégzésekor Csokonait kérte meg, hogy „a’ hol igazításra valót lát” a versekben, ott „tégyen próbát rajtok, ha szennyeket lemoshatná e?”¹⁴⁶ Csokonai ízlésének és költői tudásának nagy elismerése ez, hiszen Kazinczy nem kevesebbre tartotta őt képesnek, mint hogy segítségére legyen a neológia egyik magyar klasszikusának utólagos korrigálásában. Csokonai nem zárkózott el a feladattól, de vonakodott a halott költő művébe belejavítani. Inkább alapos recenziót készített a költeményekről, és hangot adott annak a véleményének, hogy jobb lenne a verseket a kézírathoz ragaszkodva a sajtó alá bocsátani.¹⁴⁷ Kazinczy ismételt kérésére vállalta a munkát, de a későbbi szabadkozások arra mutatnak, hogy nem szívesen látott hozzá. A téma még 1804 júliusában is felbukkan leveleikben,¹⁴⁸ azaz Csokonai ebből a szempontból még ekkor is élvezte mestere bizalmát. Kazinczy máskor és más módon is kifejezte Csokonai iránti nagyrabecsülését. 1802. november 27-én elküldte neki Édes Gergely Anacreón-fordításait, hogy azokat látva „higye-el magát és végye elő az érdemlett kevélykedést”.¹⁴⁹ 1804 tavaszán pedig eljuttatta hozzá Lakos Jánosnak egy „mennyei szépségű Poemácskáját”, melyről elmondja: „Nyavalyás Critica volna felakadni azon, hogy a vers [értsd: verselés] rossz, a’ magyarság darabos, az értelem homályos”. Csokonait tehát arra kéri, hogy „engedje magát ennek tüzetől felmelegedni, ’s öntse érthető és tiszta magyarságba” a verset.¹⁵⁰ Kazinczy tehát olyan feladatokat bízott barátjára, melyek kimondatlanul elismerték mind Csokonai tehetségét, mind költői gyakorlatát. Pontosabban Kazinczy azt gondolta, hogy debreceni barátja tud a neológia elvárásainak megfelelően írni, ha a körülmények nem sodorják más irányba. Ezzel összefüggésben abban látta saját feladatát, hogy a dicséret és a kritika eszközével ebbe az irányba fordítsa Csokonait.

A *babér* szóra tett bírálat mellett a *Dorottyával* kapcsolatos fenntartásokról maradtak fenn források. Csokonai 1804. június 12-én küldte el műve egy kinyomtatott példányát, két nappal később pedig már Kazinczy bíráló megjegyzéseire reflektált: „A’ Dorottyáról tett ítéletre akárki is rá esmér, hogy annak fő okát, nem én bennem, hanem a’ Tekintetes Úrban kell feltalálni. Mégis köszönöm; mert, ha én azt egész mivoltában nem hihetem is, bátorságot ad nékem, ’s talán ezen a’ háránték úton hasznomra válik.”¹⁵¹ Mivel a kifogá-

¹⁴⁵ KAZINCZY, *Dayka élete* = KAZINCZY 1979, I, 765–767.

¹⁴⁶ Kazinczy Csokonaihoz, Ér-Semlyén, 1802. nov. 27. *KazLev* II, 512.

¹⁴⁷ Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1803. febr. 20. *KazLev* III, 11–22.

¹⁴⁸ Kazinczy Csokonaihoz, Ér-Semlyén, 1803. márc. 2. *KazLev* III, 33; Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1803. márc. 15. *KazLev* III, 43; Kazinczy az édesanyjához, Ér-Semlyén, 1803. aug. 27. *KazLev* III, 87–88; Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1804. febr. 14. *KazLev* III, 163; Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1804. jún. 14. *KazLev* III, 202. Vö. CSETRI 1990/a, 180–183; DEBRECZENI 1997.

¹⁴⁹ Kazinczy Csokonaihoz, Ér-Semlyén, 1802. nov. 27. *KazLev* II, 512.

¹⁵⁰ Kazinczy Nagy Gáborhoz, h. n., 1804. márc. 9. *KazLev* III, 185.

¹⁵¹ Csokonai Kazinczyhoz, Debrecen, 1804. jún. 12. *KazLev* III, 200.

sokat tartalmazó levelet nem ismerjük, feltételezésekre vagyunk utalva. Debreczeni Attila Kazinczy későbbi megjegyzéseire támaszkodva a *Dorottya* előbeszédének eredetiségét pártoló álláspontját emeli ki mint a nézeteltérés egyik lehetséges tényezőjét.¹⁵² Váczy János szerint pedig bizonyos, hogy „Kazinczy épen e komikai eposból látta, mennyire más útra tért Csokonai műzsája, mint a melyet ő tartott kívánatosnak, s mennyivel közelebb jutott ahhoz az irányhoz, a mely nyelvileg a Debreczeni Grammatika alapján haladt, költészetileg pedig a régi hagyományok ösvénye felé tartott s így épen ellentétbe jutott a Kazinczy újabb felfogásával, a melynek kifejtésétől várta a nemzeti szellem egész reformját”.¹⁵³ Váczy Debreczenihez hasonlóan, de az olvasóval nem tudatosítva, Kazinczy későbbi kijelentései alapján igyekszik rekonstruálni a *Dorottya* kapcsán felszínre kerülő irodalomszemléletbeli véleménykülönbségek okait. A két elképzelés hihető, és egymást kiegészíti. Kazinczy a későbbiekben mindenképpen jogosan hivatkozott arra, hogy Csokonait – értékeit nagyra tartva – már életében komoly fenntartásokkal illette. A debreceni poéta kapcsán kialakult vitákban persze gyakran változott Kazinczy megfogalmazásának hangneme, mely a fenntartások tárgyilagos kifejtésétől a gúnyolódáson keresztül egészen a kegyeletsértés közeléig terjedt, de költői teljesítményének átfogó értékelésében meglehetősen következetes volt.

Kazinczy és Debrecen vitája 1805-ben, Csokonai halála után látványosan elmergeseedett. Kazinczy barátjáról megjelentetett nekrológiájában úgy beszélt magáról, mint a meghalt költő műveinek kiadójáról, aki Fazekas Mihály segítségére fog munkája során támaszkodni.¹⁵⁴ Kazinczy mind az egyes verseket, mind a köteteket saját elképzelése szerint rendbe akarta szedni, javításokat, törléseket akart eszközölni rajtuk. „Az illy munkát pedig az az ember viheti csak jól végbe – írja Szentgyörgyi Józsefnek –, a’ ki az Irót ismerte, és érzéseiben vele harmonizált. Erre szeretném Társnak Fazekas Mihály Urat.” Kazinczy félt attól, hogy Csokonai debreceni csodálói a sajtó alá rendezés során szintén belevitának a versekbe, és rossz ízlésükkel még jobban elrontják a hátrahagyott műveket. Ezért mondja, hogy ha „Dombinak a’ kezébe esne a’ munka, *megovidiuszozná* etc., ha Szilágyi Gábornak etc. etc. megszilágyizná.”¹⁵⁵ A debreceniek ezzel szemben elutasították Kazinczy javaslatát, és minden változtatás nélkül azonnal elkezdték kiadni a hagyatékot.¹⁵⁶ Kazinczy nem adta fel tervét, és elhatározta, hogy később majd ő is előáll saját kiadásával: „Ha én majd megjelenendek az *én* Csokonaimmal, ítélje meg a’ Világ, ha praefidentia volt e hirdetésem”¹⁵⁷ – számol be Cserey Farkasnak szándékáról. Kérdésfeltevésünk szempontjából nagyon fontos események ezek. A változatlan kiadás Debrecen részéről az életmű elismerését jelentette. Kazinczy a kézírathú kiadásban az általa

¹⁵² DEBRECZENI 1997.

¹⁵³ VÁCZY 1896, 140.

¹⁵⁴ KAZINCZY, [*Nekrológ*] = CSOKONAI 1960, 281. (Kelt: Ér-Semlyén, [1805.] jan. 30. Megjelent: Magyar Kurir, 1805. febr. 19.)

¹⁵⁵ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1805. febr. 10. KazLev III, 260.

¹⁵⁶ Vö. Szentgyörgyi József Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. febr. 11. KazLev III, 262–263; Szentgyörgyi József Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. márc. 8. KazLev XXII, 89; Szentgyörgyi József Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. márc. 19. KazLev III, 295.

¹⁵⁷ Kazinczy Cserey Farkashoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 302.

debreceniségnek nevezett norma megerősödését látta, és terjedésétől félt. Ezért írt Nagy Gábornak meglehetősen indulattal: „Jó legyen úgy; adja ki Kis Imre Úr a Lillát, a’ mint Cs. maga hagyta. De az csak ugyan tagadhatatlan, hogy a’ Cs. munkájában sok kitörlni való van a’ sok csudálást érdemlő szépség mellett. Neki az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a’ *Pillangó*, a’ *Remény*, a’ *Szemrehányás*. De ebben is van holmi, a’ mi változtatást kíván. Osztán a’ rend; holmi le nem vetkezhető *Kálvinistaság*, és a’ mi a’ Kálvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreceniség*!”¹⁵⁸ A javított kiadás, mely Kazinczy „saját klasszikusai egyikévé korrigálhatta volna” Csokonait,¹⁵⁹ jelentős módon erősíthette volna meg a Báróczi nevével fémjelzett ízlésbeli és nyelvi normát. Az átírás révén egy fenntartások nélkül elismerhető alkotóval bővült volna a nem debreceni ízlésűnek minősített költők kánona úgy, hogy közben az ellenfelet érzékeny veszteség éri, hiszen megfosztatik egyetlen igazán jelentős költőjétől, mivel Csokonai átdolgozott életműve nem igazolja vissza a Debrecennek tulajdonított nyelvfelfogást és ízlést. Csokonai debreceniségének hibás voltát az is kiemelte volna, hogy a tervek szerint mindaz, „a’ mi nem szép, *megtagadott munkák* nevezete alatt egészen hátulra” került volna.¹⁶⁰ Mivel a *megtagadott* melléknévi igenév szenvedő jelentésárnyalatú, könnyen keltheti azt a benyomást, hogy a szerző maga tagadta meg műveinek egy csoportját, ami még inkább fokozta volna a debreceninek mondott normától való elhatárolódást.¹⁶¹ Kazinczy azonban nem készítette el a saját ízlésére szabott kiadást, és arra az általa tervbe vett gyűlésre sem került sor, melyen egy előgumot olvasott volna fel, és egy beszédben megszabta volna Csokonai „poétai és emberi becsét”.¹⁶² Alapos értékelő írást Csokonairól soha nem publikált, csupán 1829-ben adott ki egy rövid jegyzet kíséretében hat korrigált verset.¹⁶³ Az 1808-ban írt, de csak 1916-ban megjelent *Tübingai pályaműben* is csupán röviden jellemzi Csokonait. Dayka mögé helyezi, mivel „érzelmei nem olly lángolóok, s nyelve nem olly nemes, sőt néha tisztátlan, s nem ritkán szükségtelen alacsony”.¹⁶⁴

Nem sokkal Csokonai halála után Kazinczy és Budai Ézsaiás között olyan levélváltás zajlott le, amely sokat elárul a Csokonairól alkotott véleményekről. Budai, aki tanította Csokonait, levelében úgy emlékezik vissza, hogy tanítványát annak idején olyannak tartotta, aki „minden tanuló társait felyül fogja múlni”. Ez azonban, mint írja, nem az általa remélt módon vált valóra. Az okokat tapintatból nem kívánja feszegetni, de azt leszögezi, hogy Csokonai „Poéta gyermek” korában írt verseit jobbnak találja a későbbieknél, mert „akkor még igazán Magyarúl írt, nem tudvann idegen nyelveket, és nem szívnán bé azoknak Idiotizmusait. Most már, inkább *Poëta doctus* vólt: mint *Poëta natus*.”¹⁶⁵ Budai számára ismertek lehettek mind Kazinczy elvei, mind Kazinczy és Cso-

¹⁵⁸ Kazinczy Nagy Gáborhoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 6. KazLev III, 278.

¹⁵⁹ TARNAI-CSETRI 1981, 416. (Az idézett részlet Csetri Lajostól származik.)

¹⁶⁰ Kazinczy Nagy Gáborhoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 6. KazLev III, 278.

¹⁶¹ A korrigált kiadás hatásosságával kapcsolatban megjegyezzük, hogy Kazinczy Dayka versein megvalósította elképzelését, és mind a mai napig jórészt ezek a korrigált változatok olvashatók az antológiákban.

¹⁶² Kazinczy Cserei Farkashoz, Széphalom, 1806. szept. 25. KazLev IV, 328.

¹⁶³ KAZINCZY, [Cím nélkül], Muzáron, 1829, IV. köt., 61–73.

¹⁶⁴ KAZINCZY 1916, 164.

¹⁶⁵ Budai Ézsaiás Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. márc. 10. KazLev III, 284.

konai barátsága. A feszegetni nem kívánt okok között tehát nem alaptalanul lehet a levél címzettjére való célzást sejtteni. Ezt az is valószínűsíti, hogy Budai láthatóan a *Debreceni Grammatika* elvei alapján ítél, hiszen a korai művek idegen hatásoktól mentes tiszta magyarságát emeli ki értékelésében. Kazinczy minden bizonnyal elérte a célzást, mert éles, néhol kioktató hangú, programtanulmánnyal felérő választ küldött Budainak. Csokonairól szólva határozottan megvédi a neológia elveit: „Züge von Genie – aber wenig Correction! mindég ezt kiáltoztam én Csokonaynak, és azt, hogy sok versét – és éppen azokat, a’ mellyeket a’ Vir humanissimusok legfeljebb becsültenek – égetné meg. Ha élt volna, ha érettebb kor szelídebbé tette volna vérét, mit várhatott volna tőle Literatúránk! Így is valóban remek némelly munkája. Az a’ gáncs, a’ mellyet az Úr Prof. Úr méltóztatik [...] levelében említeni, csak ott vál néki piritására, a’ hol neologizmusai hibások. Grammaticus non erubescit soloecismum, si sciens facit.”¹⁶⁶ Kazinczy most is nagyra értékeli Csokonainak mind tehetségét, mind költői teljesítményét, de jelentős fenntartásaira is utal. A hibákat egyrészt életkorával, és részben ebből fakadóan a művek folytonos korrigálásának hiányával, másrészt a debreceni, rossznak tartott költészetfelfogással, illetve költészetoktatással magyarázza. Nem lehet ugyanis félreérteni a visszavágást, mikor Kazinczy arról beszél, hogy éppen a professzorok által legjobbnak mondott verseket akarta Csokonaival elégettetni.¹⁶⁷ Kimondatlanul itt is a debreceniség a fő vádja.

Ugyanebben az időben Szentgyörgyi József a Budaiétól eltérő alapállásból kerül szembe Kazinczyval. Ő a kézírathú kiadás mellett érvelve írja, hogy „az író t tulajdon rongyos házi ruhájában is inkább szereti, mint mástól kért paszományosban”; majd vitatja Kazinczy véleményét, miszerint a *pillangó* ízetlen és költőietlen szó, mely helyett *lepét* kell poétai műben használni, és kifejti, hogy az „ítélet sokféle: sokan lehetnek, a’ kiknek a’ pillangó a’ *lepénél* jobban tetszik.”¹⁶⁸ A *pillangó* és *lepe* megkülönböztetésével Kazinczy a *babér* szó kapcsán kifejtett problémát veti fel újra. Azáltal, hogy Szentgyörgyi nem hajlandó elfogadni a két szó közti stilisztikai különbséget, nemcsak a korrigált kiadás ellen érvel, hanem a neológia azon lényegi törekvését is elutasítja, hogy a köznyelvtől elkülönült költői nyelvet teremtsen. Ezenközben természetesen Kazinczy szemében saját debreceniségéről is árulkodik. A Kazinczyhoz küldött két levél esete jól mutatja, hogy Csokonai ügyéhez kapcsolódva, eltérő módokon a debreceni értelmiség köre szegül szembe Csokonai-értékelésével, és ezen keresztül nyelvújító szándékaival. Kazinczy ezek mögött az elutasító gesztusok mögött a rossz ízlés és az értéktelen hagyomány továbbélését látja. Mindez leveleiben megfogalmazott, gyakran indulatos kifakadásokhoz

¹⁶⁶ Kazinczy Budai Ézsaiáshoz, Ér-Semlyén, 1805. márc. 31. KazLev III, 308–309.

¹⁶⁷ Az iskolákra jellemző költészet szemlélettel szemben Kazinczy majd csak jóval Kőlcsey recenziójának megjelenése (1817) után részletezi kifogásait: „Iskoláinkban, ott és minden más helytt, jó fejnek az tartatik, a’ ki dolgozásaival, a’ mikorára parancsoltatott, készen van, csak verse vers legyen, grammaticai és prosodiai hibák nélkül, nem hamis rímekkel, ’s ha ömölve, bugyogva foly.” KAZINCZY, [Cím nélkül], Muzáron, 1829, IV. köt., 59. (Újraközölve: CSOKONAI 1960, 334.)

¹⁶⁸ Szentgyörgyi József Kazinczyhoz, Debrecen, 1805. márc. 8. KazLev XXII, 89. Kazinczy a *lepétől*: Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek, Ér-Semlyén, 1805. márc. 6. KazLev III, 280. Lásd még KAZINCZY, *Csokonai sirkövére* (1806) = CSOKONAI 1960, 285; Kazinczy Kis Imrének, Széphalom, 1806. szept. 8. KazLev IV, 311.

vezet, melyeken jól látható, hogy milyen nagy mértékben a debreceni és a református hagyományokkal magyarázza Kazinczy azt, hogy Csokonai tehetsége nem az ő reményeinek megfelelő pályát futott meg. „Nem, édes barátom – írja Szentgyörgyinek –, Debrecen sem Grammaticában, sem a’ Syntaxisban, sem a’ Stylisticában bíró nem lehet. Valaki ott szívta a’ levegő eget, az impestálva van. Még Csokonay sem rázhatta le egészen, a’ mi lerázni való volt, pedig neki nagy mértékben adta meg a’ Múzsza az ore rotundo loqui-t.”¹⁶⁹ Nem sokkal később Kis Jánosnak a vallási hagyományokkal kapcsolatos irodalmi vonatkozású nézeteit fejtegetve arról beszél, hogy melyik felekezetet milyen és mennyi nagy író adott a magyar irodalomnak: „Én Báróczin kívül Kálvinistát alig tudok nevezni. Mert Csokonai sem arra való, hogy az ő nevét ott említsük, a’ hol a’ Te és a’ Te társaid nevei említetnek.”¹⁷⁰ Kazinczy egész életében kitart véleménye mellett, de szabatosan, művekre, műcsoportokra lebontva, elemző módon soha nem fogalmazza meg, hogy Csokonai életművének mely rétegét becsüli, és melyiket utasítja el. Lett volna rá alkalma, hiszen Döbrentei az Erdélyi Múzeum számára először őt kérte az életrajz megírására. Ő azonban a munkát addig halogatta, míg Döbrentei végül Kölcseyhez fordult, aki elvégezte a feladatot, és megalkotta Csokonairól a Kazinczy törekvéseivel öszszevágó értékelést.

Rövidítésjegyzék

ANGYAL 1903	ANGYAL Dávid, <i>Kölcsey Ferencz (1790–1838)</i> , BpSz, 1903, 113. köt, 85–111, 214–237.
ARANY 1968	ARANY János <i>Összes művei</i> , szerk. KERESZTURY Dezső, XI, <i>Prózai művek</i> , II, 1860–1882, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968.
BALÁZS 1987	BALÁZS János, <i>Hermész nyomában: A magyar nyelvölcsélet alapkérdései</i> , Bp., 1987.
BÁN–JULOW 1964	BÁN Imre, JULOW Viktor, <i>Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában</i> , Bp., 1964.
BÁROTZI 1794	[Gautier de Coste LA CALPRENEDE], <i>Kassándra</i> , melyet frantziából fordított BÁROTZI Sándor magyar testőrző, I–VII. rész, Pest, 1794 ² .
BATSÁNYI 1960	BATSÁNYI János <i>Összes művei</i> , II, <i>Prózai művek</i> , I, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960.
BENKŐ L. 1982	BENKŐ Loránd, <i>Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében</i> , Bp., 1982.
BÍRÓ 1994	BÍRÓ Ferenc, <i>A felvilágosodás korának magyar irodalma</i> , Bp., 1994.
CSETRI 1974	CSETRI Lajos, <i>A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól</i> = SZAUDER–TARNAI 1974, 229–279.

¹⁶⁹ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1806. febr. 23. KazLev IV, 61. Vö. Kazinczy Nagy Gáborhoz, Kázmér, 1806. ápr. 29. KazLev IV, 137.

¹⁷⁰ Kazinczy Kis Jánoshoz, Széphalom, 1807. szept. 15. KazLev V, 155. Vö. Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1817. dec. 15. KazLev XV, 400.

- CSETRI 1985
CSETRI 1986/a
CSETRI 1990/a
CSETRI 1990/b
CSOKONAI 1960
CSOKONAI 1973
DEBRECZENI 1997
DebrGr
EMBER 1939
FÖLDI 1910
FÖLDI 1962
FRIED 1989
GYAPAY 1994
HORVÁTH J. 1901
HORVÁTH J. 1936
HORVÁTH J. 1976
KÁRMÁN 1955
KAZINCZY 1808
KAZINCZY 1817
KAZINCZY 1916
KAZINCZY 1960
KAZINCZY 1979
- CSETRI Lajos, *Kazinczy és a nyelvújítás*, Tiszatáj, 1985/7, 46–58.
CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., 1986.
CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalom-szemlélet a magyar nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990.
CSETRI Lajos, *Kazinczy nyelvújítása* = KULIN–MARGÓCSY 1990, 11–25.
Csokonai emlékek, összeáll., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., 1960.
CSOKONAI VITÉZ Mihály *Minden munkája*, I–II, kiad., jegyz. VARGHA Balázs, a latin nyelvű műveket MURAKÖZI Gyula fordította, Bp., 1973.
DEBRECZENI Attila, *Csokonai és Kazinczy kapcsolata*, Könyv és Könyvtár [kézirat, megjelenés alatt].
Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795. [Közismert nevén: *Debreceni Grammatika*.]
EMBER Ernő, *Kazinczy és Debrecen* = Pap Emlk, 59–94.
FÖLDI János *Költeményei*, kiad., bev. MIXICH Lajos, Bp., 1910.
FÖLDI János, *A' versírásról*, bevezetéssel, utószóval, jegyzetekkel, magyarázatokkal, szógyűjteménnyel közléteszi a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b. osztályának munkaközössége, Bp., 1962.
FRIED István, *Goethe és Kazinczy*, It, 1989, 229–265.
GYAPAY László, *A kritikai értékítélet megalapozása Kölcseynél = Hungarológia 5. Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban: Az 1992-es kolozsvári konferencia előadásai*, Bp., 1994, 115–128.
HORVÁTH János, *Báróczy Sándor*, Bp., 1901.
HORVÁTH János, *Csokonai. Csokonai költő-barátai: Földi és Fazekas*, Bp., 1936.
HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976.
KÁRMÁN József *Válogatott művei*, vál., bev. NÉMEDI Lajos, s. a. r. NÉMEDIÉ DIENES Éva, Bp., 1955.
Magyar régiségek és ritkaságok, kiad. KAZINCZY Ferencz, Pest, 1808.
KAZINCZY, [Cím nélküli recenzió BEREGSZÁSZI NAGY Pál *Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingva Magyarica* (Pest, 1815) és SÍPOS József *Ó és Új Magyar [...]* (Pest, 1816) című értekezéséről], TudGyűjt, 1817, XII, 87–105.
KAZINCZY Ferencz *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről: 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916.
KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, I–II, s. a. r. SZAUDER Józsefné, vál., jegyz. SZAUDER József, Bp., 1960.
KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979.

- KAZINCZY 1987 KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, szerk., előszó, jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.
- KazLev KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.
- KECSKÉS 1991 KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991.
- KOSÁRY 1983 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983².
- KÖLCSEY–SZEMERE 1898 [KÖLCSEY Ferenc, SZEMERE Pál], *Felelet a Mondolatra*, kiad. BALASSA József, Bp., 1898.
- KölcsLev KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990.
- KÖM KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., 1960.
- KÖVESI 1956 ANDRÁSSY KÖVESI Magda, *A Debreceni Grammatika mai értékelése*, Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, 1956, 63–73.
- KULIN–MARGÓCSY 1990 *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990.
- LÓKÓS 1982 *Érzelmes históriák. Erköltsi mesék*, melyeket frantziából fordított BÁRÓTZI Sándor magyar nemes testőrző; GESZNER *Idylliumi*, fordította KAZINCZY Ferenc; *Bácsmegeyének őszveszedett levelei: Költött történet*, vál., szerk., jegyz., utószó LÓKÓS István, Bp., 1982.
- MARGÓCSY 1981 MARGÓCSY István, *Kazinczy és Kisfaludy Sándor*, It, 1981, 753–760.
- MARGÓCSY 1990 MARGÓCSY István, *A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai* = KULIN–MARGÓCSY 1990, 26–34.
- MEZEI 1974 MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974.
- MEZEI 1987–1988 MEZEI Márta, *Kazinczy világnézeti problémái*, ItK, 1987–1988, 237–270.
- MEZEI 1994 MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., 1994.
- MIT *A magyar irodalom története*, I–VI, főszerk. SÓTÉR István, Bp., 1964–1966.
- Pap Emlk *Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára*, írták barátai és tanítványai, Debrecen, 1939.
- PINTÉR 1911 PINTÉR Jenő, *Nyelvtudományi törekvések a megújulás korában (1772–1831)*, MNy, 1911, 385–394, 436–444.
- SIMAI 1912 SIMAI Ödön, *Földi János Magyar Grammatikája* [Recenzió], MNy, 1912, 177–186.
- SZAUDER 1955 SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*, Bp., 1955.

- SZAUDEF 1961 SZAUDEF József, *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., 1961.
- SZAUDEF-TARNAI 1974 *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDEF József, TARNAI Andor, Bp., 1974.
- SZEGEDY-MASZÁK 1980 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., 1980.
- TARNAI-CSETRI 1981 *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).
- THIENEMANN 1912 THIENEMANN Tivadar, *A német és magyar nyelvújító törekvések*, Bp., 1912.
- TOLDY 1987/a TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* (1867), kiad. SZALAI Anna, [Bp.], 1987.
- TOLDY 1987/b TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék* (1859–1860), kiad. SZALAI Anna, [Bp.], 1987.
- TOLNAI 1929 TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás elmélete és története*, Bp., 1929.
- TÖRÖS 1939 TÖRÖS László, *A debreceni Grammatika vitás kérdései* = Pap Emlék, 496–527.
- VÁCZY 1896 VÁCZY János, *Az »Arkádiai pör«*, ItK, 1896, 129–175.
- VÁCZY 1915 VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I, Bp., 1915.
- WÉBER 1981 WÉBER Antal, *Kazinczy és Csokonai*, It, 1981, 747–753.

László Gyapay

KAZINCZY ON THE CHARACTERISTICS OF DEBRECEN (To the Background of Kölcsey's Recension on Csokonai)

When Kölcsey wrote and published (1815–1817) his recension on Csokonai, he was a close associate of Kazinczy, who was passionately contending for having his ideas on neologism accepted. Kölcsey stood for Kazinczy's pursuit. To interpret Kölcsey's recension in the context of the Hungarian debate on neologism we try to describe what Kazinczy's attitude was towards the concept of Debrecen on literary language and taste, how he saw the relation between Calvinism and art, and what he thought of Csokonai as a poet.

Kazinczy heavily impugned the views of *Debreceni Grammatika* [Grammar of Debrecen] on how Hungarian should be cultivated. This book was published in 1795 with the title of *Magyar Grammatika* [Hungarian Grammar] and was partly compiled and partly written by scholars, clergymen and politicians of Debrecen. According to *Debreceni Grammatika* Hungarian was in danger because of the widespread use and influence of foreign languages. Authentic Hungarian was used only by the population which was not exposed to foreign influence. A dialect of this kind was supposed to be the basis of standardized Hungarian. The grammatically described ideal model of Hungarian language was meant to be derived from and bound to an existing dialect of this kind. A given word, phrase or sentence was only considered correct, if it analogically and ethimologically corresponded to an already existing form. This approach neglected the problem of taste and literary language while leaving very little room for any kind of poetic neologism.

Kazinczy realized how difficult it was to translate classical literature (both ancient and modern) into Hungarian. This experience convinced him that owing to the inadequacy of the literary language of his time it was impossible to produce high quality original literature in Hungarian. To make it possible in the future, the language of literature had to be cultivated and developed by trying to render the constructions considered beautiful in any classical foreign text into Hungarian. Early Hungarian and foreign – mainly German – examples convinced him, that this was the only way to enrich the literary language. He pointed out that not usage (*usus*) but good taste of the writers was the ultimate judge when using and creating literary language. At the same time he maintained, that this way of writing did not endanger the national quality of Hungarian, because

it would not disturb the basic characteristics (for example conjugation, declination) of the language. According to him usage would serve only as a control not as a model for a writer. This, of course, accounts for his antipathy against *Debreceni Grammatika*. Kazinczy often blamed Debrecen for its taste. In relation to Debrecen he described two different canons. To the one belonged Calvinistic writers popular in Debrecen like József Mátyási, János Gyöngyössi, András Poóts and József Lácza Szabó, who often wrote occasional poetry in popular, playful style with sonorous rhymes. Kazinczy maintained, that this type of poetry met the taste of Debrecen and the linguistic requirements of *Debreceni Grammatika*. To the other canon belonged the translator Sándor Báróczi and the poets Gábor Dayka, Benedek Virág, János Kis, Sándor Kisfaludy and Dániel Berzsenyi, who produced inspired poetry and bravely used xenologisms. Kazinczy coined the word *debreceniség* (the characteristics of Debrecen as he meant it) to describe the above discussed features of the town. He was convinced, that Calvinism largely accounted for *debreceniség*. Due to Kant's influence Kazinczy believed, that in relation to the fundamental questions of religion (divinity, freedom, immortality) man cannot rely on rationally gained knowledge, but has to depend on intuition of the heart. He felt that the Calvinistic approach to these questions was too rational, thus ineffectual. He appreciated Catholic ceremony, because he held that art contributed much more to the development of religious feeling, than the extremely rational approach. This was one reason why he considered Calvinism hostile to art. He also blamed Calvinistic linguistic standard (which was expressed in *Debreceni Grammatika* as well) for trying to be easily understandable by using popular language thus interfering with his effort to introduce neo- and xenologisms in Hungarian.

A masterpiece always verifies a certain poetic language and concept of literature. Csokonai, born and educated in Debrecen, depended much on the tradition of the town. His literary assessment could be a conclusive argument in the debate on neologism between Debrecen and Kazinczy. If Csokonai with the tradition of Debrecen is acknowledged to be a great poet, there cannot be any reason against what Kazinczy called *debreceniség*. Kazinczy always regarded Csokonai as a great poet, and as long as Csokonai was alive he tried to alienate him from the tradition he was born into, and after the death of the poet (1805) he wanted to publish his oeuvre selected and rewritten, so as to make him a prominent figure of the canon on which he based his theory of neologism. He was not able to do so, nor did he write a detailed analysis of Csokonai. It was Kölcsey who did the job instead of him, and wrote a very influential assessment on Csokonai, after the publication of the most complete edition of his poetical works in 1813.

A REGÉNY MINT „ÚJ, S INKÁBB ÚJSZÖVETSÉGI MŰFAJ”

(Ottlík Géza: *Iskola a határon*)

A kimondhatatlan talán az a háttér, amelyből az, amit ki tudtam mondani, jelentést kap.¹

Szótlán tudásunkhoz való visszatérésünk elmúlt idők kultúrájához való visszatérést is jelenthet.²

Az *Iskola a határon* értelmezői általában úgy vélik, hogy Ottlík Géza ebben a regényében egy Istentől távoli és Istentől elhagyott világot ábrázol, amelynek hősei lényegében magukra hagyottan állnak egy bűnös és kegyetlen emberi társadalommal szemben. „A világ, amelynek szerkezete feltárul a regény hősei előtt, egy Istentől távoli, tragikus világ – olvashatjuk egyik mai középiskolai tankönyvünkben –, amelyből Istenhez éppúgy nincs átjárás, mint a civil világhoz.”³ Vagy ahogy egy másik szerzőnk is állítja: „Ottlík nem zárja ki az ideális világ létét – egyfelől a gyermeklét ősteljességének tételezésével, másrészt az »elrejtőzött Isten« hallgatásával –, de ezt az evilágiságban örökre elvesztette az ember, így létezésének alapja sem a transzcendens vigasz, hanem az univerzális anyagi-szellemi folytonosság...”⁴

Egyetlen Ottlík-monográfiánk szerzője, Szegedy-Maszák Mihály szintén meglehetősen kétesnek és bizonytalanak itéli a transzcendens vonatkozások szerepét a regényben, s egyben óva int ezek fontosságának túlbecsülésétől: „Nem vitás, hogy az *Iskola a határon* értelmezését eltorzíthatja a vallásos mellékjelentések túlzott kiemelése. A bevezető rész második [...] fejezetének szavai – »Szeregy bolondozott önmagának, nekem, a világnak, vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt« – bizonytalanak mutatják a természetfölötti szerepét a regény világában.”⁵

Szó, ami szó, olykor valóban nem árt óvatosnak lenni. De vajon jogosult a visszafogottság egy olyan író esetében, aki Jézus „nem néven nevezett, de valóságos jelenlétét” alapvetően fontosnak tartja műveinek értéke szempontjából? S vajon tényleg elhanyagolható, vallásos *mellék*jelentésekre utalnak azok a szavak, amelyeket a Vigília körkérdésére válaszoló Ottlík mondott a műveibe „beáramló” Jézussal kapcsolatban? Idézzük: „*Ha Ő [= Jézus] nem áradt bele a mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe – ha másként nem, hát mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra –, akkor nem is hoztunk létre semmit...*”⁶ Egy ilyen sarkított,

¹ L. WITTGENSTEIN, *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt, Suhrkamp, 1984, 472.

² NEUMER Katalin, *Határutak: Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, Bp., MTA Filozófiai Intézete, 1991, 213.

³ MADOCSEI László, *Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1997, 410.

⁴ MÉSZÁROS Sándor, *Várakozás és bizonyosság = Küszöbök: Az Alföld Sütődő antológiája*, Debrecen, 1986, 154.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlík Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 120.

⁶ OTTLIK Géza, *Próza* (a továbbiakban: *Próza*), 214.

„vagylagos” megfogalmazás világnézeti hozzáállástól függetlenül arra ösztönzi az embert, hogy megpróbáljon utána járni: vajon a mi eddigi olvasataink voltak túlon túl „óvatosak”, vagy netán az író túlzott az iménti kijelentésében?

Szegedy-Maszák Mihály arról ír, hogy „a keresztyén példázatoság inkább csak sejtetés formájában körvonalazódik” Ottlik regényében, mivel „valamely példázat akkor egyértelműsíthető, ha magánbeszédszerű a zárlata, a befejezése egyetlen magatartást helyesel, végszavai maximaszerűen foglalják össze a történet jelentését”.⁷ Az efféle közvetlen egyértelműség természetesen valóban távol áll Ottlik Géza műveitől. De alighanem az esztétikai hatást keltő alkotások, s így a keresztyén példázatok többségétől is. Pédázatoknak ugyanis olyan, erkölcsi tanítást tartalmazó történeteket, elbeszéléseket szoktak nevezni, amelyek rendszerint jelképek szövedékébe ágyazottan, többnyire sejtetés vagy sugalmazás formájában fejezik ki ezt a bizonyos tanítást.⁸

Maga a *sejtetés* egyszerre utal valaminek a látszólagos hiányára – s ugyanakkor ennek rejtett jelenlétére, valaminek az elhallgatására – s egyben e dolog „néma” kimondására. Vagyis tulajdonképpen arra, amit Ottlik Géza a regény – és általában az irodalmi alkotások – legfőbb tulajdonságának tekintett. „*A regény a hallgatás szövetéből készül*, nem a beszéd fonalából” – hangoztatta például a regényről írott tanulmányában is,⁹ ahol a műveknek ezt az „elhallgatott” és mégis „elkészülő” – azaz érzékelhetetlen és mégis érzékelhető – szövetét lényegében azzal a titokzatos, de mindennél lényegesebb R_1 műépítő modellel azonosította, amely jó esetben az összes többi – általa R_1 -nek, R_0 -nak és R_2 -nek nevezett modellt is áthatja, de amelyről „szintén nem tudunk beszélni”.

„Micsoda ez az R_1 modell?” – kérdezte Ottlik Dickensszel kapcsolatban, hogy aztán kijelentse: „Ez már marad az író titka. Vagy mondhatnánk: ez már az író lelke. Dickens víziója, látomása a világról, belső univerzuma, létének kohéziója, gammasugárzása, atommagja, kozmosza – mondhatnánk, lapáttal hányva a szavakat olyasmi köré, *amiről nem tudunk beszélni*. Hogy mégis megkockáztassunk valamit, egy adatot, Dickensnek erről az R_1 (ismeretlen) modelljéről: alighanem *szeretet* járja át, méghozzá *valódi szeretet*.”¹⁰ A regényt építő többi modellel szemben, amelyek nélkülözik „az élet, az örök élet, a valódi élet” vágyát, ez a modell „létezésünk akármelyik pillanatának egészebb, átfogóbb szövedékét” képezi – fejtegeti tovább az író, újabb és újabb magyarázatokkal kísérletezve, hogy végül ismét megállapítsa: de „ne próbálgassunk rá szavakat. Itt a valóság-nak, a regénynek is rejtett tárnáiba érkezünk: hagyjuk őket nyugton a hallgatás közetében, járataiban, földalatti tartományaiban...”¹¹

Az Ottlik Gézával foglalkozó tanulmányok nem ok nélkül szólnak a nyelvi megragadhatóságnak lényegében a romantika óta felerősödött és a 20. században különösen aktuá-

⁷ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 101.

⁸ „A példázatból levonható következtetések általában áttételesen, jelképesen jutottak kifejezésre; e jelképek értelmezése az egyes legendák, prédikációk, traktátusok stb. feladata volt, amelyek a példázatot tételek igazolására idézték.” *Világirodalmi lexikon*, X, Bp., 1986, 350.

⁹ *Próza* 84.

¹⁰ *Uo.*, 194–195.

¹¹ *Uo.*, 196.

lissá váló gondjairól, s joggal említik ezzel kapcsolatban az *Iskola a határon* bevezető részének címét, *Az elbeszélés nehézségeit* is. De legalább ilyen joggal szólhatnának egy ezzel a modern nyelvi és nyelvfilozófiai kérdéskörrel érintkező, bár ennél jóval régebbi egyháztörténeti és esztétikai hagyományról, amely bizonyára konkrétan és meggyőzőbben indokolná az Ottlik-művekbe beáramló *hallgatás és valódi szeretet*, illetve az ezekkel együtt emlegetett *Jézus* problémáját.

Ami a *szeretet–Isten* kapcsolatot és ennek a kereszténységgel való összefüggését illeti, erről aligha kell bővebben szólni, hisz az ilyen azonosítás a keresztény vallás alaptételei közé tartozik. „Szeretet az Isten” – olvashatjuk Szent János első levelében is (1Jn 4, 8. 16).

De milyen kapcsolat állhat fenn a *hallgatás és Isten* között, azaz miként értelmezzük azt a hallgató, illetve elhallgatott Jézust, akinek a jelenléte nélkül az Ottlik-művek, úgy-mond, semmit sem érnének?

A szavakkal kimondhatatlan és hallgatással megközelítendő Istennek szintén fontos szerepe van a keresztény vallási hagyományokban. A keleti kereszténység talaján keletkezett apophatikus (negatív) teológia műveiben például számos olyan kijelentéssel találkozunk, amelyek egyrészt Isten megismerhetetlenségéről és szavakkal ki nem fejezhetőségéről, másrészt e meghatározhatatlan Isten *hallgatással* való tiszteletéről szólnak. Mint Nüsszai Szent Gergely is írja: „Isten természete meghatározhatatlan és felfoghatatlan”, „kimondhatatlan és megnevezhetetlen”, és „mivel Isten fölötté áll és magasosabb minden névvel jelölésnél, megtanultuk, hogy hallgatással tiszteljük azt, aki fölötté áll mind a szónak, mind a megértésnek”.¹² Isten hallgatással való tiszteletére olyan közismert példákat is említhetünk, mint a néma barátok – azaz a karthauziak – rendjének 1084-es megalapítását, illetve a különféle némasági fogadalmakat.

A keresztény felfogás szerint azonban Isten – bár minden logikai és szóbeli jelölés fölött áll – valójában az egyszerű halandókkal is meg akarja ismertetni magát, amire a nem fogalmi információt közvetítő, az empirikus és az érzékfeletti lét határán álló művészet kétségtelenül alkalmasabbnak látszik, mint a hétköznapi racionalitáson és logikán alapuló módszerek. A „szent és varázsos erejű” művészet révén a liturgikus tapasztalat is érthetőbb és részben köznapiabb esztétikai tapasztalattá válhat, de oly módon, hogy az iménti határhelyzetből eredően magában a művészetben is felvetődhetnek bizonyos kifejezésbeli – és gyakran az isteni transzcendenciával összefüggő – problémák. Jól példázhatják ezt a romantikus irodalomnak az „isteni némasághoz” eljutó híres művei, így többek között V. Zsukovszkij *Невыразимое* (A kifejezhetetlen) című költeménye, amelynek hőse a természetben átsugárzó isteni szépség láttán szintén felhagy a maga sorozatos kifejezési próbálkozásaival, mert erről, úgy-mond, már „csak a hallgatás szól érthetően”.

A romantikus művész és az Ottlik-féle író – a köztük levő fontos különbségek ellenére – tehát egyaránt a szó és a némaság, illetve a köznapi és a transzcendens lét határán helyezkedik el. Mint Ottlik mondja Lengyel Péterrel folytatott beszélgetésében, az író „tu-

¹² Viktor BICSKOV, *A bizánci esztétika*, Bp., Gondolat, 1988, 43–44. A negatív teológiáról vö. V. LOSSKY, *La théologie négative de Denys l'Aeropagite*, Paris, 1939; J. PIEPER, *Philosophia negativa: Zwei Versuche über Thomas von Aquin*, München, 1953.

lajdonképpen a szó és a hallgatás *határzónáján* tartózkodik, a senkiföldjén, s csak bebetör a nyelvbe, a tér-idő-anyag rögzíthetőségébe, azzal, amit át tud menteni a nyelven inneni tartalmakból”.¹³ Az ilyen határhelyzet láthatólag sokkal mélyebb és átfogóbb értelmű annál, hogy az író legismertebb művére alkalmazva csupán egy államhatárhoz közeli alreáliskola környékével, vagy, mondjuk, a gyermek- és az ifjúkor határával azonosítsuk, bár a regényben szereplő, változatos jellegű „határ”-motívumoknak természetesen fontos szerepük lehet e mélyebb értelmű határhelyzet érzékeltetésében.

Ottlik Gézánál azonban nemcsak az író él a szónak és a némaságnak, illetve a hétköznapoknak és a transzcendenciának ezen a mezsgyéjén, hanem tulajdonképpen minden ember. Az ő számára a költő vagy az író nem romantikus vátesz, nem próféta, hisz a többiekhez hasonlóan ő is csupán „a létezés szakmában dolgozik”, s „egyszerűen az életet gyakorolja”.¹⁴ Az alkotó ember ugyanolyan „ürge”, mint a többiek, de ezzel együtt – „*mint minden ember*” – ő is „fenség, Északfok, titok, idegenség...”¹⁵ Az *Iskola a határon* nem-művész hőseihez ezért „a túlvilágról is elérhet a posta”, ahogy ezt a regény bevezető részében, Medve feljegyzéseivel kapcsolatban megtudjuk: vö. „Ez a »he« most azt jelentette, hogy mi a szösz, hát onnét is jár a posta? Mármint a túlvilágról, mert Medve már nem élt.

– Ühm – bólintottam.”¹⁶

Medve feljegyzéseinek ezt a „túlvilági” jellegét az élükön álló *bibliai* idézet, Pál apostol nevezetes szavai is jelzik és megerősítik, többek között azzal is, hogy egészen szokatlan módon, csupa nagy betűvel szedetten állnak a regény szövegében: „NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI”.¹⁷ Ezzel az írásmóddal csupány néhány alkalommal találkozunk a regényben, de az ilyen előfordulásoknak mindig határozott transzcendens vonatkozásaik vannak. Az első és a harmadik rész címe – NON EST VOLENTIS, illetve SEM AZÉ, AKI FUT – az iménti bibliai idézet latin és magyar szavait ismétlik meg. A második rész címét – a SÁR ÉS HÓT – a szakirodalomban többször tárgyalták már mint a dantei pokolbéli megpróbáltatások, illetve az isteni kegyelem szimbólumait.¹⁸ A bevezető rész elnevezését, AZ ELBESZÉLÉS NEHÉZSÉGEIt mi magunk igyekeztünk egybekapcsolni a szavakkal kifejezhetetlen Isten problémakörével.

A fenti eseteken kívül ilyen írásmód fordul elő például az első rész 7. fejezetében, a nevezetes Trieszti Öböl leírásánál (DOUANE, CASA BOCCANERA), ahol már a helyszín elnevezését is eleve „szimbolikusabban”, azaz eggyel több nagy betűvel írja a szerző (a nyelvtanilag „helyes” *Trieszti-öböl* helyett *Trieszti Öböl* formában). A leírás kezdete ugyancsak jelképes helyre utal – vö. „persze nem a Trieszti Öbölről volt szó okvetlenül,

¹³ *Próza* 203.

¹⁴ *Uo.*, 205–206.

¹⁵ *Uo.*, 205.

¹⁶ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*. Bp., Magvető, 1986 (a továbbiakban: IH), 17–18.

¹⁷ IH 21.

¹⁸ Például BALASSA Péter, *Ottlik és a hó* = B. P., *Észjárások és formák*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 18–36.

csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján” stb. –, ami arra készlet, hogy az ezután következő sorokat is jelképes síkon értelmezzük: „Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás-mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futásra, üzenetre.”¹⁹

A DOUANE (= vám) feliratot természetesen a közönséges határállomásokon, s így magában Triesztben is megtalálánk, a regényszövegből kiemelkedő, nagybetűs írásmód azonban ezt a VÁMOT – és az ilyen HATÁRT – a regény világához illő, jelképes értelemmel ruházza fel. Itt, az evilági és a túlvilági lét határán egy emeleti ablakok *alatti* CASA BOCCANERA, azaz FEKETE SZÁJ-HÁZ felirat a transzcendens sötét, alvilági irányát idézi, míg a *fölötte* elhelyezkedő, „óriási, kazettás-mennyezetes terem” egy ezzel ellentétes irány lehetőségét villantja fel. (Vö. a magyarországi templomépítészetben is ismert, kazettás mennyezetekkel. A mennyezet – mind a keresztény templomépítészetben, mind az ősi, archaikus építészetben – a „mennyekek országát” jelképezi.²⁰)

Az a „hajó, futár vagy üzenet” – vagyis az az újabb „posta” –, amelyre az evilági és túlvilági lét határán topogó hős várakozik, a fokozatos pontosítások eredményeként – vö. „titkos, nehéz *parancs*”, „mintegy *megoldás*”, „esetleg *útmutatás*”²¹ – egy olyanfajta üzenetet ír körül, amely fontos és nehéz ügyekben segít a hősnek dönteni. A hírhozás eszközei és körülményei – a *hajó*, valamint a *hegyek* felől, *csillagos* kancán érkező futár – ezúttal is e posta túlvilági jellegét érzékeltetik, és lényegében arra az isteni kegyelemre utalnak, amelyről az egész regényt átfogó, nagybetűs Pál apostol-idézet is szól, és amely szerint az emberi igyekezeten túl isteni segítségre van szükség az élet dolgainak kedvező alakulásához.

A matematikus képzettségű Ottlik úgy vélte, hogy ha az ember még ebben az egzakt tudományban is hatása és befolyása alatt áll egy tőle független erőnek, akkor ezen az irodalomban sem kell csodálkoznia. „Ha a matematikában is ki vagyok szolgáltatva az akaratomtól független ismeretlen beavatkozás sűgásának, segítségének, helyettem való munkálkodásának – mondotta Réz Pállal folytatott beszélgetésében –, hát maradhatok nyugodtan az irodalomnál...”²²

Az *Iskola a határon* hőseire szintén hat ennek az ember helyett munkálkodó ismeretlen erőnek a sűgása és a segítése, amely a Trieszti Öbölben várakozó Medvéhez a fentebb említett hajó, illetve egy hegyekből érkező, csillagos kancájú futár révén közeledik. A *hajó* már az ókeresztény idők óta a hívők közösségét és az ebben megtestesülő Istent

¹⁹ IH 50.

²⁰ „A ház *imago mundi*”; „A szakrális építkezés csak azt a kozmológiai jelképrendszert vette át és fejlesztette tovább, amely már a primitív lakások szerkezetében is jelen volt”. Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 1987, 47, 52. Vö. még *Szent művészet: Tanulmányok az ars sacra köréből*, vál., szerk. Cs. VARGA István, Bp., Xénia, 1994, 33–48.

²¹ IH 53, 55.

²² *Próza* 34.

jelképezi.²³ A *hegy* nemcsak a kereszténységben, hanem szinte minden vallásban az isteni megnyilatkozásoknak és az Istennel való kapcsolatteremtésnek a színtere: az Úr a Sinai hegyen adja át Mózesnek a tízparancsolatot (Kiv 19–34); Illéssel is „Isten hegyén, a Hórebén” akar találkozni (IKir 19, 8–11); Jézus egyik legfontosabb megnyilatkozása a *hegyi beszéd* (Mt 5, 1–29) stb. Ottlik regényének elején Szeredy is a hegyekre vonul vissza, hogy problémáira megoldást találjon, továbbá mind neki, mind a társainak egy „erkölcsi *magaslatféle* az a végső menedék”, ahová visszaszorítja őket a neveltetésük.²⁴ Másként szólva, ennek a regénynek a világában „mindig vissza lehet vonulni a rendíthetetlen falak közé, *hegyeinkbe*...”²⁵ Az Ószövetségben szereplő *csillag* képét – „Csillag tűnik fel Jákob (törzsből), jogar sarjad Izraelből” (Szám 24, 17) – a kereszténység Jézus eljövételéről szóló jövődőlésnek tekintette,²⁶ és magát a *csillagos eget* Ottlik is Jézus szinonimájaként,²⁷ illetve az „elérhetetlen”, a „magasztos” és az „örökkévaló” jelképeként emlegette írásaiban.²⁸

A *hajó*, a *hegy* és a *csillag* motívum (számos egyéb motívummal és emblémával együtt) tehát nem néven nevezve, de mégis valóságosan „áramoltatja be” a regény befogadásának folyamatába azt a Jézust, aki így kimondatlanul is megjelenik az ilyen motívumok vallásos és kulturális kontextusát ismerő olvasó számára. Ez a megjelenés nem lineárisan, nem „a beszéd fonalának” egy meghatározott pontján megy végbe, hanem a látszólag különálló mozzanatok néma összekapcsolódása és „szövevé” rendeződése révén, amikor egy más dimenziójú és más természetű „minta”, illetve „kép” rajzolódik ki a mű elsődleges anyagát alkotó „beszédfonalak” pontjaiból. Ezt a mintát egy adott időpillanatban nem lehet kimondani, ezt a mintát *lát*ni kell, s ezért „a regény a hallgatás szövegből készül, nem a beszéd fonalából”.

Az Ottlik által használt *szöveg* és *fonal* metafora jól érzékelteti a teljességnek és a részlegességnek azt a viszonyát, amely szerinte a művet megelőző és a műbe beáramló túlvilági, néma teljesség (a hallgatás szövege), illetve ennek tökéletlen, evilági kifejező eszközei (a beszéd fonala) között áll fenn. „Létezésünk alapjai – a hallgatás mélyén – sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat – mondja például Jézusról szóló vallomásában is. – A nyelv fel tudja bontani roppant összetettségiüket részjelentésekre, érzelmi, indulati, etikai, gondolati, akarati jelentésekre. Ezek az értelmezések mind csonkák, hamisak. Az író a nyelvet nem ebben az értelmező, felbontó funkcióban használja, hanem [...] a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani. És ha ez egyáltalán sikerül neki, csak a szövegébe áramló hallgatásokkal sikerülhet.”²⁹

²³ VANYÓ László, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Bp., 1988, 136–140; TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., 1986, 146–152. Az egyháznak *hajó*ként való felfogásával kapcsolatosak a templom részeinek építészeti elnevezései is: vö. *őshajó*, *keresztihajó*, *mellékhajó*.

²⁴ IH 8.

²⁵ IH 314.

²⁶ VANYÓ, *i. m.*, 167–174.

²⁷ Vö. „Nem néven nevezve kell jelen lenniük – a vers *nem a csillagokról szól, nem Jézusról, nem a költő anyjáról* – hanem valóságosan.” *Próza* 214.

²⁸ Vö. OTTLIK Géza, *Csillag-szórók az éjszakák = Ottlik (Emlékkönyv)*, Bp., Pesti Szalon, 1996, 50–51.

²⁹ *Próza* 240.

A hallgatással egyenértékű, nem lineáris *látásnak* a lineáris beszéddel és írással szemben érvényesülő fölényére nem egy alkalommal utal az *Iskola a határon* című regény is. A mű első elbeszélője, Bébé például épp a maga festői látásmódja révén képes viszonylag érthetőbbé és teljesebbé tenni Medve kéziratát: vö. „Én azonban nem vagyok regényíró, hanem festő, és csak a magam módján tudom *kiegészíteni és kikerekíteni* Medve kéziratát”.³⁰ A második elbeszélő, vagyis Medve szintén inkább „festő”, hisz ő is többnyire képszerűen fogalmazza meg a maga gondolatait, így például a regény imént említett, kulcsfontosságú helyszínével, a Trieszti Öböllel kapcsolatban: vö. „Medve nem tudta pontosabban leírni a *képszerűvé összeálló* gondolatait és érzéseit...”.³¹

Medve viszontagságai az első rész elején éppen akkor kezdődnek, amikor a rázúduló megrázkódtatások után egy „jó ideig *nem látta*, amit néz”, vagyis amikor „a Hajnakkert ordítózó jelenség” egy időre elfeledtette vele a teljességet sugalló Trieszti Öböl, valamint az isteni kegyelem üzenetét hozó lovasok és fehér vitorlák képeit. Ez a transzcendencia jobbik irányát elfeledtető és „elképtelenítő” hatás csupán az isteni kegyelemmel ellentétes befolyásként értelmezhető, amely nem véletlenül egy „*hamis és akadozó trombitaszóval*” és az „Aki nem lép egyszerre – nem kap rétest estére” nótájával kapcsolódik egybe.³² Akkor, amikor Medve „*magatehetetlenül* körbeforgó gondolatai *gépiesen* átveszik” ennek a trombitaszónak az ütemét,³³ az eleven embert elgépíesítő ritmus is győzedelmeskedni látszik az isteni kegyelem felett.

A környező táj leírása szintén ezt a baljós „látáscsökkenést” érzékelteti: „A nap már lebukott a hegyek mögött [...], a főalléba kezdett betelepülni lassacskán az esti sötétség.”³⁴ A naplementével egybefüggő nyugati égtáj már a korai keresztény topográfiaiban is a keletvel ellentétes, ördögi irányt jelentett. „Ha az Úr *keleten* hozta létre az Édenkertet, akkor a Pokolnak természetesen *nyugaton* kell lennie” – vélte ez a hagyomány, amely még az Alvilág lejárátát is megjelölte az akkori világ nyugati szélén található írországi Szent Patrik barlangjában. (Lásd az ide látogató magyar zarándokok „pokoljárásairól” szóló egykorú tudósításokat.³⁵)

A regény első részének elején beköszöntő sötétség a mű egész első harmadában megmarad: ettől kezdve minden esemény este, alkonyatkor, félhomályban, szürkületkor vagy lámpavilágnál megy végbe, s még a felkelő nap sugarai sem képesek bevilágítani e jelképes félhomályt és sötétséget: „Pedig már felkelt a nap [...], nem világított, csak ott volt. Aztán három-négy lépés után, kezdett ez is eltűnni...”³⁶

Ottlik állandó félhomályban úszó és a nyugati határszélen fekvő iskolája azonban nemcsak a földrajzi helyzete és a fényviszonyai miatt válik pokoli helyé, hanem a benne

³⁰ IH 30.

³¹ IH 50.

³² IH 27.

³³ Uo.

³⁴ IH 26.

³⁵ Vö. *Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, Bp., Szépirodalmi, 1985; J. M. LOTMAN, *A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben* = J. M. L., *Szöveg – modell – típus*, Bp., Gondolat, 1973, 344–353.

³⁶ IH 164.

uralkodó embertelen körülmények miatt is. A szeretethiány, az ember iránti tiszteletlenség és erőszak, az „alapvető árulás” és a „nagy beugratás”³⁷ olyan jellegzetességei ennek a helynek, amelyek a dantei pokol bugyraiban is megtalálhatók. Ennek az iskolának a növendékei szintén egy „tüzes forgószélle vált valóságban”, „a jeges és tüzes köd közepén szenvednek”, akárcsak a nagy firenzei által bemutatott alvilág lakói.³⁸ Kínzóiknak „szemtelen és züllött angyalarca” van, mint például Varjúnak,³⁹ bamba merevségüket meghazudtoló „pokoli biztonságuk”, mint Homolának,⁴⁰ s maguk az áldozatok is „pokoli ügyességgel varázsolódnak” a helyükre, amikor valamilyen erőszakos jogtalanságot – például Formes cipőjének elrablását – kell eltussolniuk az „egyszerre lépés” hamis parancsolatának teljesítése érdekében.⁴¹ Az ilyen viszonyokba – és az ezeket megjelenítő műbe – nem Jézus, hanem „a világ iszonyata árad be”,⁴² ahogy ezt Medve is érzi Merényiék garázdálkodása, illetve az őket felhasználó Schulze cinkos „értetlensége” láttán.

Medve azonban még e pokoli körülmények között is megőrzi magában azt a teljességigényt és azt a többletlátást, amelyet a reá zúduló, sokkoló élmények kezdetben elnyomnak benne. Újra meg újra megjelenik lelki szemei előtt a Trieszti Öböl (maga a „pokoli” I. rész is ennek felidézésével zárul!), s még az iskolai táblán is a magasztosság és örökkévalóság jelképét, a csillagos eget látja, anélkül, hogy odapillantana: „A letörölt táblán *tejtünyomok* száradoztak. Medve *élesen látott mindent, pedig sehová se nézett*, csak maga elé, a tanszerládája jobb sarkára.”⁴³

Ha fent említett vallomásában Ottlik mind a csillagos eget, mind pedig az édesanyját Jézus szinonimáiként emlegette,⁴⁴ akkor egy ilyen, nála mélyen rögződött asszociációsor alapján joggal állítható, hogy műveiben mind a csillagos „tejtü”, mind pedig az „édesanya” említése Jézus nem néven nevezett, de valóságos megjelenítését is szolgálhatja. Ottlik világában a táblán száradó tejtünyomok és az iskolába váratlanul betoppanó édesanya is képesek arra a csodára, hogy Medve „földöntúli szomjúságát” csillapítsák,⁴⁵ mert már a puszta néma jelenlétük is egy „minden emberi tudáson túli titokról” tudósít.⁴⁶

Ezt az anya és fia által régóta ismert, közös titkot most sem a szavak fejezik ki Medve számára, hanem az édesanya „szemtelen fitossága” és „szépségének lányosan hetyke megfellebbezhetetlensége”, amely „*azt mondja akaratlanul és némán*, hogy [...] a világ

³⁷ IH 208.

³⁸ IH 208, 366.

³⁹ IH 179.

⁴⁰ IH 340.

⁴¹ IH 59.

⁴² IH 149.

⁴³ IH 148.

⁴⁴ Vö. „Hogy mit jelent nekem a *csillagos ég*, az *anyám* vagy *Jézus*” stb. *Próza* 213. Lásd még a 27. sz. jegyzetet.

⁴⁵ Vö. Medvét „földöntúli szomjúság gyötörte hetek óta, s anyja most lecsillapította ezt a szomjúságot a puszta jelenlétével”, IH 153. Lásd még: „Ha Ő [= Jézus] nem áradt bele... ha másként nem, hát mint *szomjúság*” stb. *Próza* 214.

⁴⁶ IH 156.

mégis sokkal különb hely, az élet mégis nagyszerűbb dolog, mint amilyenek józan emberi ésszel látszik”.⁴⁷

Medve minden megpróbáltatás ellenére hű marad ehhez a közös, földöntúli, néma titkokhoz, és a világ gonoszságai láttán is megőrzi a jóságba vetett hitét – illetve orrának anyjától örökölt vonásait: vö. „Elég hamar megváltoztak az arcvonásaink [...], de szeptember második felében Medve még ugyanolyan pisze volt, mint ahogy érkezett...”⁴⁸ Az anyjától vett búcsújára emlékező fiú ugyan kételkedni kezd e hitében, és úgy érzi, hogy többé nem képes leolvasni anyja arcáról a régi titkukat.⁴⁹ Medvének ez a gondolata azonban hibás, amit nemcsak a szövegben megjelenő kérdőjel, hanem a fiú kétségeit kísérő hamis és akadozó zongoraszó is érzékeltet. A hamis játék most is arra az isteni kegyelemmel ellentétes hatásra utal, mint a Trieszti Öböl képét kiszorító fals és akadozó trombitaszó a regény elején...⁵⁰

A II. rész nyolcadik fejezetében már az iménti kételyektől megszabadult értékelést olvashatunk a fiú és az édesanya kapcsolatáról, s ez a civil és a katonavilág, sőt az ember és ember közti „átjárhatóságot” is jóval kedvezőbben ítéli meg, mint ahogy az a regényről szóló szakirodalomban szokásos: „Miután az [anya] orra, válla, nyaka s székesége a tudtán kívül is válaszolt [...] mindarra, amit a fia meg sem próbált közölni vele, s *ugyanazt mondta, mit régen*: igazán közömbös volt hát, hogy élőszóval mit beszélgetnek és mennyi ideig.”⁵¹ A III. rész második fejezetében szintén ehhez hasonló összegezést kapunk, de egy fontos kiegészítéssel: „*Néma gyerekeknek anyja sem érti szavát? Ez nem igaz*, gondolta [Medve] szenvedélyesen [...], ez nem igaz, gondolta, de ugyanekkor fájdalmasan érezte, hogy *nem tud többé tudomást nem venni erről a világról*, melyben a szavak, tettek tökéletlen látszata uralkodik, *sőt el sem tudja hagyni őket többé*, visszamenekülve saját fellengzős világába, lelke isteni magányába, ahol forma nélkül is teljes és tökéletes minden.”⁵²

Medve itt nemcsak a korábbi gyermeki, anyai és isteni értékrendet őrzi meg magában, hanem az ördögi megpróbáltatásokkal terhes, felnőtt világban élés szükségszerűségét is elfogadja, azaz ennek a világnak a szabályrendszerét is tudomásul veszi. Mindez arról tanúskodik, hogy a földi hétköznapiok nehézségétől és értetlenségétől ódzkodó hőshöz immár elérkezett az a túlvilági futár, aki a világban élés nehéz parancsolatát kézbesítette számára: vö. „Miért bajlódjon gyarló szavakkal és bamba cselekedetekkel, amíg összeáll belőlük valami rozoga látszat, hogy érthessék az emberek? Döggöljenek meg. Semmi köze hozzájuk. Esze ágában sem volt, soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni.

⁴⁷ IH 158.

⁴⁸ IH 159.

⁴⁹ „A zeneszobából kihallatszott a zongoraszó, valamelyik negyedéves a »Für Elisé«-t gyakorolta, s egy helyen mindig mellétűt. Az anyja arca a búcsúzásakor szomorú volt, gondolta Medve [...] Nem tudta leolvasni róla a régi titkukat: hogy füttyülhetnek mindenre ők ketten, mert a világ sokkal különb hely ennél. Hát már nem tudják ezt?” IH 252.

⁵⁰ IH 21.

⁵¹ IH 158–159.

⁵² IH 258–259.

Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: *Élj!*⁵³

Hogy valóban isteni üzenetről van itt szó, azt a hegyekből érkező, csillagos lovú futáron kívül számos egyéb körülmény igazolja. Ha figyelembe vesszük például, hogy az *élet* Jézus egyik „predikátumaként”, sőt önmeghatározásaként is ismeretes – vö. „*En vagyok az út, az igazság és az élet*” (Jn 14, 6) –, akkor az *életre* való felszólítás („*Élj!*”) egyben Jézus követésének, illetve az igazság jegyében végigjárandó életútnak a parancsaként is felfogható. A világból menekülés szándéka és Medve szökése ezzel ellentétben álló tett, azaz egy olyan kísértésnek engedő cselekedet, amelyre az ottliki „képi gondolkodás” logikájának megfelelően, nem véletlenül egy „*csillagtalán* éjszaka” kerül sor...⁵⁴ Az államhatárhoz tévedt szökevény így a jó és a rossz közötti – túlvilági következményekkel járó – választáshoz, vagyis a Trieszti Öböl jelképes helyszínéhez is elérkezik, ahogy ezt a szimbolikus tájék motívumai is igazolják: „Úgy rémlett neki, hogy tisztán hallotta az imént a *lódobogást*. Két ország közt, a senki földjén járt, de *vámöröket* sem látott, mert a mesterséges, láthatatlan határ *öblöt* vetett itt” stb.⁵⁵

A regénynek ebben a részletében szervesen egyesül a hétköznapiság és a fantasztikum, oly módon, ahogy ezt már Vlagyimir Szolovjov is felvázolta a művekben felbukkanó csodás elemekkel kapcsolatban: „Az igazi fantasztikum arról ismerhető fel, hogy sohasem jelenik meg nyílt és leplezetlen formában. Megnyilvánulásai nem igénylik az élet eseményeinek egyoldalúan misztikus értelmezését, inkább csak céloznak és utalnak egy ilyen eshetőségre. Az igazi fantasztikumban mindig marad valamilyen látszólagos, formális lehetőség a jelenségek szokásos és hétköznapi magyarázatára, de oly módon, hogy a magyarázat belső hitele végül kérdéssé válik. Minden részlet beilleszthető a hétköznapi események közé, csak az egész összefüggései utalnak egy másfajta okozatiságra.”⁵⁶

E másfajta okozatiságot Ottlik regényében úgy is érzékelteti az író, hogy a világból szökni akaró Medve visszatérése után, az onnan szintén menekülni akaró Bébé gondolataiban immár szó szerint a *csodát* jelöli meg az iménti szökésprobléma megoldásának: „*Kimentem volna a világból is* szívesen, de tudtam, hogy ez is csak ábránd. *Csak a csoda segíthet...*”⁵⁷

Az *Iskola a határon* csodái hangsúlyozottan hétköznapi, már-már triviálisan „pátoszenellenes” események, amelyeknek ugyanakkor mindig van valami mélyebb, egyetemesebb jelentőségük, sőt rejtett pátoszuk. Így a Medvén észlelhető „*fontos változás*” a fiú szökése és visszatérése után látszólag „csak abban áll, hogy ezentúl másként teszi fel a sapkáját...”⁵⁸ Ez az újfajta „Medve-sapó” azonban olyan „szabályszegés” és olyan „*Extrawurst*” (a szó schulzei értelmében), amely egy embert elgépiesítő rendszerrel és az „egyszerre lépés” parancsolatával való – némaságában is egyértelmű – szembehelyezkedést

⁵³ IH 256.

⁵⁴ IH 222.

⁵⁵ IH 226.

⁵⁶ Б. Томашевский, *Теория литературы (Поэтика)*, Ленинград, 1925, 151–152.

⁵⁷ IH 329.

⁵⁸ IH 234.

fejez ki. Szemléletesen igazolja ezt annak a Schulzéval egyívású gyalogsági századosnak a viselkedése, aki a budapesti hadapródiskolában valósággal őrzöngeni kezd e „kihívó” sapkaviselet láttán...⁵⁹

Egy ezzel összefüggő, másik példa: az iskolába visszatért Medve „a patak partján” bukkan fel „sárosan, csatakosan és viharverten...”⁶⁰ A hétköznapi reáliák szintjén ez természetesen csak a fiú elcsatangolására és bepiszkolódására utal, de a „profán, világi jelentésmozzanatokban” érvényesülő bibliai és ottliki jelképesesség közegében már Isten-nel és a Szentlélekkel való – kissé mozgalmas – találkozást is kifejezi. A sárban egyesülő föld és víz e szinten már az ember és Isten kapcsolatba kerülését is jelentheti, hisz a föld az ember közege (az Úr a föld porából alkotja meg az embert, és a Földet is „Ádám fiainak” adja – Ter 2, 7; Zsolt 115, 16), míg a víz közege Istené, aki „az élő vizek forrása” (Jer 2, 13), és aki az emberekre „tisztá vizet hintve” egyszerismind „a lelkét ontja” beléjük (Ez 36, 25–27)... A „tisztá víz” és a „földi por” e regénybeli találkozása után, a regény következő oldalán már Medve társai is a *Térj magadhoz, drága Sion* és a *Mint a szép híves patakra* verseit éneklük.⁶¹

Itt, a II. rész végén, a korábban kicsiny „vitorlás hajóval” vagy magányos „lovass futárral” érkező isteni kegyelem immár kavargó hóesés és hatalmas „óceánjáró” képében érkezik meg a határmenti iskola növendékeihez. Mint Bébé mondja: „Véget ért a sár korszaka... Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem”; „A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó, fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk tova”.⁶² A hívők isteni közösségét képviselő egyszerű „hajó” jelképének ez az óceánjáróvá növekedése nagyarányú változást érzékeltet, amely a regénybeli csodák számának és hatósugarának növekedésében is kifejeződik.

Melyek ezek a látszólag jelentéktelen, hétköznapi csodák?

1. Elmarad a délutáni gyakorlat... (A gépies „rend” tehát megbomlik.)
2. Szabó Gerzsonék a *tantermi* kályhánál krumplit sütnek (ami egyértelmű fegyelem-sértés, „Extrawurst”).
3. Zsoldos *kibékül* Medvével.
4. Az „áruló” Halász Petár váratlanul sült krumplit ajándékoz Bébének.
5. Bébé hirtelen elhatározással kölcsönadja Medvének a *Lázadás a Bounty fedélzetén*, és ez „annyira megéri” és olyan „jólesik” saját magának, „mint egy ráadás fél zsíroskenyér...”⁶³

A regény profán módon „pátoszellenes” és rejtett módon patetikus közegében mindez azt jelenti, hogy „a szeretetlenség éghajlata alatt”⁶⁴ egyszer csak megszületik az a *szere-tet*, amely Ottlik szerint egyaránt nélkülözhetetlen az R_r regényépítő modell, illetve az igazi emberi életközösség kialakulásához.

⁵⁹ IH 386.

⁶⁰ IH 234.

⁶¹ IH 235.

⁶² IH 241, 240.

⁶³ IH 243.

⁶⁴ IH 299.

6. A csoda lehetősége még Schulzéval kapcsolatban is felmerül, akiről az a – Bébé fejébe szöget ütő – hír terjed el, hogy hamarosan „vízgyógyintézetbe” küldik...⁶⁵ A regényben nagy szerepet játszó, bibliai „víz”-szimbolika alapján nem túl nehéz kitálcálni, miféle csoda és miféle „vízgyógyintézet” az, amely még őt is meg tudná javítani, illetve tisztítani. (Bizonyára olyasféle, amelyet a magyar múlt egy nála sokkal derekabb katonája e szavakkal kívánt saját magának: „Uram, [...] *moss meg szent lelkeddel*, mert rút, mocskos vagyok...”⁶⁶)

A Schulze-probléma Ottlik regényében nem elszigetelt, egyedi eset, hanem a világ rosszaságának a problémája: „Meggzúntetni már nem lehetett Schulzét azzal, hogy agyonverik. *Az kellett volna, hogy más legyen [...] És ne a rossz legyen a valóságosabb és hitelesebb, hanem a jó.*”⁶⁷ A világnak ez a rosszasága Ottlik művében a világ belső szerkezetéből és az emberi lét természetéből fakad, amelyeket nem lehet egy csapásra megváltoztatni, s amelyek ellen nem lehet gyors sikerrel kecsesgató összeesküvéseket szervezni: vö. „Itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen. Mintha a halak így szólnának a tenger mélyén: Ne hagyjuk ezt, hogy a világ cseppfolyós, és hogy mi halak vagyunk benne, hanem fogjunk össze, és legyünk emlős állatok, szilárd talajon...”⁶⁸

Világtörténelmi, kozmikus távlatokban talán végbemehetnek efféle változások – gondolja Bébé, a regény egyik elbeszélője –, de az egyéni élet során ezt aligha érzékeljük: „Talán a csillagokba írva fennáll ilyen kötés; elképzelhető ilyen átfogó törekvés: a kivitelezése azonban hosszabb időt vesz igénybe, semhogy a mi létünk méreteinek nagyságrendjében át tudnánk tekinteni, s egyáltalán tudomásunk lehetne róla. Nem így télt velünk az idő. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően. *A kézzelfogható valóságban élünk, nem dicséretes eszmék jelképei közt vagy kerek történetek absztrakcióiban.*”⁶⁹

A regényről szóló szakirodalom problematikus állításai rendszerint abból fakadnak, hogy az ilyen – az elbeszélők vagy a szereplők *szavaiban* megfogalmazódó, korlátozott – látószöveget többnyire elegáns könnyedséggel azonosítják az egész műnek, illetve a *mű hallgatásának szövegében* kifejeződő perspektívával. Ha Bébé maga is azt mondja, hogy ők a kézzelfogható valóságban és nem a dicséretes eszmék jelképei közt éltek, akkor természetesen (?) az egész mű ezt a „kézzelfogható” látószöveget és az ebből belátható rossz és kaotikus világ képét közvetíti. Ha van is valamilyen rejtett célja és az isteni kegyelemmel összefüggő értelme a világ változásainak, azt a regény, úgymond, nem ábrázolja, vagy legalábbis végig homályban hagyja, s így a mű által megfogalmazott végső tanulság is az egyéni függetlenség megőrzése lehet.

„*Az egyén magára van utalva*, a külső kiszolgáltatottságot csakis a belső függetlenség ellensúlyozhatja valamennyire – állítja nemrég megjelent irodalmi lexikonunk szerzője. –

⁶⁵ IH 242.

⁶⁶ A szigeti hős, Zrínyi Miklós szavai. ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, II. ének, 70. strófa.

⁶⁷ IH 367.

⁶⁸ IH 131.

⁶⁹ IH 131–132.

*Nincs igazság és törvény, csak kifürkészhetetlen gondviselés van; embernek maradni az embertelenségben: olyan kegyelmi állapot, amelynek természetéről semmit sem tudhatunk.*⁷⁰ Vagy mint fentebb említett Ottlik-monográfiánk írója mondja: „A regény világképében a *belső függetlenség a központi érték*, az erkölcsi érzék az értékhordozó, ám a végső értékalkotó transzcendens [...] Pusztán a kegyelem kivételes pillanatában világosodhat meg a lét valódi értelme. Az emberi élet zűrzavarával természetfeletti rendet állít szembe a könyv, a keresztyén példázatosság azonban inkább csak sejtetés formájában körvonalazódik [...] Bébé ugyan többször utal a természetfölöttire, de ilyen jellegű megnyilatkozásai általában nem többek *burkolt, sőt olykor kifejezetten bizonytalan célzásoknál.*”⁷¹

Csakhogy e „bizonytalan célzások” a regény olvasása során nagyon is erős bizonyossággá válnak. Ottlik műve nem az élet zűrzavarában reménytelenül magukba zárkózó és a saját belső függetlenségüket védelmezgető hősökről szól, hanem – hogy a regény által használt példázat kissé sejtelmes képeit használjuk – bizonyos, „földi életre áttért halak” evilági csodáit mondja el, akik már itt a földön is egy csillagokba írt átfogó törekvést képviselnek... (Ezt nemsokára világosabban is megmagyarázzuk.) Egyelőre szögezzük le a következőket: egy „élég éles protestantizmus” talaján álló⁷² és programszerűen „az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés *egészének* mondanivalóját” megfogalmazó író⁷³ bizonyára nem marad meg a „kézzelfogható valóságnál”, és aligha tekinti azt „a létezés egészének”. Egy ilyen alkotó minden bizonnyal „a dicséretes eszmék jelképeiben” és „a kerek történetek absztrakcióiban” is gondolkodik, és a művében megjelenített egyéni sorsokat is egy nagyobb léptékű história távlatáiban szemléli.

Másként szólva, mégiscsak Rónay Györgynek lehetett itt igaza, aki már a regény egyik első méltatásában leszögezte: Ottlik művének megértéséhez a regényalakoknak „nemcsak a történetét, hanem az *őstörténetét* is” ismernünk kell, mert „a mű valamennyi rétegét meghatározza az, ami az *ősvilágban* történt, az *ősködben*, a *csillagok szétszóródása előtt*, az iskolában a határon”.⁷⁴ Ennek az átfogó, kozmikus távlatnak a lehetősége már a mű bevezetésében felvetődik, ahol Szeredy „a világnak vagy talán egy istennek bolondozik, *aki nézi mindezt.*”⁷⁵ Az olvasó a későbbi fejezetekben is számos utalást kap azokról a történelmi és mitológiai összefüggésekről, amelyekkel a regény földi cselekménye egybekapcsolódik. Mint megtudjuk, ennek a kozmikus határok menti iskolának a növénydékei már „*tizenhatezer éve*” (!) járják az utat „a *hegyekbe*, a *Hétforráshoz*, az *Őzforráshoz*”,⁷⁶ Bébé „*az idők kezdetétől*” vár megpróbáltatásának pillanatára,⁷⁷ és Medve is egy

⁷⁰ VERES András, *Ottlik Géza = Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, II, 1529–1530.

⁷¹ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 101.

⁷² *Uo.*, 129. Ottlik Géza szavai a Szegedy-Maszák Mihályhoz írt 1983. szept. 5-i leveléből.

⁷³ *Próza* 251.

⁷⁴ RÓNAY György, *Iskola a határon* (1960) = *Ottlik (Emlékkönyv)*, 95, 99.

⁷⁵ IH 11. Lásd erről: ZEMPLENYI Ferenc, *Regény a határon*, ITK, 1982, 473–485.

⁷⁶ IH 312.

⁷⁷ IH 326.

„öröktől fogva létező, ősi mintát” vél felfedezni Tóth Tibor arcvonásaiban, „ami mégis él, vagyis változó és megfoghatatlan...”⁷⁸

E kozmikus nevelődési regényben természetesen van törvény és van igazság, de az eyes „testközeli” események, a földi összevisszaságban elért gyors sikerek vagy balsikerek nem valamilyen szűk és korlátozott perspektívában, hanem a létezés egészének a szintjén és a kézzelfogható valóságot átható jelképek földi jelenlétében kapják meg a maguk néma – de olykor szavakkal is kifejezett – értékelését. A Merényiekhez csatlakozó Bébé például, aki a „bukott angyalarcú” Varjúékkal rúgja a labdát, és aki a „pokoli ügyességű” Homolával együtt dobja kézről kézre az Orbán Elemértől elkobzott almákat (lásd: „bünbeesés”...), a maga rövid távú lelkesedése és ujjongása ellenére is érzi egy ennél tágabb perspektívájú magatartás igazát és pótolhatatlanságát. Mert „mire megy ezzel a heves, testközeli boldogsággal, ha nincs már meg hozzá a távlata?...”⁷⁹

A regény hangsúlyozottan hétköznapi eseményei mindenekelőtt a rájuk vetülő és „a világ eredeti teljességét visszaállító” bibliai mitológémák révén nyerik el a maguk némaságában is egyértelmű minősítését. E bibliai mitológémák közül igen fontos szerep jut a műben a krisztusi szenvedéstörténetnek, amelynek mozzanatai lépten-nyomon előbukkannak az ún. Ötvenévi-ügy tárgyalása során is.

1. Borsá Lőrinc itt ugyanúgy meg akarja menteni Ötvenévit, mint a római helytartó egykor Krisztust, ezért ő is „ügy kerül ebbe az ügybe, mint Pilátus a Krédóba”.⁸⁰

2. Ötvenévit a legjobb barátja, azaz Jaks Kálmán is megtagadja. (Akárcsak Péter Krisztust.)

3. A megvert, dobogóra felcipelt igazságkeresőt itt is közszemlére állítják: „Nézzétek!” (Vö. „Ecce homo!”)⁸¹

4. Elítélése és erkölcsi kivégzése után csodálkozva merednek rá társai, amikor váratlanul felbukkan a folyosón – szinte el sem hiszik, „hogy testi mivoltában továbbra is létezik”. („Feltámadt...!”)⁸²

Az igazság mellett végig kitartó Ötvenévi a regény értékrendjét tekintve ugyanúgy „a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete” ellen lép fel, mint az Ős-óceán közegét elhagyó és a szárazföldi életet vállaló halak a mű II. részének 4. fejezetében. A szavak szintjén látszólag Medve „túlvilági kézírata” is Bébé ottani kommentárjához hasonlóan értékeli ezt az alapjában jó irányú és jószándékú, de az emberi lét természetéhez és nagyságrendjéhez képest, úgymond, elsietett, sőt hiábavaló törekvést: „Kétségtelen, hogy igaza volt, de miként a matt-fenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítják a sakkasztalát, az igazság nehézságait sem lehet bevonzolni olyan törekény szerkezetekbe, mint az emberi társadalmak.”⁸³

⁷⁸ IH 356.

⁷⁹ IH 348.

⁸⁰ IH 195.

⁸¹ IH 198. Lásd erről: MADOCSEI, *i. m.*, 412.

⁸² IH 196.

⁸³ Uo.

A közvetlen események igazolják ezt a szavakban megfogalmazott elmarasztalást: az ügy tárgyalása során nem az igazság, hanem a hazugság győz; Ötvevényit a saját társai is cserbenhagyják, őt magát az ország valamennyi iskolájából kicsapják stb. Medve ennek ellenére áthúzza a fenti mondatokat, „talán mert korainak vagy ide nem illőnek találta, vagy egyszerűen nem helytállóak”.⁸⁴

A „transzcendens kézirat” szerzőjének ez a második – a „hallgatás szövetében” megvalósuló – értékelése itt is igazabb és helyesebb álláspontot fejez ki, mint az első, kellő távlat nélkül megfogalmazott, túlon túl „testközeli” vélemény. A hivatalosan kudarcot vallott, megszegyenített Ötvevényi ugyanis minden rögtönítélő határozat ellenére tovább él társai emlékezetében, és a legváratlanabb helyzetekben bukkan fel közöttük. Egyszer a növendékekről készült fényképek kiosztásánál jelenik meg a neve és a képe, máskor a kocka alakú gyümölcsház láttán jut társai eszébe, s végül annak a Jaks Kálmánnak a csendes és magától értetődő hősiességében támad fel igazán, aki az egykor megtagadott barát nyomdokába lépve és annak tettét megismételve siet egy bajba jutott társa, a hadbírósgíj ítélettel fenyegetett Szeredy segítségére. Ötvevényi barátja tehát nemcsak a cserbenhagyás vétkében követi evangéliumi előképét, a Jézust háromszor megtagadó Pétert, hanem annak a Péternek az erkölcsi megújulásában és felemelkedésében is, aki később a krisztusi vértanúságot is vállalni tudja mesteréért és társaiért. Jaks Kálmán hétköznapi megújulásának csodája nem az „egyén magára utaltságáról” vagy a „külső kiszolgáltatottságnak belső függetlenséggel való egyensúlyozásáról” tanúskodik, hanem az emberi összefogás fontosságát és az „ősóceáni létből” való kiemelkedés megvalósíthatóságát bizonyítja. Ez a változás a földi élethatárok kicsiny nagyságrendjében is egy olyan, már-már csodaszámba menő átalakulás lehetőségét példázza, amelyet a „halak” szárazföldi lényé fejlődésével kapcsolatban Bébé csak hosszabb távon tudott elképzelni.⁸⁵

Az ókeresztény irodalomban egykor a megkeresztelt embereket nevezték „halacskák”-nak. „Mi, halacskák a vízben születünk” – mondta Tertullianus,⁸⁶ a keresztvíznek embert újjáteremtő hatására célozva, s egyben azt is kifejezve, hogy a keresztségben újjászülető ember Krisztus szimbólumához, a *halhoz* válik hasonlónak. A világot megváltó Jézus (vagyis a „hal”) azonban *emberré* lett, ami az őt követő „halacskák” számára is nem elhanyagolható földi teendőket ír elő. Mint a keresztény embert megszólító Szent Ambrosius is mondja: „Rajtad áll, hogy a kegyelem által a vizek újjá szülnének, amint újjá szülik a többi élőlényt is *a földi életre...*”⁸⁷

Krisztus evilági tetteinek követése, vagyis a „halból földi élőlényé” válás ókeresztény szimbolizmusa olyan „dicséretes jelkép”, amely Ottlik regényének valamennyi rétegét áthatja, s amely Jaks Kálmán cselekedetétől a Medvének kézbesített „Élj!” üzeneten át Medve és Bébé keresztretjvényfejtéséig a legváltozatosabb formákban „árad bele” ebbe a kozmikus nevelési regénybe. A rejtvényfejtő Medve és Bébé lelkes felismerése –

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ IH 131–132.

⁸⁶ VANYÓ, *i. m.*, 133.

⁸⁷ Uo.

„Ilyen hal is van, EBI!”⁸⁸ – „a legkézzelfoghatóbb valóság” szintjén fejezi ki a „halból földi élőlénné” válás jellegzetesen ottliki, már-már csibészesen „frivol” pátoszatát, ami a dolog horderejét tekintve – *kereszt + rejtvény!*, *hal + Jézus!* – természetesen ezúttal is megérdemli a csupa nagybetűs, „transzcendens” írásmódot.

Az Ottlikkal foglalkozó szakirodalom sorozatosan visszatérő állításai közé tartoznak az *Iskola a határon* „rezignált szkepsziséről”, „a rossz és a jó viszonylagosságáról”, illetve a mű „szorongásos reményvesztettségéről” szóló állítások.⁸⁹ Mit is lehet erre mondani?... Talán azt, amit maga az író jelentett ki: „Az *Iskola a határon* nem akármilyen olvasók értették félre.”⁹⁰ Ez a regény nem egy-egy szorongásos önvédelemre berendezkedett hős belső függetlenségét és reménytelen szkepszisét igyekszik igazolni, hanem a regényhősök és az isteni kegyelem találkozását mutatja be. Arról a műben egyre inkább terjedő és a hősökkel egybeolvadó isteni szeretetről szól, amely segít az embereknek egymást, illetve egymás révén önmagukat és Istent megtalálni. Medve, Bébé, Szeredy és a többiek a sikertelenségek és a botlások, a győzelmek és a vereségek ellenére is a létezés iszonyúan nehéz szakmáját, a víztől a szárazföldre jutás mesterségét gyakorolják. A hetek, a hónapok, az évek fénytelen vizein mindig valamelyik szünidő szigetecskéje felé hajóznak, és a háborgó, parttalan szürkeségben sokáig nincs más igazi fényük, mint a hűsvéti, nyári, karácsonyi szabadságok világítótornyai.⁹¹

De ezek az egykor homályban tévelygő, megfélemlített emberek a kozmikus iskolai évek előrehaladtával már meg tudják védeni egymást és önmagukat, és a pokoli sötétség korszaka után már szomjasan isszák és nyelik magukba a tágra nyílt égbolt minden káprázatát és „a földi létbe áramló végtelenség erejét”.⁹² Ekkor már szinte a sejtfaik is egybeolvadnak az isteni kegyelem üzenetét hozó hajó testével, amely itt már nemcsak Medvéhez, hanem valamennyiükhöz érkezett: vö. „Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütjei, valamenynyifá, vas, réz és kóc alkatrésze, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett. *Mintha nem is a hajó remegését éreznénk, hanem belül, saját testünk sejtfalainak, vagy csupán a gondolatainknak, emlékeinknek lüktetését, vibrálását, eleven, örök lobogását a nyugalom biztos hajósúlyába zárva.*”⁹³

⁸⁸ IH 322.

⁸⁹ Vö. SZABÓ B. István, *Ottlik Géza és Mándy Iván = Pannon enciklopédia: Magyar nyelv és irodalom*, szerk. SIPOS Lajos, Bp., Dunakanyar 2000, 1997, 390. Hasonló állításokkal találkozhatunk, sajnos, „legújabb” középiskolai irodalom tankönyvünkben is: „Mindannyiukat megtörték, akár lázadtak ellene, akár megalkuvókká váltak”; „Később már ők is úgy gondolkodnak, mint Merényiék”; „Hiába rúgták ki azokat, az igazi vesztesek mégis ők voltak” stb. Lásd VALACZKA András, *Irodalom középiskolák számára*, IV, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 254–255.

⁹⁰ *Próza* 270.

⁹¹ IH 273.

⁹² IH 311.

⁹³ IH 395. Ez a méltóságos nyugalommal egybekapcsolódó lüktetés és lobogás a III. rész 10. fejezetében a hősök életére is vonatkozik: „És hogy lobog, lüktet, mély, titkos nyugalommal az életünk a csillagok alatti” (IH 313), ami a fentebb már idézett krisztusi önmeghatározás alapján – „Én vagyok az út, az igazság és az élet” – a műbe „beáradó” Jézus újabb bizonyítékának tekinthető.

A hajóval, azaz az isteni kegyelemmel való együttes összeolvadás a regény motivikus felépítése szempontjából azt is jelenti, hogy az egyéni életük mélyére hatoló hősök ebben a műben nem egyszerűen a belső függetlenséghez és egy ezzel járó elmagányosodáshoz, hanem a léleknek ahhoz a közös, isteni alapjához jutnak el, amelyet Bébé nem véletlenül hasonlít a tengerjáró *hajók* erős tartást és biztonságot adó tőkesúlyához: „A sok nehéz tudás ólma már régen jól megülededett a szívünk vagy inkább a gyomrunk alján, miként az erős, tengerre épült hajók tőkesúlya.”⁹⁴

A lelke mélyére hatoló ember Ottlik szerint Istent is megtalálja, ahogy ezt a mőzesi törvényalkotásról szóló író egy másik munkájában nyíltan megfogalmazza: „Ez jó törvénycsinálás volt. *Szívünkben megkérdezni az Istent, s az eszünkkel kihámozni a füstből és szavakba tenni át a választ. Jobbat azóta sem tudunk.*”⁹⁵

Ez a lelke mélységeibe alászálló ember azonban nemcsak önmagát és nemcsak Istent ismeri meg Ottliknál, hanem a társaihoz és a többi emberhez is közelebb kerül. „Mert konvergens, egy metszópontból kiinduló sugárnyaláb tagjainak is tekinthetjük magunkat – hangzik Medve „transzcendens” kéziratának matematikai magyarázata. – *Annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban magányunk közös centruma felé.*”⁹⁶

Az önismeret, a másik ember, valamint Isten megismerése az *Iskola a határon* végére lényegében azonos jellegű és egymással felcserélhető folyamatokká válnak, ami a regény belső viszonylatrendszerét tekintve egyszerűen értelmetlenné teszi a hősök „belső függetlenségéről” és „magára utaltságáról”, vagy pláne a mű „szorongásos reményvesztettségéről” szóló, meglehetősen közkeletű állításokat. Szemléletesen példázhatja ezt az egyenértékűséget és ezt a felcserélhetőséget a *saját* véleményét kereső Szeredy esete, aki Bébé faggatása révén nemcsak a barátja, illetve a saját nézőpontját ismerheti meg, hanem remélhetőleg Istenét is. Mint az erről elmélkedő Bébé mondja: Szeredy „nem az én véleményemre volt kíváncsi (...), hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebből tudom nézni élete összegubancolódott zürzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.”⁹⁷

A levitézlett Merényiék ellen készülődő Bébé szintén ilyen *közös, belső megfontolások* alapján veti el a fölösleges és méltatlan bosszú elhatározását: „Jól néznénk ki Bébé – gondolta valami bennem. Vagy valaki. Vagy valakik, akikkel szellősen átjártuk egymás lelkét.”⁹⁸

Ez a „szellős átjárhatóság” magyarázza Medvének azt a kijelentését, hogy neki és a társainak egyaránt „tízezer lelkük van”,⁹⁹ továbbá azt a szakirodalomban is észrevett, de nem túl pozitívan értékelt tény, hogy a cselekmény előrehaladtával a két történetmondó-

⁹⁴ IH 16.

⁹⁵ *A mondhatatlan és a nehezen mondható. Nemes Nagy Ágnesről = Ottlik (Emlékkönyv)*, 138.

⁹⁶ IH 391.

⁹⁷ IH 14.

⁹⁸ IH 365.

⁹⁹ IH 390.

nak – azaz Bébének és Medvének – a hangja egyre inkább egybemosódik.¹⁰⁰ Ez természetesen nem az egész műről feltételezett „értelmezési bizonytalanságoknak” a megnyilvánulása, hanem a mű alapvető koncepciójának, az isteni kegyelemben való fokozatos egyesülésnek a bizonyítéka.

A felcserélhetőség és az átjárhatóság feltétele Ottliknál egyszerre külső és belső természetű.

Az embereket egyrészt egy transzcendens, isteni dimenzióban való néma egybekapcsolódás teszi kölcsönösen „átjárhatóvá”, amely a tökéletlen evilági kifejezőeszközök ellenére is biztosítja az emberek közti megértést. „Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében [...] folyamatosan összefüggünk egymással valahol – mondja Medve „túlvilági” kézírata. – Indáink metszik a világot, s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egésként, abban a teljesebb kontinuumban. Másképp hogyan érthetnék meg végül még a néma gyerek szavát is?”¹⁰¹

Ez a túlvilági, isteni egybetartozás azonban egy evilági, emberek közti egybekapcsolódásra ösztönöz, amelynek megvalósulását az ember legbensőbb, „nagyobbik része” teszi lehetővé. „De hát össze vagyunk kötözve – magyarázza ismét Medve –, s még csak nem is úgy, mint a hegymászók vagy a szeretők, nem azzal a részünkkel, amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban, hanem igazában a nagyobbik részünkkel vagyunk összekötözve, amelyik nézi mindezt.”¹⁰²

Az embernek ez a „nagyobbik része”, aki „nézi mindezt”, a mű belső szövegösszefüggéseinek tanúbizonyossága szerint nem más, mint Isten. A regény bevezető része ugyanis éppen őt jellemzi ezzel a „nézi mindezt” szókapcsolattal: vö. „Szeredy bolondozott önmagának, nekem, a világnak, vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt”.¹⁰³ A Bébénél is említett „szellős átjárhatóság” következtében Szeredy itt tényleg egy olyan Istennek „bolondozik”, aki benne, a barátjában és a világban egyaránt megtalálható.

De ha Isten az egyes, *evilági* szereplőkben – pontosabban ezek „nagyobbik részében” – is ott rejtezik, továbbá ha ő a legerősebb, *túlvilági* kapocs is a hősök között, akkor az ilyen, egyszerre belső és külső jelenlét már nem „egy Istentől távoli világról” vagy ember és Isten elszakíthatóságáról, hanem kettejük legszorosabb egybefonódásáról tanúskodik. Mindez azt mutatja, hogy Isten nemcsak a „dicséretes jelképek” révén árad e regény „hallgatásának szövetébe”, hanem az „elbeszélés fonálának” és a kimondott szavaknak a szintjén is megjelenik, egyfajta végső „szóbeli bizonyíték” és „visszacsatolás” formájában. (Tegyük hozzá, épp egy olyan szövegrészben, amelyet a dolgozatunk elején idézett vélemény a vallásos „mellékjelentések” és a „bizonytalan” természetfölöttiség példaként emlegetett.)

Úgy látszik, mégiscsak Ottlik Gézának volt igaza, amikor azt állította, hogy művei a beléjük „áradó” Jézus nélkül voltaképpen semmit sem érnének. Ebben a regényben a

¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 139–144.

¹⁰¹ IH 390–391.

¹⁰² IH 392.

¹⁰³ IH 11. Vö. még: „...az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.” IH 14.

hallgatással tisztelt Jézus nemcsak a „hallgatás szövetében”, hanem a „beszéd fonalában” is jelen van. Csak oda kell figyelnünk a némaságára, és meg kell értenünk a hallgatását.

Ottlik persze nem lett volna Ottlik, ha a rá jellemző hamiskás öniróniával és pátozzsal nem utalt volna a maga újszerű művében rejlő fontos és lényeges hagyományokra. Akkor, amikor magát a regényt „az uborkafára csak nemrég felkapaszkodott új, s inkább újszövetségi műfajnak” minősítette,¹⁰⁴ művének ezt a bibliai megalapozottságát is hangsúlyozta. Bizonyára azért, mert az olvasók ebből nem egy sok jelentésű és beszédes némaságot, hanem egyfajta bizonytalan és felfoghatatlan hiányt érzekeltek. (Lásd az író efölötti értetlenkedését, illetve a maga szíves útbaigazítása nyomán újraéledő várakozását: „Fülelek. Mi az? Senki sem szól egy szót sem? Fülelek...”¹⁰⁵)

Az Ottlik-regény „újszövetségi megalapozását” szolgáló tradíciók közül igen lényeges szerepet játszanak a biblikussággal átítatott magyar hagyományok, amelyek a maguk „távlat szélesítő” és „horizontnövelő” hatása révén a múltat és a jövőt is otthonossá és „szellősen átjárhatóvá” teszik a regény szereplői számára. A jézusi „Élj!” parancsolattal visszatérő Medve például „egész korszakként” éli át azt a kórházban eltöltött három napot, amely jórészt a régi magyar hétköznapokról és a helyi hagyományokról folytatott beszélgetésekben telik el. Ez a háromnapos korszak „1532-től a jövő századig terjed”, s „a legsemmitmondóbb pillanata is olyan izgalmasan új és olyan gazdag”, mint amilyenek a fiú „gyerekkorának hosszú, unalmas délutánjai voltak”.¹⁰⁶

Érdekes, hogy a magyar múlthoz kapcsolódó fontosabb neveket az író általában ugyanúgy említetlenül hagyja, mint Jézusét. Nem mondja meg például, hogy 1532-ben *Juristics Miklós* serege védte a *kőszegi* várat a török ellen, miként azt sem közli, hogy a regény nevezetes NON EST VOLENTIS... szentenciája a „biblikus fejedelemnek”, azaz *I. Rákóczi Györgynek* is a jelmondata volt. (Igaz, kissé más szórendű – NON EST CURRENTIS NEQUE VOLENTIS SED MISERENTIS DEI – formában).¹⁰⁷ Mivel magának az újszövetségi szerzőnek, azaz *Szent Pálnak* a nevét sem tünteti fel, ez a „közös kimondatlanság” olyan írói fogássá válik nála, amely a bibliai alakok mellett a magyar történelmi személyeket és tényeket is egyfajta néma szakralitás jegyeivel ruházza fel, s így ahhoz a néma teljességhez teszi őket hasonlatossá, amely a létezés isteni alapjaiból árad a mű hallgatásának szövetébe.

Az egymást ihlető szerzőknek ez a sorozata – vö. Jézus → Szent Pál → I. Rákóczi György → Medve – a mai profán olvasónak akár egy többlépcsős rakéta működését is eszébe juttatja, ahol az első lépcsők leválását és „elnémulását” követően ezeknek a kezdeti fokozatoknak a hangtalan energiája is megőrződik a rakétatest további mozgásában és viselkedésében.

Az Ottlik-műben funkcionáló „levált” és „elnémult” szerzők közül kifejezetten jelentős szerepe lehetett annak a Zrínyi Miklósnak, aki a maga teljes anonimitása ellenére is

¹⁰⁴ *A mondhatatlan és a nehezen mondható. Nemes Nagy Ágnesről = Ottlik (Emlékkönyv)*, 139.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ IH 265.

¹⁰⁷ Vö. *Magyarország története, 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1985, 198. sz. képmelléklet.

föltrebb észrevehető hatást gyakorolt e „többlepcsős” regény megformálására és működésére. Ottlik valószínűleg már a katonaiskolai tananyagban felfigyelt e hozzá sok szempontból közelálló író műveire – a Zrínyi-hatást és az iránta érzett „affinitást” mindenesetre számos szövegszerű egyezés is igazolni látszik.

1. Itt van mindjárt az isteni eredetű emberi lélek „rejtjelezésére” használt szép és szokatlan kifejezés: „a *nagyobbik részünk*, aki nézi mindezt”. Ezt a meglehetősen ismeretlen és a „jobbik részünk” megjelöléshez képest föltrebb ritkán használt terminust a 20. századi olvasók legfeljebb az *Adriai tengernek Syrendáját* lezáró *Peroratió*ból ismerhetik:

És mikor az a' nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan *nagyobb részem*
Hordoztatik széllel az magas egeken.

Az itt „nagyobb résznek” nevezett lélek Istennek tulajdonítása szintén megtalálható Zrínyinél:

Nem mienk az lélek, hanem az Istené.

(*Szigeti veszedelem*, V, 95.)

2. Mint számos alkalommal láhattuk már, Ottlik leghőbb emberi vágya az a szavak nélküli, valódi szereteten alapuló kommunikáció volt, amelyben „az anya a néma gyerek szavát is megérti”. E néma kapcsolattartás első irodalmi példáját valószínűleg szintén Zrínyi adta meg számára: a *Szigeti veszedelemben* Isten is így társalog a maga angyalával.

Így monda, de nem nyelvvel és nem szózattal,
Hanem tündöklő isteni akarattal;
Értik az angyalok, mert nagy boldogsággal
Eggyeznek az Isten nagy akaratjával.

(XV, 33.)

Valódi szeretet esetén az *Iskola a határon* szereplői is eljutnak ehhez az isteni kommunikációhoz, amely az irodalomtörténetesi babonák ellenére minden ember, egy egész nép, sőt még a civil és a katonavilág tagjai közt is lehetséges Ottliknál... A „civil” Júlia például szavak nélkül is mindig kitalálja, hogy a katonanövendék Bébének egy bizonyos könyvre vagy egy doboz Memphisre lenne szüksége, ami nemcsak „a társadalmi korlátok legyőzése” és a lányt vezérlő igaz szeretet, hanem a *cigaretta*-motívum embereket egybefűző szerepe szempontjából is meglehetősen fontos körülmény. A „sok-sok kétséssé vált, gyorsan vagy lassabban pusztuló, vagy romlottan megmaradó dolog közt” a regény szereplői csak az *olajfestékben*, a *cigaretta*ban és a *csillagokban* nem csalódnak soha-

sem,¹⁰⁸ ami egyértelmű szakralitást kölcsönöz ennek a hétköznapi füstölnivalónak. (Ne feledjük, hogy Ottlik szerint a legtökéletesebb – mózesi – törvényhozás során is a *füstből* olvassák ki az isteni igazságot.¹⁰⁹) A Bébé által *szétosztogatott* Memphis, illetve a Medvével és Szeredyvel együtt végigszívott utolsó szál *közös cigaretta* így a leghagyományosabb áldozati jelképpé válik, ami a mohácsi csatátér felé úszó jelképes hajóval, a szereplők fölé boruló csillagos éggel és a Miatyánkat mondogató Medve imájával „szabályos” istentiszteletté avatja a regény utolsó jelenetét.

3. Az Ottlik művéről szóló szakirodalom nem egy alkalommal hangsúlyozta már a nevezetes Szent Pál- és Rákóczi-féle szentencianak az isteni kegyelemmel való kapcsolatát. A „jó szerencsét” emlegető Zrínyi-jelmondat, a „Sors bona nihil aliud” lényegében ugyanezt a kontextust feltételezi az emberi cselekedetek háttéréként. Az isteni kegyelem távlatában a szerencse forgandósága és az időleges kudarcok is másfajta értékelést kapnak, ami az „athleta Christi”-nek tekintett szigetvári előd áldozatát és „vereségét” is követésre méltó példává és „nagyobb távú” győzelemmé képes változtatni.

Nagyon valószínű, hogy ez a Zrínyi-féle „távlatos szemlélet” is hatással volt a „vereségeinket ünneplő” Ottlik Géza világlátásának alakulására, amelynek tanulságai az *Iskola a határon* mondataiban is megfogalmazódnak: „Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartuk a győzelemnél – mindenestre igazibb tulajdonunknak.”¹¹⁰

Talán főlőleges bizonygatni, hogy ez a történelmi, sőt kozmikus történelmi távlatosság nemcsak a múltra vonatkozó tanulságot, hanem a jelenhez és a jövőhöz szóló, „néma” üzenetet is tartalmaz. Zrínyi egykor azt ígérte: „Míg élek, harcolok az ottomán hódossal” (*Peroratio*, 4. strófa). Az Ottlik regényében szereplő, mai „ottomán holdat” az a Merényi-féle – „züllött angyalarcú”, „ördögi” – társaság képviselő, amelynek vezére a „tar koponyáját váltig borotváló törökről” éneklő a maga legkedvesebb nótáját... A velük vakmerően harcba kelő Medvét és barátait így ama várvédők utódainak kell tekintenünk, akik a képtelen túlerővel „esztelenül” szembeszállva „a hazájukon kívül még egy sokkal

¹⁰⁸ IH 313.

¹⁰⁹ Lásd a 95. sz. jegyzethez tartozó szövegrészt.

¹¹⁰ IH 388. Erre a *mohácsi* hajókirándulással kapcsolatban elhangzó kommentárra hatással lehetnek a műben ugyancsak említetlenül hagyott – pontosabban: „némán megemlített” – Kölcsey Ferencnek a gondolatai, aki épp a *Mohács* című tanulmányában fejtegette a balsors csapásaiból születő győzelmek lehetőségét: „Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a nemzetet; de a balsors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek. Szerencse hiúvá is teszen; szerencsétlenség, ha nem közleket ért, magába szállást, önismerést, erőkifejtést hoz magával. Hányszor nem szült a veszteség hasonló lelkesedést a legragyogóbb győzelemhez! [...] *Iskola az*, melybe az istenség nem mindig haragjából vezet bennünket”. KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I. Bp., Szépirodalmi, 1960, 1216.

kisebb és egy sokkal *nagyobb* hazát” is megvédenek: „a városukat, ahol születtek és a világrészüket, ahol senki sem borotválja a koponyáját”.¹¹¹

A fenti idézetben rejlik „szó-intarzia” és ennek asszociációi – vö. „*nagyobb*” + „*rész*”, illetve „*a nagyobbik részünk, aki nézi mindezt*” – azt sugallják, hogy a szülőváros, a haza és a keresztény Európa védelmében itt kimondatlanul egy másik – kisebb és nagyobb – hazának, vagyis az emberi léleknek és „Isten országának” a védelme is bennefoglaltatik. Ottlik regényében tehát ugyanúgy két síkon – egy földi és egy túlvilági szinten – zajlik a „törökök”, valamint a „törökök szövetségesei” ellen vívott harc, mint Zrínyi eposzában. A transzcendens síkon folyó küzdelem nála azonban nem egy önálló, égi cselekménysor révén fejeződik ki, mint Zrínyinél, hanem a regény profán eseményein átsugárzó transzcendencia, illetve a beszéd fonálából felderengő beszédes némaság formájában.

Bár a győzelemmé váló vereségek gondolatát mindkét írónál megtaláljuk, Zrínyi bizonyára nehezen fogadta volna el a párbajban győztes Medve térdre ereszkedését a késsel fenyegetőző Merényi előtt. Pedig a földi „legyőzetés” „higgadt” és „közönyös” elfogadása¹¹² itt a világban élés parancsának és annak a Krisztusnak a követéseként is értelmezhető, aki a keresztre feszítés evilági gyalázatát vállalva épp a látszólagos „vereségével” hirdeti a gonosz egyetemes bukásának kezdetét. A térdelő Medvére kést fogó, de a fiú társaitól „elég szoros” gyűrűbe vont Merényi tehetetlen dühében a saját tenyerébe vágja a kést, ami szimbolikus síkon arra utal, hogy a krisztusi kínszenvedés eszközei egyszer a kínzók ellen fordulnak, és a gonosz végül nem Krisztus tenyerét, hanem a saját kezét „szögezi” át.

Ennek a földi párviadalon átsugárzó transzcendens értelemnek a regény szakrális jelentőséggel felruházott magyar történelmi eseményeiben is megvannak a maga párhuzamai. Az „*esztelenül*” párbajt kezdő és azt megnyerő Medve „*higgadt és közönyös*” meghódolása azoknak a kőszegi várvédőknek a harci módszereit is felidézi, akik mind az „*esztelen hősiességet*”, mind az „*okos tárgyalásokat*”¹¹³ felhasználták az ostromlókkal szemben. Ne feledjük, hogy a regényben említett 1532-es tárgyalások szintén egy olyan gesztushoz vezettek, amely szoros párhuzamba állítható Medvének ezzel a cselekedetével. A tizenennyolc ostromot visszavert és a sikeres védekezést kemény diplomáciai alkudozásokkal váltogató Jurisics Miklós – Kőszeg megtartása fejében – ugyancsak „meghódolt” a török táborban a szultán előtt, aki ezek után abbahagyta az ostromot és elvonult a vár alól.¹¹⁴

A magyar múlt e győzelmes vereségei és meghódolásai óhatatlanul felidéznek az 1956-os forradalom esztelen hősiességét és diadalát, valamint az ezt követő térdre kényszerítést is, amelyben Ottlik ugyanúgy egy hódító és jogtalan hatalom bukásának a kezdetét látta, mint a török elleni régi csatavesztéseinkben vagy a „törökös” Merényik előtti „meghódolásainkban”. Az 1957-es Lukács-fürdő teraszán napozó „fiatal és öreg *honfi*

¹¹¹ IH 363–364. Medve és Bébé „törökellenessége” szempontjából nem elhanyagolható tény, hogy éppen *Lepantóról*, azaz a törökök tengeri hatalmát megtörő híres csatáról (1571) készülnek színdarabot írni...

¹¹² IH 360.

¹¹³ IH 363.

¹¹⁴ Vö. *Magyarország története*, 202.

társak”¹¹⁵ már a tertullianusi, ókeresztény szimbolika értelmében is „kinn vannak a vízből”, és a krisztusi, földi létezés áldozatokkal teli, nehéz szakmáját gyakorolják. Szerepével, Magdával és a többiekkel együtt „megszenvedték már a múltat s jövődöt”,¹¹⁶ de az egymás iránt tanúsított „nagyvilági” türelmük és „szégyenlős szeretetük”¹¹⁷ egy olyan vígabb esztendő ígérését hordozza, amelyben nyugodtan megünnepelhetik majd a történelmükben elviselt vereségek mártíriumát, sőt a túlvilági és az evilági ottomán birodalmak eltűnését is.

4. Ez a múltból táplálkozó, de a jelent és a jövőt is átható, tágas világszemlélet Zrínyire is rendkívül nagy mértékben jellemző. Igen szépen beszélt erről a költő kéziratait tanulmányozó Rákosné Ács Klára, aki az írások szerzőségének ismerete nélkül is olyan fontos dolgokat állapított meg az ezekben rejlő, „néma” üzenetről, amelyekkel a Zrínyikutató Kovács Sándor Iván is egyetérthetett: „Hihetetlen mélységeket és magasságokat jár be; bámulatra méltó tempóval, hullámzással és ritmussal él. Volt benne valami, amit mindig a múltból merített, emelt ki, s valahogy mindig a múltból indult ki. *Hihetetlen tradíció az, ami az életét telíti és összefoglalja [...]* Nagyon érdekes, hogy a hitet és a művészetet valahogyan teljesen egyesítette, a kettő teljesen eggyé vált nála.”¹¹⁸

Az egész életet betöltő tradíció, valamint a hitnek és a művészetnek ez az egyesítése Ottlik Géza munkáiról, sőt az Ottlik-művek írásképeről is elmondható. Az írás külső megformáltságát rendkívül fontosnak tartó szerző úgy vélte, hogy a jó könyv már „fizikai, anyagi valóságával” is szinte „megdelejezi” az olvasót. Egy írónál „a bekezdések aránya, a mondatokat jelző és elválasztó nagybetűk elhelyezése, a középpontozás, a kötőjelek vízszinteseinek rejtett összhangja is fontos” – hangoztatta egy Rónay Györgynek küldött levelében.¹¹⁹ Az írásnak ezzel az ikonikus jelszerűségével összefüggésben még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy „a rossz író, egyáltalán, más betűket használ, [...] mint a jó, s ezért olyan sivár, barátságtalan művének már a látványa is”.¹²⁰

A fentiekből persze az következik, hogy az ő műveibe „áradó” és a belőlük „delejező” Jézust is éreztetnie kell a lapok írásképerének, illetve az írásjegyek fizikai valóságának. Mindez újra visszatéríthet bennünket a korábban már említett „transzcendens” betűformák, azaz a csupa nagybetűs írásmód kérdéséhez. Hogy nem alaptalanul jutottunk ehhez a megjelöléshez, arra ismét csak Zrínyi szolgáltatja a legbeszédesebb bizonyítékot. A *Szigeti veszedelemben* ugyanis szintén megjelenik ez a „túlvilági” betűforma, amellyel minden egyes esetben Jézus nevét írja a szerző:

¹¹⁵ IH 5.

¹¹⁶ IH 7.

¹¹⁷ IH 5.

¹¹⁸ RÁKOSNÉ ÁCS KLÁRA, *Vallanak a betűk: Személyiségek és életutak pszichografológiai megközelítése*, Bp., Magvető, 1985, 208–209; KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Irodalomtörténeti megjegyzések Rákosné Ács Klára Zrínyi Miklós kézírására vonatkozó grafológiai analíziséhez* = Uo., 212–217.

¹¹⁹ *Próza* 67–68.

¹²⁰ Uo., 68.

No már, én jó szolgálím, bátran induljunk,
Urunk JÉZUS nevét háromszor kiáltjuk

(III, 47.)

O, JÉZUS hitin valóknak szép csillaga,
O, ily vitézeknek érdemes hadnagya

(VI, 10.)

Te voltál JÉZUSNAK megszentelt hadnagya:
lhon az Istennek az ő koronája!

(XV, 41.)

Gábor András Szántó

LE ROMAN COMME «NOUVEAU GENRE OU PLUTOT GENRE DE NOUVEAU TESTAMENT» (Géza Ottlik: *Iskola a határon – Ecole à la frontière*)

La littérature traitant du roman le plus célèbre de Ottlik a manqué jusqu'ici de faire valoriser la théorie de l'auteur même concernant les romans dans l'interprétation du roman *Iskola a határon*. Ne pas prendre en considération les quatre modèles: R₁, R₀, R₂, et R_r, distingués par Ottlik serait très dommageable, en particulier dans le cas du modèle transcendant R_r lequel, selon l'auteur, conduit ses oeuvres «de la confusion de l'existence vers l'ordre» autrement dit, vers «une dimension et un niveau de liberté nouveaux».

Selon Ottlik le roman n'est pas seulement un «nouveau» genre mais aussi un genre de «Nouveau Testament» ce qui veut dire que la présence de Jésus «non dite mais réelle» est essentiellement importante du point de vue de la construction et de la valeur d'une oeuvre. Les événements apparemment caothiques sont expliqués d'une manière évidente quoique implicite par les motifs mythologiques du Bible, «récréant la totalité originelle du monde» ainsi que par la symbolique chrétienne primitive.

Parmi les traditions impliquant le Nouveau Testament dans l'esprit desquelles est conçu le roman d'Ottlik celles qui ont un caractère biblique «non dit» (Miklós Zrínyi, György Rákóczi Ier, Ferenc Kölcsey, etc.) sont particulièrement importantes. Elles permettent au lecteur et aux héros un passage sans difficulté un «passage spacieux» entre le passé et l'avenir. Selon l'auteur la «communication divine» basée sur un véritable amour non dit qui est possible entre tous est aussi importante pour la construction d'un roman que pour la construction d'une communauté humaine.

„látomásban hírül kapta, / nevét István mártír adta”

A római Santo Stefano Rotondo templom Szent István névadását ábrázoló freskója

Az örök város legmagasabb pontján, a Mons Caeliuson álló 5. századi ókeresztény kerektemplom, a Santo Stefano Rotondo magyar vonatkozásainak komoly irodalma van.¹ A templom liturgikus ellátását V. Miklós pápa 1454-ben az 1404 óta Rómában megtelepedett magyar alapítású pálos rendre bízta,² majd később ugyanitt tett kísérletet egy önálló magyar kollégium megalapítására 1579-ben Szántó (Arator) István, a Szent Péter Bazilika jezsuita magyar gyóntatója.³ Az új magyar és a Loyolai Szent Ignác által 1552-ben alapított német kollégium egyesítésével hozta létre XIII. Gergely pápa 1580-ban a máig fennálló Collegium Germanicum et Hungaricumot,⁴ és azóta az örök város egyik építészeti remekéjét tisztelt ókeresztény kerektemplom a Germanicum–Hungaricumhoz tartozik, a kollégiumot fenntartó két egyház közös kincse. Az, hogy immár több mint négy évszázada a német–magyar kollégium látja el a Santo Stefano Rotondo liturgikus kezelését, semmit sem vett el a templom magyar kultúrtörténeti jelentőségéből. 1602-től a magyar pálosok ismét itt, a templom melletti kolostorban kaphattak római szállást, melynek udvarában a szép manierista kerekesházat Nagy Lajos király címere díszíti,⁵ 1778-ban pedig VI. Pius pápa – cserében a Szent Péter Bazilika új sekrestyékápolnájának építése miatt lebontatott, Szent István alapította magyar vendégházért – a Santo Stefano Rotondóhoz egy új magyar kápolnát építtetett,⁶ illetve a Santo Stefano főoltárát a három magyar Szent Király tiszteletére szenteltette. VI. Pius 1776. június 20-án kiadott bullája mondja ki, hogy a Szent István vértanú kerektemplom a „magyarok római nemzeti temploma”.⁷

A Santo Stefano Rotondo magyar művelődéstörténeti fontosságát a 19. század végén „italo-mániában szenvedő”⁸ magyar utazói, Péterfy Jenő és Riedl Frigyes fedezték fel, a

¹ Vö. SÁRKÖZY Péter, *Közös hazánk: Róma (Lászlai János síremlékének tanítása) = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 205–215.

² MONAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók*, Róma, 1956, 76.

³ LÁZÁR István, *Kísérlet a Római Collegium Hungaricum megalapítására*, AHisLitt, 1988, 135–143.

⁴ VERESS Endre, *Az Olaszországban járt magyar tanulók anyakönyvei és iratai, Collegium Germanicum–Hungaricum*, Bp., 1917; István BITSKEY, *Il Collegio Germanico–Ungarico nella storia della cultura barocca ungherese*, Roma, Viella, 1996.

⁵ Florio BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 1942, 227–232; Carlo CESCHI, *Santo Stefano Rotondo*, Roma, L’Erma di Bretschneider, 1983, 148–156.

⁶ Ifj. GERŐ László, *A római Santo Stefano Rotondo, a magyarok nemzeti temploma*, Bp., MTA, 1944.

⁷ O. J. TENCAJOLI, *Le chiese nazionali e italiane in Roma*, Roma, 1928, 134.

⁸ Babits írja 1908-ban Juhász Gyulának: „Amint látod, italo-mániában szenvedek és egyre Dantét idézem”. *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, szerk. BELLA György, Bp., 1959, 173.

templom közepén, az oltár mögött található magyar síremlék és annak örökérvényű üzenete miatt.⁹ A 76 évesen Rómába érkező Lászlai János gyulafehérvári kanonok, a Szent Péter Bazilika magyar gyóntatója ugyanis úgy végrendelkezett 1523-ban, hogy hamvait a „magyar pálosok” templomában helyezték el az általa megtervezett szép márványsíremlék alá, melyre saját epitáfiumát vésette: „Natum quem gelidum vides ad Istrum / Romana tegier viator urna / Non mirabere si extimabis illud / Quod Roma est Patria omnium fuitque.”¹⁰ Ez a „közös hazánk: Róma”-gondolat ragadta meg a Rómában megforduló magyar írók és értelmiségiek fantáziáját, erről szól Riedl Frigyes *Magyarok Rómában* (1898) és Cs. Szabó László *Római muzsika* (1970) című esszéketete, és minden bizonnyal Ady Endre csodálatos verse, a *Nyárdélutáni Hold Rómában* is.¹¹

A 24 méter magas, hármaskörfolyosós ókeresztény kerektemplom Róma egyik lecszebb és legértékesebb műemléke, mely méltán váltotta és váltja ki a művészettörténészek és a látogatók csodálatát.¹² Ugyanakkor a templom története szinte mindig a restaurálások szükségességéről szólt, és majd két évszázadon át elhanyagolt, romos állapotban volt. A felújításra és újabb ásatásokra (melyek során a templom alatt egy Mithrász-szentélyt találtak) a hatvanas évek végén került csak sor az Olasz Műemlékvédelmi Felügyelet és a Müncheni Érsekség megbízásából és támogatásával. A felújítás már majd három évtizede tart. A restaurálások során az ideiglenes fapadlózat lerakásakor, 1988-ban kiemelték a magyar gyóntató az oltárkerítés hátsó bejáratánál lévő márványsírkövet, és azóta tart a – nem mindig tudományos igényű – vita arról, hogy mi lesz a felújítás végén a Lászlai-sír sorsa. Nem tudni, miért, de többször felvetődött, hogy a sírkövet nem helyeznék vissza az oltár mögé, ahonnan tíz évvel ezelőtt kiemelték, hanem máshová, talán a még felújításra váró, a templomhoz csak 1778-ban, utólag hozzáépített magyar kápolnába helyeznék el. Így a sírkő és rajta a felirat, hogy mi, akik „a hideg Dunának partjain születünk”, otthon érezhetjük magunkat a kereszténység közös hazájában, Rómában – a templom közepéről egy teljesen jellegtelen és észrevétlen helyre kerülne, és így végleg megszűnne a templom magyar jellege (hiszen érthetetlenül sehol semmilyen felirat nem emlékeztet erre, csak arra, hogy a templom a müncheni érsek, Friedrich Wetter kardinális tituláris temploma).

Az új elhelyezést fontolgatók részéről még az is elhangzott: meglehet, hogy eredetileg nem is itt volt a síremlék, hiszen az 1980. évi feltáráskor a sírkőlap alatt nem találtak csontokra.¹³ Igaz, arra sincs semmi bizonyíték, hogy máshol lett volna eredetileg az 1523-as pestisjárvány idején elhunyt magyar gyóntató síremléke (akinek végrendelete végrehajtásáról Brodarics István királyi követ és Gyöngyösi Coelius Gergely pálos pro-

⁹ SÁRKÓZY Péter, „*Minek a selymes víz, a tarka márvány?*” A Nyugat-nemzedékek Itália-élménye, Jelenkor, 1981, 914–924; Uő., „*Italia incolis vitam iucundam praebet*”: Magyarok a XX. századi Itáliában = „*Unus omnes in Christo*”: Békés Gellért emlékkönyv, Pannonhalma, 1994, 47–62.

¹⁰ V. KOVÁCS Sándor, *Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban* = V. K. S., *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Bp., 1987, 396–437.

¹¹ SÁRKÓZY, *Közös hazánk: Róma*, i. m., 208–210.

¹² Flavio BIONDO, *De Roma Instaurata*, Basilea, 1559, I, 13; Corrado RICCI, *Roma – Visioni e figure*, Roma, 1919, 9–12.

¹³ CESCHI, i. m., 154.

vinciális gondoskodott¹⁴), míg az első, 19. századi templomleírások egyértelműen azt bizonyítják, hogy a sírkő „a templom középső (fő) oltára mögött, a padlóban” volt elhelyezve, a XIII. Gergely pápa által 1580-ban emeltetett nyolcszögletű alaprajzú stukkós mellvéd hátsó bejáratánál.¹⁵

Amikor XIII. Gergely pápa hozzájárult Szántó (Arator) István javaslatához, hogy a pálos kolostorban magyar kollégiumot létesítsenek, egyúttal elrendelte a templom helyreállítását. Ekkor falazták be a harmadik körgyűrűt és építették meg az oltár körüli korlátot is, melyet a Boncompagni család címerével díszítettek.¹⁶ Így került a templom és a kolostor 1580-ban az egyesített Collegium Germanicum kezelésébe. A kollégium rektora, P. Lauretano 1582-ben a kor neves festőjét, Pomaranciót (Nicolo Circignani) bízta meg a templom frissen befalazott körgyűrűjének és az oltárkorlát stukkóinak kifestésével. Pomarancio Antonio Tempesta és Matteo Da Siena segítségével még abban az évben elkészült munkájával. Az oltárkorlát tábláit Szent István első vértanú élettörténetének és legendájának jeleneteivel, a körtemplom belső falait pedig a keresztények mártíriumának realista ábrázolásával díszítette.¹⁷ Pomarancio freskósorozata a következő évszázadokban nagy népszerűségnek örvendett – hála De Cavallieri 1585-ben készített metszeteinek –, és így lett a Santo Stefano Rotondo nagyheti állomástemplom, ahová a nagyböjt idején külön zarándoklatokat vezettek.

Számunkra, magyarok számára azonban a kevesebb figyelmet felkeltő oltárkerítés az érdekesebb, mert vitathatatlanul bizonyítja, hogy a templom magyar jellege az 1580. évi kollégiumegyesítés után sem szűnt meg. Az oltárkerítést díszítő freskósorozat egyik képe ugyanis, a baloldali első stukkó épp az oltárkerítés hátsó bejáratánál, ott, ahol a Lászlai-síremlék nyugodott (egészen kiemeléséig, 1988-ig), azt jeleníti meg, amint Szent István vértanú megjelenik Géza magyar fejedelem feleségének álmában, és megjövendőli számára fia, Szent István születését. Hogy a jelenet valóban Sarolta álmát ábrázolja, nem lehet semmi kétség, hiszen a freskó alatt máig ott áll a felirat: „B. Stephanus Sancti Stephani Hungarorum Regis predicavit ortum.”¹⁸

A Római Magyar Akadémián 1996 októberében rendezett nemzetközi konferencián olasz, német és magyar kutatók elemezték az 1500 éves templom „titkait”. A konferencián Mara Nimmo professzorasszony ismertette az oltárkorlát díszítéseit, és új kutatásai eredményeként bizonyította, hogy a szóban forgó stukkóképet hordozó oltárkorlát hátsó külső oldalán látható, eléggé megrongálódott márványrelief két figurája nem más, mint a kardot fogó Szent László és a szüzesség liliomaival ábrázolt Szent Imre herceg – míg a korlát belső oldalán ott a jelenet a szent király születéséről. A professzorasszony csak azt nem tudta tisztázni, hogy miként juthatott ez a legendajelenet Pomarancio elképzelésébe,

¹⁴ Florio BANFI, *La lapide sepolcrale di Giovanni de Lazo assertore di Roma „patria comune”*, Roma, Herder, 1961, 33–36.

¹⁵ GERŐ, *i. m.*, 29–30.

¹⁶ *Uo.*, 29, 97.

¹⁷ *Uo.*, 30–31.

¹⁸ Vincenzo FORCELLA, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma*, Roma, 1876, VIII, 209.

hiszen ilyen csodáról vagy jóslatról a Szent István vértanúról szóló nemzetközi irodalom nem tesz említést.

Pomarancio freskójának előképét azonban nem is a nemzetközi, hanem a magyar legendairadalomban kell keresni. A Hartvik-legendája egyik részlete ugyanis épp ezt a jelenetet meséli el: „Megjelent ugyanis boldog István levita és első vértanú előtte, a levita öltözet díszivel ékesítve, és így kezdett szólni hozzá: »Bízz az Úrban, asszony, s légy biztos, hogy fiút fogsz szülni, akinek e nemzetségben először jár korona és királyság, és nevedet ruházd reá.« Rácsodálkozván az asszony így válaszolt: »Ki vagy uram, vagy mely néven neveznek?« »Én vagyok – felelt az –, István első vértanú, aki először szenvedett vértanúságot Krisztus nevéért.« Ezt mondván eltűnt.” (Kurcz Ágnes fordítása.)¹⁹ A jelenet így szerepel a *Képes Krónika* miniatúrái között is: „Lapostornyú, teraszos és boltíves mellékfolyosóval ellátott palota díszes, gótikus termében születik meg Szent István (19^a lap). Aranyos díszítésű vörös függönyös háttér előtt, széles ágyban, félülő helyzetben látható Sarolta fejedelemasszony, amint ölében kisededábrázolásokra emlékeztető ruhátlan, glóriás kis csecsemőt tart. Ágya mellett Szent István protomártír áll és aranykoronát nyújt át Saroltának. Sarolta mögött négy előkelő hölgy figyeli a jelenetet, míg a terem melletti oldalfolyosón érdeklődő udvari előkelőségek várnak s tárgyalják az eseményeket.”²⁰

Pomarancio freskója hasonló, de semmiképp sem vezethető vissza arra, hogy a toszkánai festő láthatta volna az akkor valószínűleg török kézben lévő *Képes Krónika* miniatúráit. Nála csak a félülő helyzetben lévő asszony és a levita tógában álló protomártír szerepelnek sokkal egyszerűbb környezetben. Berkovits Ilona azt is megállapítja tanulmányában, hogy „Szent István születésének ábrázolásánál olyan eseményt örökít meg a miniátor, amelyet a *Képes Krónika* nem említ, és ami a Hartvik-féle legenda egy téves értelmezésére vezethető vissza. A legenda szerint Szent István protomártír István király születése előtt jelenik meg Saroltának, hogy fia születését megjövendölje.”²¹ Azaz a jelenet forrása nem lehetett a *Képes Krónika* hasonló jelenetet ábrázoló, de teljesen más stílusú és jellegű miniatúrája, hanem magának a Hartvik-legendának a szövege volt a (talán nem közvetlen) inspiráló. Ennek alapján ugyanis Magyarország-szerző ismert és énekelt Szent István-himnuszok születtek, melyekben szinte szó szerint szerepel a Pomarancio freskó felirata: „B. Stephanus Sancti Stephani Hungarorum Regis predicat ortum.” A *Corde voce mente pura* kezdetű 13. századi szekvenciában: „Hic est Geisae ducis natus, / visione praesignatus / ante ortum est vocatus / Stephanus a Stephano”;²² a *Gaude mater Hungaria* himnuszban: „Geisae duci decrepito / divina fit promissio, /

¹⁹ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530), szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 43; *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1938, II, 406.

²⁰ BERKOVITS Ilona, *A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniatúrái*, Bp., 1938, 17–18.

²¹ *Uo.*, 18.

²² Vö. MADAS, *i. m.*, 259–261, 587; *Analecta hymnica medii aevi* (AH), ed. G. M. DREVES, Cl. BLUME, Leipzig, 1886–1922, LV, 346–347; DANKÓ József, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893, 211–213.

Stephanus a Stephano / vocatus est in utero. // Cuius ortus praedicitur / patri caelesti nuntio, / martyr ad matrem mittitur / nascentis vaticinio.”²³

Ezek után úgy vélem, nem merő feltételezés, hogy a Pomarancio-freskójelenet „forrása” csakis a Collegium Germanicum et Hungaricum hat magyar tagjának egyike lehetett,²⁴ és ezért szinte szó szerinti a megegyezés a magyarországi latin énekek és a freskó latin felirata között. És az sem lehet „véletlen” műve, hogy az első magyar szent király születését megjövendölő jelenet és az azt tartó mellvéd hátsó oldalán Szent László és Szent Imre herceg márványreliefje épp az oltárkorlát hátsó bejáratának bal oldalára került, hiszen már ott volt egy másik magyar síremléke, melyen a humanista epigramma örök mementóul hirdette, hogy „Róma mindannyiunk közös hazája volt és marad”. Lászlai János sírkövének ikonográfiailag pontosan megkomponált helye a Santo Stefano ke-rektemplom közepén van, ott, „ahol körös-körül minden ablakból egyformán őt éri a déli harangszóra a fény”.²⁵

Sárközy Péter

²³ MADAS, *i. m.*, 266–267, 588; AH, XXIII, 271; DANKÓ, *i. m.*, 205–207.

²⁴ BITSKEY, *i. m.*, 35–37. A Collegium Germanicum et Hungaricum 1579–1582 közti magyarországi nővendékei Kondi Benedek, Blasius Barancius, Bereck Dániel, Hármás László, Csehi Mihály, Johannes Smugger voltak.

²⁵ Cs. SZABÓ László, *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1982, 38. Vö. SÁRKÖZY Péter, Cs. Szabó László *Római muzsikája*, Katolikus Szemle, Róma, 1989/4, 1–13.

A *Filius prodigus*ról és egy drámaszerkesztői eljárásról

1. Az ItK egyik korábbi számában rövid tanulmányt publikáltunk a régi magyar drámákban megfigyelhető argumentum- és prológuskezelési technikákról, illetve az alkalmazott eljárások változásairól. Megállapítottuk, hogy a klasszikus latin vígjátékok esetében mindig a prológusok előtt álló argumentumok 16. századi magyar variánsai (természetesen nyugat-európai mintákhoz igazodva) fokozatosan a prológus mögé csúsznak, méghozzá immár színpadra alkalmazott megszövegezésben. Az új helyre került argumentumok olykor egyszerűen beépülnek a prológusba, pontosabban annak végéhez simulnak. Ezen eljárás következtében a prológusok alapvetően két eltérő funkciójú beszédrészre szakadnak. Először is – használjuk ezt a szót – egy cselekménysemleges, másrészt egy ezt követő, ehhez simuló tisztán argumentatív szövegegységre.¹ Ez a helyzet 17. századi drámairodalmunk egyik igen izgalmas s egyúttal igen problematikus darabja, a *Filius prodigus*² című ferences iskoladráma esetében is.

Ismeretes, hogy a drámát Alszeghy Zsolt fedezte fel egy kéziratos kolligátumban, s hogy a mű szövegét – tekintettel arra, hogy a kódex azóta elkallódott – kizárólag az ő editio princepsnek tekinthető publikációjából ismerjük.³ Maga a kézirat a magyar salvatoriánus ferencesek birtokában volt, Karácsonyi János híradása szerint 1924-ben még a rend gyöngyösi levéltárában őrizték.⁴ Alszeghy arról is tudósít, hogy Blahó Vince⁵ ferencrendi áldozópap Kassán 1785-ben klerikusokkal és akadémikusokkal újraköltötte.⁶ Ekkor került sor egy tartalomjegyzék összeállítására is, amit egy külön beillesztett címlapra jegyeztek le. E tartalomjegyzék, mely egyúttal a *Filius prodigus* első interpretációja is, tizenegy tételben határozza meg a kódexben foglalt műveket. Számunkra ezek közül csak kettő fontos, nevezetesen a 7. és a 8.:

„7. Lepidae aliquot Comediae Hungaricae

8. Septem Sacramenta Hungaricis versibus”

Látható, hogy e tartalomjegyzék összeállítója a hetedik tételben *több* mulatságos komédiáról beszél,⁷ s a nyolcadik tételben külön említi meg azt az egyébként szintén színpadi előadásra íródott magyar nyelvű versezetet, mely a hét szentséget megszemélyesítő színészek szavalataiból áll. A tartalomjegyzék tehát három művet jelez, szemben a modern szakirodalommal, mely a két külön tételben jelölt szövegegységet egyetlen drámai

¹ ItK, 1995, 586–594; ItK, 1996, 473.

² RMDE II, 5–42.

³ ALSZEGHY Zsolt, *Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről*, EphK, 1935, 34–64.

⁴ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Bp., 1923–1924, II, 581.

⁵ Blahó Vincéről lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1891–1914, I, 1095.

⁶ ALSZEGHY, *i. m.*, 36.

⁷ Pintér Márta Zsuzsanna a „Lepidae aliquot Comediae Hungaricae” formulát „mulattató magyar nyelvű színjáték”-nak fordítja. Az általa használt egyes szám azonban téves és félrevezető. A latin kifejezés egyébként nem „eredeti címe” a darabnak, hanem az utólag összeállított tartalomjegyzék csupán műfajmegjelölést tartalmazó utalása. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., 1993, 82–83.

alkotásnak tekinti. Mi az alábbiakban egyrészt azt kíséreljük meg valószínűsíteni, hogy a Kardos–Dömötör-féle kritikai kiadásban 36. sorszámúval ellátott opusz tényleg nem egy, hanem – mint azt a 18. századi tartalomjegyzék összeállítója is felismerte – három önálló színpadi produkció, másrészt viszont egy olyan drámaszerkesztői eljárásra szeretnénk felhívni a figyelmet, melyet 17–18. századi drámaíróink – úgy tűnik – előszeretettel alkalmaztak.

2. A különféle felekezetek iskoláinak szabályzata bizonyos ünnepi alkalmakra kötelező jelleggel írta elő iskoladrámák bemutatását. E művek szerzői jobbára az iskola tanárai, akiknek mindennapi teendőik mellett külön feladatként kellett drámaírással foglalkozniuk, akár attól teljesen függetlenül, hogy voltak-e ilyen ambícióik, vagy sem. Márpedig egy előadható darabot megírni, s azt színre vinni valóban komoly erőpróba volt.

A szerző-tanárok ezért néha barátaikat, kollégáikat kérték fel közreműködésre, mint például Bohus György, akinek Bucholtz György sietett többször is segítségére, s gyártott darabjaihoz prologust és több intersceniumot.⁸ Olyan szerkezeti elemeket tehát, melyek egy előadandó dráma tényleges cselekményével nincsenek vagy legalábbis nem feltétlenül vannak összefüggésben. A *Florentina*⁹ Gosztonyi-kódexbeli variánsának ötödik jelenete, Electra monológja szintén beépített panelnek tűnik, minthogy szövege nagy mértékben egyezik a Verhovay Miklós énekeskönyvébe 1671 és 1672 között (tehát a *Florentina* keletkezésének feltételezett idején) bemásolt *Querela puellae* című költemény szövegével. Lengyel Dénes a két verszet hasonlóságait és eltéréseit egy harmadik, közös forrásra vezeti vissza.¹⁰ Mivel az említett monológ viszonylag laza szállal kapcsolódik a dráma cselekményéhez, a darab későbbi variánsaiból ki is maradt. Bizonyos esetekben a szerző saját korábbi drámájából emelt át kész paneleket, melyek az új opusz cselekményétől vagy függetlenek, vagy egy ügyes megoldással azzal könnyen konkordáltathatók. Erre például idézhetjük Szathmári Paksi Sámuel *Elvádolt ártatlanság* című drámáját,¹¹ melybe Szathmári a *Pandorából*¹² kölcsönözte Aesculapius és az előtte megjelenő betegek közjátékszerű dialógusait, szinte alig változtatván a szöveget.

Az ismeretlen szerzőtől származó *Tékozló Fitódi*¹³ elején így beszél Bancsi: „Hip, hop, kutya még az eb is! Bezzeg, hogy ki leszünk ma! Ha csak markunkba nem szakad a

⁸ VARGA Imre, *Bucholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás*, ItK, 1983, 212–224, főként 219–220.

⁹ A dráma modern kiadását lásd RMDE II, 239–348.

¹⁰ FERENCZI Zoltán, *Petrovay Miklós énekeskönyve*, ItK, 1916, 201–219, főként 205–206; LENGYEL Dénes, *Florentina és Verhovay énekeskönyvének Querela puellae-je*, ItK, 1939, 30–31. Az említett monológ Ludányi Mária-féle, intermediumkénti értelmezésével semmiképpen sem értünk egyet. A *Florentina* egyébként három felvonásos dráma volt, amit a darab 1730-as évekből származó kolozsvári kéziratos variánsa egyértelműen igazol. (A kézirat másolata: MTA Mikrofilm-tár, A. 152/II.) Vö. LUDÁNYI Mária, *A XVII. századi udvari színjáték és az iskoladráma kapcsolata = Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989, 111–121, főként 114–115.

¹¹ *Protestáns iskoladrámák*, I–II, kiad. VARGA Imre, Bp., 1989 (RMDE XVIII/1/1–2), 1021–1069.

¹² *Uo.*, 913–1002.

¹³ *Jezsuita iskoladrámák – Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, Bp., 1995 (RMDE XVIII/4/2), 683–725, 685.

farka, avagy fel nem akasztják a' hasunkat, olyan tractirt ütünk, hogy hét órszágra fog szollani. Fáczánt, fogoly madarat, isnefet, szarvast, vad disznót, özet, kolbászt, májost, tüdöst, hurkát, gömböczet, mindent egybe gyüitöttünk." Az ugyancsak a tékozlás képzetének felidézésével indul *Prelukai Márton* című komédia¹⁴ Geczi monológjával *szó szerint* ugyanígy kezdődik. Tudniillik ha egy épp megírandó dráma tartalmi szempontból is szorosabb hasonlóságot mutat egy már eleve kész alkotással, akkor jóval tágabb tere nyílik a szövegekölcsönzésnek, vagyis bizonyos panelek átvételének. Ez az eljárás nyilvánvaló rokonságot mutat a kontaminációval, azzal a módszerrel, amikor a szerző több dráma terjedelmesebb egységeinek összeollózásával szerkeszt új darabot. Így készült például az a szintén ismeretlen szerzőtől származó *Salamon*,¹⁵ mely az Illei János-féle *Salamon király, Lászlónak foglya* és az Andreas Friz-féle *Salamon, Magyarország királya* című jezsuita drámák kontaminációja. A pálos Fejér György által írott *Tisztességre vágyódók*¹⁶ Pállya István *Ravasz és Szerencsés* című vígjátékával mutat szövegszerű egyezéseket. Az elsősorban magyar nyelvű közjátékai miatt híres *Omnia vincit amor*,¹⁷ Borss Dániel latin iskoladrámája, Nicolaus Avancinus *Fides conjugalis*ának mintegy kétharmad részét veszi át szó szerint. A minorita Jantso Ferenc *A dúsgazdag és a szegény Lázár*hoz¹⁸ hat strófát kölcsönöz Fancsali István *A rendetlen szeretet bosszúja* című darabjából. Ágotha Demeter az *Ábrahám áldozatához*¹⁹ szintén Fancsali említett drámáját használja, s annak tíz strófáját emeli át saját művébe. A református Ákáb István *Dido királynénak Aeneasszal esett történetében*²⁰ Szathmári Paksi Sámuel korábban már említett *Elvádolt ártatlanságából* vesz át jó néhány sort szó szerint, bizonyos passzusokat pedig saját témájához igazítva alkalmaz. Beépített panelelem még az ismeretlen szerzőtől származó győri *Eszter*²¹ drámában az a „Nem tudom én tótul” incipitű kuruc vers is, mely több 18. századi forrásból is ismert.

Az idézetekhez hasonló további példák felsorolása helyett hadd hivatkozzunk most magára a *Filius prodigus*ra, mely – ezt Dömötör Tekla fedezte fel – jelentős szövegegyezéseket mutat Szentmártoni Bodó János *Az tékozló fiúnak historiaia* című elbeszélő költeményével.²² Dömötör 1960-ban mindezt még furcsának találta. „Azt kellene hinnünk – mondja –, hogy mindkettőt egy és ugyanaz a szerző írta, azonban ez nem lehetséges.”²³

¹⁴ *Uo.*, 727–762, 729.

¹⁵ *Uo.*, 191–228. A darab forrásaira vonatkozóan lásd a szövegkiadás jegyzeteit.

¹⁶ *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1990 (RMDE XVIII/3), 275–333.

¹⁷ *Uo.*, 141–211.

¹⁸ *Minorita iskoladrámák*, kiad. KILJÁN István, Bp., 1989 (RMDE XVIII/2), 857–901.

¹⁹ *Uo.*, 825–855.

²⁰ *Protestáns iskoladrámák*, 1071–1124.

²¹ *Uo.*, 33–85. A „Nem tudom én tótul” kezdetű verset lásd a 495–522. sorban. Lásd még VARGA Imre, *Hitelesnek bizonyult kuruc vers*, MKsz, 1987, 221–224.

²² RMKT XVII/4 (*Az unitáriusok költészete*), Bp., 1967, 400–421, 661–664. A két szöveg kapcsolatára vonatkozóan lásd RMDE II, 36–42; VARGA Imre, *Adalékok a Tékozló fiú című drámához*, ItK, 1960, 572–574.

²³ RMDE II, 37.

A korábban említett darabok viszont arról győznek meg bennünket, hogy a *Filius prodigus* esetében alkalmazott módszer a különféle iskolák drámaírói gyakorlatában általánosan ismert és használatos volt. Ezen eljárás lényege tehát az, hogy a szerző egy kész műalkotásból hosszabb-rövidebb részleteket *szó szerint* emel át saját, épp megírandó drámájába. E célból idézheti saját magát, és idézhet másokat. Felhasználhat a drámai cselekménnyel szorosan összefüggő paneleket (természetesen ez a kézenfekvőbb és a gyakoribb), de felhasználhat cselekménysemleges szerkezeti egységeket is.

3. Mondandónk szempontjából különösen fontos az a jelenség, amikor egy készülő, új darab szerzője a prolóógus megírása során használ fel más alkotásból származó cselekménysemleges panelelemeket. Erre leginkább akkor van mód, ha az adott prolóógusban nem keverednek az eltérő funkciójú beszédrészek, vagyis ha a prolóógus és a prolóógus előtt álló argumentum helycseréje, majd egymásba olvadása folytán az említett szerkezeti egységek igen élesen különülnek el egymástól. Ilyenkor a szerzőnek lehetősége van arra, hogy egy már meglévő, kész prolóógus első, cselekménysemleges beszédrészét mint beépíthető panelt használja fel, azt csak egy új argumentatív résszel kell ellátnia, azaz befejeznie. Ezen meglehetősen speciális eljárás alkalmazására csak kevés, mindössze két példát találtunk, ezek egyike viszont tökéletesen modellezhető az imént elmondottak alapján.

Ákáb István darabjára (*Dido királynénak Aeneasszal esett története*) korábban már hivatkoztunk. Azt is elmondtuk, hogy Ákáb jó néhány sort *szó szerint* vesz át Szathmári Paksi Sámuel *Elvádolt ártatlanságából*. Így a prolóógus első strófáját, továbbá a következő négy sort is (némi átalakítva), s mindezt Dido és Aeneas szerelméről szóló argumentatív jellegű strófákkal toldja meg:

Asszonyosságok szűzek s szép termetek
Tisztességes hely ez a hova gyűltetek
Mert még illy Királynét tám nem tiszteltetek
Annyival is inkább el nem temettetek.

Dido ösméretes talám a hírében,
Megmondjuk mint ese a Vénus törében;
Hogy viselé magát szerelmi tűzében,
Miként botsátkozott maga fegyverében.

*Éneás vezérrel...*²⁴

Szathmárinál az ominózus két strófához magától értetődő módon egy olyan argumentatív rész csatlakozik, melyben Phaedra története mondatik el:

²⁴ Az első strófát a darab kézirat változatai alapján idéztük, az 1806-ban Pozsonyban megjelent nyomtatott variáns első strófája más szövegezésű. Lásd *Protestáns iskoladrámák*, 1073, 1120–1122.

Urak, Aszszonyságok, Szüzek, Szép termetek,
Tisztességes hely ez, *ahova gyűltetek*²⁵
Mert még illy Királynét tán nem tiszteltetek
Annyival is inkább el nem temettetek.

Phaedra isméretes talám az hirébe
Meg mondjuk, hogy esett szerelem törébe
Hogy viselte magát kinos gyötrelmébe
Hogy akasztotta fel magát kécségében.

Mostoha Fiába...

Látható, hogy az első strófa nem cselekménysemleges tartalmú, ugyanis kiderül belőle, hogy az előadandó dráma egy királynőről s annak haláláról fog szólni. Minthogy azonban Dido ugyanúgy királynő, mint Phaedra, s ugyanúgy a szerelem áldozatává válik, Ákáb számára ez a speciális tematika még bizonyos mértékig „semlegesnek” minősült. Ezért alkalmazhatta könnyűszerrel a *Phaedra* első négy sorát saját darabjához, sőt még a második strófát is átvette, alig változtatván a megfogalmazáson (Phaedra nevét természetesen lecsérélte). A harmadik strófától kezdve azonban a két prologus szövege teljességgel különböző, minthogy az argumentatív részek más-más történetet beszélnek el.

A fentebb ismertetett modellel teljes mértékben egybevá a jezsuita Lestyán Mózes egyik darabjának, az *Egyiptomi Józsefnek* a prologusa.²⁶ „Szép köszönettel fejenként üdvözlek, hogy tréfás játéunkra meg jelentetek méltó személytekben. Vallyon ki sandal *etc. ut supra in Prologo Salomonis. usque ad verba: Nemét.* Mi dolog ez? Sommáját előterjesztem játéunknak. ...”

Lestyán ezt követően harminc, tisztán argumentatív prózai sorban meséli el drámája tartalmát. A megelőző, nyilvánvalóan cselekménysemleges prologusrészt viszont le sem jegyezte. Az olvasót vagy a lehetséges rendezőt egyszerűen *Salomon* című darabjához utalta, mely azóta elkallódott. Azt azonban biztosan tudjuk róla – az idézett szövegrészből következtetve –, hogy prologusa egy tisztán cselekménysemleges, és ezt követően egy tisztán argumentatív részből állt. Tudjuk továbbá, hogy a cselekménysemleges prologusrész egyik legelső mondata a „Vallyon ki sandal” szavakkal kezdődött, s a „nemét” szóval ért véget. Arra vonatkozóan, hogy e két végpont közé milyen hosszú szöveget kell elképzelnünk, csak találgatni lehet. A rövidítés ténye mindenesetre inkább azt valószínűsíti, hogy a hiányzó rész feltehetőleg hosszabb lehetett.

Lestyán prologusszerkesztői eljárása kapcsán szót kell még ejtenünk az „átvezető formulákról” is. Tudniillik a prologus mögé becsúsztott argumentum prologusba való beépítését igen egyszerűen oldották meg a magyarországi szerzők, nevezetesen egy rövid

²⁵ Az „ahova gyűltetek” formula a darab Tóthfalusi József-féle másolatában fordul csak elő, más változatok az „a hova jöjjetek”, „a hova jöttetek” formulákat tartalmazzák. Lásd *uo.*, 1023, 1067–1069.

²⁶ *Jezsuita iskoladrámák – Ismert szerzők*, kiad. ALSZÉGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., 1992 (RMDE XVIII/4/1), 965–990, 967.

formula alkalmazásával, amely körülbelül így hangzik: *Most pedig elmondom, miről fog szólni a dráma* („Sommáját előterjesztem játéknak”). A tisztán cselekménysemleges és tisztán argumentatív beszédrészekből felépülő prologusokban gyakran találkozunk ehhez hasonló megfogalmazással: „Én is viszont a portékámat ki rakom”,²⁷ „Hogy előre már egy kis gombolyágban eleitekbe gördítsem egész Játéknkat”,²⁸ „Azért játéknak tárdgyát ami nézi”,²⁹ „Már a játék mivoltát értsétek röviden”,³⁰ „Meg mondom értelmét a mi játéknak”.³¹

Az idézett átvzető formulák – mint mondtuk – hosszabb-rövidebb bevezető prologus-részekhez kapcsolnak argumentatív szövegrészeket. Azon prologusok, melyekből válogattuk őket, mégsem ezekkel az argumentatív szövegegységekkel végződnek. Tudniillik azok nem a prologus legvégén, csak végén találhatóak, s utánuk még néhány sornyi cselekménysemleges prologusrész is olvasható, amolyan befejezés gyanánt.

4. A *Filius prodigus* Alszeghy által közölt szövegének szerkezete, melyben a prologus eltérő funkciójú elemeit külön is jelöljük, a következő:

Prologus 1. egysége = Cselekménysemleges rész (1–94). Lepidus Lysander és Prologus dialógusa, argumentatív elemeket egyáltalán nem tartalmaz. Az utolsó két és fél sorban Prologus utal az oltáriszentség fontosságára, s arra, hogy ezt a komédiából lehet majd megtanulni (92–94).

Prologus 2. egysége = 1. argumentatív rész (95–102). Átvzető formulája: „Arrul leszzen azért most a Comedia” (95). Egy Dávid királyról és a frigyládáról szóló drámát ígér, melynek végén Dávid a frigyládát „maga házához” viszi. A szövegegység szerint ez a történet az oltáriszentséget „példázza”.

Prologus 3. egysége = Cselekménysemleges rész befejezése (103–112). Prologus szerint Lepidus Lysandernek az imént kifejtett példázatot kell megtanulnia.

Prologus 4. egysége = Egy későbbi (a 3.) argumentatív rész első sora: „Azert keresztylenek ez Comediaban” (113).

Prologus 5. egysége = 2. argumentatív rész (114–125). Átvzető formulája: „Arrul leszzen most jten azért a Comedia” (114). Egy a tékozló fiúról szóló drámát ígér, mely az oltáriszentséget „példázza”.

Drámatöredék Dávid királyról és a frigyládáról.

Prologus 6. egysége = 3. argumentatív rész (194–205). Átvzető formulája: „Azert keresztienek ez Comediaban” (194). Egy a tékozló fiúról szóló drámát ígér, s az oltáriszentségre hivatkozik.

Dráma a tékozló fiúról, közjátékokkal.

²⁷ RÁJNIS József, *Az ikrek = Pálos iskoladrámák*, 515–565, 518.

²⁸ KRESZNERICS Ferenc, *Játék = Uo.*, 389–455, 391.

²⁹ JANTSO Ferenc, *Szent Paulinus, a fogolyszabadító = Minorita iskoladrámák*, 903–953, 907.

³⁰ *A sinai hős = Jezsuita iskoladrámák – Ismeretlen szerzők*, 885–925, 887. A darab második prologusában az átvzető formula így hangzik: „Sommába vettem / A játék voltát; Imc ez lesz”.

³¹ Nagy Sándor és Diogenész = *Protestáns iskoladrámák*, 453–480, 455.

Applicatio.

Színpadai deklamáció a hét szentségről.

Minthogy a Dávid király, valamint a tékozló fiú történetét bekonferáló argumentatív részek egyaránt emlegetik az oltáriszentség példázatát, melyre a prolókus első, még cselekménysemleges szövegegyesége is hivatkozik, ezen szövegegyesség egyaránt tartozhat (s tartozik) a Dávid királyról, valamint a tékozló fiúról szóló drámához is. Alszeghy, majd nyomában Dömötör Tekla és a modern szakírók feltehetőleg ezért – s bizonyos mértékig logikusan – tekintették a 18. századi tartalomjegyzék hetedik tételében több drámának aposztrófált szöveget egyetlen alkotásnak.

Alszeghy a darab interpretációja során tulajdonképpen tévedésről beszél.³² Úgy vélte, hogy a másoló csak a tékozló fiú históriáját akarta lejegyezni, melyet azonban a Dávidról szóló darabbal egy előadás keretében, „szerves egymásutánban” vittek színre. A másoló – így Alszeghy – előbb leírta a prologust, majd véletlenül Dávid történetével folytatta. Aztán a hibát észrevette, és azonnal hozzáfogott a tékozló fiúról szóló opusz másolásához. Mindez azonban nem magyarázza meg kellőképpen azt a tényt, hogy a prolókus 3. argumentatív része, mely ismételtén, másodjára is a tékozló fiú történetét ígéri be, a Dávid-történet, az ún. „frigyszekrény-jelenet” után olvasható.

Hogy egyazon előadás keretében két drámát is bemutatnak, hogy közös prologust ír-
nak hozzájuk, mely a szövegegyesség legelején áll, s benne két különálló argumentatív rész konferálja be az egymás után bemutatandó két külön darabot, arra a protestáns iskolai színjátás gyakorlatából ismerünk példát. Sőt a hivatkozott mű (a marosvásárhelyi református kollégiumban előadott *Komédia és tragédia*³³) valójában két prologussal van felszerelve. Ezek egyike a szövegegyesség legelején olvasható, a második viszont a másodikul bemutatott *Tragédia* előtt. Ennek már címe is jelzi (*Előljáró beszéd a Tragédiára*), hogy a benne található argumentatív strófák kizárólag a második darab tartalmát fogják bekonferálni. A helyzet tehát látszólag ugyanaz, mint a *Filius prodigus* esetében. De csak látszólag. Ugyanis már az első prolókus 5. strófája is utal mindkét műre:

Tsak azért mi magunk tartván határunkban,
Eléb királyt tészünk, mint volt szokásunkban.
Az után Trojára fordulván dolgunkban,
Síratyuk vég sorsát annak játékunkban.

Ezt követően a prolókus argumentatív szövegrésze hat strófán keresztül taglalja az először bemutatandó darab tartalmát (igen részletesen leírva azt), s anélkül, hogy a *Tragédiáról* egyetlen szót is ejtene, amire viszont a 12. strófában – egyetlen mondat erejéig – mégiscsak sor kerül. Ez a mondat a *Tragédia* előtt álló második prolókus argumentatív részéhez utalja az olvasót:

³² ALSZEGHY, *i. m.*, 37–38.

³³ *Protestáns iskoladramák*, 579–646.

Troja vég romlását mi pedig illeti,
Azt minden summáson akkor meg értheti.

A második prolóógus első strófájában szintén utalás történik a korábban jelzett argumentatív szövegegységre:

Hogy Troja fatumát lehessen érteni,
A szerint, mint azt mi fogjuk beszélleni,
Kel nekünk summáját előbb beszélleni,
A mely rövideden tsak ide fog menni.

A két prolóógus különállása tehát megkomponált különállás, a drámakompozíció egészében a kifejtés logikája következetes és hibátlan. Az első prolóógus gyakorlatilag már jelzi a később olvasható másodikikat, melyet a lejegyzés során külön is feliratozott a másoló. Sőt az első *Előljáró beszéd* hangsúlyozza, hogy az előadás során egymás után két darabot fognak bemutatni („Eléb királyt tészünk... Az után Trojára fordulván”). Nos, ez az a pont, ahol a *Filius prodigus* lényegesen különbözik a *Komédia és tragédia* című alkotástól. Sem a darab cselekménysemleges prolóógusrésze, sem az átvezető formulák, sem az argumentatív szövegrészek nem utalnak arra, hogy az előadás során két történetet egymás után fognak látni a nézők. A prolóógus eltérő funkciójú szövegegységeinek kapcsolása, egymáshoz illesztése sem látszik logikusnak. A prolóógus 3. argumentatív eleme ráadásul így követi a frigyszekrény-jelenetet:

Dauid Rex:

Sok estendeye mar hogy a frigy ladaja
A Philistaeusoknal uan Sidosag napia
Minden harczaiban ö batoritoya
Ellenseghi ellen meg oltalmazoia.

Prologi:³⁴

*Azert keresztienek ez Comediaban
Az oltari szentseg adatik peldaban...*

Az „azert” kötőszó egyértelműen arra utal, hogy a következő argumentatív szövegegység valaminek a folytatása. Ebben a formájában akkor sem illeszkedne logikusan a szövegbe (még grammatikai szempontból sem), ha a másoló befejezi, végig leírja a Dávidról szóló történetrészt. (A *Komédia és tragédia* esetében is két felirattal és egy minden szempontból értelmes, logikus bevezetéssel indul a második prolóógus.) Valóban másolási hibáról van tehát szó, ám Alszeghy magyarázata elégtelen a jelenség értelmezésére.

³⁴ Dömötör publikációjában itt a „prologus” kifejezést alkalmazza, holott Alszeghynél a „prologi” formula olvasható.

Dömötör Tekla igen egyszerű megoldást javasolt a probléma megoldására. Szerinte ugyanis a szöveg rekonstrukcióra szorul, ami nyilván vagy az eredeti kézirat, vagy az ismeretlen másoló hibájának lenne a következménye. Dömötör a 3. argumentatív szöveg-részt egyszerűen visszaapplikálja a prológosba, nevezetesen a prológos 2. argumentatív részébe, mely szintén a tékozló fiú históriáját előlegzi. Dömötör rekonstrukciója szerint a szöveg eredetileg a következő lehetett:³⁵

**Azert keresztienek ez Comediaban
Az oltari szentseg adatik peldaban
A testi eledel jelenti arnyekben
A lelki eledelt a szentelt ostiaban.**

Arrul leszen most jten azert a Comedia
Mikent tekozlo fiu el tauozo uala
Ven attyat meg utaluan ment meszi Orszagra
Es minden sok jouait eo el tekozlotta.

Az utan nagy szüksegeben eo kenszeriték
Attyahoz uisza terni, s uisza fogatáték.
Es ismet ruhaiban szepen öltöztetétk,
Vendegseg szerezen asztalhoz ültetétk.

**A mint a jo Attya a tekozlo fiat
Magahoz fogada nem nezuen gonosságot
Ugy a bunost embert ha el hagyja gonossagat.
Isten hozza fogagia el feletuen hamissagat.**

**Az utan megh agya szentseges malasztiat
Az oltari szentsegeben lelki gazdagsagat.
Hozzaia mutattya kedues akarattiat
Mindenekben uarya elete jobitasát.**

Ez pedig a uendegseg niluan aszt peldazza
Mi kepen Christus a bünöst magahoz fogagia
Sz Testeuel uereuel uendegli es tartia
Az oltari szentsegeben nekünk is azt hadta.

³⁵ Dömötör a rekonstrukcióra vonatkozó elképzeléseit a kritikai kiadás szövegkritikai jegyzetei közt adja, mindenféle megokolás nélkül (RMDE II, 39). Dolgozatunkban félkövér betűvel szedtük a visszaapplikált strófákat, normál betűtípussal a 2. argumentatív rész szövegét, melybe Dömötör a leszakadt részletet (3. argumentatív rész) beillesztette.

Minthogy a Dömötör által rekonstruált szövegben feltűnő értelmi hibák nincsenek, a szakirodalomban a dologról – tudunkkal – nem is esett többé szó. Dömötör elképzelését látszott alátámasztani az a tény is, hogy a prologus 4. egysége, a 113. sor („Azert keresztienek ez Comediaban”) egyrészt azonos a 3. argumentatív rész kezdősorával, másrészt pedig megelőzi a 2. argumentatív részt. Ennek ellenére a rekonstrukció módja mégis igen problematikus. Nem valószínű ugyanis, hogy egy hat strófából álló szövegrész 1., 4. és 5. strófája valamiféle másolási hiba folytán egyszerre esik ki (a 2. és 3. strófa nélkül), de azért közben együtt is maradnak. Az idézett strófák bizonyos utalásai inkább egy másfajta rekonstrukciót valószínűsíteneek:

Arrul leszen most jten azert a Comedia
Mikent tekozlo fiu el tauozo uala
Ven attyat meg utaluan ment meszi Orszagra
Es minden sok jouait eo el tekozlotta.

Az utan nagy szüksegeben eo kenszeriték
Attyahoz uisza termi, s uisza fogataték.
Es ismet ruhaiban szepen öltöztetétk,
Vendegseg szerezuen asztalhoz ültetétk.

Ez pedig a *uendegseg* niluan aszt peldazza
Mi kepen Christus a bünöst magahoz fogagia
Sz Testeuel uereuel uendegli es tartia
Az *oltari szentsegeben* nekünk is azt hadta.

Azert keresztienek ez Comediaban
Az *oltari szentseg* adatik peldaban
A testi eledel jelenti arnyekben
A lelki eledelt a szentelt ostiaban.

A mint a jo Attya a tekozlo fiat
Magahoz fogada nem nezuen gonosságot
Ugy a bunost embert ha el hagyta gonosságot.
Isten hozza fogagia el feletuen hamisságot.

Az utan megh agya szentseges malasztiat
Az *oltari szentsegeben* lelki gazdagságot.
Hozzaia mutattya kedues akarattiat
Mindenekben uarya elete jobbitását.

Látható, hogy az általunk készített rekonstrukcióban a 2. és a 3. strófát a vendégségre történő utalások kötik össze, mely utalások Dömötörnél a 3. és a 6. strófában voltak

megtalálhatók, vagyis túlságosan messze egymástól. Az oltáriszentséget emlegető s rekonstrukciónk 3. strófájában lévő kitétel pedig a 4. strófa hasonló fordulatával konkordál, míg Dömötörnél közéjük ez esetben is további négy strófa ékelődik be. Már pusztán ezen apró utalások, megfelelések kiugratása alapján is úgy véljük, hogy a Dömötör-féle rekonstrukció feltétlenül helyesbítésre szorul, s hogy a versszakok általunk felvázolt sorrendje közelíti meg jobban a szerző szándékát. Ráadásul így az utolsó három strófa leszakadása s leválás utáni együttmaradása is tökéletesen érthető, megmagyarázható hibának minősül. Ez a hiba akár a ferences másoló által használt legelső kézirat lapjainak keveredéséből is adódhatott.³⁶ Az, hogy a prolóógus lejegyzése után a másoló „tévedésből” kezdett volna hozzá a Dávidról szóló darab lejegyzéséhez, önmagában nem magyarázza meg, hogy a frigszekrény-jelenet mögött egy argumentatív szövegegység olvasható, sőt minden jel arra vall, hogy a drámaegyüttes „közös” prolóógusa eredetileg a kompozíció legelején állt.

5. Az 1. argumentatív rész tipikus átvezető formulával induló első strófája a következőképp hangzik:

Arrul leszen azert most a Comedia
Mikent Daud kirali szep Processional
Az Isten ladajat uitte Nagy pompauai:
Az maga hazahoz dorombal trombitauai.

Teljesen világos, hogy a legelső sor, vagyis az átvezető formula nem szervesen illeszkedik a többi három sorhoz, tekintettel arra, hogy nem rímel azokkal. (A darabban a négysoros strófák végig a a a a rímelésűek.)

A prolóógus Alszeghy által publikált szövegében összesen négy átvezető formula volt olvasható. Sorrendben ezek a következők:

1. „Arrul leszen azert most a Comedia” (95.)
2. „Azert kerestyenek ez Comediaban.” (113.)
3. „Arrul leszen most jten azert a Comedia”. (114.)
4. „Azert keresztienek ez Comediaban”. (194.)

A 2. és a 4. formula teljesen azonos. Valójában nem is valamely argumentatív szövegegység legelején álló bevezető mondatról van szó, tényleges helyét is megtaláltuk már. Ez a sor köti a leszakadt, eredetileg harmadiknak aposztrofált argumentatív szövegrészt a megelőző s szintén argumentatív értelmű strófákhoz (2. argumentatív rész). Szembetűnő ugyanakkor, hogy az 1. és a 3. bevezető formula is csaknem azonosnak látszik, s ha tekintetbe vesszük, hogy az „Arrul leszen most jten azert a Comedia” sor biztosan hibás,

³⁶ Alszeghy publikációja nyomán, melyben a közölt szöveg oldalak szerinti beosztását is megtaláljuk, összeállítottuk az elveszett kódex „xeroxmásolatát”. Ennek alapján gyakorlatilag kizárható annak a lehetősége, hogy az 1785-ös újrakötés során keveredtek össze a kézirat lapjai.

lévén 14 szótagos³⁷ (tehát az „jten” szó ki is hagyható belőle), akkor tulajdonképpen azonosnak is kell őket tekintenünk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az 1. argumentatív rész bevezető formulája, mely nyilvánvalóan nem szerves tartozéka ezen argumentatív résznek, eredetileg a 2. argumentatív rész bevezetésére szolgált. A *Filius prodigus* ily módon rekonstruált prólógusa tehát eredetileg a következő lehetett:

Prologus:

...

Hee meny ily tudatlan az apad hazaban
Tanuld meg ez dolgot Ez Comediaban
Az oltari Szentseg jelen uan ostyaban
Ez által juthatni be a menyországban.

Arrul leszen azert most a Comedia
Mikent tekozlo fiu el tauozo uala
Ven attyat meg utaluan ment meszi Orszagra
Es minden sok jouait eo el tekozlotta.

Az utan nagy szüksegeben eo kenszeriték
Attyahoz uisza terni, s uisza fogatáték.
Es ismet ruhaiban szepen öltöztetéék,
Vendegseg szerezuen asztalhoz ültetéék.

Ez pedig a uendegseg niluan aszt peldazza
Mi kepen Christus a bünöst magához fogagia
Sz Testeuel uereuel uendegli es tartia
Az oltari szentsegeben nekünk is azt hadta.

Azert keresztienek ez Comediaban
Az oltari szentseg adatik peldaban
A testi eledel jelenti arnyekben
A lelki eledelt a szentelt ostiaban.

A mint a jo Attya a tekozlo fiat
Magához fogada nem nezuen gonosságát
Ugy a bunost embert ha el hagyta gonosságát.
Isten hozza fogagia el feletuen hamissagát.

³⁷ Dolgozatunkban a szöveg metrikai problémáinak vizsgálatát nem tudjuk fölállalni. Tény, hogy a drámaegyüttes egyes strófái 12, illetve 13 szótagos sorokból állnak, ezek olykor keverednek is egymással. A 14 (vagy több) szótagos sorok azonban metrikailag mindenképpen sérültnék tekintendők.

**Az utan megh agya szentseges malasztiat
Az oltari szentsegeben lelki gazdagsagat.
Hozzaia mutattya kedues akarattiat
Mindenekben uarya elete jobitasát.**

Igy tanuld megh immar es ued be agyadban
Mi leszen rend szerent ez Comediaban.
Ne sies anyira a menyegzos hazban
Hanem it maraduan legy szep halgatasban.

Mond azert utannam tanuld megh ez szót is
Comodia ... comogia a

Takarogy el inset latom semmit nem tuds
Ha az palcza ala kaplak tudom hogy fucz
Lam ugyan bolond uagy mert megh szolni sem tuds
Czak a sok uendegseg utan nyargals es fucz.

A most leírt prolóógus tehát eredetileg Lepidus Lysander és Prologus cselekménysemleges párbeszédével kezdődött (rekonstrukciónkban ennek csak utolsó strófáját tüntettük fel), majd az „Arrul leszen azert most a Comedia” átvezető formula utáni argumentatív résszel folytatódott. Ezt követően két és fél strófa erejéig újra a cselekménysemleges prolóógusrész befejező része hangzott el a színpadon. Hogy az argumentatív rész cselekménysemleges szövegrészek közé ily módon van beágyazva, arra fentebb bőven idéztünk példát a különböző felekezetek színjátszói gyakorlatából. Prolóógusunk tehát minden szempontból szabályos, és a konvenciókkal teljes mértékben egyező. Az argumentatív rész tartalmából következtetve az utolsó sor után kezdődhetett a tékozló fiú történetét taglaló dráma, mely – közzjátékaival együtt – egészében olvasható ma is.

A ránk maradt drámaegyüttes szövegében ugyanakkor „benne van” egy – az előbbinél kétségkívül sutábbnak, aránytalanabbnak tűnő – másik prolóógus is:

Hee meny ily tudatlan az apad hazaban
Tanuld meg ez dolgot Ez Comediaban
Az oltari Szentseg jelen uan ostyaban
Ez altal juthatni be a menyorszagban.

Arrul leszen azert most a Comedia
Mikent Daud kirali szep Processioual
Az Isten ladajat uitte Nagy pompaual:
Az maga hazahoz dorombal trombitaual.

**Ez pedig példazza az Oltari szentseget.
A Christus Jesusnak sz testet es uérét
Annak miltosagat, s hasznát s nagy ereyét
Molto böcsületét es titkos melységét.**

Igy tanuld megh immar es ued be agyadban
Mi leszen rend szerent ez Comediaban.
Ne sies anyira a menyegzos hazban
Hanem it maraduan legy szep halgatasban.

Mond azert utannam tanuld megh ez szót is
Comodia ... comogia a

Takarogy el inet latom semmit nem tuds
Ha az palcza ala kaplak tudom hogy fucz
Lam ugyan bolond uagy mert megh szolni sem tuds
Czak a sok uendegseg utan nyargals es fucz.

Az így rekonstruált második prológos szerkezete ugyanolyan, mint az előbbié. Utána – megint csak az argumentatív rész tartalmából adódóan – egy olyan drámát adtak elő, mely Dávid és a frigyláda történetét vitte színre. A kézirat ennek csak töredékét őrizte meg, feltehetően a legelejét. Megjegyzendő, hogy ezen második darab bizonyos részletei prózai megfogalmazásban olvashatók. Például a 175–179. sorok, melyek két (12 szótagos sorokból felépülő) szabályos rímelésű versszak között található. A mondott prózai szövegrész végén még egy „szakirodalmi” hivatkozást is találunk („Reg. 4. etc.”), mely a Királyok első könyvének negyedik részéhez utalja az olvasót. A hivatkozás helyes, hiszen a szerző által megverselni kívánt esemény Sámuel első könyvének (a *Septuaginta* és a *Vulgata* tagolása szerint a Királyok első könyvének) negyedik részében mondatik el. Ugyanílyen prózai megfogalmazásban kerültek lejegyzésre a *Dávid* 184–188. sorai is, tehát a második darab ránk maradt szövege nincs is teljes egészében kidolgozva, vagyis abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy szerzője egyáltalán megírta-e a hiányzó folytatást. Ez a megfontolás mindenképpen az ellen szól, hogy a két darabot egy előadás keretében, egyszerre mutatták volna be.

6. Dömötör Tekla a népies színjátszó hagyományokról írott, 1953-as tanulmányában egy mondatot szentelt e problémának. Úgy vélte, hogy „a másoló valószínűleg két különálló darabot hibásan illesztett össze”.³⁸ A hiba mibenlétére nem tért ki. 1954-ben arról beszélt, hogy „már a késő középkori misztériumokban szokás volt a darab cselekményét az Ótestamentumból vett szimbolikus párhuzamokkal kísérni, mintegy illusztrálni, s ezek

³⁸ DÖMÖTÖR Tekla, *Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladráma = Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952–53-as évről*, Bp., 1953, 194–218, 199.

az úgynevezett praefiguratíók a későbbi iskoladrámában is divatosak maradtak. Darabunk – mondja – kettős bibliai párhuzamot is alkalmaz: mert egyrészt az oltáriszentséget a zsidók frigszekerényéhez hasonlítja, másrészt pedig a tékozló fiú példáján mutatja be”.³⁹ 1960-ban a Régi Magyar Drámai Emlékek kiadásához mellékelt bevezető tanulmányában ugyanígy foglalt állást.⁴⁰ Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a *Filius prodigus* és a *Dávidot* egyszerre mutatták be, a két szöveget – Dömötör megítélése szerint – ennél jóval szorosabb szál is összeköti: maga a kompozíció, melyben a szerző a témát (gyakorlatilag egyetlen közös prolóógus után) két szimbolikus történet alkalmazásával fejtette ki. A másolási hibára történő utalás így nyilván a leszakadt argumentatív részre, illetve a *Dávid* töredékes voltára vonatkozik. Hasonlóképpen interpretálja a szövegegyüttest Pintér Márta Zsuzsanna is: „A darab cselekménye két szálon fut: az egyik szál a frigyláda története az Ószövetségből, a másik szál a tékozló fiú megtérése.”⁴¹ A két darab a modern, népszerűsítő kiadásban is ezen elmélet jegyében, egyetlen alkotásként jelent meg, bár az a bizonyos leszakadt prolóógusrész (Dömötör ide vonatkozó instrukcióitól függetlenül) ismét a frigszekerény-jelenet után olvasható.⁴²

Megítélésünk szerint a két darabot nem mutathatták be egyetlen előadás alkalmával. Erre utalnak – mint már mondtuk – a *Dávid* prózai, tehát még kidolgozatlan passzusai, de ezt látszik valószínűsíteni a prolóógus végső soron egyetlen átvezető formulája is. Az imént megállapítottuk, hogy a szövegben olvasható négy formula közül kettő teljesen azonos, s hogy valójában nem is cselekménysemleges és argumentatív részek kötésére szolgált, hanem csak a *Filius prodigus* tartalmát beígérő versszakok egyik közbülső sora. A maradék két átvezető formulát szintén azonosnak állítottuk, bár egyikük hibás lejegyzésben maradt ránk. Mármost egyetlen átvezető formulához („Arrul leszen azert most a Comedia”) csak egyetlen argumentatív rész tartozhat. Pontosabban, ha a panelekből építkező drámaszerkesztői eljárások fentebb bemutatott példáira gondolunk, akkor akár kettő, sőt elvben több is, de mindenképpen különálló művek önálló előadásai keretében. Vagyis a prolóógus cselekménysemleges része előadható mind a *Filius prodigus*, mind a *Dávid* argumentatív részeivel együtt, de mindkettő előtt értelemszerűen elő is adandó, tehát kétszer adandó elő, ami egy előadásban semmiképp sem képzelhető el.

Ha egy előadás keretében két (vagy több) önálló, egymástól független cselekményrész mutatnak be, akkor az alkalmazott átvezető formulák – megint csak értelemszerűen – erre rendszeresen hivatkoznak. „*Eléb* királyt tészünk, mint volt szokásunkban. *Az után* Trojára fordulván dolgunkban...” – mondja a *Komédia és tragédia* prolóógusa. A *Nagy Sándor és Diogenész* című darabban pedig a következőket olvassuk:

³⁹ DÖMÖTÖR Tekla, *Bevezetés = Régi magyar vígjátékok*, Bp., 1954, 7–64, 33.

⁴⁰ RMDE I, 228; II, 38.

⁴¹ PINTÉR, *i. m.*, 83.

⁴² *Magyar drámairók 16–18. század*, Bp., 1981 (Magyar Remekírők), 253–290.

Meg mondom értelmét a mi játékunknak.

...

Azértan égy részét e Caniculának
Tettük ki Tárdgyául a mulattságunknak.

Nagy Sándor mütattya *majd* meg vitézségét,
A Darius ellen való győzedelmét,
A Tanító adgya ki foga fejerét,
Diogenes pedig trefas böltssességét.

Ide járul osztán mindgyárt azon nyomba
A Nemethel való paraszt ember dolga...⁴³

A további példák felsorakoztatásától most is eltekintenénk, kizárólag az iskoladramák prologusainak azon kitételeire szeretnénk még utalni, melyek igen gyakran emlegetik a fődarab cselekményével szorosan nem összefüggő közjátékokat. Körülbelül úgy, ahogy a *Nagy Sándor és Diogenész* esetében láttuk. Az eljárás lényege tehát a speciális tartalmú átvezető formulákban rejlik. Efféle utalás pedig a 18. századi tartalomjegyzék összeállítója által „aliquot Comediae Hungaricae”-nek titulált darabok közös prologusában nem található.

A szöveg egyetlen átvezető formulája (egy alkalommal ugyan hibásan) kétszer fordul elő a prologusban. Egyrészt a *Filius prodigus* argumentatív részének (rímelése miatt) szerves tartozékkaként, másrészt a *Dávid* argumentatív részének (rímelése miatt) cseppet sem szerves tartozékkaként. Ez utóbbi esetben az argumentatív rész első strofájának utolsó három sora semmiképpen sem keletkezhetett egyszerre az első sorral, magával a formulával együtt. Még másolási hibára sem igen gondolhatunk, ami (elvben) előadódhatott volna úgy is, hogy a bevezető formula utáni három sort a másoló tévedésből nem jegyezte le, s helyettük a következő strofa utolsó három sora lenne olvasható. Ez a lehetőség azonban kizárható, minthogy az átvezető formulához szervesen kötődő folytatás szövegét ismerjük:

Arrul leszen azert most a Comedia
Mikent tekozlo fiu el tauozo uala...

A második sor tehát eleve nem illik a Dávid történetét bekonferáló argumentatív részbe. Ha tekintetbe vesszük a *Dávid* befejezetlen, nem végleges formára hozott jellegét, akkor mindez nem különösebben meglepő. A bevezető formula kétszeri használata arra utal, hogy a *Dávid* szerzője (vagy átdolgozója) ugyanúgy használni kívánta a prologus cse-

⁴³ *Protestáns iskoladramák*, 455–456.

lekménysemleges részét, mint a *Filius prodigus* szerzője, de ezt az általa gyártott darab (nem végleges) szövegében pusztán csak jelezte. Ugyanúgy, mint Lestyán Mózes az *Egyiptomi József* prologusában.

A szerzőséget és a két darab keletkezési sorrendjét illetően tág tere nyílik a találgatásnak. Azt azonban mindenképpen fontolóra kell vennünk, hogy a *Dávid* argumentatív részében az első strófa azonos rímelésű utolsó három sora – nagy valószínűséggel – feltételez egy azokat megelőző, megfelelő rímelésű első sort is. Mindazonáltal e téren semmi biztosat nem tudunk állítani. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a két darab szerzője azonos személy volt, de ugyanígy elképzelhető ennek ellenkezője is. Hasonlóképpen eldönthetetlennek véljük, hogy a *Dávid* vázlata vagy a *Filius prodigus* keletkezett-e előbb.

A *Filius prodigus* és a *Dávid* keletkezése kapcsán megfigyelt drámaszerkesztői eljárás egyébként a 17. századi ferences iskolai színjátszás viszonylag fejlett állapotát tükrözi. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a ferencesek drámái esztétikai szempontból is jelentős értéket képviseltek, de mindenképpen valamiféle műhelymunkára utal, amit önmagában is igen jelentős, érdekes jelenségnek tartunk.

7. Végezetül kell még néhány szót ejtenünk a 18. századi tartalomjegyzék összeállítója által külön tételben feltüntetett „Septem Sacramenta Hungaricis versibus” megjelölésű verszettről. Alszeghy „meggyőződésére” hivatkozva vallja a színpadi produkciót a *Filius prodigus* tartozékának, s az egyetlen érv, amit felhoz állítása igazolására, a verszet legvégén színre lépő Ecclesia szavalatának nyolcadik versszak. Az Ecclesia itt, miután a megelőző versszakokban egyenként szólt a szentségekről (természetesen mind a hétről), külön magáról az oltáriszentségről beszél:

En azért ezeket böczülöm tistelem

...

Ezek közöt pedig az oltari szentseget

Mely erdemel minden tista szeretetet.

Tülem is mai nap orok tisteletet

Es örökké ueszen minden boczuletet.⁴⁴

Az idézett versszak tehát azt valószínűsíti, hogy a szentségeket dicsőítő verses deklamációt szintén úrnapi ünnepek alkalmával adták elő, mint a *Filius prodigust* és a *Dávidot*, s hogy a három darabot megőrző kódexbe kizárólag úrnapijával összefüggő produkciókat másoltak be. Ennél többet azonban nem. A deklamációban elsőként színre lépő oltáriszentség egyébként maga is hivatkozik (még hozzá kétszer) egy bibliai szimbólumra, a frígládára. A tékozló fiúról viszont nem beszél, ami teljességgel érthetetlen akkor, ha a három szöveget egyetlen drámakompozíciónak tekintjük. Ha tehát valamivel

⁴⁴ 1156., 1160–1164. sorok.

együtt adták elő a szentségekről szóló versezetet, akkor az a (befejezetlennek tűnő) *Dávid* lehetett. Az azonban, hogy az argumentatív szövegrészekkel igen gondosan felszerelt prológusban a verses deklamációról nem esik szó, gyakorlatilag ennek lehetőségét is minimálisra csökkenti.

8. A drámai alkotások fentebb bemutatott lejegyzési technikája mai szemmel nézve igencsak furcsának hat. Mi a „szimultán lejegyzés” terminust kreáltuk megnevezésére. Ezen azt az eljárást értjük, amikor közös részleteket – jelen esetben közös prológusrészleteket – tartalmazó drámákat oly módon írnak le, hogy a közös szövegrészeket csak egyszer rögzítik. A különálló drámai alkotások szövege így sajátos módon keveredik, egybeolvad, szinte egynek tűnik. Meggyőződésünk szerint ez a helyzet az elemzett drámaegyüttes esetében is. A három önálló alkotás közül kettő közös prológusrészekkel rendelkezik, ezért azokat ilyen szimultán lejegyzésben írták le, s a szöveg modern értelmezői – szemben egy ismeretlen 18. századi „interpretátorral” – ezért beszéltek egyetlen alkotásról, melynek szerzője – szerintük – „kettős szimbolikát” alkalmazott. Úgy véljük, hogy a szerző egyáltalán nem alkalmazott kettős szimbolikát; hogy nem drámáról, hanem három drámáról kell beszélnünk, s a *Filius prodigus* cím ezek közül csak az egyik címe lehet.

Latzkovits Miklós

SZABÓ G. ZOLTÁN

KÖLCSEY HYMNUSÁRÓL*

1. Az alcím és a történelmi aktualitás problémája

Kölcsey verse Kisfaludy Károly Aurorájában jelent meg 1829-ben¹ *Hymnus* címmel, s ez az alcím nélküli közlés a költemény későbbi értelmezése során különböző következtetések alapjává vált, noha a kéziratban (mely tisztázatot) az alcím is ott olvasható. Az alcím nélküli változatban ugyanis (mint feltételezett első változatban) a mű elemzőinek egy része szerint a versbeli „égig felzengő” fohász és a bűnhődés, büntetés súlyossága miatti panasz, továbbá az azt támogató érvek a költő saját korára vonatkozó érvényűek, míg az alcím a történelmi visszahelyezkedést, következésképp egy meghatározott korra, a 17. századra vonatkozatható mondanivalót sugall, s csak közvetve (mint költői szerep) lenne tekinthető a vers Kölcsey saját korára is érvényes szövegnek. Az alcím utólagos hozzátoldásáról és ennek a cenzori éberséget kijátszó funkciójáról először Gyulai Pál tesz említést egyetemi előadásában, a *Rákos nymphájához*, az *Elfojtódás*, a *Fejdelmünk hajh* című versek tárgyalása után: „E tekintetben felülmúlja az eddigieket a Csekén 1823-iki jan. 22-én írt és országszerte ismeretes Hymnus – a magyar nép zivataros századaiból. Utóbbi hozzátevést, mint látjuk, csak azért használta a költő, hogy a cenzúra túlszigora ellen, mintegy villámhárítóul szolgáljon.”² Ugyanez a megjegyzés olvasható Greguss Ágost költészetében is.³ Hasonló gondolatot, ám itt már kifejtettebben a saját korra vonatkozó kijelentés aktualitását elleplező funkciót tulajdonít az alcímnek Hankiss János is az 1924-ben megjelent tanulmánykötetének a *Hymnusra* vonatkozó fejezetében: „A Hymnus alcímét azért illeszti oda a főcímhez, hogy költeményét ne tartsák egészen aktuális panasznak... [...] A Hymnus ugyanazt a sötét bánatot akarja kifejezni, amit a nekikeseredett kurucok, mert 1823 reménytelen kor...”⁴

* A tanulmány Kölcsey Ferenc összes munkái az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadásának munkálatai során íródott (OTKA szám: T 018294).

¹ Aurora, 1829, 267–270 (aláírás: Kölcsey).

² GYULAI Pál, *Kölcsey költői és prózai munkái*, kiad. DEMEK Győző, MATIRKO Bertalan, Bp., soksz., 1889, 65.

³ GREGUSS Ágost, *Magyar költészet*, Bp., 1896, 270.

⁴ HANKISS János, *A magyar irodalom közéről*, Bp., Forrás, [1924] (a továbbiakban: HANKISS), 131.

Ezt a felfogást vonta kétségbe Horváth János először az 1923-ban megjelent tanulmányában, majd az 1935/1936-os egyetemi előadásában, melyekben a cenzúra hatásától függetlennek (nem is említi a cenzúráját), az eredeti versszövegre is érvényesnek tartja – az alcímtől is függetlenül – a történelmi visszahelyezkedés gondolatát: „a költő a magyar multba képzei vissza magát, a magyarságnak egy szenvedésekkel teljes, szerencsétlen korába, s mintegy e távoli korszak nemzeti érzéseinek szószólójává teszi meg magát, annak a lelkét zengi ki. Archaizáló játék? Irodalmi stil-mesterkedés? Nem! Történelmi nagy szolidaritás; együttérzés az ősökkel; a nemzeti azonosság ihlető tudata: »nemzeti« költészet.”⁵ „A Himnusz (1823) is lélekbéli visszahelyezkedés »a magyar nép zivataros századaiba«, bár az erre utaló alcím (mintha ama századoknak valamely költője szerezné) csak az 1832-i kiadásban szerepelt a Himnusz cím alatt; az 1829-i Aurorában (hol először jelent meg), még hiányzott. Egész történetiszemlélete s érzelmi jellege bizonyítja azonban, hogy már fogantatását ily történelmi visszahelyezkedés érzése ihlette. E visszahelyezkedésből következnek történetiszemléletének a mi szempontunkból csonkasága: megállása a török világ szenvedéséinél.”⁶

Valamivel később, Mészöly Gedeon 1939-ben megjelent tanulmányában (Horváth János 1923-as tanulmányának idézett részét némiképp pontatlanul interpretálva, s azzal polemizálva) kerül elő ismét a cenzúra gondolata, s vele újra – némiképp módosult értelmezéssel – a jelenkori aktualitás problémája: „Címe, mikor 1828 végén az 1829-re szóló Aurorában megjelent, ez volt: »Hymnus«. Mikor azonban [...] 1832-ben [a *Versek* című kötetben] megjelent, akkorra már a szerző régibb időkbe visszavetett helyzetdallá tette meg evvel a magyarázató címmel: »Hymnus a magyar nép zivataros századaiból«. [...] tudnunk kell, hogy az eredeti »Hymnus« cím után ezt a pótlékot [...] később csupán a cenzor miatt kénytelenségből függesztette oda Kölcsey, aminthogy ugyanakkor a cenzor miatt változtatta meg »Hazafiuság« c. költeményének eredeti címét is. Horváth János ezt mondja (Napkelet 1923.): Kölcsey – Hymnusát »a magyar nép zivataros századaiból« kizengőnek képzelvén el, lélekben kortársává vetítődött vissza a távoli magyar századoknak.”⁷ Mészöly hozzáfűzte még: „Én úgy vélekedem: Kölcsey nem lelkét vetíti vissza hazánk zivataros századaiba, hanem csak lelke megnyilvánulási eszközét. [...] Kölcsey »Zrínyi dala« és »Zrínyi második éneke« sem Zrínyi koráé, hanem Kölcseyé.”⁸

Mészöly tehát nem a minden áttétel nélküli, 19. századi valóságra való közvetlen vonatkozathatóságot állítja a költeménnyel kapcsolatban, mint Hankiss János, hanem helyzetdalként, a Zrínyi-versek analógiájára, a költői szerepet, a múltban élő szájába adott

⁵ HORVÁTH János, *A Himnusz*, Napkelet, 1923, I (a továbbiakban: HORVÁTH 1923), 101.

⁶ HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956 (a továbbiakban: HORVÁTH), 184.

⁷ MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*, Bp., MTA, 1939, 15–16 (a továbbiakban: MÉSZÖLY). – NB. Nem bizonyítható a cenzori beavatkozás a *Fejdelmünk hajh* vagy másként *Rákóczi hajh* című vers esetében, mely a Szépliteratúra Ajándék és ennek alapján Toldy *Handbuchjának* közlésében *Hazafiuság* címmel jelent meg. Feltételezhető az is, hogy a közreadó cím nélküli verset kapott, s a szerkesztő adott címet a versnek, mint ez máskor (pl. *A lány dala* első, Zsebkönyv-beli közlésénél) bizonyítható. Vö. SZABÓ G. Zoltán, *A Kölcsey-versek címadásáról*, ITK, 1993 (a továbbiakban: SZABÓ G.), 262.

⁸ MÉSZÖLY 16.

aktuális gondolat kifejezését látja a versben, legalábbis erre utal a „lelke megnyilvánulási eszköze” megfogalmazás.

Ezzel szemben Kerecsényi Dezső Kölcssey-monográfiájában egyértelműen a jelenre való vonatkoztatottságot hangsúlyozza, és ebből a szempontból a *Hymnust* a Zrínyi-versek mellé helyezi, hivatkozva egy némiképp félreinterpreterált levéldíszetre (lásd alább), melyben Kölcssey azt hangsúlyozta, hogy ő Kisfaludy Sándorral szemben a „szüntelen jelenvalót” énekli: „Jelenvalót énekel a *Hymnusban* is, noha a »zivataros századok«-ból hallatja hangját. Egy soha meg nem írt balladájának borult szívű, búsan óhajtozó hőstét szólaltatja meg, úgy, amint később, cselekvőbb időszakában, a nemzeti tett örök szimbólumát, Zrínyit, a költőt és hadvezért, használja fel reménytelen jóslatainak kimondójául.”⁹

Figyelemre méltó Ujváry Lajos 1944. évi tanulmánya. Véleménye szerint az alcím nélküli *Hymnus* is azt fejezi ki, amit Zrínyi mondott, azt, hogy sokat szenvedtünk, megtisztultunk vétkeinktől, érdemesek vagyunk a megváltásra. Az alcímmel azonban ez a gondolatmenet csak a 17. századdal, pontosabban Zrínyivel való azonosulást jelenti, a saját korával, kortársaival már nem. Szerinte a *Hymnus* szónoki mű, pontosabban védőbeszéd. A költő tehát csak közvetve szól nemzetéhez, forma szerint Istenhez kell intéznie a szót, előtte kell védelmeznie bűnös nemzetét. De minél tökéletesebb a védelem és a védőbeszéd, annál inkább következhet be a félreértés: a védenc, a kortárs magyarság, bizonyosságnak vélheti azt, ami csak bizonyítás. Ezt nem akarta a kortársaiból kiábrándult Kölcssey. Ezért kellett utólag módosítani a címen.¹⁰

Szauder József 1955-ben megjelent Kölcssey-monográfiájában sajátos értelmezést ad, némiképp tükrözve korának irodalomszemléletét is: „E pótlékot nemcsak a cenzor megtevesztése céljából függesztette oda: a vers a költői szemléletnek a törökvilágba való visszahelyezését mutatja. [...] Ez a tudatos visszahelyezkedés tette lehetővé a vallásos elem felhasználását esztétikai hatással: ami Zrínyi korában hit kérdése volt, most, Kölcssey korában és kivált Kölcsseynél az esztétikai hatásnak lett kitűnő eszközévé.”¹¹

A *Hymnus*ról szóló későbbi (1975) tanulmányában külön foglalkozott a történeti visszahelyezkedés és az alcím kérdésével, az előbbivel kapcsolatban Horváth János véleményét osztotta, az alcímnél szóba hozta a cenzúrát, de erős fenntartásokkal s kételyekkel voltaképpen elsőként tette kérdésessé a cenzúra sokat emlegetett szerepét. Zavarba ejtő viszont a „két kézirat tanuságára” való hivatkozás, hiszen mi csak egyet ismertünk.¹²

Eme egymástól többé-kevésbé eltérő nézetek közös alapja a cenzúrára való hivatkozással kitett alcím, mely az első közlésben, az Aurorában még hiányzott, s először az

⁹ KERECSENYI Dezső, *Kölcssey Ferenc*, Bp., Franklin, [1940] (Magyar Írók), 87 (a továbbiakban: KERECSENYI).

¹⁰ UJVÁRY Lajos, *Kölcssey és Hymnusa*, Uj Magyar Museum, [Kassa], 1944, IV. köt., 2. füz., 200.

¹¹ SZAUDER József, *Kölcssey Ferenc*, Bp., Művelt Nép, 1955 (a továbbiakban: SZAUDER), 90.

¹² SZAUDER József, *Kölcssey Ferenc: Hymnus = Miért szép?*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975 (a továbbiakban: SZAUDER 1975), 223–225. Horváth János és Szauder József nézetei alapján szintén kétellyel említi az alcím kitételének a cenzúra megtevesztésére vonatkozó magyarázatát: ARATÓ László, *Az irodalomóra rétegei - Kölcssey Ferenc: Hymnus = Irodalomtanítás*, szerk. SIPOS Lajos, Bp., Pauz-Universitas, I, 1995, 107.

1832-es *Versek* című kötetben jelent meg. Nem tudjuk, hogy Gyulai, aki először hozta szóba, milyen információk vagy megfontolások alapján tulajdonította a cenzúra hatásának ezt a címváltozást, hiszen az első közlés is átment a cenzúrán, s egy cenzúrázott szöveget általában különösebb kontroll nélkül engedtek át. De egyáltalán semmi nyoma nincs annak, hogy bármit is kifogásoltak volna a kötetben, holott erről Szemere, aki a kötet kiadásának ügyét vitte, feltehetően tájékoztatta volna Kölcseyt. Felmerülhet az öncenzúra lehetősége is, de egy már megjelent szöveg esetében ennek sok értelme nincs. Egyébként is, egy „hymnus” szóban, a hősi és tragikus történelmi utalásokban milyen aktuálpolitikai gyúanyagot lehet felfedezni? Mint szó volt róla, a kézirat (mely tisztázatot) ott az alcím. Lehetséges, hogy az Aurorának küldött kézirat nem volt alcím, de valószínűbbnek látszik, hogy a szerkesztő, Kisfaludy Károly teljes címmel ellátott kéziratot kapott, ám elégségesnek tartotta a rövidebb címet, s így közölte a verset. Megtette ezt már máskor is. Bártfay leveléből tudjuk, hogy a szobranci dal „minden legkisebb változtatás nélkül keresztül ment a' Censúrán, de illy cím alatt: *Zrínyi' dala*.”¹³ Mégis ez a cenzúrázott vers az Aurorában *Zrínyi éneke* címmel jelent meg. Nagyon valószínű tehát, hogy az Aurora és a *Versek* című kötet szövegének közös forrása a fennmaradt autográf kézirat vagy egy azzal egyező másolat, ugyanis az Aurora közlésének szövegeltérései nem jelentősebbek annál, mint amit más, az Aurorában közölt Kölcsey-verseknél tapasztalhatunk. Egyébként egy alcím miatt valószínűleg nem másolta volna le újra Kölcsey ezt a relatíve hosszú verset, mikor különben is irtózott a másolástól. Ha viszont mégis javított volna a kéziratot, például egy alcímet írt volna később hozzá, ez észlelhető lenne, mint ahogy a többi verskéziratot elég gyakran találunk a korábbi közléshez viszonyított – feltehetően a kötetkiadás előtti – javításokat.

Valószínűbb tehát cenzori beavatkozás helyett az Aurora szerkesztőjének önkényéről beszélni, következésképp a két címváltozathoz eredő vitának sem látjuk komolyan vehető alapját. De Horváth János meggyőző állítása, miszerint a költeménynek „már fogantatását ily történelmi visszahelyezkedés érzése ihlette”, egyébként is másodlagos problémává teszi a címvariánsok létének vagy nemlétének problémáját.

Nyitva maradt viszont a Kölcsey korára vonatkozó aktualitás kérdése, hiszen a cenzúrára való hivatkozás, illetve a cenzúra nyomása vagy kivédése okából feltételezett alcím (az idézett szerzők felfogása szerint) azt is jelenti, hogy ennek hiánya egyúttal a vers egykori aktualitását is feltételezi. Ez az érv azonban versszövegtől független, külső szemponton (a cenzor feltételezett hatásán) alapul, mely ráadásul nem bizonyítható. Mégis nagyon tartós eleme a recepciótörténetnek, s akkor kap különösebb hangsúlyt, amikor az ideológiai-politikai szempontok erősebbek az irodalmi-esztétikaiaknál. Az e tekintetben klasszikus korszaknak számító ötvenes években például Kunszery Gyula éppen az Új Ember hasábjain a következőképpen interpretálja ezt a problémát: „nyilván az akkoriban már szigorúbban, éberebben működő cenzúra figyelmét akarta elterelni a

¹³ Bártfay László levele Kölcsey Ferencnek, Pest, 1830. okt. 21. Lásd Szemere-tár, X/102. Lásd még SZABÓ G. 265.

költeménynek nagyon is a költő jelenére vonatkozó mondanivalójáról.”¹⁴ Hasonló erővel hívja fel ugyanekkor, ugyanezre a figyelmet Lengyel Dénes a szűkebb, szakmai közönségnek szánt, de talán sokkal befolyásosabb, jelentősebb kiadványban, a középiskolai tanároknak készült módszertani útmutatóban.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a jelenkorra vonatkozó, különböző mértékű aktualitás valószínűségét egyetlen történelmi tárgyú mű esetében sem lehet tagadni. De a *Hymnus*nál azt a jelenkorra vonatkoztatott kizárólagosságot, melyet Gyulai, Hankiss János és a későbbi szerzők állítanak, joggal elvethetjük. Mészöly Gedeon nem teljesen világos nézetének, miszerint „Kölcsey nem lelkét vetíti vissza hazánk zivataros századaiba, hanem csak lelke megnyilvánulási eszközét”, értelmezésétől szívesen eltekinténénk. Ha – mint feltételezhető – a költő lelkének megnyilvánulási eszköze a vers, akkor ez a felfogás rokon, illetve hasonló Horváth János értelmezéséhez, melyet a leginkább meggyőzőnek tartunk. Azonban a történelmi vonatkozások időhatára továbbra is vitatott kérdés maradt. Mészöly Gedeon ugyanis – eltérően Horváth János véleményétől, aki szerint a vers megáll a „török világ szenedéseinél” – a 6. versszak végétől, pontosabban a 39. sortól a 7. versszak végéig terjedő szöveg alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 39–40. sor – a Berzsenyinek *A felkölt nemességhez* és *A magyarokhoz* című ódáiban előforduló történelmi felsorolások analógiájára – „azt bizonyítja, hogy Kölcsey is a Habsburgok alatti polgárháborúkra céloz, melyek II. Rákóczi Ferenc leverésével értek véget”,¹⁶ majd az *Országgyűlési napló* Bocskayra és Rákóczira vonatkozó utalásaira, továbbá a „Vallás ügyében” mondott beszéd hasonló szellemű részeire hivatkozva „a holtnak véréből” kitétel szerinte „azon szabadságharcok vértanúira céloz, mely harcokból az utolsó: Rákóczi Ferencé volt, az első pedig Bocskayé.”¹⁷ Horváth János a korábban idézett véleményéhez függetlenül csak annyi megjegyzést fűzött, hogy Mészöly Gedeon „a kuruc világ utáni balsorsot is beleérti a költemény 6. és 7. versszakába.”¹⁸ Később Horváth Károly a *Hymnus*ról és a *Vanitatum vanitas*ról szóló, 1985-ben megjelent tanulmányában Mészöly Gedeon véleményét fogadta el s terjesztette ki Kölcsey korára is, abból kiindulva, hogy a „17. századi magyar felkelések nem pusztán vallási jellegűek voltak, hanem a Habsburg önkényuralmi törekvések elleni, nemzeti, függetlenségi harcok is – Zrínyi, Wesselényi után pedig egyértelműen azok. S alighanem e küzdelmek vértanúi, s »nem a haza« ellen »támadók« voltak Kölcsey szemében azok is, akik az 1790. évi diéta után küzdöttek az önkényuralom ellen, Kölcsey barátai közt voltak Kazinczy és Uza Pál, a Martinovics mozgalom

¹⁴ KUNSZERY Gyula, *A 130 éves Himnusz*, Új Ember, 1953, 16. sz., 2; majdnem ugyanez megismételve: *Magyar Nemzet*, 1973. jan. 21., 6.

¹⁵ Utal a Horthy-korszakban félremagyarázott, félreismert *Hymnus*ra (Kornis Gy., Horváth J.), mellyel szemben a tényekre hivatkozva írta, hogy „Amit a költő 1823-ban megírhatott, 1828-ban kiadhatott, azt már ebben a formában nem közölhette 1832-ben. (1832-ben Kossuth, 1834-ben Wesselényi példája meggyőzően mutatja, hogy milyen kegyetlen elnyomással állunk szemben.) Kölcsey tehát megváltoztatta versének címét azért, hogy a cenzurát félrevezesse.” LENGYEL Dénes, *Kölcsey Ferenc: Himnusz c. költeményének elemzése = Az irodalomtanítás néhány kérdése*, Bp., 1953, 42.

¹⁶ MÉSZÖLY 34.

¹⁷ MÉSZÖLY 38, 41.

¹⁸ HORVÁTH 184.

jelentős szereplői is! Egy okkal több, hogy a hetedik szakaszban foglalt helyzetet Kőlcsey korára is kiterjeszhetőnek tekinthessük.”¹⁹ Ez az állítás Mészöly Gedeon értelmezésére épül, tehát csak akkor lenne meggyőző, ha fenntartás nélkül el lehetne fogadni Mészöly Gedeon véleményét. A *Hymnus* hivatkozott szakaszainak egy ilyen értelmű olvasata azonban erős kételyeket ébreszt éppen a konkrétabb történelmi utalás hiánya miatt (hiszen Mészöly érvelése vagy bizonyítása egy hatást feltételező analógián alapul, s a vallásügyi beszéd vonatkozatható kitételei még gyengébb és távolibb megfelelések). Még lazább alapokon áll Szauder József 1955-ben megjelent Kőlcsey-monográfiájának érvelése, aki utalva az *Országgyűlési naplónak* Bocskayra, Bethlenre, Rákócziira vonatkozó kitételeire, fontosabbnak tartja Kőlcsey Szemeréhez írt, 1823. ápr. 11-én kelt levelének egyik mindenképp figyelemre méltó, többször idézett, ám pontosan nem tisztázott jelentésű megjegyzését, miszerint „itt is [a *Vérmenyegző*től van szó], mint más dolgozásaiban, szüntelen jelenvalót énekel. Kisfaludy pedig mindég múltat.”²⁰ „Ez vonatkozik a Hymnusra is” – írja Szauder.²¹ (Ez a levélidézet és a belőle levont következtetés először Kerecsényi Dezső 1940-ben megjelent Kőlcsey-monográfiájában²² fordul elő, újabban pedig Csorba Sándor 1974-es tanulmányában.²³) Egy ilyen odavetett, polemikus élű, általános kijelentés némi óvatossággal, fenntartással kezelendő. Ugyanis a Kőlcseytől idézett mondat előtt van egy megszorító és ismét magyarázatra szoruló megjegyzés: „A stílus komolyságára értem a hasonlítást, [...]” Gyanítható, hogy itt inkább egy téma feldolgozását illető esztétikai problémáról van szó, mint ideológiailag kiaknázható aktuális jelentésről. Kisfaludy regéi, például a *Somló* (ha Kőlcsey valóban ilyenekre gondolt), enyhén archaikusak, az ismert betétdalban pedig tudatosan rájátszik a krónikás énekek hangjára, vagy ha jobban tetszik, „tónjára”. Ezzel szemben Kőlcsey a spanyol, francia „románc tónjához” akar közeledni, s éppen a *Vérmenyegző* dramatizált előadás-módján lehet észlelni ezt a különbséget, azt a „szüntelen jelenvalót”, az események ábrázolásának azt a közvetlenségét, mely a Kisfaludy-féle múltidéző költői hagyománytól látványosan megkülönbözteti. Erre a Kőlcsey-levélből idézett mondatra egyébként már 1935–36-ban Horváth János felhívta a figyelmet, szerinte Kőlcseynél „ez a megjelenítés a lírai helyzet javára megy az elbeszélő elem (a tárgyiasítás) rovására.”²⁴

¹⁹ HORVÁTH Károly, *A Hymnus és a Vanitatum vanitas: Kőlcsey pályafordulója*, Literatura, 1985 (a továbbiakban: HORVÁTH K.), 54. CSORBA Sándor ezeket a történelmi utalásokat Kőlcsey jelenkoráig vezeti (*Megjegyzések a Hymnus történelmi képsorának értelmezéséhez* [a továbbiakban: CSORBA] = *A Hymnus költője: Tanulmányok Kőlcseyről*, szerk. LUKÁCSY Sándor, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megye Tanácsa, 1974 [a továbbiakban: *A Hymnus költője*], 18).

²⁰ KŐLCSEY Ferenc *Összes művei*, kiad. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KÖM), III, 287.

²¹ SZAUDER 92. Ugyanezt találjuk Kőlcsey Ferenc válogatott műveinek Szauder József által sajtó alá rendezett, 1951-ben kiadott I. kötetében is (332).

²² KERECSENYI 87.

²³ CSORBA 15.

²⁴ HORVÁTH 195. SZUROMI Lajos 1966-ban megjelent írásában idézte Kőlcsey megjegyzését Horváth János tanulmányából, de nem keresve meg a forrást, Horváth János értelmezését figyelmen kívül hagyva, csak az aktuálpolitikailag kiaknázható mondanivalót hallotta ki Kőlcsey mondatából, miszerint „kevesen állnak a

A történelmi képsornak Kölcsey koráig vezethetőségét, következésképp az egykori aktualitás kérdését illetően inkább Márton László – némiképpen más alapról – óvatosan fogalmazott észrevétele, feltételezése látszik meggyőzőbbnek, eszerint a *Hymnus* „időrendjében mintha két idő létezne, egy szakaszon egymással párhuzamosan: az áldás ideje, amelyről tudjuk, hogy vége szakadt, ám kezdete homályba vész – és a büntetés ideje, amelyről tudjuk, hogy elkezdődött (»elsújtád villámidat«), ám nem látjuk a végét. Az áldás ideje Mátyásig tart, a büntetések már a tatárjárással kezdődnek; és, bár hangszílyosan nincs végük, konkrét történelmi utalásokként mégsem érnek el a költő koráig. [...] Amikor a költemény az utolsó előtti strófában körképpé alakul és jelen időben szólal meg, azzal a fiktív jellel találkozunk, amely ismét csak Adynál tér majd vissza, a kuruc versekben. Váromok, halálhörgés, hiábavaló önfeláldozás, kínzó rabság: fölösleges egyik vagy másik történelmi pillanatban rögzíteni őket, a magyar üdvtörténet egészére vonatkoznak. A zivataros századok, úgy látszik, nem érnek véget; múltunkból átnyúlnak jövőnkbe, fejünk és pillanataink fölött.»²⁵

Az utolsó előtti, a hetedik versszak, melyről Szörényi László joggal állapította meg, hogy „ebben a szerkezetben redundáns, nincs egyértelmű »történeti« megfelelője, hanem állóképpben siratja a totálisra növekedett pusztulást és a szabadságküzdelmekben hozott véráldozat hiábavalóságát»,²⁶ valóban fiktív jelen, valóban felesleges ezzel vagy azzal a történelmi korról azonosítani, kivált a vers konkrét történelmi utalásainak mesterséges, s némiképp erőszakolt továbbvitelével a kuruckorra vonatkoztatni, hiszen kielégítően vonatkoztatható a megelőző két versszakra vagy tekinthető érvényesnek – mint Márton László véli – „a magyar üdvtörténet egészére”. (Lásd erről részletesebben jelen tanulmány 3. részét.)

2. A *Hymnus* és a magyar irodalmi szövegahagyomány

A *Hymnus* lehetséges forrásaira, irodalomtörténeti előzményeire gondolva nyilvánvalóan a régebbi magyar irodalom alkotásai (és természetesen a bibliai reminiscenciák) kerülnek szóba. Itt komoly szakirodalmi előzményekre hivatkozhatunk.²⁷ Amikor megki-

rorszerűségben hozzá hasonló színvonalon, még kevesebben igyekeznek a haladás, a jelen s a jövő szolgálataiba állítani a múltat.” *Kölcsey és a nemzeti múlt*, Stud.Lit, 1966 (a továbbiakban: SZUROMI), 32.

²⁵ MÁRTON László, „Törvényem él”: *A sors principiuma Kölcsey költészetében*, Holmi, 1990, 920.

²⁶ SZÖRÉNYI László, *A Hymnus helye a magyar és világirodalomban* (a továbbiakban: SZÖRÉNYI) = *A Hymnus költője* 11.

²⁷ MÉSZÖLY; GÖNCZI Magdolna, *A Hymnus és a jeremiádok* = *Antal Márk Emlékkönyv*, szerk. WEINBERGER Mózes, Kolozsvár, András ny., 1943, 255–261 (a továbbiakban: GÖNCZI; megjegyzendő, hogy Gönczi Magdolna csak a Lipesei kódexre hivatkozik, de megtalálhatók ezek a jeremiádok Bornemisza Péter, Gönci György és Helftai Gáspár énekeskönyveiben is, tehát nem lehet kizárni, hogy Kölcsey ismerhette őket); SZUROMI; CSORBA 15–23; TAKÁCS Péter, *A Hymnus előzményei a magyar hazafias költészetben* = *A Hymnus költője* 24–29; Uő., *A Hymnus keletkezéstörténetéhez*, Acta Acad. Paed. Nyíregyháziensis, Tom 6/A, 1974, 5–40 (a továbbiakban: TAKÁCS); LUKÁCSY Sándor, *A Hymnus koordinátái*, Holmi, 1990, 922–928 (a továbbiakban: LUKÁCSY).

séreljük számba venni azokat a szövegeket, melyek Kölcsey versével valamilyen szempontból összefüggésbe hozhatók, nem arra akarunk törekedni, hogy közvetlen hatást mutassunk ki, ez nehezen bizonyítható és könnyen vezethet egyoldalú következtetésekre, hanem pusztán azt szeretnénk a feltételezhető és a valószínű erős hangsúlyozásával elérni, hogy minél pontosabban határozzuk meg azt az irodalomtörténeti szöveg hátteret, amelyben a *Hymnus* elhelyezhető. A különböző szövegpárhuzamok, -megfelelések, toposzok vagy gondolati, eszmetörténeti előzmények száma a kutatások eredményeképp jelentős mértékűvé nőtt, elrendezésük legcélszerűbb módjának az látszott, hogy ezeket a versszöveg megfelelő sora vagy szava után jelentőségük vagy időrendjük szerint közöljük. Megjegyzendő még, hogy a régebbi magyar irodalom fogalmába beleszámítjuk Károlyi Gáspár bibliafordítását is, hiszen szükségtelen bizonyítani, hogy annak nyelve, frazeológiája milyen jelentős mértékben befolyásolta a magyar irodalom nagyobb, kivált a Kölcsey korát megelőző részét.

Már a kezdő szavakkal kapcsolatban említést érdemel, hogy az **Isten, áldd meg** – az egyházi énekek egyik leggyakoribb, legállandóbb toposza. A kifejezés bibliai eredete nyilvánvaló, de megjegyzendő, hogy leggyakoribb előfordulása a Zsoltárok könyvében és Mózes könyvében található, s a legismertebb vagy leggyakrabban idézett mondat: „Es meg áldá az Isten azokat monduá: Gyümöltsezzetek és sokasodgyatok, és töltsétec be a tenger nec vizeit” (1Móz 1, 22); „Es meg áldá az Isten az hetedic napot, [...]” (1Móz 2, 3).²⁸

A versnek és különösen ennek a sornak a zsoltárokat idéző, fohászkodó hangjára szinte minden, a *Hymnusszal* foglalkozó írás, tanulmány felhívja a figyelmet, közelebb ehhez a hanghoz Szenci Molnár Albert *LXVII. zsoltárának* első éneke vagy a *IV. zsoltár* első éneke áll (csak az első 4–5 sort idézzük):

Ur Isten áldgy meg jovoltodbol,
Es keyessen fordully hozzác,
Oltalmaz meg minden gonosztol,
Szent szinedet fordits reánc.²⁹

Én igazságomnak Istene,
Hallgasd meg én kiáltásom,
Szánj meg, és tekénts inségemre,
Te vígy engemet tágas helyre,
Midőn itt szorongattatom.³⁰

²⁸ A különböző Biblia-kiadások közül azt választottuk, melynek szövegét Kölcsey ismerte és idézte: *Szent Biblia* [...] magyar nyelvre fordított egésilen és wijonnan [...] Visolban [...], MDXC [1590] (reprint kiadás).

²⁹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum, Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári...*, RMKT XVII/6, szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 159 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR).

³⁰ *Ua.*, 24.

Leginkább azonban a *CXXX. zsoltár* érdemel figyelmet, melynek címe: *Könyörgés az bűnnec megbocznáttáért*. A rimelés és a szótagszám egyezésén túl elgondolkodtató az is, hogy Szenci Molnárnál a címükben könyörgőnek, hálaadóknak, dicsérőnek stb. nevezett zsoltárok között éppen a ritkább, bűnbánó zsoltárok egyike ez (az első két versszakot idézzük):

Te hozzád tellyes szivből
Kiáltoc szüntelen
Ez siralmas mélységből,
Hallgass meg Ur Isten,
Nyisd meg te füleidet,
Mídon téged hivlac,
Tekints meg én igyemet,
Mert régen ohaytlac.

Ha Uram bününc szerint
Minket büntetnél meg,
Uram ez világ szerint
Ki álhatna ugy meg?
De az te irgalmad nagy
Az téged félöken,
Es te engedelmes vagy
Hogy diczérjen minden.³¹

Ugyanakkor csak utalunk arra: ami Kölcsey sorát mégis megkülönbözteti az idézett egyházi énekektől, az az, hogy az áldás tárgyaként nem az *émt* vagy a *mit* jelöli, hanem a **magyart**, tehát az alanyi szerep helyett a költő az Istenhez való viszonyában a közvetítői, a „paraklétoszi” szerepet vállalja. Részletesebben ezt Dávidházi Péter elemezte egyik tanulmányában.³²

Jó kedvvel, bőséggel – A verssor rokon a református énekeskönyv újvra rendelt egyik énekével, melyet Kölcsey bizonyosan ismerhetett: „Ez Esztendőt áldással, Ez Esztendőt áldással Koronázd meg Ur Isten! Hogy víg háláadással Hogy víg háláadással Ditsérje neved minden. Te tőled jönnek Kedves napjai az időnek; Nyújts hát kérünk bőséget Kezeddél, Tőlünk a’ békességet Ne vedd el. De midőn megtartod testünket, Ne hagyd el lelkünket.” (*Új esztendőre való énekek*, 6.)³³ Erre először Mészöly Gedeon

³¹ *Uo.*, 301. Szenci Molnár eme zsoltárának és a *Hymnusnak* megfelelőire és e megfelelés jelentőségére Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmem, s ezt több előadásában részletesebben is kifejtette. Szívességét ezúton is külön köszönöm.

³² DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyományja*, Alföld, 1996, 12. sz., 66–80; átdolgozott változata: *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*, Fehérgyarmat, 1997, 124–140.

³³ [BUDAI Ézsaiás], *Közönséges isteni tiszteletre rendelt énekes könyv...*, Debrecen, 1808, 292–293.

hívta fel a figyelmet 1939-ben,³⁴ majd 1974-ben Takács Péter,³⁵ később Horváth Károly 1985-ben.³⁶ Újabban Bónis Ferenc 1995-ben megjelent tanulmányában fogalkozott ezzel a szövegahagyománnyal, kiegészítve Budai Ézsaiás énekének a 16. századi Batthyány-kódexben fennmaradt korábbi változatával, továbbá *A magyar népzene tárának* II. kötetében közölt mintegy negyven dallam- és szövegváltozatra való hivatkozással.³⁷

Megjegyzendő még, hogy ennek a sornak voltaképpen, egykorú jelentését Szenci Molnár zsoltárfordításai, az 1566-os Váradi énekeskönyv, a Vizsolyi Biblia és Zrínyi *Szigeti veszedelmjének* szövegei alapján A. Molnár Ferenc úgy határozza meg, hogy a „jókedv” kegyelem értelemben szerepel, s a „bőség” sem elsősorban anyagi jólét, hanem inkább „bőséges” jelentésű, továbbá a -val, -vel ragnak sem az úgynevezett állandó határozói, hanem módhatározói funkciója van. Tehát a sor egykorú jelentése valószínűleg inkább az, hogy kegyesen, kegyelmesen és bőségesen áldja meg.³⁸

Nyújts feléje védő kart, / Ha küzd ellenséggel; – Vö. Szenci Molnár Albert *XXXV. zsoltárával* (lásd még: *Zsoltárok könyve* 35, 3):

Pörölly Uram pörlöimmel,
Hartzolly én ellenségeimmel,
Te paisodat ragadd elő,
En segedelmemre ályy elő,
Dárdádat nyuys ki kezeddél,
Ellenségimet kergesdel,
Mondgyad ezt az én lelkem nec:
Tégedet én megsegétlec.³⁹

Ez az ellenséggel való küzdelemben az Úr segedelmét kérő hang nem ritka a zsoltároknak, közelebb áll azonban a *Hymnus* szövegéhez a Magyarai István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (1602) c. munkája végén olvasható ima, ugyanis itt a könyörgés nem harcra, csak védelemre szólít: „Te vagy Vr Iesus minden te benned bizoknac paisa, es oltalma, annac okaert az mi vitezinknec feyeket, fedezd el az ellensegnec dühoessege ellen, es oltalmazd meg minden veszedelemtül, az hartzoknac helein es napiain.⁴⁰

Bal sors akit régen tép, / [...] / Megbűnhődte már e' nép – A nép-tép rímpárról és annak ideológiai jelentőségéről lásd részletesen a jelen tanulmány 3. részét.

³⁴ MÉSZÖLY 80.

³⁵ TAKÁCS 23.

³⁶ HORVÁTH K., 51.

³⁷ BÓNIS Ferenc, *A Himnusz születése és másfél évszázada*, Hitel, 1995. febr., 46–56.

³⁸ A. MOLNÁR Ferenc, *Jól értjük-e a Himnusz első sorait?*, Élet és Irodalom, 1997. aug. 15., 3.

³⁹ SZENCI MOLNÁR 90; MÉSZÖLY 81; TAKÁCS 24.

⁴⁰ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., MTA, 1911 (RMKt, 27), 267–268 (a továbbiakban: MAGYARI).

A gondolat némiképp rokon Szenci Molnár *CXXX. zsoltárának* második szakaszával, melyet az előző részben már idéztünk.

őseinket felhozád – E kifejezés legrégebb előfordulása a Bibliában, Jeremiás könyvében (32, 21) található: „Es ki hoztad az te népedet az Izraelt Aegyptumnac földéből ieleckel és czudáckal, és hatalmas kézzel, és ki nyuytot karral, és nagy röttegésben.”⁴¹

Azonban a Kölcseynél található honfoglalás-toposz különböző hagyományokra vezethető vissza. Legrégibb az új hazába költözés toposza, mely a krónikák (Anonymus, Kézai, majd Bonfini stb.) nyomán fogalmazódott meg, s melynek első emléke költészetünkben Csáti Demeter 1526 körül keletkezett verse, az *Emlékezzünk régiekről*. Ezt Kölcsey is említi a *Nemzeti hagyományokban*,⁴² s először Révai Miklós tette közzé az 1787-ben kiadott *Elegyes versei* után:

Emlekezzünk Régiekről,
A' Szitiából ki jöttekről,
Magyaroknak Eleikről,
És azoknak vitézségekről.⁴³

A reformáció irodalmától ez a honfoglalás-toposz az isteni gondviselés jeleként említődik például az 1547-ben, a Hoffgreff-énekeskönyvben közölt, *Az átokról* című Szkhárosi Horvát András-versben:

Magyar nemzet! nagy sok jót tön teveled az isten,
El-kihozta Szittiából az jó kevér földre.⁴⁴

Valamivel később Magyar Istvánnál is megtaláljuk ezt a toposzt, szorosabb megfelelést mutatva a *Hymnus* szövegével: „Ime Vr Isten irgalmassagodból az mi eleinket te regenten, Scytiabol hatalmason ki hozad, Pannoniaban őket it letelepited, az Pogansagból meg terited, és soc iockal meglatogatuan, ez földet nekiec öröksegül adad.”⁴⁵

Valóban ismert, régi toposz lehetett ez, előfordul a Detsi-kódex 1613-ban másolt szövegében, az akrosztichonból ismert Bakos János költeményében is:

Elpusztitad neped elől
Pogániokat lam ez földről,

⁴¹ ZSOLDOS Jenő, *Kölcsey és Jeremiás*, Libanon, 1936, 1. sz., 28 (a továbbiakban: ZSOLDOS).

⁴² KÖMI, 518.

⁴³ RÉVAI Miklós' *Elegyes versei, és néhány apróbb köztetlen írásai*, Pozsony, Loeve Antal, 1787, 275 (a továbbiakban: RÉVAI).

⁴⁴ *XVI. századbeli magyar költők művei*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880 (RMKT XVI/2), 212 (idézi GÖNCZI 257).

⁴⁵ MAGYARI 266.

Giökerinket Scitiabol
Hogi ki hozad a vaksagbol.⁴⁶

Megtalálható még a *Rákóczi Ferenc éneke* című kuruckori versben:

Ha kihoztál minket, Uram, Szkitiábúl,
Régi pogányságnak mélséges tavábúl,

Ne hagyj pusztítanyi mi ellenségünknek,
Hogy látossál lennyi az mi Istenünknek!⁴⁷

(Előfordul továbbá Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regényében is.)

Van azonban ennek a toposznak szinte azonos időben keletkezett másik változata, mely a honfoglalást bibliai analógiával, a zsidóknak Egyiptomból való kijövetelével kapcsolja össze. Ez először Farkas Andrásnak *Az zsidó és magyar nemzetről* című művében (1538) jelenik meg, melyről Horváth János a Bonfini-féle történetírással szembeállítva azt írja, hogy „ha ez [ti. Bonfini] elrómaisította, ő [ti. Farkas András] elbibliásítja a nemzeti történetet”, s Katona Lajosra hivatkozva kiemeli, hogy Farkas versének „kivált az ország »bőségét« hangoztató szakasza, még Kölcsey Himnuszát is inspirálhatta”.⁴⁸

De immár hagyjuk el ah zsidó népeket,
Vegyük elő az régi magyarokat.
Ingyen majd megértjük, hogy az Isten őket
Ilyetén bő földre, magyarrá el-kihozá,
Mint régen kihozá a zsidó népeket
Egyiptomországból ah megigért bő földre.⁴⁹

Ez is elterjedt toposz lett, megtalálható Károlyi Gáspár *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséseknek okairul...* (Debrecen, 1563) című munkájában: „Mert mint az zsidóknak az Kánaán földét, azonképpen az magyaroknak ezt a földet az Isten okkal adta volt.”⁵⁰ Fellelhető Szenci Molnár Albert Kálvin *Institutiójának* fordításához készült előszavában is (*Az keresztyén religióra és az igaz hitre való tanítás*, Hanau, 1624), melyet Böszörményi Ede szerint ismerhetett Kölcsey; ezt arra a szövegrészre hivatkozva állítja, melyben arról van szó, hogy Isten hozta ki Izrael népét „az

⁴⁶ RMKT XVIII/1, Bp., MTA, 1959, 484. (Lukácsy Sándor forrásmegjelölés nélkül idézi: LUKÁCSY 926.)

⁴⁷ *A kuruc küzdelmek költészete*, vál., kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 465.

⁴⁸ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., Gondolat, 1957, 40.

⁴⁹ FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről* [1538] = *XVI. századbeli magyar költők művei*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880 (RMKT XVI/2), 15 (a továbbiakban: FARKAS; idézi: MÉSZÖLY 18; GÖNCZI 257).

⁵⁰ *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*, kiad. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984 (Magyar Hirmondó), 68 (a továbbiakban: KÁROLYI).

Egyiptomi szolgálatból ... és vitte őket bé a megígért áldott földre. A mi Nemzetségünket is ... [ő] hozta bé Pannoniába”.⁵¹ Legismertebb előfordulása azonban a Kölcsey által is jól ismert műben, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzában található:

Scitiából, azt mondom, kihoztam őket,
Miként Egyiptusbul az zsidó népeket,
Hatalmas karommal verém nemzeteket,
Mindenütt rontám, vesztém ellenségeket.⁵²

Általad nyert szép hazát – Ez a sor topológiai tekintetben többnyire egységet alkot az előző sor honfoglalás-képével; bibliai előképe megtalálható ugyancsak Jeremiás könyvében (32, 22): „Es adtak nekik ez földet, mely felől meg esküttél az ő atyoknac, hogy adnál nekik téjjet és mézzel folyó földet.”⁵³

Ez a toposz megjelenik Farkas Andrásnál (1538):

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó az kövér földnek,
Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel.⁵⁴

Közel ezzel egy időben (1547) Szkhárosi Horvát András *Az átokról* című versében is felidézi az Isten kegyelméből történt és Isten áldásával kísért honfoglalás képét:

El-kihoza Szittiából az jó kevér földre
Felültete asztalfőre, minden tisztességre,
Pogánságból megfordíta az keresztyén hitre.⁵⁵

Később a feltehetően Kölcsey által is ismert Magyar Istvánnál található imában is megfogalmazódik a minden jókkal megáldott örökség gondolata (lásd még az *Őseinket felhozád...* sorhoz készült jegyzetet): „és soc iockal meg latogatuan, ez földet nekik öröksegül adad”.⁵⁶

Legmagasabb művészi kifejezést Zrínyi *Szigeti veszedelem* című eposzában kapott:

Téjjel-mézzel folyó szép Pannoniában
Megtelepítém őket Magyarországbán,

⁵¹ BÖSZÖRMÉNYI Ede, *A Himmusz tegnap és ma*, Confessio, 1978, 4. sz. (a továbbiakban: BÖSZÖRMÉNYI), 115.

⁵² ZRÍNYI Miklós *Őszes művei*, Bp., Szépirodalmi, 1958, I, 38 (a továbbiakban: ZRÍNYI).

⁵³ ZSOLDOS 28.

⁵⁴ FARKAS 17.

⁵⁵ RMKT XVI/2, Bp., MTA, 1880, 212.

⁵⁶ MAGYARI 266.

És meg is áldám minden állapotjában,
Meghallgatám, segítém minden dolgokban.⁵⁷

Bendegúznak vére – Bendegúz a hagyomány szerint Attila apja volt; Anonymus a *Gesta Hungarorum* V. fejezetében úgy említi először Álmost, a honfoglaló Árpád apját, mint Attila nemzetségéből származót (Bendegúz nevének említése nélkül); ezt a hagyományt elevenítette fel s fejlesztette tovább (s ez az ősforrás) Kézai Simon a *Chronicon Hungaricum (Gesta Hunnorum et Hungarorum)* című munkájában (kiadták Bécsben 1782-ben, majd ugyanazon évben Budán, Horányi Elektől), aki a mondai hagyományt követve szövegében Attila helyett az Ethela névváltozatot használja, s hasonlóképp jár el Bendegúz nevénel is: „Ethela fuit Bendacuz filius” (Cap. II.); a későbbi feldolgozások is ezeket a névváltozatokat említik, például a Kölcsey által jól ismert Heltai Gáspár a *Chronica az magyaroknac dolgairól...* (Kolozsvár, 1575) című munkájában a hunmagyar azonosságot magától értetődő tényként kezelve (11–14. lev.) az Attila és a Bendeguz névalakot használja (13. lev.); Pethő Gergely *Rövid Magyar Cronica* (Bécs, 1660; Kassa, 1753) című munkájában a következőket írja: „Atilát avagy Ethelét, a’ Bendeguz fiát, váloiszták királyokká, [...]” (bár szövegében az „Atila” névalakot használja); ugyanezt találjuk M. Kovács János Pozsonyban, 1742-ben kiadott, s Pethő munkáját felhasználó *A Magyar Kronikának Rövideden le-rajzolt Sommája* című művében; majd Szekér Joákim az 1791-ben kiadott *Magyarok eredete...* című munkájában ezt a névalakot a következőképp említi: „Bendekutz, a’ kinek némellyek Mundzuk nevet adnak, 411dik esztendőben emeltetett a’ Hunnok Királyságára” (I, 61). A Kölcsey által is jól ismert Budai Ézsaiás a következőket írta: „[...] Mundzuchus, vagy a’ Görög Írók szerint Mundiuchus, kit a’ Hazai Írók Bendeguznak neveznek; és ennek a’ fija vólt Attila.”⁵⁸ Kölcsey a vers keletkezése után néhány évvel írt *Nemzeti hagyományok* című művében (1826) a következőképp említi: „Ha nézzük a’ Régiséget, a’ Hunnusok azok, kik hagyományaink’ legtávolabb határszélén előttünk feltűnnek. Bendeguznak neve hangzik fülünkbe, ’s Attilának dicsőségét látjuk ragyogni; de ezen ragyogás, mint egy villám, elenyész szemünk elől, s ez időtől fogva az Avarokig sötétség borúl el népünk emlékezetén. [...] ’s így Attilától fogva Almosig századokon keresztül semmit sem találunk, amivel nemzeti érzésünket öszveolvaszthatnók. Minő helyhezett!”⁵⁹

Legrégibb általunk ismert verses előfordulása Farkas Andrásnál (1538):

Első kijövésben még pogányságokban
Adá ah [az] hatalmas Atilla kerált,
Ki az nagy Nemrótnak unokája vala,
Bendaguznak fia, ez velágnak félelme.⁶⁰

⁵⁷ ZRINYI 38.

⁵⁸ BUDAI Ézsaiás, *Magyar ország históriája a’ mohátsi veszedelemig*, Debrecen, Csáthy György, 1805 (2. jav. kiad. 1811), 5–6.

⁵⁹ KÖM I, 506–507.

⁶⁰ FARKAS 18.

A régi dicsőséget kiemelő jelentéssel megtalálható Bendegúz neve Kölcsey kortársánál, a Kazinczytól oly lelkesen dicsért *Zirc emlékezetében*, Pázmándi Horvát Endre epikus költeményében:

Hol vagytok, kik alatt országunk allköve épült,
Hunnia szülte dücső nagy lelkek: Bendegucz, Árpád,
Taks, Tuhutum, Csák apja Szabolcs, Lél, Kont, Huba, és
Und?⁶¹

Árpád' hős magzatjai – Vö. „Kész Attila' bátor / Magzatinak vérző fegyverek.” (Révai Miklós: *IX. alagya.*)⁶²

Értünk Kunság' mezejin / Ért kalászt lengettél, – E sorok bibliai párhuzamára Zsoldos Jenő hívta fel a figyelmet, utalva Jeremiás könyvére (30, 22): „Es adtad nékiec ez földet, melly felől meg esküttél az ő atyoknac, hogy adnál nékic téjjel és mézzel folyó földet.”⁶³ De ez a gondolat megtalálható Farkas Andrásnál (1538) is:

Béjővének ah jó Magyarországbán,
Kit neveznek vala bő Pannoniának,
Mert im az kenyérnek dejáktól neve panis:
Bő Pannoniának, bő kenyero országnek.

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel mézzel folyó az kövér földnek.⁶⁴

Újabb irodalmi adalékunk is van a kunsági mezők gazdagságára vonatkozóan: „mennyi kalászt érlel Ceres a / kunsági mezőkön” (Baróti Szabó Dávid).⁶⁵

Kivételesen későbbi (1838) versből, de kortárs szerzőtől is hozunk még egy példát, Kisfaludy Sándor *Eseghvár* című regijéből, annak jelzéseként, hogy ismertebb toposzról lehet szó:

'S ott jön Kunság' dúzs térében,
Lengő búzák' tengerében,
Melly lovát majd elnyeli.⁶⁶

⁶¹ PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *Kisebb költemények*, Pest, Beimel, 1832, 9 (a továbbiakban: PÁZMÁNDI HORVÁT).

⁶² RÉVAI 29.

⁶³ ZSOLDOS 28.

⁶⁴ FARKAS 17 (idézi GÖNCZI 257).

⁶⁵ LUKÁCSY 926. (A forrás pontosabb megjelölése nélkül idézi.)

⁶⁶ KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, III, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., 1892, 227.

Hogy Európa-szerte mennyire ismert, régi toposzról van szó, arról Tarnai Andor – bőséges adatolással – a következőket írja: „Pannonia földjének termékenysége a legősibb közhelyek közé tartozik, ami rólunk az európai irodalomban meggyökeresedett. Középkori történetíróink szerint Magyarország és Erdély Istentől kiutalt, minden földi javakban bővelkedő Kánaán, melynek hírével aztán – egyelőre ismeretlen utakon és módon – megtelt egész Európa.”⁶⁷ Ez ősi toposz metaforikus változata a „Kúnság mezeje” vagy a „Tokaj szőlővesszeje” is.

Bécsnek büszke vára – Vö. Berzsenyinek *A' Felkölt Nemességhez* (1805) című versével:

E' nép csatázott nagy Hunyadink alatt
Mikor kevély Bécs' tornya lerontattot.⁶⁸

bűneink miatt – Az ószövetségi gondolat, miszerint Isten bűneiért bünteti a népet (s ezzel a zsidó–magyar párhuzam) régi keletű toposz a magyar írásbeliségben, első előfordulása 1241-ből való, IV. Béla levelében, melyet IV. Konrád német királyhoz írt,⁶⁹ vanak 15. századi adataink is,⁷⁰ de virágkorát a 16. században élte. Őze Sándor összeállítása szerint mintegy 38 szerzőnél fordul elő különböző műfaji változatokban.⁷¹

A legősibb változat Jeremiás könyvének (32, 23) szövege: „mind az által nem engedtenec a te szódnac, és az te tőrüenyedben nem iártanac az mellyeket nékic parantsoltál hogy meg czelekednénc, nem czelekedtéc. Annakokaért mind ez gonoszt reáioc búrítottad.”⁷²

Azonban a középkor vallási büntudatával szemben a magyar hazafiúi büntudat a reformáció irodalmától számítható, noha a kettő még jó ideig együtt élt. Mészöly Gedeon szerint irodalmunkban az első ilyen szellemű magyar vers Farkas András prédikátor munkája (1538):

Azért ő haragja ellenönk gerjede,
Bosszuálló ostora rejánk szálla,
Köztönk meghasonlánk, iregység, gyűlötség
Mi köztönk támada, kezdök egymást üldözni;
Nagy sok környöl való szép tartományokat,
Jeles országokat isten tőlönk elveszte.

⁶⁷ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6), 36.

⁶⁸ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, I, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1979, 71 (a továbbiakban: BERZSENYI; idézi MÉSZÖLY 32).

⁶⁹ ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa, 2), 17 (a továbbiakban: ŐZE).

⁷⁰ Uo.

⁷¹ ŐZE 23–27.

⁷² ZSOLDOS 29.

Végezetre oztán miréjánk kihozá
Basáival az hitetlen török császárt,
Mint ah zsidó népre és Jeruzsálemre
Régen vitte vala az Nabugodonozort:
Minket es megvere és mi országonkat
Mind elégetteté, dúlatá, raboltatá.⁷³

Szkhárosi Horvát Andrásnál az 1540-es években írt *Az istennek irgalmasságáról, és ez világnak hálaadatlanságáról* című költeményében a zsidó–magyar párhuzam említése nélkül, pusztán mint Isten személye ellen elkövetett (más versében hangsúlyozottan szociális természetű) bűnök büntetéseként szenved a magyarság:

Reánk haragudt nyilván az isten az hálátlanságért,
Reánk bocsátá az pogánokat az hitetlenségért.⁷⁴

A bibliai párhuzam azonban (mely közvetve azért Szkhárosinál is felismerhető) nagyobb, mélyebb hatású lehetett. Ismertebb előfordulása Károlyi Gáspár *Két könyvében* (1563): „Mert miképpen Jeremiás mondja, hogy az Nabukodonozor Isten szolgája az zsidóknak büntetésekre, azonképpen bizony az török császár Isten szolgája az magyar nemzetségnek büntetésére.”⁷⁵ Majd legteljesebben, a romlás és a hazafiság kérdését összekapcsolva, Magyarai István munkájában (1602) fogalmazódott meg, később ezt mintegy felerősítve Pázmány Péternek Magyarai munkájára írt *Feleletében* is (1603): „Mert nyilván-való dolog, a’ mit Achior mondott Nabuchodonozornak, hogy senki addig győzdelmet nem vehetett az Sidókon, míg az Istent el nem hatták: [...] Az mi sanyarúságunkra térvén immár: nyilva a’ kinek szeme vagyon, eszébe veheti, hogy az mi Nemzetségünkön az Istennek boszszú álló, haragos ostora vagyon. És nem csak úgy sanyargat minket, mint az jó fiaikat, hanem mint gonosz szolgákat.”⁷⁶

Itt csak utalhatunk arra, hogy noha a török pusztítás, sőt még a politikai hibák okaként is a vallási bűnök hoztattak fel, ám a felekezeti megoszlás a bűnösöket (mint Magyarai és Pázmány vitájában látványosan) a másik felekezet hívei közt ismeri fel. Mindez azonban az egész 16. és a 17. század első felének uralkodó kérdése volt, s a legmagasabb művészi formát a Pázmány-tanítvány Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című művében nyerte.⁷⁷

Nincs ugyan adatunk arra, hogy Kölcsey ezeket a hitvitázó műveket ismerte volna, de a Magyarai könyvének végén olvasható imaszöveg több helye emlékeztet a *Hymnus* szö-

⁷³ FARKAS 20; MÉSZÖLY 17; GÖNCZI 257.

⁷⁴ RMKT XVI/2, 206 (idézi GÖNCZI 257).

⁷⁵ KÁROLYI 66; idézi BÖSZÖRMÉNYI 115.

⁷⁶ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I, Bp., 1894, 179.

⁷⁷ Ennek a történelemszemléletnek egy másik, humanista előzményére, s mindkét felekezet érveinek közös forrására, Enea Silvio Piccolomini 78. epistolájára (melyet Szenci Molnár Albert majdnem teljesen lefordított) SZÖRÉNYI László hívta fel a figyelmet (*Szenci Molnár Albert latin versei = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, Szeged, 1978, 247).

vegére:⁷⁸ „Ime Vr Isten irgalmassagodbol az mi eleinket te regenten, Scytiabol hatalmason ki hozad, Pannoniaban őket it le telepited, az Pogansagbol meg terited, és soc iockal meg latogatuan, ez földet nekiec öröksegül adad: Az Pogany Törökoc penig és Tataroc, sokasagokban fel fualkoduan, ezt a te tölled minekünc adattatot földet, töllünc torkon verue el akaryac vonni, soc dulsagot, és pusztasagot tesznek orszagunkban, s-ninczen kihez romlasunkban feiünket haitaninc, mert az kikhez bizhatnanc azokis pusztitoinc.”⁷⁹

Bizonyíthatóan ismerte viszont Kölcsey Heltai Gáspárnak a *Chronica az magyaroknak dolgairól...* (Kolozsvár, 1575) című munkáját, melyben a tatárdúlás egyik fő okozójaként az eddig említett vallási bűnök helyett a magyarok közti visszavonás említetik (57. lev.): „Emberi szöm soha nagyob veszedelmet nem láttot. Igy füzete meg Magyar ország az ő hitetlen vissza vonnását, és latorságát.”

Horváth János a katolikus Zrínyi *Szigeti veszedelmére* utal,⁸⁰ de a nemzeti bűnhődés gondolata egyéb munkákból, protestáns énekeskönyvek, esetleg prédikációk révén is eljuthatott a költőhöz.⁸¹ Kazinczy vagy Szemere révén nagy valószínűséggel ismerhette például a Rummy Károly György által 1815-ben (majd Kazinczy előszavával másodszer 1817-ben) kiadott *Monumenta Hungarica* első kötetében megjelent *Fata Tarzialiensia, az az Tarczal' városának főbb változásai (1670–1700)* című munkát Babocsay Izsák tollából, ahol – miként Kölcsey is – a protestáns szerző különösebb felekezeti hangoltság nélkül szól többször Isten büntetéséről: „Ekképen a' megharagudott Istennek sokféle keserves ítéletén kellett általmenni mind édes magyar hazánknak, mind nyomorúlt Tarczal' városának sok keserűséget látott kevés megmaradt lakosainak ezen ezer hatszáz hetvenedikben”.⁸²

Szörényi László *A Hymnus helye a magyar és világirodalomban* című tanulmányában mindezt a következőképpen foglalja össze: „a XVI. században, középkori alapokra támaszkodva, főleg protestánsok által kidolgozott ideológia a nemzet bűneiért való vezeklésért, Zrínyinél katolikus kézbe jutott és megindult az általános nemzetivé válás útján; ezt a gondolatot a jezsuiták pontosították, és a XVIII. század végére, mire ismét belefolyt a magyar nyelvű költészet áramába, végképpen levette felekezeti színezetét és magába olvasztván a kuruc ellenzékiesség hagyományait, a nemesi-nemzeti ideológia egyik középponti tételévé vált. Csakhogy immár a Herder jóslatára felelni akaró, a nemzethalál látomásához edződő magyar költészetben!”⁸³

A nemzeti bűnhődés gondolata – némiképp ironikus felhanggal – az *Országgyűlési napló*ban is fellelhető: „Az a vér, mit eleink Zápolya János boldog emlékű vezérlése alatt a kurucvilágban elhullattak, háromszáz év alatt vissza volna fizetve? A viláért sem

⁷⁸ Erre a hasonlóságra Ferenczi Zoltán, Magyar könyvének sajtó alá rendezője hívta fel a figyelmet a kötet előszavában (MAGYARI 19).

⁷⁹ MAGYARI 266.

⁸⁰ HORVÁTH 1923, 102.

⁸¹ MÉSZÖLY 17–18.

⁸² *Monumenta Hungarica az az magyar emlékezes irások*, kiad. RUMY Károly György, Pest, Trattner, 1817, 70. Az adatért Márton Lászlónak tartozom köszönettel.

⁸³ *A Hymnus költője* 12–13.

uraim! – Aztán, mi olyanok vagyunk, mint a Zebaoth isten, ki meglátogatja az atyák bűneit a fiakban harmad és negyed íziglen.” (1833. jan. 31.) Másutt még ironikusabban: „Azonban csakugyan nyilván valók rajtunk az isteni pártfogás jelei; mert anélkül, saját bűneink következtében, már régen el kellett vala süllyednünk.” (1833. jún. 26.)⁸⁴

rabló mongol’ nyilat – A tatárjárás történetéről (1241–1242) a krónikáknak és Rogerius mester *Carmen miserabile* című munkájának 18. századi kiadásai alapján, vagy a korábbi összefoglaló történeti munkákból elegendő ismeretet lehetett szerezni.

Heltai Gáspár énekeskönyvében (1574) erről a következő szavakkal emlékezett meg (egyúttal adalék a bűneink miatti büntetésre is): „Tatóroktól a melly keves nép marada, Kösztéc hammar egy nagy dög halál támad, Melly őket el horda mind a más világra, Az azaz elég sem lön, ehség nagy támada. Euel is a Magyar nemzet mind fogy vala. Annyira immáran meg keuesült vala, Alig hogy többire magua nem szakada, A Bün ért az isten boszszuiát meg állá.”⁸⁵ Magyarai István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (1602) című munkája végén található imában a honfoglalás és az örökségbe kapott gazdag föld említése után a török, tatár pusztítást említette mint Isten méltó büntetését: „Az Pogany Törökóc penig és Tataroc, sokasagokban fel fuualkoduan, ezt a te tölled minnekünc adattatot földet, töllünc torkon verue el akaryac vonni, soc dulsagot, és pusztasagot tesznek országunkban, s-ninczen kihez romlasunkban feiünket haitaninc, mert az kikhez bizhatnanc azokis pusztitoinc.”⁸⁶

A tatár és török pusztításra emlékezik Berzsenyi is *A Magyarokhoz* (1808–1810) című ódájában:

Nem ronthatott el tégedet egykoron
A’ vad Tatár Chán’ Xerxesi Táborá
’S világot-ostromló Töröknek
Napkeletet leverő hatalma.⁸⁷

Ozman’ vad népének – Ez a kifejezés előfordul Virág Benedek *Vitézeinkhez* című versében: „Ti vagytok, kiket Ozmánnek vad népe remegve / Néz”.⁸⁸

Megtalálható Batsányinál is, *A hazai nyelv és tudományosság* (1820) című költeményben, mely csak később, 1825-ben jelent meg a Tudományos Gyűjteményben:

Kijövéen elődink hét fejedelmével,
Megráztad Európát karod erejével;

⁸⁴ KÖM II, 440, 600.

⁸⁵ HELTAI Gáspár, *Cancionale, az az historias enekes könyw* [...], Colosvarot, 1574, [27–28].

⁸⁶ MAGYARI 19.

⁸⁷ BERZSENYI 104.

⁸⁸ VIRÁG Benedek *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, 1863, III, 77 (a továbbiakban: VIRÁG; lásd KÖRÖZS Imre Berzsenyi-tanulmányának jegyzetét: ItK, 1994, 227).

S harcolván, küszködven Ozmán vad népével,
Megváltottad újra bajnokid vérével.⁸⁹

Hányszor támadt tenfiad / Szép hazám kebledre, / S lettél magzatod miatt / Magzatod' hamvvedre – Mészöly Gedeon ezt a szakaszt a kuruckorra vonatkoztatva Berzsenyinek *A Magyarokhoz* (1810) című ódájával hozza összefüggésbe,⁹⁰ s szerinte Kölcseynél ugyanarra a testvérharcra történik utalás:

A' szent rokon vérbe ferösztő
Visszavonás' tüze közt megálltál.⁹¹

Berzsenyinéél valóban a kuruckorra vonatkozatható a „visszavonás tüze”, azonban több olyan adatunk van, melyek e megállapítást – mint Isten büntetését vagy mint a nemzet romlásának, kudarcainak okát – korábbi történelmi korszakokra (vagy éppen saját korukra) vonatkoztatják, s a *Hymnus* szövege e toposz történelmi érvényét illetően szabadabb értelmezésre ad lehetőséget.

Farkas András Isten büntetésének tulajdonítja a magyarok közötti meghasonlást:

Köztünk meghasonlánk, iregység, gyűlölség
Mi köztünk támada, kezdők egymást üldözni.⁹²

Szkhárosi Horvát András is ebben a szellemben fejezte be *Az Istennek irgalmasságáról...* című versét:

Szegén magyarok mikor valának nagy visszavonásban,
Nem mernek vala tökéletesen hinni az Krisztusban,
Tállyán ezt szerzék ezeröttszázban és az negyvenhatban.⁹³

Batsányi Jánosnál II. József törvényeinek hatására vonatkoztatva fordul elő ez a toposz a *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömmünnepére* írt versében (1790):

Nem bizott az atya saját magzatjában;
Barát ellenségét vélte barátjában.⁹⁴

⁸⁹ BATSÁNYI János *Összes művei*, I, *Versek*, kiad. KERESZTURI Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953, 94 (a továbbiakban: BATSÁNYI).

⁹⁰ MÉSZÖLY 33–34.

⁹¹ BERZSENYI 104.

⁹² FARKAS 20; GÖNCZI 258.

⁹³ SZKHÁROSI HORVÁT András, *Az Istennek irgalmasságáról...*, i. m., 207; GÖNCZI 258.

⁹⁴ BATSÁNYI 27.

Mohácsról szólva és azt szembeállítva Árpád és a honfoglalók diadalmaival s a hon egykori dicsőségével, Pázmándi Horvát Endre a *Zircz emlékezete* (1814) című versében ugyanezzel a toposszal él: „Viszszavonás ejtette Magyarot e gyászos özönbe!”⁹⁵

Később Virág Benedeknél (1822?) ez a meg hasonlítás, testvérharc a törökellenes harcok ráadásaként, azokkal némiképp egybekapcsolva szerepel, itt sem religiózus jelleggel (*Dömötör Pálnak, Baján*):

Nem csak muzulmán gázoló e szent helyet,
S düh-fegyverével döngeté;
Ah! a mi vérünk, a mi rokonunk, ellene
Szegezte dörgő mennykövit;
S talám, hogy azt rontotta irgalmatlanúl,
S abban hazáját, nemzetét,
Nyert egy napi ugart, egy kicsiny teleket, s kevés
Ezüstöt a boldogtalan!⁹⁶

Lukácsy Sándor e toposz legősibb eredetére talált adalékot: „Minden ország, az melly maga ellen meghasonlik, elpusztúl” (Lk 11, 17).⁹⁷

[...] **nem lelé / Honját a hazában.** – Ez a kifejezés megtalálható Kölcseynek a játékszínről szóló beszédében, hol a fővárosi német nyelvű színházzal kapcsolatban írja: „csak szenvedjük el tovább is, [...] hogy a jámbor hazafi Pestnek utcáin tolmács nélkül szűkölködjék, s hazáját a hazában félénk tekintettel keresse és ne találja meg.”⁹⁸ Szauder József *Hymnus*-elemzésében Batsányi *Serkentő válasz* című versének két sorát idézi egybevetésül:

S nem találván hazát önnön hazájában,
Csak panasz, csak jajszó zeng bús ajakában,⁹⁹

s utal Tarnai Andorra és Keresztury Dezsőre hivatkozva egyéb szövegpárhuzamokra.¹⁰⁰ Például szintén Batsányinak a *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnünnepére* írt versére (1790):

Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban;
Idegenek voltunk tulajdon hazánkban.¹⁰¹

⁹⁵ PÁZMÁNDI HORVÁT 10.

⁹⁶ VIRÁG 74.

⁹⁷ LUKÁCSY 927.

⁹⁸ KÖM I, 642.

⁹⁹ BATSÁNYI 23.

¹⁰⁰ SZAUDER 1975, 221.

¹⁰¹ BATSÁNYI 27.

Megközelítően hasonló helyzetet ír le Kisfaludy Sándor is *Somló* című regijében (1807) a Kálmán mester által énekelt betétdalban:

Nincs hazája a' Magyarinak!
A' Földön fut tétova, –
Magát űzi és kergeti
Török alatt a' lova.

46.

Némán néz az idegenből
össeinek fészkébe,
Fáj szíve, fáj! – és csikorog –
'S vérköny ég 's forr szemébe'.¹⁰²

lángtenger – Zsoldos Jenő itt Jeremiás könyvéből vett (32, 29) bibliai párhuzamokra utal: „Es be menec az Chaldeusoc az kic ostromolyác az várost, és ez várost meg gyuytyác tűzzel, és meg égetic őtet, és az házakat mellyeknec teteiken füstöt tsinaltanak az Baalnac, és áldozatokat töttenek az idegen Isteneknec, hogy engemet haragra ingerelnénc.”¹⁰³

Vár állott, most kőhalom – Vö. „Mely sok, és nagy, és erős vár / E hazában kőhalom!” (Virág Benedek: *Ajánlás Reseta Jánosnak*).¹⁰⁴

Kinzó rabság' könnye hull – Szauder József *Hymnus*-tanulmányában¹⁰⁵ ezt Ányos Pál *Egy jó barátomnak* című költeménye következő sorával veti egybe: „Nem hull a rabságnak könyve szemeiről!”¹⁰⁶ Ez a szövegrész Ányos verseinek 1798-as kiadásából (szerkesztői indoklással) hiányzik, s ez az utolsó kiadás, melyet Kölcsey olvashatott.¹⁰⁷

Szánd meg Isten a magyart – Vö. „Siruan kialtunk szanij megh immar minket, / es houa hagjad el az te népedet” (Lipcsei-kódex),¹⁰⁸ „Szánjad meg Úr Isten mi nyomorúságinkat” (Bornemisza Énekeskönyv, 1582).¹⁰⁹

Ezek a *Hymnus* szövegével kapcsolatban felhozott megfelelések, analógiák, toposzok (melyek száma valószínűleg még jócskán bővíthető) több tanulással szolgálnak. Érthető módon és szükségképpen nagyon különböző jellegű szövegek kerültek egymás mellé. De különböznek egymástól a tekintetben is, hogy mennyire szoros megfelelésük állapítható

¹⁰² KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, II, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin, 1892, 176.

¹⁰³ ZSOLDOS 29.

¹⁰⁴ VIRÁG XV.

¹⁰⁵ SZAUDER 1975, 221.

¹⁰⁶ ÁNYOS Pál *Válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., Szépirodalmi, 1984, 205.

¹⁰⁷ ÁNYOS Pál *Munkái*, Bécs, Alberti Ignatzné, 1798, 176.

¹⁰⁸ DEBRECZENI S. János, *Cantio optima* = RMKT XVII/1, 254; GÖNCZI 258.

¹⁰⁹ LUKÁCSY 927 (a forráshely pontosabb megjelölése nélkül).

meg a *Hymnus* szövegével. Ebből az utóbbi szempontból három szerzőt kell kiemelnünk: Magyar Istvánt, Szenci Molnár Albertet és Zrínyi Miklóst.

A Magyar István *Az országekban való sok romlásoknak okairól* (1602) című munkájának végén található ima, mint erre már a sajtó alá rendező Ferenczi Zoltán felhívta a figyelmet, feltűnő egyezéseket mutat a *Hymnusszal*.¹¹⁰ A jelzett szövegmegfeleléseken kívül érdemes az ima szerkezetét is tekintetbe venni: fohász – a „Scytiabol” kihozott eleink említése – sok jókkel meglátogatván, e földnek, azaz Pannoniának örökségül adása – a török és a tatár dúlása – a megérdemelt büntetés – könyörgés bátorításért, gondviselésért.

Szenci Molnár Albertnek kivált a *CXXX. zsoltára* érdemel különösebb figyelmet. Ennek szótagszáma (7/6) és rímképlete (ab ab cd cd) megegyezik a *Hymnus*éval, s ilyen rímképletű és szótagszámú zsoltára Szenci Molnárnak kevés van (még a *CVII.* és a *CXXVIII.* számú), s Kölcsey is csak egyszer, 1836-ban, Palocsay versének, *Az ifjúnak* fordításában használta. Egyébként ugyanez a rímképlet, de 8/6-os szótagszámmal több 1821-ben és 1823-ban keletkezett Kölcsey-versben előfordul (*Bú két velem...*, *Zápor*, *Remete* stb.). Azonban a *Hymnus*nak és a *CXXX. zsoltár*nak megfelelése a formai jegyeiken túl is figyelemre méltó, hiszen a nagyszámú dicsérő, hálaadó, könyörgő, panaszló, vigasztaló, intő, tanúságtévő stb. zsoltár között alig akad bűnbánó (voltaképpen a szóban forgó *CXXX.*-on kívül csak az *LI.* és a *CIII.* számú), éppen ezért a tartalmi megfelelések (kivált a második szakasz első négy sora) többet sejtetnek, mint pusztá analógiát.¹¹¹

Zrínyi *Szigeti veszedelem* című eposza első énekének hatására a szakirodalomban tudomásunk szerint először Horváth János hívta fel a figyelmet.¹¹² Tudjuk, hogy Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* őt és Balassit tartotta egyedül olyanoknak, kik régi poézisünkben valódi értéket jelentenek. A nemzeti bűnök és a büntetés, illetve bűnhődés gondolata a *Hymnus*ban minden bizonnyal nem független Zrínyi művének hatásától.

A hivatkozott szerzők közül (a Biblián kívül) Farkas András, Szkhárosi Horvát András, Magyar István és Zrínyi neve fordul elő legtöbbször. A hivatkozott művek időbeli megoszlását tekintve nincs feltűnő számbeli eltérés, talán csak annyi megjegyzést lehet tenni, hogy a relatíve kisebb számú 18. századi példák 1770 utániak, tehát a század utolsó harmadából valók. A költemény fontosabb toposzai külön további, egyenkénti kutatást igényelnek, ez azonban már egy (vagy több) másik tanulmány tárgya.¹¹³

3. A *Hymnus* és a kuruc költészet

A szakirodalomban (1945 után nem minden politikai-ideológiai felhang nélkül) gyakran tekintik Kölcseyt a kuruc hagyományok folytatójának, nagyobb hangsúllyal, ha a

¹¹⁰ Lásd még FARKAS Gyula, *A magyar romantika*, Bp., MTA, 1930, 303.

¹¹¹ Eme egybeesés kidolgozása Szentmártoni Szabó Géza érdeme.

¹¹² HORVÁTH 1923, 102.

¹¹³ Több szakasz kidolgozásában segítségemre voltak Kecskeméti Gábor tanácsai, megjegyzései, szívessegét ezúton is köszönöm.

Rákóczi hajh... (Fejdelmünk hajh...) című költeménye kerül szóba, de több *Hymnus*-elemzés sem hagyja említés nélkül ezt a költői (és történelmi, politikai) hagyományt.¹¹⁴ Mennyire megalapozott a kuruc költészet szerepének vagy jelentőségének hatása a *Hymnus* esetében, s mi az alapja, forrása ennek az irodalomtörténeti hagyománynak?

Először Hankiss János 1924-ben megjelent tanulmányában, a *Hymnus* egykori aktualitását bizonyítandó fordul elő – némiképp ötletszerűen – a kuruc költészet hatásának gondolata: „Az üldözött, a bujdosó azonban már nem Izrael népe, hanem Kölcsey korának magyarja, s még inkább a kuruc bujdosó, aki ekkor már mindig ott kísértett a modern magyar gondolatában. A tilos Rákóczi-nóta emlékei sejlenek föl Kölcsey *Fejdelmünk hajh...* kezdetű énekében (1817) és a *Hymnus* alcímét azért illeszti oda a főcímhez, hogy költeményét ne tartsák egészen aktuális panasznak...”¹¹⁵

Mészöly Gedeon 1939-ben megjelent *Hymnus*-tanulmánya hozta szóba ismét, s részletesebben kifejtve először a kuruc költői és politikai hagyomány befolyását Kölcsey szellemére és alkotásaira. Mészöly Keresztesi József nagyváradai református lelképásztor naplója (melyben arról emlékezett meg, hogy egykor sárospataki diákként énekelte a Rákóczi-nótát), Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményének kuruc darabjai, Kazinczynak a Rákóczi-nótáról készült versmásolata és Csokonainak a *Cultura* című darabjába iktatott betétdal (a Rákóczi-nóta) analógiája alapján írta (illetve állította), hogy „mély nyomot hagyott [Kölcsey] költészetében és politikájában a kollégiumok ifjúságának kuruc szelleme.”¹¹⁶ Ezt a megjegyzést nem látjuk kellőképpen bizonyítottnak. Kölcsey nem volt bentlakó kollégiumi diák, társaival a tanteremben találkozott, vagy a hozzá hasonló helyzetű és szellemű barátaival a lakásukon. Az iskolai évekre vonatkozóan legismertebb és megbízható emlékezőnk, Kállay Ferenc (igaz, mint egykori hadbíró nem valószínű, hogy hivatkozott volna ilyen szellemű művekre) olyan baráti kapcsolatokról, olvasmányélményekről ír, melyek a tananyaghoz kapcsolódó klasszikus irodalmi, filozófiai, történeti művekre utalnak. A sárospataki diákkori emlék és Csokonai darabjának betétdala egy óvatos feltételezés alátámasztásához látszik elegendőnek, hasonlóképpen Jókainak az *És mégis mozog a Föld* egyik fejezetére való utalás, melyben a Rákóczi-nóta váltott ki hazafias lelkesedést a diákokban,¹¹⁷ s ezt el is lehetne fogadni, ha a mű kritikai kiadásának jegyzetei alapján ezt igazolni lehetne, de ott a debreceni diákéletre vonatkozó leírások forrásaként Jókai pápai és pozsonyi élményeit adják meg, a csittvári krónika forrásaként pedig Jókai hagyatékában maradt régi kéziratokra és hallomásból ismert (nem szorosan

¹¹⁴ KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*, kiad. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1951 (Magyar Klasszikusok), I, 329–330, 333; SZAUDER 72–74, 92; MAKAY Gusztáv, *Kölcsey Ferenc: Hymnus* = M. G., „Édes hazám, fogadj szívedbe!...”, Bp., Szépirodalmi, 1959, 115–116; SZUROMI 36, 44; TAKÁCS 24–25, 27; CSORBA 21–22; HORVÁTH K. 42–43; LUKÁCSY Sándor, *A Hymnus és a Szózat*, Literatura, 1981, 400; KULIN Ferenc, *Fejlesztési szakaszok és tájékozódási irányok Kölcsey lírájában* = K. F., *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., Magvető, 1986, 97. Nem foglalja közre a kuruc hagyományok kérdésével HORVÁTH (154–206), SZAUDER 1975 (214–232) és LUKÁCSY (922–930).

¹¹⁵ HANKISS 131.

¹¹⁶ MÉSZÖLY 8.

¹¹⁷ MÉSZÖLY 10.

debreceni eredetű) történetekre hivatkoznak.¹¹⁸ A diákok körében forgó, kéziratos kuruc nótákról szóló történetek nehezen ellenőrizhetők vagy többnyire ellenőrizhetetlenek.¹¹⁹ A Mészöly által említett Kazinczy-féle, Rákóczi-nótáról készült másolatnak nem találtuk nyomát, a jelzett helyen csak egy Rákóczi-beszéd szövege található.¹²⁰ Mészöly adataiból csak annyi következtetés vonható le, hogy a tiltott és a hazafiság tüzét tápláló Rákóczi-nótát többen vagy sokan ismerték Magyarországon, s a *Rákóczi hajh...* című vers alapján megalapozottan feltételezhető, hogy Kölcsey is, de hogy ez a debreceni tanulóévek idejére datálható, arra adatunk, bizonyítékunk nincs. (Csak a filológiai pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy Mészöly Gedeon tanulmányában a szájhagyomány vagy másolatok, átiratok útján terjedő költemények között említett Balassi-vers, az *Egy katonának* nem 1879-ben lett ismerette a „Hartyáni-kódex” [!] felfedezésével, mint Mészöly állítja,¹²¹ hiszen ez a vers – egy kivétellel – a számos Balassi-kiadás mindegyikében megtalálható.)

Mészöly Gedeon analóg példákra épülő, megnyugtatóan nem megalapozott állítása a debreceni kollégium kuruc szellemének Kölcseyre tett hatásáról és a kuruc költészet ismeretéről Szauder József Kölcsey-monográfiájában (1955) már bizonyításra nem szoruló tényné vált. Erről a következőket olvashatjuk: „A kéziratosan terjedő s a kollégiumban lappangó kuruc költészettel ugyanekkor ismerkedhetett meg, valamint a régi magyar irodalom – főleg protestáns – termékeivel.”¹²² Később már határozott, állító formában: „Kölcsey pedig már a debreceni kollégiumból jól ismerte a kuruc költészetet.”¹²³ Ezek után érthető, hogy Takács Péter *A Himnusz keletkezéstörténetéhez* című tanulmányában (1974) nyugodt lelkiismerettel írhatta: „Annyi bizonyos, hogy már Debrecenben, a kollégiumban találkozhatott kurucversekkel, [...]”¹²⁴ Újabbban Imre Mihály (1984-ben) fogalmazott úgy, „hogy Kölcsey Ferenc gondolkodása, költészete igen sok ágon kapcsolódik a régi magyar irodalomhoz, különösképpen a kurucos hagyományokhoz. Mind a régi magyar irodalmi, mind a kurucos hagyományok közvetítésében kiemelkedő szerepe volt a debreceni protestáns kulturális közegeknek, amint azt meggyőzően bizonyította Mé-

¹¹⁸ JÓKAI Mór, *Eppur si muove – És mégis mozog a föld*, szerk. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965, I. 436–449.

¹¹⁹ Erről a kuruc hagyományról nem találtunk adatokat sem *A Debreceni Református Kollégium története* című legutóbbi munkában (Bp., 1988), sem NAGY Sándor *A Debreceni Református Kollégium* (Hajdúhadháza, 1933) című kötetében, sem O. NAGY Gábor *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában* című munkájában (Debrecen, 1942; noha itt a függelékben említett XXI. tételben, a jurátusgyűjtésben előfordul a Rákóczi-nóta, s részint talán debreceni forrásként jelöli a dalok eredetét, de kérdőjelesen 1824–1839-ből datálja), továbbá STOLL Béla gyűjtésében sem találtunk debreceni eredetű olyan énekeskönyvre, mely a Rákóczi-nótát tartalmazta volna. Van adatunk viszont 1805-ből pesti előfordulásra Horvát István *Mindennapijában* (Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 147, 237), de ez a debreceni hagyomány igazolására nem nagyon használható.

¹²⁰ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., MTAK, 1993 (MTAK Kézirattári Katalógusok, 21), 137.

¹²¹ MÉSZÖLY 9.

¹²² SZAUDER 15.

¹²³ *Uo.*, 72.

¹²⁴ TAKÁCS 24.

szöly Gedeon alapvető tanulmánya.”¹²⁵ A régi magyar irodalmat illetően minden bizonynyal igaza van Imre Mihálynak, de állítható-e ez ugyanígy a kuruc költészetről, tágabban, ahogy fogalmazta, a kurucos hagyományokról is? Különös tekintettel Mészöly Gedeon alapvető tanulmányára?

Voltaképpen csak annyit állíthatunk bizonyosan, amennyit Kölcseynek a *Nemzeti hagyományokban* (1826) kifejtett véleménye alapján tudhatunk, hogy ti. több kuruc kori verset ismert, köztük minden bizonynyal a Rákóczi-nótát, mint erre a *Rákóczi hajh...* című költeménye alapján következtethetünk. De hogy mikor ismerkedhetett meg Kölcsey a kuruc költészettel, és mit ismerhetett belőle, az nyitott kérdés maradt. Nagyon valószínű Waldapfel József feltételezése,¹²⁶ aki Kölcsey és a kuruc költészet kapcsolatát Rummy Károly György Rákóczi-emlékek gyűjtését illető hirdetésére (1811, 1812) és Kazinczy Rákóczit illető lelkesedésére, illetve annak hatására vezeti vissza. Kazinczy közvetítésével sikerült Rumynak a péceli Ráday-levéltárban fontos Rákóczi-dokumentumokat másolni 1813-ban, melynek első kötete 1815-ben jelent meg *Monumenta Hungarica* címmel, majd ennek második, javított kiadása 1816-ban Kazinczy előszavával (a II–III. kötet 1817-ben). Szintén Kazinczy kérésére 1814 januárjában Szemere is bejuthatott a Rádaykastély kézirati gyűjteményébe.¹²⁷ Kölcsey 1814 június–augusztusában tartózkodott Szemere Pálnál Pécelen, majd Lasztócra mentek, s október 2. és 17. között többször találkozott Kazinczyval, és feltételezhető tartósabb együttléttük is.¹²⁸ Ekkor lehetett valóban alkalma a Rákóczi-nótát is megismerni. (Noha tudjuk, hogy Kazinczy jegyzetei között nem maradt fenn ennek szövege.) De visszatérve az 1814-es péceli időzésre, lehetetlen, hogy Rummy kutatásairól, illetve kéziratmásolásairól Kölcseyék ne tájékozódtak volna. Ekkortájt készült Kölcsey szép disztichonja, a *Rádaynak sírján*, melyben a kutatást engedélyező Ráday Pál atyját, illetve annak emlékét örökítette meg. De költészetében a hazafiság témája a szintén Pécelen, 1814 augusztusában írt *Rákos nymphájához* című versével kezdődik. S nem minden alap nélkül tételezhetjük fel, hogy a három évvel később, 1817-ben szintén Pécelen keletkezett *Rákóczi hajh...* (*Fejdelmünk hajh...*) kezdetű versét ezek az 1814-es emlékek inspirálhatták. Feltételezhető, hogy a Rummy által másolt kéziratokkal kapcsolatban szó került a kuruc dalokra is. Bizonyítani ezt nem tudjuk, az azonban nyilvánvaló, illetve bizonyítható, hogy a hazafiság témája, benne Rákóczi emléke, továbbá a kuruc költészet (nehezen megállapítható mélységű) ismerete az 1814-es, illetve az 1817-es péceli tartózkodástól számítható.

Mit ismerhetett Kölcsey a kuruc költészetből? A *Nemzeti hagyományokban* azt írja, hogy „Legrégibb dalaink, melyekben még nemzeti történet említetik, a kurucvilágból maradtak reánk; ezekből a Tököli, Rákóczi, Bercsényi, Boné nevek zengenek felénk; s ezekben a poétai lelkesedésnek nyilvánvalóságos nyomai láttatnak, amit az újabb pórtörténeti párdalban hiában fogsz keresni.”¹²⁹ Ezek a szövegek néhány ponyvakiadástól eltekintve

¹²⁵ IMRE Mihály, *Egy rímtoposz históriája*, ItK, 1984 (a továbbiakban: IMRE), 424.

¹²⁶ WALDAPFEL József, *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*, ItK, 1935, 167–176.

¹²⁷ KazLev XI, 167.

¹²⁸ Lásd Kölcsey datált másolatait Kazinczy Pandektáiból: OSZK, Q. H. 4361.

¹²⁹ KÖMI, 517.

Kölcsey életében nem jelentek meg, s mint szó volt róla, kézirataik ismeretére adatunk nincs, a szövegmegfelelések többnyire távoliak, bizonyító értékük (a *Rákóczi hajh...* kivételével) csekély. Feltételezhető még a korban annyira gyakori kéziratos énekeskönyvek, versmásolatok ismerete, de Kölcsey viszonylag zárt baráti körére, a zajos társaságot, a borivást kevésbé kedvelő természetére gondolva, ennek valószínűségét sem szeretnénk túlbecsülni. Ennyi, pusztán ennyi adatunk van Kölcseynek a kuruckor költészetére vonatkozó ismereteiről.

Mészöly Gedeon 1939-es *Hymnus*-tanulmánya óta elfogadott az irodalomtörténészek körében a „nép-tép” rím forrásaként a Rákóczi-nótára való utalás.¹³⁰ Ezt tette Szauder József is Mészölyre hivatkozva 1975-ben,¹³¹ ezt tette Lukácsy Sándor is 1981-ben hivatkozások nélkül,¹³² sőt 1984-ben Imre Mihály is, szintén Mészölyre hivatkozva, annak ellenére, hogy számos felhozott példával éppen ő nyújtott bizonyítékot arra, hogy más források lehetőségét sem lehet kizárni. Megtalálható ugyanez a rímpár a *Bónis Ferenc keserve* (1671)¹³³ című költeményben is (valószínűleg erre utal Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban*, s ebben erősebbek a *Hymnusszal* való megfelelések is), de megtalálható a kuruckort megelőző és követő kor számos más költőjénél is, mint Imre Mihály említett tanulmányában kimutatta: az általa vizsgált időszakban (17–19. század) 27–28 költőnél (köztük Amade László, Gyöngyössi János, Mátyási József, Perecsényi Nagy László stb.) 125 alkalommal fordult elő ez a rímtoposz (sőt még korábbi előfordulás is adatolható), tehát alkalmazása nem tekinthető kizárólagos bizonyító érvnek a *Hymnus* esetében a kuruc költészet, pontosabban a Rákóczi-nóta hatását illetően.¹³⁴ Sőt Imre Mihály tanulmányából azt is megtudhatjuk, hogy ennek a rímtoposznak forrása Rimay János *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című költeménye. Erről a versről – mint Imre Mihály utal rá – már 1911-ben azt írta Ferenczi Zoltán, hogy „Valami egészen Kölcseyes melegség és odaadás ömlik el rajta...”,¹³⁵ s később, 1961-ben Klaniczay Tibor jegyezte meg, „hogyan hatása a kuruc költőkön, Kölcsey Hymnusán át egészen Petőfi-ig nyomozható...”¹³⁶ De mi hozható fel inkább Rimay hatása és mi inkább a kuruc költészet mellett? A Rákóczi-nóta és a *Bónis Ferenc keserve* hatása mellett szól az 1817-es keltezésű *Rákóczi hajh... (Fejdelmünk hajh...)* című költemény és az 1826-ra datált *Nemzeti hagyományok*, melyben feltehetően Bónis Ferenc verse említettik. Rimay költeménye a Szép-Literatúrai Ajándék 1821. évi számában jelent meg Balassi-versként *A Magyar Nemzetnek romlott állapotjáról* címmel, s kezdő szakasza tartalmazza e rímtoposz legismertebb előfordulását:

¹³⁰ MÉSZÖLY 81–82.

¹³¹ SZAUDER 1975, 231.

¹³² LUKÁCSY SÁNDOR, *A Hymnus és a Szózat*, Literatura, 1981, 400.

¹³³ *A kuruc küzdelmek költészete*, i. m., 18.

¹³⁴ IMRE 414; újabban: Uő., „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár), 241–273.

¹³⁵ FERENCZI ZOLTÁN, *Rimay János*, Bp., 1911 (Magyar Történeti Életrajzok), 187.

¹³⁶ KLANICZAY TIBOR, *A magyar későreneszansz problémái* = K. T., *Reneszansz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 330.

Oh szegény megromlott 's elfogyott magyar Nép
Vitézséggel névvel hírrel vagy igen szép
Kár hogy tartatol úgy mint senyvedő kép
Előmenetedre nincs egy útag is ép.¹³⁷

Ez szintén ismert lehetett Kölcsey számára, hiszen ebben a számban több költeménye is megjelent (*Ajánlás, Rákóczi hajh...* és egy Szapphó-fordítás, de ugyanitt a Kölcseynek egyáltalán nem közömbös Képlaki [Szemere] Vilmától is közöltek írásokat), tehát ezt a kötetet (benne Rimay költeményét) minden bizonnyal ismerte Kölcsey. Rimay versének hatása (noha nála a „tép” rím hiányzik) tehát éppúgy bizonyítható (és Gyöngyösié is, kinek *Murányi Vénusában* a „nép” a „tép”-pel rímel, Mátyási Józsefé stb. is), mint a Rákóczi-nótáé vagy a *Bónis Ferenc keservéé* (melyeknél a hivatkozás vagy bizonyítás alapja pusztán a rimpárok megfelelése). Azonban a rímek hasonlóságán túl, Rimay verse feltűnően közel áll a *Hymnus* szelleméhez. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy a Kölcseyt és költészetét meglehetősen mélyen ismerő Szemere Pál egy tervezett antológiájában a „Dalok a hazáról” témába tartozó versek közé iktatta ezt a Rimay-verset mint 16. századi éneket, majd a *Hymnust*, utána Kisfaludy Károly versét, a *Rákosi szántó a török alattot*, majd Vörösmarty *Szózatát*.¹³⁸ Éppen ezért az eddigi szakirodalomban a Rákóczi-nótára való kizárólagos hivatkozást megtévesztőnek tartjuk. Ugyanis innen már könnyebben lehet a kuruc hagyományok hatását a *Hymnus* több más elemével is összefüggésbe hozni, s a kuruckor emlékét ébren tartó Kölcseyről beszélni, ami az ideológiai szempontú értékeléshez kiválóan felhasználható (mint tette azt Mészöly Gedeon németel- lenes éllel, majd később mások a haladó hagyományok szellemében).

Mészöly Gedeon a *Hymnus* más soraiban, kifejezéseiben is felfedezni véli a kuruckor emlékét, illetve az arra való utalást. A tragikus múlt képeit felidéző 4–5. versszakot párhuzamba állítja Berzsenyinek *A magyarokhoz* című versének megfelelő szakaszával, ily módon a „rabló mongol”-nak a „vad Tatár Chán’ Xerxesi Táborá”, az „Ozman vad népének” a „világot ostromló Török...” feleltethető meg. A harmadik egyeztethető elem (a „Zápolya’ öldöklő / Századja” csendes kifejejtésével) „A’ szent rokon vérbe ferősztő / Visszavonás’ tüze” lett, melynek Kölcseynél a

Hányszor támadt tennfiad
Szép hazám kebledre,
'S lettél magzatod miatt
Magzatod' hamvvedre?

felelne meg Mészöly szerint, aki azt írja: „Berzsenyi a szent rokonvért ontó polgárháborúkon – mint láttuk – azokat a háborúkat értette, melyeket a »babonák tüze« okozott, vagyis a vallási elvakultság, ezért a két Berzsenyi-óda történeti felsorolásának és a

¹³⁷ SzépLitAj, 1821, 134.

¹³⁸ SZEMERE Pál *Munkái*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890, II, 152–156.

*Hymnus*ének párhuzamossága is azt bizonyítja, hogy Kölcsey is a Habsburgok alatti polgárháborúkra céloz, melyek II. Rákóczi Ferenc leverésével értek véget.¹³⁹

Mészöly itt voltaképpen három Berzsenyi-versre hivatkozik. Elsőként *A felkölt nemes-séghez* című költemény történelmi utalásait vetette egybe a *Hymnus*nak a dicső múltra vonatkozó részeivel (egyfelől Berzsenyinél: Attila – Árpád – Hunyadi – Bécs, másfelől Kölcseynél: Bendegúz – Árpád – a törökön aratott győzelmek – Bécs), itt valóban elfogadható párhuzamokat találunk. Idézi Mészöly *A tizennyolcadik század* című Berzsenyi-versből az alábbi néhány sort:

Nem dultak ádáz pártot ütő hadak
A' szent rokon vér nem kialtott
A' babonák tüze közt az égre,¹⁴⁰

azzal a logikus magyarázattal, hogy a „babonák tüze” kifejezés bizonyítja, hogy a szent rokonvér kiontásán „a XVII. századi vallásháborúkat érti a fölvilágosodott költő.”¹⁴¹ A harmadik hivatkozott költemény a már említett *A magyarokhoz* című, melynek előbb idézett része a korábbi változatban a következő volt:

Rákóczi vérengző haragján,
S rettentés tüze közt megálltál.¹⁴²

Ennek ismeretében joggal tehető fel, hogy a végső változatban a „visszavonás tüze” és a szent rokonvér kiontása a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozik (ezt állítja Mészöly is), csakhogy a versbeli kontextus, azaz Berzsenyi értelme szerint ez nem teljesen azt a sokat emlegetett kurucos szellemet jelenti, melyet Kölcsey állítólag a debreceni kollégium falai között tett magáévá. Pedig ha elfogadjuk Mészöly Gedeon párhuzamait, akkor (Berzsenyinél) a tatár, török, Zápolya és Rákóczi a sorsnak egyformán súlyos csapásai a magyarokra, s ezek megfeleléseit kellene felismernünk a *Hymnus*ban is. Mészöly Gedeon viszont – a Berzsenyi-vers szöveg szerinti értelmével szemben – nem sorscsapásként, hanem nemzeti és vallási szabadságharcként értelmezi „A' szent rokon vérbe feröszítő / Visszavonás' tüze” kitételt, s ebben az értelemben azonosítja a *Hymnus* „Hányszor támadt tennfiad / Szép hazám kebledre” stb. soraival.

Ha elfogadjuk ezt a párhuzamot, ennek szellemében azt is el kellene fogadnunk, hogy Kölcsey versében szintén a Rákóczi-szabadságharcra vonatkoztathatók ezek a sorok, és ebben az esetben – Mészöly felfogásával ellentétben – eme vallási és szabadságküzdelmekben – mindkét vers kontextusának megfelelően – nemzeti sorscsapásokat kell látnunk. Ez nehezen egyeztethető össze azzal a képpel, melyet a Rákóczi-szabadságharcról és a kuruc küzdelmekről egyéb Kölcsey-szövegek alapján kaphatunk. Bár Mészöly ké-

¹³⁹ MÉSZÖLY 34.

¹⁴⁰ BERZSENYI 31.

¹⁴¹ MÉSZÖLY 33–34.

¹⁴² BERZSENYI 51.

sőbb e sorok értelmezésénél elfeledkezve „a Bocskayval kezdődő II. Rákóczi Ferencsel végződő nemzeti és vallási szabadságharcok”-ról, vagy ahogy másutt írja, a Habsburgok alatti polgárháborúkról, nem is túlságosan diszkrét csúsztatással hosszan idéz Kölcsey vallási töredékeiből, melyekben a felekezeti elfogultságokat kárhoztatja a költő (hiszen az alapkérdés az, hogy „mik legyenek az okok, melyek az embereket a vallásra nézve tőrökké vagy nemtőrökké csinálják”¹⁴³), melyek önmagukban igazak, de minden további nélkül nem vonatkoztathatók a Mészöly által korábban hivatkozott Rákóczi-szabadságharcra, s általában azokat a magyar történelemre, kivált a *Hymnus*ra aktualizálni legalábbis kockázatos. Így Mészöly érvelésében teljesen összerosódik a Kölcsey-tanulmányban tisztán elméleti alapról tárgyalt 16–17. századi katolikus–protestáns ellentét a 17–18. századi nagyon is gyakorlati, politikai alapról értelmezhető, Bocskaytól Rákócziig terjedő szabadságküzdelmekkel. Ugyanakkor ha meggondoljuk, hogy a *Hymnus* ötödik versszakában mindkét mondat kezdőszava a „hányszor” (mint erre Dávidházi Péter volt szíves felhívni a figyelmem), mely nem a történelmi egymásutániséget, folyamatosságot jelzi, hanem inkább az ismétlődő, visszatérő jelenségekre utal, akkor némi alappal feltételezhetjük, hogy a negyedik versszakban felhozott sorscsapásokra vonatkozó, a „hányszor”-ral hangsúlyossá tett külön szenvedésekről van szó.

Nem sokkal meggyőzőbb Mészöly Gedeonnak a hetedik versszakra vonatkozó, a Rákóczi-szabadságharc implikációját illető érvelése. Ez az a szakasz, amelyet Szörényi László redundánsnak, tehát olyan szakasznak nevez, melynek nincs egyértelmű „történeti” megfelelője,¹⁴⁴ s amelyről Márton László mint eseménytörténet helyett körképpé alakult szakaszcsoportról ír, mely jelen időben szólal meg, de fikatív jelennel találkozunk.¹⁴⁵ Ennek a szakasznak utolsó két sorához:

’S ah szabadság nem virúl
A’ holtnak véréből,

fűzött Mészöly Gedeon megjegyzéseket. Némiképp túlzott jelentőséget tulajdonít Kölcsey 1813-ban készült, korai Klopstock-fordításának, *A két sír*nak, kivált utolsó sorának: „Mert hijában haltunk a hazáért”-nak, amikor közvetlen kapcsolatot tételez a *Hymnus* vonatkozó soraival. (Kölcsey ezt a fordítást nem vette fel az 1832-es kötetébe.) Mészöly Gedeon némiképp vitatható kiindulópontja a következő: Kölcsey „nemcsak a gyermek-kora óta hallott és vallott Rákóczi-nóta lelkesítő visszhangját írta meg »Rákóczi hajh!« kezdetű költeményében, hanem mikor országgyűlési követül száraz okmányokból hideg érveket szedeget Erdély visszacsatolása érdekében, akkor is az elbűjosott Rákóczinak és társainak emlékezetén őszinte »poétai hevület« száll reá.”¹⁴⁶ (Nem tudjuk, mire alapozza Mészöly a Rákóczi-nóta „gyermekkora óta hallott és vallott” hatását.) Ezután idézi az *Országgyűlési naplónak* Báthorit, Bocskayt, Bethlent és az „örökre elbűjosott sergecs-

¹⁴³ KÖM I, 1035.

¹⁴⁴ SZÖRÉNYI II.

¹⁴⁵ MÁRTON László, „Törvényem él”: *A sors principiuma Kölcsey költészetében*, Holmi, 1990, 920.

¹⁴⁶ MÉSZÖLY 37.

ké”-t említő szavait, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a *Hymnus*nak idézett sorai „azon szabadságharcok vértanúira céloznak, mely harcokból az utolsó: Rákóczi Ferencé volt, az első pedig Bocskayé.”¹⁴⁷ Bizonyos mértékig érthető, hogy a holtak véréből nem viruló szabadság gondolatára Mészölynek Rákóczi és elbujdosott csoportja jut eszébe, melyre Kölcsey naplójában oly meghatározó módon emlékezik, de vajon egy 1823-ban keletkezett vers egy ilyen általános kitételének értelmezéséhez elégséges vagy megnyugtató fedezet-e egy 1833-ban készült, nagyon is konkrét és a versszöveggel csak erős fenntartásokkal kapcsolatba hozható naplóbejegyzés? Hasonló értékű Mészöly másik adata is, az 1833. jún. 4-i, a „vallás ügyében” mondott beszédnek „Bethlen és Bocskay mellett elhullott bajnokok unokái nevében” kitétele, mely a vallásügyi harcokat lezáró bécsi és linzi békekötések be nem tartása miatti elégedetlenségre vonatkozott, s Mészöly szerint ugyancsak annak a gondolatnak a fájalmát tükrözi, miszerint a „szabadság nem virul a holtak véréből”. Még néhány még távolibb, kevésbé bizonyító hivatkozás után állította Mészöly Gedeon, hogy „azoknak a holtaknak a véréből, akik a magyar nemzet szabadságáért haltak meg Bocskay felkelésétől II. Rákóczi Ferenc elbukásáig.”¹⁴⁸ Talán belátható, hogy a Mészöly által felhozott analóg példák nemcsak feltűnően későbbiek, hanem Kölcsey élete és pályája egy másik, politikusi szakaszának termékei, s voltaképpen csak azt bizonyítják, hogy Kölcsey a kuruckor és Rákóczi emlékét tisztelte, s a nemzeti történelem értékes részének tartotta. Ha a Mészöly Gedeon által a *Hymnus*-ból kiemelt és idézett két sornak mindenképpen történelmi szempontból konkrét megfeleléseket akarnánk keresni, akkor is elégséges a tatár–török harcok során elhullott magyar hősökre gondolni, semmi nem indokolja a vers szövegében a kuruc harcokra és következményeikre való kiterjesztést. De éppen ennek a hetedik versszaknak jelenidejűsége, állóképszerű jellege sugallja azt, hogy egy konkrét időtől független, általános helyzetről van szó, vagy ahogy Márton László szellemesen fogalmazta, e sorok „a magyar üdvtörténet egészére vonatkoznak. [...] múltunkból átnyúlnak jövőnkbe, fejünk és pillanataink fölött.”¹⁴⁹

Mészöly Gedeon nagy hatású és látványos erudícióval készült *Hymnus*-tanulmányának a kuruc költészetre és történelmi hagyományaira vonatkozó kritikai vizsgálatából csak annyi következtetést vonhatunk le, hogy Kölcsey ismerte és tisztelte ezt a hagyományt, de ennek hatását a *Hymnus*ra nem látjuk kellőképpen megalapozottnak, illetve bizonyítottnak.

¹⁴⁷ MÉSZÖLY 38.

¹⁴⁸ MÉSZÖLY 41.

¹⁴⁹ MÁRTON, i. h.

NYÁRÁDY GÁBOR

AZ ELFELEJTETT AURORA (1897–1904)

A Kisfaludy Károly–Bajza József-féle Aurora irodalmi zsebkönyvek (1822–1837)¹ hatása a távoli jövőbe is kisugárzott, a sorozat irodalomszervező szerepe, a nemzeti múltat idéző irányzata, költészeti kincsestára – itt csak Kölcsey *Hymnusára* utalunk – sokakat serkentett a nagyszerű példa követésére. Emblematicus neve az elmúlt másfél évszázadban többször is feltámadt irodalmi folyóiratok és antológiák címdalán, irodalmi és közművelődési társaságok elnevezéseként. Annál furcsább amnéziára vagy szűkkeblűségre vall, hogy irodalmi lexikonjaink² nem vesznek tudomást e vállalkozások többségéről, egy rövidke címszót sem áldoznak rájuk; könnyű kézzel selejteznek a tények körültekintő számbavétele helyett.

Csak az irodalmi lapok, folyóiratok soránál³ maradva: a Hajnal istennőjének nevét választotta címül 1886-ban az Aurora magyar keresztény írók könyvkiadó szövetkezetének hivatalos közlönye. A szervezkedés ötletét – a tiszzaeszlári per vérvádas hangulatában – Balázs Sándor, korábban neves író és műfordító, Szigligetivel együtt *A strike* című népszínmű szerzője vetette fel,⁴ javaslatára választották elnökké báró Andreanszky Gábor nógrádi országgyűlési képviselőt, az antiszemita párt egyik elnökét.⁵ Jeles írókat sikerült tagnak megnyerniük: Ábrányi Emilt, Berczik Árpádot, Dalmady Győzöt, Degré Alajost, Gaál Mózeszt, Váradi Antalt stb. Balázs alelnök lett (egy évvel később leánya sirján öngyilkosságot követett el). A közlönyből mindössze két szám jelent meg, 1886. augusztus 20-i és október 25-i dátummal, azután a szövetkezettel együtt megszűnt. Erdélyi Gyula költő, lapszerkesztő – aki maga is tag volt – írja később:⁶ „A belügyi kormány (Tisza Kálmán mint belügyminiszter) nem vélte engedélyezhetőnek, hogy az irodalom művelőit egymástól a vallás korlátai válasszák el, és nem hagyta helyben a kör alapszabályait.” Egyik lexikonunk sem emlékezik meg erről az okkal-joggal elnémitott kezdeményezésről.

¹ FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., 1955.

² *Irodalmi Lexikon*, Bp., 1927; *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., 1963; *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., 1994.

³ LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok, A-sorozat, I.*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei, LXXV, Cikkek és karcolatok, XXV*, Bp., 1981, 15, 162; Mikszáth nekrológia a Pesti Hírlapban, 1887. augusztus 3.

⁵ STURM Albert, *Országgyűlési Almanach, 1892–1897*, 1892, 175.

⁶ ERDÉLYI Gyula, *Aurora*, Buda és Vidéke, 1897. április 4.

Nem ismerik a Vermes Ernő szerkesztette Aurora szépirodalmi és társadalmi folyóiratot sem, amelynek szintén csak két száma jelent meg, 1894. április 1-jén és 15-én. A szerkesztőről (Szinyeyitől) csak annyit tudni, hogy két verseskötetet publikált (1897, 1909). Beköszöntőjében fejtegette a reformkori Aurora előtt, s kifejezetten a fiatal írók felkarolását ígéri, nekik óhajt teret nyitni. Saját versén kívül Csergő Hugó, Jakubovics Jenő, Szilágyi Géza költeményeit közli, prózát Diósy Bélától, Ungvári Árpádtól, Pallócz Leótól, Petrovai Annától. A szerzők között voltaképp csak két név érdemel figyelmet. Az egyik: Tormay Cecile; tizennyolc éves korában talán az első novellája jelent meg a lap első számában. A másik: Dory, azaz Forinyák Gyula altábornagy neje, Rauth Mária *Aranylakodalmom után* című vígjátékának fordítója, Bogdanovics György. Ez ugyanis a következő Aurora szerkesztőjének, Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztinának írói álneve. A szerkesztői megjegyzések szerint a Nemzeti Színház az ősszel kezdődő szezon programjába vette fel a darabot (nem adta elő), s ez az Aurora kiadásában külön füzetben is megjelenik, a fordító pedig a lap „belmunkatársa”. Az ő személye jelenti a hidat a harmadik Aurorához.

Sajnálatos, hogy e leghosszabb életű Aurora – kezdetben hetilap, majd havi folyóirat – emléke is elveszett, lexikonjaink hallgatnak róla, bizvást mondhatjuk, méltánytalanul. A Beksics Gusztávné szerkesztette lap és a háttérét képező irodalmi kör a századforduló megbecsülésre méltó, nemes szándékú irodalmi-művelődési intézménye volt, igaztalan rövidlátás szó nélkül elmenni mellette. Éppen erről az Auroráról szeretnénk lesöpörni a port a továbbiakban.

Ugyanakkor persze el kell ismernünk, hogy a későbbi „utódok”, Cserna Andor zenei író és műfordító 1911-ben megjelent, bár csupán 17 számot megélt folyóirata, amely Csáth Géza, Hevesi Sándor, Kabos Ede, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Lengyel Menyhért, Lesznai Anna, Mohácsi Jenő, Nagy Lajos, Relle Pál és mások írásait közölte, a címlapon Bíró Mihály grafikájával, továbbá a Giesswein Sándor pápai prelátus, a keresztényszocialista mozgalom alapítója által 1919 decemberében megindított hasonló nevű folyóirat, amely három évfolyamában Babits Mihály, Féja Géza, Germanus Gyula, Jaschik Álmos, Kállay Miklós, Kosztolányi Dezső, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Molnár Antal, Szabó Dezső, Tóth Árpád stb. írásait tette közzé, s végül Szabó Dezső kezében szűnt meg, illetve alakult át, oly fontos irodalmi műhelyek voltak, hogy a fúkar lexikonszerkesztők sem feledkezhetek meg róluk.⁷

*

Az inspirációkat keresve először is a budai állandó színház létesítésének újra és újra felvetődött eszméjével találkozunk. Molnár György Népszínházának felszámolása (1870)

⁷ Itt nem tárgyaljuk az *Aurora* címmel megjelent, nem időszaki kiadványokat: ÁLDOR Imre és ZILAHY Imre albumnaptárát (1867, 1868), a Kisfaludy Társaság 1914. évi almanachját, a KIRÁLY György szerkesztette antológiát 1921-ből, CSÁSZÁR Elemér irodalmi társaságának értesítőjét 1925-ből és más, újabb vállalkozásokat. Lásd MADÁR Lajos, *Magyar irodalmi antológiák és gyűjtemények*, F-sorozat, 1–2, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978.

óta csak a Várszínház és a Nyári Színkör működött a Duna-jobbparti városban. 1871 márciusában a városvezetés kilenc évre szóló szerződéssel odaadta a Várszínházat a Nemzeti Színháznak, majd a kontraktust 1884-ig meghosszabbították. Ekkor azonban a Nemzeti megkötötte magát, nem akarta tovább vállalni a ráfizetést. Pályázat útján Feleki Miklós, a kiváló színművész kapta meg a bérletet, Blaha Lujzával párban, de három évnél tovább ők sem bírták. Ezután megint a Nemzeti lett a gazda a Népszínházzal közösen úgy, hogy felváltva rendeztek előadásokat. Ám a közösködés hamarosan mindkettőjük számára tarthatatlannak bizonyult, s Tisza Kálmán miniszterelnöknek egész tekintélyét latba kellett vetnie, hogy a Nemzeti – garantált fővárosi szubvenció mellett – kötelezettséget vállaljon hetente három előadás megtartására a Várszínházban, a Nyári Színkörbe pedig a legjobb vidéki társulatok közül akviráljon albérlőt.⁸ A szerződés 1896. október 1-jén lejárt, s ez a körülmény újból feltámasztotta a budai színeszet állandósításának igényét, hevesebben, mint valaha.

A Színészek Lapja – a Színészegyesület orgánuma – 1896. december 30-i számában fújta meg a harcra hívó kürtöt. Y. Z. szignójú szerzője *Állandósítsuk Budán a színeszetet!* címmel szorgalmazta a budai közönség régi óhajának teljesítését. Rámutatott, hogy Pesten minap nyílt meg a Vígszínház, épül a Magyar Színház, szóba került a ferencvárosi népszínház terve, a Színészegyesület Korona Színház néven tervez új hajlékot Thália papjainak, sőt már Óbuda is kitétt magáért, színekört épített, s megnyitás előtt áll a Kisfaludy Színház, Buda azonban – noha Molnár György a hatvanas években négy évig fennállott téli-nyári színházával úttörő példát mutatott – elfogadhatatlan okokból mostohája a magyar színjátszásnak. Minden nagyobb vidéki városban szép kőszínház épült, a százezer lakosú Buda viszont csak alkalmi otthonokat nyújt a színművészetnek, kis nézőtérrel, silány feltételek között, olykor gyenge színvonalú produkciókhoz. A cikk szerzője mindjárt a helyre is javaslatot tesz: legyen a színház a tervezett Eskü téri híd (Erzsébet híd) közelében, a Szarvas téren, legalább 3000 (!) személy befogadására alkalmas nézőtérrel.

A millenniumi eufória még nem csillapult le, hinni lehetett hát, hogy – mint annyira nagy építészeti alkotást – sikerül tető alá hozni ezt a régóta dédelgetett elgondolást is. A sajtó felkarolta. Az Erdélyi Gyula szerkesztette Buda és Vidéke 1897. január 10-i számában szállt síkra az ügy mellett, nem először; ugyancsak Szarvas téri elhelyezést ajánlott. S elkezdődött a versengés az I. és a II. kerület között. Az előbbi önérzetesen hangoztatta, hogy a színházak eddig is ebben a kerületben voltak, a Víziváros pedig lakosságának nagy számára, központi fekvésére, jó közlekedésére hivatkozott, s a Fazekas téren (ma Szilágyi Dezső tér) kívánta volna felépíteni az állandó színházat. A szenvedélyes vita – különösen a Budai Újság hasábjain – még a századforduló utáni évekre is átnyúlt; ki a Bombatér (ma Batthyány tér), ki a Széna tér, ki a Horváth-kert

⁸ ORSZÁGH Sándor, *Budai színházak és játékszín 1783–1895*, Bp., 1895, 79–84. A Budai Népszínházról MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A Budai Népszínház = Magyar színházértörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1990, 309–401.

mellett tört lándzsát.⁹ Időközben a Várszínház lerombolásának veszélye is fenyegetett,¹⁰ telkét ugyanis a miniszterelnökség új palotájának szánták. Szerencsére gróf Keglevich István intendáns közbelépett, a döntést elhalasztották, majd jobb belátásra tértek. A Várszínház megmenekült a csákányoktól, s továbbra is fedezet adott a Nemzeti művészeinek.

A színházrombolás és a színházalapítás körüli csatározások felfokozott légköre volt az Aurora létrehívásának egyik ihletője, a másik pedig a nem kevésbé tiszteletre méltó szándék: kicsalogatni az írókat az irodalmi társaságok és a kávéházi élet belterjes világából, élő, közvetlen kapcsolatot teremteni közöttük és olvasóik között, keretet adni ifjú tehetségek szárnypróbálgatásainak, bevezetni őket a módos pártfogók társaságába, az érdeklődőknek pedig alkalmat adni igényes szórakozással egybekötött ismerkedésre és művelődésre.

Ezek a célok nem értek bele sem az irodalmi társaságok (Kisfaludy Társaság, Petőfi Társaság) akadémiásan merev programjába, sem a nyolcvanas években láncreakciószerűen megszaporodott közművelődési egyletek (EMKE, dunántúli, dél-, felsőmagyarországi stb. egyesületek) tevékenységi körébe, amely főképp tanfolyamok, előadások, dalárdák szervezésére, óvodák, iskolák fenntartására, népkönyvtárak létesítésére terjedt ki a magyar nyelv és a nemzeti művelődés szolgálatában. Holmi irodalmi szalonra sem lehetett volna gondolni. A pesti szalonélet korábban is csak a párizsinak visszénye volt. A Wohl nővérek, Janka és Stefánia szalonját a Barátok terén (ma Ferenciek tere) tekinthetjük e franciás „műfaj” hasonmásának; ide Liszt, Arany, Jókai, Trefort is eljárt. (Krúdy: „Ó, hogy röpködtek, lelkesedtek, rajongtak a kedves Wohl nővérek, amikor szalonjukban összegyülekeztek megszokott vendégeik... de a szent rajongások, művészi lelkesültségek, az ihletek, irodalmi ambíciók, nemes érvényesülések e »széplelkű« otthonában már nem találnak helyet a századvegi eszmék.”¹¹) Miután Stefánia 1889-ben meghalt, a nevezetes Barátok téri lakás lassacskán elnéptelenedett. A szalonélet feltámasztása sem szolgálhatta volna a sokkal szélesebb kört felölelni kívánó célokat.

E helyzet felismerése és mérlegelése sarkallta cselekvésre a tettvágyó írónőt, Beksicsné Bogdanovics Krisztinát.

*

Születési dátuma egyetlen lexikonban sem szerepel, még a halálán túl is sikerült eltitkolnia korát.¹² Írásaiban következetesen két-három évet letagadott a múltjából. Az anyakönyv azonban elárulja: 1849. január 30-án született a Windischgraetz csizmái alatt szűkülő Pesten. Nem éppen szerencsés csillagzat alatt. Kolozsvárról elszármazott anyja szerelmi lázban egy újvidéki rác nábobhoz ment nőül, aki egy szép napon csúful cser-

⁹ Buda és Vidéke, 1898. december 21.; Budai Újság, 1899. január 15., január 20., február 2., március 5., március 16.

¹⁰ Pester Lloyd, 1898. november 16.; Budai Újság, 1899. április 9.

¹¹ Budapesti Hírlap, 1932/39.

¹² NYÁRÁDY Gábor, *Ígéretek*, Magyarország, 1981/1., OL R 341 12/B cs.

benhagyta ifjú hitvesét és apró gyermekeit, elkártyázta egész vagyonát és öngyilkos lett. Szegénység szakadt rájuk. Az anyai nagybácsi, szentkatolnai Bíró Miklós, George Sand és Eugène Sue fordítója, Radnótfáy Nagy Sámuelnek, a Nemzeti Színház intendánsának jó barátja és műértő tanácsadója irányította a süldőlány figyelmét a színház felé. Sok tervezgetés után ugyanis akkoriban (1865. január) nyílt meg az Újvilág utca (ma Semmelweis utca) 16. szám alatt a „nemzeti színházi képezde”, a mai főiskola elődje. Krisztina az első növendékek, s így három évvel később az első végzett hallgatók között volt, Egressy Gábor, Gyulai Pál, Paulay Ede, Szigeti József, Szigligeti Ede tanítványa. „Jókainé lesz belőle” – írta a lány nagybátyjának Egressy.

Miután a színház 1868 áprilisában szerződtette, sorozatban játszotta a *Szentivánéji álom* Oberonját a kor színésznagyságai, Náday, Szigeti, Prielle Kornélia mellett. A lapok dicsérték. Más Shakespeare-szerepekben is jeleskedett: a *Hamlet*ben mint Színészkirályné, a *Romeó*ban mint Montague-né, az *Othelló*ban mint Cassio kedvese, Bianca. Alighanem a *Lear király*ban Regan alakításával érte el pályája csúcát, „nővérei” (Goneril és Cordelia) Kassainé (Jászai), illetve Lendvayné Fánecs Ilka, utóbb az akkor debütáló Helvey Laura voltak. De más klasszikus művekben is szép feladatokhoz jutott. Például az *Ármány és szerelemben*, *A tudós nőkben*, *Az élet álomban*, s a kritika egyhangú elismerését érdemelte ki. Közben férjhez ment a tehetséges íróként induló Beksics Gusztávhoz, akinek fordításában mutatta be a színház 1873 augusztusában Moreto *A szép Diego* című vígjátékát; ebben Halmi Ferenc, Nagy Imre, Náday Ferenc mellett a női főszerepet (Donna Inez) Krisztinára osztották.

A színibírálok szerint teljesen elhibázott szerepfelfogásban, „Medea vak szenvedélyével (játzott), kitöréseiben nem egy csalódott lányt, hanem egy, a kétségbeesés örvénye előtt álló hősnőt ábrázolt páncélozott szavakkal és heroikus mozdulatokkal”. Egy vígjátékban! Nem találnánk magyarázatot erre a kisiklásra, ha a művész nő egy későbbi versében nem árulná el: „A nyilvánosság volt minden estém, / A színpadon kerestem kenyerem, / De míg magam és arcomat kifestém, / Férjem volt eszemben, s nem szerepem. / S míg künn szavaltam a »szeretek«-et, / Meglopták üdvömet a színpadon, / Földülta boldog, édes fészketem / Egy szívtelen, kifestett nőalak.” Ez lehet a kulcs a történetekhez; elvesztette önuralmát, s végzetes önkényeskedésre ragadtatta magát. Közönséges öltözői csetepaté maradhatott volna, de a színházi bíróság egyhavi gázielvonásra, a rendőrhatalóság pedig pénzbüntetésre vagy 48 órai elzárásra ítélte. Idegösszeomlás, fellebbezés. A belügyi államtitkár illetéktelenség címén fel is oldotta a rendőrkapitányság szigorú határozatát. Krisztina reménykedve folyamodott Szigligeti igazgatóhoz, hogy a színházi bíróság is oldozza fel „az igaztalan és megszegyenítő vád alól”, visszaadva ezzel lelke nyugalalmát és egészségét. Az öttagú bíróság azonban Náday elnöklétével elutasította kérelmét.

Nem a férjhezmenés miatt vált meg tehát 1875-ben a színházról, mint ahogy a házasság sok színésznői pályát tört ketté. Nem tudott többé belépni megszegyenülésének színterére, noha az elválás fájdalmába majd belerokkant, haláláig vágyakozott a festett falak, a színpad varázsos világa után. Évekkel később talán már ő maga is elhamarkodottnak találta büszke döntését. „Csak egyszer játszhatnám, hol serdülék, / A színpadon közt éltem

boldogan, / Hol kedves nékem: mázolt fű, fa, lég, / Csak egyszer festhetném még ki magam” – így sóvárgott egy versében.

Irodalmi, újságírói, jótékonyági munkásságában keresett kárpótlást. Jókai írja Beksics *Ködös problémák* című kötetének¹³ előszavában: „...drámai színésznőnek avatta fel a műzsa, s hivatása minden kellékével ruházta fel a sors kegye, arcza, hangja, értelmi felfogása képesítették e pályára: művészi tekintélyek, kritika, pályatársak egyaránt fényes jövődőt jósoltak neki a világot képviselő deszkákon. Kezdődő csillagnak tekinték. A csillag nem tűnt le, csak szint változtatott: a művészi piros fényt elváltoztatta költészeti kékre: ugyanaz a gyémánt más sugártörésben.”

Már színésznőként kacérkodott az írás mesterségével, útirajzokat írt Svájcból és Németországból a *Családi Körbe* (1874). Később versei és elbeszélései jelentek meg az *Ország-Világban*. Első önálló kötete 1887-ben került ki a nyomdából *Az én kis világom* címmel, atyja neve után Bogdanovics György írói álnévvel, Mikszáth Kálmán előszavával.¹⁴ („Bogdanovics György tulajdonképpen Bogdanovics Krisztina, Beksicsnek, a kitűnő publicistának és országgyűlési képviselőnek neje. Talán nem is elég tapintatos eljárás tőlem, hogy elárulom, kit fed ezúttal a férfiruha... Azért árulom el inkognitóját, mert ez a könyv kétszerte jobban megkapja az olvasót, ha tudja, hogy egy nő írta. Mert ebben a könyvben az író nevét kivéve, minden igaz az utolsó szóig. Igazak az alakok és végre az élet, amit fest. Nincs benne semmi a nőírók hibáiból és bizonyos fokig benne van minden a férfírók erényeiből. Élénken, érzéssel ír és kolorittal, de sehol sem csap át a beteges szentimentalizmusba. Védencem, tisztelt közönség, több mint közönséges műkedvelő, kit a hiúság kicsinyes láza vitt a veszedelmes és bizonytalan útra, ő határozott tehetség, akinek könyvét élvezettel olvashatja el mindenki.”)

Azután sorra jöttek a következő, kisebb-nagyobb kötetek:¹⁵ *A bolondot, gazt nem vetik, mégis terem* (1889), *Egy humánus háziúr élményei* (1891), *A bukottak* (1893), *Tárcák* (1894), *A tolvaj* (1894), *Álmatlan éjszakák* című verseskötet (1896) – ebből idéztünk az előzőekben. Közben színművei jelentek meg és kerültek színpadra: *A kis bomba*, egyfelvonásos vígjáték 1887-ben Kolozsvárt, *A máltai lovag*, operett 1893-ban a Városligeti Színkörben, a *Polgári házasság* című bohózat 1894-ben az Óbudai Színkörben, *A protekció* című vígjáték 1895-ben ugyanott. Mindemellert a cikkek, tárcák, versek, novellák egész regimentjét közölte a napi- és hetilapokban, folyóiratokban: a *Nemzetben*, a *Pesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban*, a *Pester Lloydban*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Hétben*, a *Képes Családi Lapokban*, a vidéki, erdélyi sajtóban is. Tekintélyes irodalmi múlt állt tehát mögötte, a korabeli legismertebb nőírók között tartották számon, amikor az *Aurora* eszméjét felvetette.

Sőt már a lapszerkesztésben is gyakorlatot szerzett. 1894-től szerkesztette a *Jókai Magyar Nők Lapját*, 1897-től az innen már *Magyar Nők Lapja* címmel megjelent társadalmi és szépirodalmi hetilap főszerkesztője lett, egy ideig tulajdonosa is (erről még lesz

¹³ BEKSICS Gusztáv, *Ködös problémák*, Bp., 1904.

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, LXXIV, *Cikkek és karcolatok*, XXIV, Bp., 1979, 14–16.

¹⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, 1891, 1164; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, III, 1941, 724.

szó), mellette Keleti Ö. Lajos, majd Zsoldos László, Rózsa Miklós dolgozott szerkesztőként. Ez a lap mint a hazai nőegyesületek lapja, ekkor már tizenhetedik évfolyamában járt, s a kor legnevesebb íróinak munkáit közölte, szerzője volt az ismert nőírókon kívül többek között Ábrányi Emil, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Gáspár Imre, György Aladár, Heltai Jenő, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán, Rákosi Viktor, Reviczky Gyula, Thury Zoltán, Tolnai Lajos, Tömörkény István és még sokan mások. Beksicsné lakása (Csengery utca 39.), amely egyben a szerkesztőségnek és a kiadónak is otthont adott, a társadalmi-irodalmi élet mozgalmas fórumává vált, ahol – férje Sepsiszentgyörgy szabadelvű párti képviselője és a századforduló előtti évek legjelesebb közírója lévén – politikusok, államférfiak, a sajtó és a művészvilág kiválóságai is sűrűn megfordultak.

*

Beksicsné egy cikkében parabolában beszéli el az Aurora keletkezését. „...egy szép nyári napon két ifjú ember vezetett hozzám egy zsenge leányt. Ki ő? – kértem, a szerény leányt rokonszenvvel nézdelve és borzas haját simítva homlokán. Az ifjak azt felelték: árva lány, hajnal szülötte, csupa szív, vágyakban végtelen merész. Tehetségével világot karolna át, szeretne szólni nagy, sztentori hangon, szabad színpadról új, szabad eszméket. Dalolni tudna oly dallamokat, melyektől máshol elzárkóznak, félnek. Olvasná kis, sápadt, félreismert költők verseit áhítattal, halkán. – Csak egy terem kéne neki ugye, és egy kicsi színpad abban? Ránéztem a lányra, némán igent intett. Beszédes szeme megtelt könyvekkel. Nem szólt, de ajkán annyi könyörgés volt, hogy vágyát rögtön átéreztem. – Hogy jutott eszükbe énhozzám vezetni, kinek szíve ugyan részvétre hajló, de akinek bizony nem jutott nagy rész a világi javakból? – Szeretet kell nékem! Megértés és szeretet! – szólt végre az ifjú leányka, és sírva fakadt. – Jöjj hát a karomba édes, gyöngye gyermek, kit balsorsod éppen énhozzám vezérelt. Mennyi gazdag delnő, gazdag mágnásnő van, ki jobban betölthetné anyaszerepemet! De én is megteszem, nem ugyan egyedül, hogy pártfogókat keressek néked, akik vezéreljék gyöngye lépteidet. Színpad, melyre vágyol, nem lesz egyelőre, de azt megígérem, hogy a társaságot kedvelő középosztályt becsódom hozzád! Mulattass minket, s ha nálad majd nemes szórakozást találunk, szívünkhöz ölelünk, te meg megtanulsz járni a magad lábán is. S összejöttünk nálam, huszonöt apostol, nemes vágtyól égve, kis keresztelőre, s a hajnal szülöttét, a kis zsenge leányt megkereszteltük az Aurora névre.” (Aurora, 1902. április–május.)

Más forrás szerint egy úri házban történt, hogy megszólalt az okos háziasszony: Teremték nektek új életet, új szellemi világot! „Mert nemcsak színházat akar ez a melegsívíví, bátor lelkű asszony, hanem azt akarja, hogy legyen egy hely, hol az építész kiállítja tervét, a szobrász kiállítja szobrát, a festő a képét; egy hely, hol az író műveit előadják és ahol egybegyűlnek a haza szépséges asszonyai és intelligens polgárai...” – írja a B. B. szignójú cikkíró az Építészeti Szemlében,¹⁶ amelynek főszerkesztője Bobula János neves műépítész, szabadelvű párti képviselő, tehát Beksics parlamenti kollégája volt, egyébként

¹⁶ Építészeti Szemle, 1897/IV, 79.

a Csengery utcai háznak is tulajdonosa, feltehetőleg az egyik „apostol”. A későbbiekből kiderül, hogy a leírt jelenet valamikor 1896 őszén történhetett, valószínűleg októberben, talán azokban a napokban, amikor az ezredévi ünnepek záróakordjaként a király jelenlétében felavatták a Ferenc József hidat és az Iparművészeti Múzeum palotáját, s a felhevült közhangulat azt a hitet keltette, hogy a nagy fellendülés hullámain minden áhított célt el lehet érni.

Az előkészítés minden bizonnyal nyomban megkezdődött, csak így lehetséges, hogy a belügyminiszter nevében Latkóczy Imre államtitkár már 1896. november 23-án jóváhagyta az Aurora Magyar Írók, Művészek és Színpártolók Egyesülete alapszabályát. Eszerint az egyesület hivatása: „a magyar színműírók, képzőművészek s általában a modern magyar színműirodalom és képzőművészet erkölcsi érdekeinek minél szélesebb alapon való felkarolása; a színműírók, színművészek, képzőművészek, valamint a színpártolók közti állandó és közvetlen érintkezésnek fenntartása, ápolása és a tagok nemesebb szellemi szórakozásairól való gondoskodás.” Pecsétje: a felkelő nap, ezzel a körirattal: Aurora 1897. Nem tudni, mi indokolta, hogy a készülődés úgyszólván titokban folyt, holott Beksicsné megtehetette volna, hogy lapjában világgá kürtöli a tervet, amelyet immár a hivatalos felsőbbség is szentesített.

A Magyar Nők Lapjának még az 1897. február 14-i számában is csak egy ködös utalás sejteti, hogy valamiféle művelődési társaság van születőben. *A magyar salon* című, névvel nem jegyzett cikk keményen bírálja a társadalmi élet visszasságait, a különböző osztályok, rétegek elzárkózását egymástól, a „jourok” értelmetlenségét, majd azzal folytatja, hogy szalont kellene teremteni, hová minden tisztességes család olcsó pénzért elmehet, teája mellett elolvasni a lapokat, melyeket otthon nincs módja mind tartani; ahol találkozhat írókkal és művészekkel, s be lehetne mutatni az ifjabb generációnak azon műveit, amelyek előadásához nincs kínálózó hely. „Ha a nagyurak nem csinálnak salont, salont az egész női, úri társaságnak, csináljuk meg demokratikus módon, havi egy forint tagsági díjjal. Amint örömmel halljuk, a mozgalom ez irányban meg is indult...” Hogy a Magyar Nők Lapja miért rejtélyeskedett még mindig? Nincs válasz erre a kérdésre.

Először nem is Beksicsné lapjából, hanem a Buda és Vidéke 1897. február 28-i számából értesülünk a szervezkedésről. Rövid hír adja tudtul, hogy a Budai Polgári Körben két nappal azelőtt értekezletet tartottak az Auroráról. A szervező bizottság elnöke Bartók Lajos költő, író, a Petőfi Társaság alelnöke, alelnök Beksicsné. Beksicsné előadta, hogy az egyesület Budán akar működni, a tervezett Vigadó közelében, s színház építésére gondol. Rupp Zsigmond fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, a Budai Polgári Kör elnöke igent mondott a vendégeknek. Mindössze ennyi került nyilvánosságra alig több, mint két héttel a megalakulás előtt.

A közgyűlést 1897. március 16-án délután öt órára az Új Városháza közgyűlési termébe hívták össze; bizonyára tudatosan kapcsolták március idusához. Aznap reggel az újságok beharangozták az eseményt.¹⁷ A Pesti Hírlap kommentárja szerint az írók, művészek, színpártolók alakulóban lévő egyesülete a társadalmi műveltség növelésében, az

¹⁷ Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap, Fővárosi Lapok, Pester Lloyd, 1897. március 16.

irodalmi szalonélet, a nyelv és az ízlés fejlesztésében s egy új színház létrehozásában látja feladatát, remélve, hogy „színpadán a valódi, eredeti és modern drámai irodalom és művészet aratja majd diadalait”. A mozgalom élén Bartók Lajos szervező bizottsági elnök, Beksics Gusztávné alelnök, Zsoldos László titkár s a fővárosi társasélet, a magyar írói és művészvilág számos kiváló tényezője áll – írja a lap. A Budapesti Hírlap arról informál, hogy az Aurora fellendíteni igyekszik majd a Duna jobb partján a művészeti életet, a rozoga aréna helyett állandó színházat épít, ahol a modern drámai irodalom és művészet lel majd otthonra. A többi napilap is várakozást keltő hangon konferálta be a közgyűlést.

Másnap azután bő terjedelemben számoltak be a történekekről, a legrészletesebben a Nemzet. Tudósítása szerint nagyszámú közönség jelent meg a közgyűlési teremben, sok közéleti személyiség és a társadalmi életből ismert asszony. Pázmándy Dénes országgyűlési képviselőt, az Országos Színészegyesület egykori alelnökét választották meg ad hoc elnöknek, aki elsősorban a megjelent hölgyeket üdvözölte meleg szavakkal. Majd Rózsa Miklós újságíró, művészettörténész tett jelentést az előkészítő bizottság működéséről. Előadásából kiderült, hogy a bizottság körülbelül öt hónapja dolgozott, s ez idő alatt hetenként tartott értekezletet, amikor is a megalakítandó kör társadalmi, művészeti tevékenységéről folyt eszmecsere, s meghatározták az egyesület működési területét. Kezdetben ragaszkodtak az alapszabályban kimondott célhoz, s kizárólag a magyar drámai irodalom fellendítését s ennek érdekében egy drámai színház megalapítását kívánták szorgalmazni. Ferenczy József irodalomtörténész, egyetemi tanár indítványára azonban elhatározták, hogy irodalmi kör keretében is ápolni fogják az ügyet. Bobula János pedig azt javasolta, hogy az egyesület az irodalom mellett ölelje fel a testvér művészeti ágakat is, amelyek még több hívet szerezhetnek az Aurorának. Ami az elhelyezkedést illeti, döntő súllyal esett latba, hogy a budai polgárság hírt véve az előkészületekről, Rupp Zsigmond és Fromann István, a II. kerületi polgári kör igazgatója útján bejelentette a bizottságnak: csatlakozni kíván a mozgalomhoz, s szívesen látná, ha az Aurora a II. kerületben fejtené ki tevékenységét. Mivel a bizottság úgy találta, hogy a főváros balparti részének művészeti, színházi viszonyai esetleg nehezítenék az Aurora programjának megvalósítását, örömet fogadta el a meghívást. Ezek után a közgyűlés mind a jelentést, mind az alapszabályt jóváhagyólag tudomásul vette, s megalakította a tisztikart.¹⁸

¹⁸ Elnökök lettek: báró Nikolits Fedorné és Bartók Lajos. Alelnökök: Beksics Gusztávné és Lotz Károly. Igazgatók: György Aladár és Kauser József. Titkár: Rózsa Miklós. Másodtitkár: Zsoldos László. Háznagy: Fái J. Béla. Pénztáros: Csillag Máté. Ellenőr: Fromann István. Választmányi tagok: Ábrányi Emil, Bársony István, Bobula János, Borovitz Gizella, dr. Buday József, Dárday Sándorné, Edvi Illés Zsigmondné, Falk Miksa, Fái J. Béláné, Fényes Adolf, Ferenczy József, Forinyák Gyuláné, Fromann Istvánné, de Gerando Antonia, Herman Ottóné, ifj. Horvay Árpád, Horváth Böske, Horthy Józsefné, Jókai Mór, Kabos Ede, Kallós Ede, Keglevich Róza grófnő, Konek Ida, Ligeti Mór, Ludvig János, Malcomes Gizella bárónő, Mészáros Jánosné, Papp Dániel, Pázmándy Dénes, Prém József, dr. Rózsa Géza, dr. Rác Károly, Rakovszky Istvánné, Roskovics Ignác, Rupp Imréné, Rupp Zsigmondné, Somló Sándorné, Schönfeld Hermanné, Stresser József, Szabóné Nogáll Janka, Szomaházy István, Szűry Dénes, Tormay Gyula, Vaszary János, Vörös Lászlóné és Zöldi Márton. A Pester Lloyd tudósításában a választmányi tagok között szerepel Kenedi Géza és Komócsy Józsefné neve is.

Miután a választás lezajlott, Bartók Lajos elfoglalta az elnöki széket, s lelkes szavakkal ecsetelte az egyesület céljait, majd Beksicsné szólította fel csatlakozásra a jelenlévőket és a széles közönséget. Ezzel a közgyűlés véget ért – tudósított a Nemzet.

Hasonló tudósítások olvashatók a Pesti Hírlapban, a Budapesti Hírlapban, a Fővárosi Lapokban, a Pester Lloydban.¹⁹ A Pester Lloyd a kiállítások, a művészeti ünnepek, valamint a fiatal művészek javára létesítendő ösztöndíjak tervét emelte ki az előkészítő bizottság beszámolójából. Bartók zárszavában – írja a Pester Lloyd – azt a véleményét fejezte ki, hogy a színház a legjobb helyen a Budai Vigadó közelében lenne, a Parlamenttel szemben. A Magyarországból pedig azt is megtudjuk, hogy az Aurora felhívást szándékozik közzétenni az eszme erkölcsi és anyagi támogatását kérve a főváros művelt közönségétől és szövetkezésre szólítva fel az irodalom és a művészetek hivatott művelőit, a műbarátokat és a színészet pártolóit.

*

Az Aurora kör tehát megszületett. Nem lenne értelme megütköznünk a tisztikar vegyes összetételén. Élvonalbeli művészek, jeles írók mellett a társadalmi élet csillogó és szürke alakjai. Nikolits Fedorné az egyik elnöki székben. Tegyük hozzá: férje a szerb fejedelem leányának fia, a bécsi udvar kegyence volt, nagy befolyású politikus, valóságos belső titkos tanácsos, a főrendiház örökös tagja, ez időben országgyűlési képviselő is, mindketten bőkezű adakozók. Vagy: Rakovszky Istvánné – férje ugyancsak képviselő, a szabadelvű párt egyik vezéralakja. Vörös Lászlóné a kereskedelmi minisztérium államtitkárának neje. Somló Sándorné a Nemzeti Színház igazgatójának felesége. Pénz, rang, tekintély. Másfelől a Viziváros polgári vezetői, s olyan hivatalos személyek, akik ugyancsak sokat tehettek az egyesületért. Csak ilyen heterogén együttes nyújthatott reményt a sikeres működésre.

De azért némi malícia is vegyült a híradásokba. Néhány héttel később a Fővárosi Lapok *A szép asszonyok klubja* címmel²⁰ tért vissza az eseményre, s előkelő asszonyokból, írókból és művészekből álló társaságként mutatta be az Aurorát, amely „mesébe illő programmal” indult útjára. „Nem kevesebbről van szó, mint hogy Budán, valahol a Lánchíd közelében, a Dunaparton egy nagyszerű palota emeltessék, mely a főváros előkelő körei és művészeinek találkozó helye legyen, s ahol az Aurora időközönként fényes estélyeket rendez tagjai számára. Ugyane helyiség a klub- és szalonéleten kívül festők, szobrászok, építőművészek számára műkiállításokat fog rendezni, beolvasztván magába – ahogy tervezik – a Nemzeti Szalont, mely legalább eddigéig nem volt képes teljesen megfelelni hivatásának. Egyúttal hathatós támogatója készül lenni az Aurora a fiatal író- és művészgenerációnak és védszárnyai alá fogja venni a nem ritkán méltatlanul mellőzött talentumokat... Mindennek koronája lesz azonban, ha az Aurora palotája felépül, az épület frontján az a pompás, kupolás színház, mely a színművészetek templomává

¹⁹ Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap, Fővárosi Lapok, Pester Lloyd, 1897. március 17.

²⁰ Fővárosi Lapok, 1897. április 23.

fog válni. Az Aurora különben már a jobb parton emelendő palota felépülése előtt meg akarja kezdeni működését, mégpedig minden valószínűség szerint még az ősszel, a szezon kezdetén, amikor is bérelt helyiségben fogja tartani estélyeit és színelőadásait.” A tájékoztató korrekt, csak címében találunk csöpp iróniát; mintha az Aurora kifejezetten női klub kívánna lenni. Ezután sokan és sokszor aposztrofálták így az egyesületet. Tény azonban, hogy nők játszották benne a főszerepet, ők teremtették meg buzgó közreműködésükkel a kör otthonos, vendégváró légkörét. (Pár hónappal később az Országos Kaszinó fontolgatta, hogy női klubot alakít.²¹)

Aggodalmas hangok is követték az Aurora megalakulását. Erdélyi Gyula, a már idézett költő, a Buda és Vidéke főszerkesztője lapjában vezércikkben üdvözölte a kört,²² amely Buda szellemi életét élénkítheti, elősegítve ezzel, hogy a fővárosnak ez a része a tudomány, a művészet és a közművelődés székhelye legyen ismét, mint volt Mátyás király korában. „Nincsen olyan budai ember, ki a színháznyitás elé örömmel ne nézne. Ámde amennyire örülünk, hogy a II. kerület fejlődésével egész Buda erősödik, annyira nem szeretnénk, ha az egyik városrész emelkedése a másik budai kerületet gyengítené. Kérdezzük, a II. kerületi színház csak a krisztinavárosi színikör és a várszínház romjain épülhet fel?” E két színház „annyi szolgálatot tett a magyarosodásnak és annyi hivatása van továbbra is, minden szerény kinézésük és állapotuk dacára, hogy a halálharangot nem húzhatjuk meg felettük. A célon túllő az, ki ezzel a halálos ítélettel akarja a II. kerületi színház mindnyájunk által óhajtott felépítését siettetni...” Itt meg kell jegyeznünk, hogy az Aurorának természetesen semmi beleszólása nem volt az I. kerületi színházak sorsának alakulásába, mindazonáltal – a korábbiakban tárgyalt veszélyeket tekintve – az óvás nem volt indokolatlan.

Vége a Magyar Nők Lapja is bejelentette az Aurora létrejöttét, s március 21-i számában a következő felhívást tette közzé: „Az ország fővárosához, az ország szívéhez szólunk. Vajon megérti-e szózatunkat? Bizonytalán át fogja érezni, mert a szív nyelvén: a művészetén, a művészetért szólunk hozzá. Budapest két testvérváros egyesüléséből lett hatalmas, fiatal világvárossá, mint ahogy két kamrája van az életadó szívnek. S a nemzeti művelődést, a művészeteket kell, mint a vért, szétsugároztatnia az egész szervezet minden erein... Különös buzgalmat kell kifejtenünk azon irányban, hogy az előhaladt Pestet az elhanyagolt Buda utolérhesse, és itt is kielégíthető legyen a művelt városi élet, a szellemi élvezetek minden magasabb igénye. Íme, ezt kívánja az Aurora elérni. És ez eszményi, mégis oly gyakorlati cél megvalósítása végett, úgy véljük, megfelelő eszközöket választott: egyesülni az irodalom, művészet hívatott művelői és a műbarátok, színpártolók közti benső szövetségre, megteremteni állandó helyiségét az egyesület társaséletének, hol színi és művészeti előadások tartassanak, s esetleg műkiállítások, megvalósítani az Aurora színházát, melynek színpadán az eredeti és modern drámai irodalom és művészet arassa diadalait. E nemes irányzatú törekvések támogatásáért fordul az Aurora a magyar főváros művelt közönségéhez, tudván azt, hogy mélyen érzett lelki vágyainak teend ele-

²¹ Új Idők, 1898. május 1., 8.

²² Buda és Vidéke, 1897. április 4.

get, és viszont remélvén, hogy az előkelő izlésű, fennkölt gondolkodású közönség jóindulattal fog eléje sietni az Aurorának, mely – meg vagyunk győződve róla – a magyar szépművészetekre is egy új, szebb virradatot fog hozni...”

Április elején megtartották az első választmányi ülést,²³ s úgy döntöttek, hogy mivel az egyesület egyelőre nincs olyan anyagi helyzetben, ami állandó helyiségek bérletét lehetővé tenné, elfogadják a Budai Polgári Kör ajánlatát, vagyis hogy saját helyiségeit átengedi értekezletek tartására. Elhatározták továbbá, hogy májusban ismerkedési estélyt rendeznek, amelyre néhány minisztert, a polgármestert és más befolyásos személyeket is meginvitálnak; a kör ez alkalommal lép majd először a nyilvánosság elé. Megalakították a művészeti, a jogügyi, a pénzügyi és gazdasági bizottságokat, majd a pénztáros bejelentette, hogy Nikolits Fedor báró a maga és neje nevében 800 koronás alapítvánnyal nyitotta meg a remélt mecenatúrák sorát.

A következő hetek-hónapok azonban nem igazolták a túlzott várakozásokat. Mire az őszi idény elérkezett, s a kör sorra rendezte összejöveteleit neves művészek és közéleti személyek részvételével, a programból és a hírverésből teljesen eltűnt a színházalapítás terve. Kiss József lapja, A Hét jellemezte ennek irreális voltát.²⁴ „Járványszerűen lepte meg az embereket a színházalapítás szenvedélye, a székesfőváros mérnöki hivatalának külön osztályt kellett létesítenie a benyújtott színháztervek elbírálására... Kétségtelen, hogy azt a töméntelen színházat könnyebb tervezni, mint fölépíteni, és könnyebb fölépíteni, mint fenntartani. Ennyi színházra Budapestnek igazán nincs még szüksége...” Lecsilapult már a millenniumi építkezési láz, kijózanodott fővel elérhetetlennek látszott a szép álmom beteljesítése. Az Aurora vezérkara felismerte, hogy képtelen lenne a szükséges roppant tőkét előteremteni, s talán a két budai kerület vetélkedése, a Várszínház sorsának jobbra fordulása is apasztotta a vállalkozó kedvet. A lemondással együtt járt a Budai Polgári Körrel való szoros együttműködés lazítása, az Aurora esetenként az Andrássy úti Drexler-házban, az Operával szemközt bérelt helyiségeket.

Szegényebb lett tehát a program, a hangsúly az irodalmi, művészeti, társadalmi szalonélet megteremtésére helyeződött át. Beksicsné: „Le a jourokkal, a banális, konvencionális theaösszejövetelekkel... jöjjön létre az a szellemi kontaktus, amelyre oly régen várunk, s amely a five o'clockok világában bizonyára ismeretlen.”²⁵ 1897. november végén ebben az értelemben, az Aurora szolgálatára szándékozott átalakítani a Magyar Nők Lapját Rózsa Miklós felelős szerkesztővel és Erényi Nándor segédszerkesztővel, az alig 18 éves hírlapíróval az oldalán, jelezve, hogy a lap „a hazai irodalomból tisztelt olvasóközönségünknek a legjobbat igyekszik nyújtani, kiadóhivatalunk pedig ezen szellemi termékeket a legszélesebb körben elterjeszti”.

Közbevetőleg kell jegyeznünk, hogy a főszerkesztő és a kiadó, a Friedenstein és Társa Hírlapvállalat rt. között a viszony már jó ideje alaposan elmérgesedett. Beksicsné Jókaihoz intézett tanácskérő levelében (1898. január 15.)²⁶ elpanaszolta, hogy Komócsy

²³ Nemzet, Pesti Hírlap, 1897. április 9.

²⁴ A Hét, 1895. június 23.

²⁵ Magyar Nők Lapja, 1897. október 31., november 21.

²⁶ OSZK Kézirattár, Jókai hagyaték, Fond V/39.

József halála (1894. június 19.) után főszerkesztőnek szerződtek a Jókai Magyar Nők Lapjához évi 600 forint díjazás és telefonfelszerelés ígéretével, de hónapról hónapra halogatták a fizetést, s miután másfél évig egy krajcárt sem kapott, perre akart volna menni. Ám az egyik cégfőnök elszökött Amerikába, s a másik kérlelte, hogy maradjon, majd fizet, ha tud. Megint hiába várt másfél évig, és ismét perelni akart volna. Ekkor azonban a kiadó eladta a nyomdáját, neki pedig három évi munkadíja és 450 forint telefonköltsége fejében átadta a lap tulajdonjogát azzal a kikötéssel, hogy az új nyomdatulajdonossal köteles dolgoztatni. Felvett két banktól 1200 forintot, s öt hónap alatt rendbe hozta a zilált pénzügyeket. Most már a nyomdatulajdonos vette át tőle a lapot 600 forint nyomdatartozás elengedése ellenében, szerződésük szerint úgy, hogy örökös főszerkesztő marad, havi 30 forint gázsit kap és tíz percentet a tiszta jövedelemből. De ez a firma sem fizetett, nem küldte a lapot az előfizetőknek, „mert nekik csak a lap kiadója számára járó vasúti jegy kellett, amelyen nem a lap érdekében, hanem a nyomda érdekében utaztak”. Beksicsné már ügyvédet fogadott, amikor újra eladták a lapot, s az új gazda két számot még kinyomatott ugyan, 1897 decemberében azonban beszüntette a kiadást. „Erre én – írta Beksicsné – Prémme az Aurora egyesület közlönyének főszerkesztését fogadtam el – ingyen!”

Arról, hogy a körnek saját újságja legyen, korábban nem volt szó. Beksicsné a Magyar Nők Lapjában szeretett volna az Aurorának fórumot adni. Csúnyán kijátszották, s ráadásul munkatársaiban is csalódnia kellett, bankokkal, cégekkel leveleztek az ő levélpapírján, naponta igényeltek színházjegyeket az ő nevében stb. Külső kényszer is közrejátszott tehát abban, hogy feladja a Magyar Nők Lapjában meghirdetett terveit, s 1898 januárjában, az új év kezdetével – éppen száz esztendeje – megindítsa az Aurora című hetilapot. (Beksicsné idézett levele szerint az rt. ezután rövidesen eladta lapját 300 forintért Rózsa Miklósnak. Rózsa megvált az Aurora-körben viselt titkári tisztségétől, Beksicsné pedig a bíróságtól remélte 4000 forint követelésének megítélését és főszerkesztői jogainak helyreállítását – „ha visszaítélik nekem a lapot, akkor egyesítem az Aurorával”.)

*

Az Aurora társadalmi, szépirodalmi és művészeti hetilap első száma sajnos ismeretlen;²⁷ nagy kár, mert ebből rekonstruálhatnánk hangütését és programját. A második, január 9-i szám fejlécéből megtudjuk, hogy a főszerkesztő Beksics Gusztávné mellett a felelős szerkesztő: Prém József. Prém jónevű író, szerkesztő, művészettörténész volt, színműveit mutatták be a Krisztinavárosi Színkörben és Kolozsvárt, és csaknem minden fővárosi lap közölte írásait; az irodalmi világban ismert redaktor vette kézbe tehát a gyakorlati teendőket. A szerkesztőség a Várban, a Tárnok utca 7-ben, a kiadóhivatal a Bálvány utca (ma Október 6. utca) 5-ben rendezkedett be. Az Aurora vasárnaponként jelent meg, hetilap volt januártól ápriliséig, címlapján Vaszary János grafikájával.

²⁷ Az 1898. januári–áprilisi számok csak az OSZK Hírlaptárában találhatóak.

E négy hónap publicisztikai anyagából két cikket emelünk ki. Az egyik György Aladár tekintélyes közíró, művelődéstörténész tollából származik, s a hazai egyesületi életről szól.²⁸ „Közel egy emberöltő óta szolgálom a magyar társadalmat az egyesületi téren – írja –, magam kezdeményeztem mintegy tíz egyesületet, melyek közül több virágzó állapotban van, s jelenleg is legalább ennyinek vagyok tagja és részben intézője. Múltam s tapasztalatom ennél fogva feljogosítanak arra a határozott nyilatkozatra, hogy üres frázis az, midőn úton-útfélen hirdetik, hogy nálunk már túlságosan sok az egyesület, s az egyeleti élet hanyatlóban van.” Valójában az egyesületek száma alig 6000, ugyanakkor az osztrák tartományokban 15000, Angliában és az Egyesült Államokban pedig – a népesség arányához képest – legalább tízszer annyi, mint Magyarországon. De az igaz, hogy az egyesületek többsége csak a középosztály tagjait fogja össze. Szélesíteni kellene tehát a kört, amint például a Természettudományi Társulat tette, újabban is ezeket gyűjtött tagjai sorába. Kevés az olyan község, ahol népkönyvtár-egyletet, dalkört vagy önszervező társulatot ne lehetne alapítani. A szerző szerint emancipálni kellene az egyesületi életet egyes nagyurak szeszélyeitől, s – amennyire lehet – mellőzni a koldulást. A koldulás nem kárhózzáttható mindig, de sokkal jobb, ha a tagság lelkesedésétől várják az adományokat. „Ma a társadalom egyik főoszlopa kétségkívül az egyesületi élet, s hazánkban, melyről nemcsak én hirdettem sokszor, hogy társadalmi élete kezdetleges, erkölcsi kötelessége minden kultúrpolitikusnak, hogy az egyesületi élet fejlesztésére is törekedjék” – állapítja meg György Aladár.

A másik érdekes cikkben Beksics Gusztávné a nőírók védelmében visszavág Gyulai Pálnak és Kozma Andornak.²⁹ Már az előző számban megbotránkozva csodálkozik Gyulain, volt tanárán, „ki az aesthetikát, külföldi és magyar irodalmat tanítá hajdanában nekem is, s ki annyit lelkesített a kimagasló, szellemes női alakokkal, hogy ma főzőkanalat akar adni a kezünkbe. S Kozma Andor is finom gúnnyal csak a kalotaszegi varrottasát dicséri az írónő Gyarmathy Zsigánénak”. Gyulai, úgy látszik, örepszik – írja –, hogy megharapja már az asszonyírókat. (Valójában régi vesszőparipája volt.) Történt ugyanis, hogy Ágai Adolf Beniczkyé Bajza Lenkét írói érdemeinek elismeréseként felvételre ajánlotta a Kisfaludy Társaságba, Gyulai azonban kibuktatta. Még a banketten sem átalotta csípős sziporkákkal üldözni a nőírókat, mondván: a nő főzzön. József császár hírhedt mondását idézte, ki egy nőíróknak e sorokkal küldte vissza könyvét: Liebe Madame Kämeter – Mach’ Sie lieber Hemeter (Kedves Kämeter asszony – inkább inget varrjon). Kozma Andor pedig a Nemzetben szekundált Gyulainak, és Gyarmathynét írói mivoltában sértette meg.

Beksicsné ugyancsak epébe mártotta tollát. Arra kéri Gyulait és Kozmát, „beszéljenek a jó Wlassich Gyula közoktatási miniszterrel, hogy törölje el a felsőbb leányiskolákat, mert hát ezek a mérges bácsik, ha egy-egy nő doctorátust tesz, még a királynak ama bizonyos gyűrűjét sem adják át nekik, melyet a férfidoktorok legnagyobb kitüntetésből kapnak... És ti nők, kik írtok, vigyázzatok magatokra, mert két iszonyú ellenségetek van,

²⁸ Aurora, 1898. január 30.

²⁹ Aurora, 1898. február 27.

a hatalmas Borsszem Jankó: Gyulai Pál és a szép »Bandika«. Az egyik Borsszem Jankó (Ágai) beajánlta Beniczkynét, s a másik kidobatta az urnából. Nem baj! Azért még mi nők, kik írunk, nem fogunk ám cselédkönyvet váltani, mert valamely mérges cselédszerző éppen e két gourmandhoz fog minket beszerezni. Nem bizony! Ha kenyeret kereshetünk tollal, miért mennénk tollseprők után. Nem kívánunk politikai szerepkört, de szellemi egyenjogúsítást igen. S ezt megkaptuk. Lehetünk orvosok is. Wlassich Gyula geniális elhatározással megnyitja közép- és felsőiskoláink kapuit a nők előtt, s örök emlékeztető alkotást fűz nevéhez... elismervén ez intézkedésével egyszersmind azt is, hogy joggalanság és korlátolt felfogásra mutat a nők szellemi inferioritásának hirdetése.”

Midőn Ágai javaslatát Beniczkyné felvételére a Kisfaludy Társaságba az ósdi vaskalaposág elvetette – folytatja Beksicsné –, s az indítványozó az ülést követő lakomán élteti a Társaság leendő nőtagjait, az elnök a maga előkelő modorával közbekiáltja, hogy a női tagoknak hasznát vehetnék a Társaság bankettjein – a konyhában. „Ez a művelt elnök úr pedig Gyulai Pál, »hazánk kitűnő tudósa« és »nagy költője«, aki szintén szobrot fog kapni az Akadémia előtti kis parkban, melyet a magyar írónők majd megkoszorúznak.” Ez a ríposzt persze csupán egyetlen morzsája a Gyulai által kiprovokált szócsatának, amelytől az egész sajtó visszhangzott, s amelyet az irodalomtörténet is számon tart.

Az első négy hónap lapszámainak szépirodalmi anyagában tallózva a versek között mindenekelőtt az egy éve elhunyt Vajda János hagyatékából előkerült *Színész barátomhoz* című episztoła érdemel figyelmet (a költő *Dal és beszély* című kötete egyik példányának 1883. november 15-i dedikációjából kitűnik, hogy nagyra becsülte Beksicsnét³⁰). Bartók Lajosnak *Az örök városban* című költeménye tűnődő, melankolikus hangulatával ragad meg; *Apotheosis*ában 1848. március 15-e ötvenedik évfordulóját ünnepli. Ugyancsak az évforduló ihlette Ábrányi Emil *Március tizenötödikét* („Minden ünnepek közt legtöbb áhítattal téged áldalak...”); a hazafias pátosztól áthatott himnuszt annak idején országszerte szavalták. Koroda Pál, Reviczky gyermekkori barátja és műveinek sajtó alá rendezője, maga is jeles lírikus, két verssel (*Kétségek, Báli emlékek*) jelentkezik a szóban forgó lapszámokban, Erdélyi Gyula pedig *Az élet gyehennája* című versét közli. A fiatal, ekkor 24 éves Balla Miklós *Halni vágyomja* a századvég költészetének jellegzetes, Reviczky-utánérzéseként ható kiábrándultságát és pesszimizmusát tükrözi: „Elmúlt, mint egy tűnékeny álom, / Mint könnyen oszló délibáb... / Szegény, kifáradt, gyöngé testem, / Mínek vonszolnálak tovább! / Térjünk nyugodni, sokat éltünk / Egynéhány kurta év alatt, / S ma már olyan sivár az élet, / Esztendő minden pillanat”. *Hortobágyon* című verse, amelyet később kötetébe is felvett, már nem ilyen enervált; eredeti, friss hangjával lép meg. Zichy Géza költő és zeneszerző, utóbb az Operaház intendánsa, aki szinte hihetetlen életerőről tett tanúságot, amikor – egy vadászbalesetben elvesztvén a jobbját – félkarral zongoravirtuózzá képezte magát, e főnixi megújulástól idegenül ugyancsak lélekarangot kongat: „Ne sírjatok, ne sírjatok, / Ha ember földbe száll, / Hisz csendes bölcső minden sír / S barátunk a halál” (*Sír mellett*). Bölöny Józsefet abból az alkalomból üd-

³⁰ A dedikált példány a szerző birtokában.

vözli a lap, hogy ismét a kolozsvári Nemzeti Színház intendánsa lett; az ekkoriban megjelent *Vadvirágok* című kötetéből mutat be egy csokorra való dalt, köztük azt, amely a legnépszerűbbé vált: „Hét csillagból áll a gönczöl szekere, / Hét legény is járt utánam egyszerre...”; nem egy dala máig közszájon forog. Jó néhány jelentéktelen műkedvelő kísérlet is helyet kapott a lap hasábjain.

Jóval több az elbeszélés, a tárca, a rajz; a terjedelem csaknem kétharmadát ezek az írások foglalják el. Vértesi Arnold az idősebb korosztályt képviseli, *A játék* című elbeszélése bőséges novellatermésének egyik legjobb darabja. Margitay Dezsőtől *A tücsök* talán utolsó megjelent írása, három hónappal később ugyanis meghalt. Bercsényi Béla, a Nemzeti Színház kiválósága, színiakadémiai tanár, a Petőfi Társaság tagja, akinek több színművét és drámafordítását játszották a Nemzetiben, *Az öreg Dávid* című tárcájával, Murai Károly színműíró, a *Huszárszerelem* koszorús szerzője *Tragédiák* című elbeszéléssel szerepel a lapban. Szép írás Thury Zoltáné (*A milliő*), aki ez időben készült *Katonák* című, súlyos társadalomkritikát kifejező drámájának vígszínházi bemutatójára. Kabos Edétől a *Fészek az aszfalton* című elbeszélést, Bársony Istvántól népszerű vadásztörténetei közül az egyiket olvashatjuk itt. Csillag Máté, a termékeny tárcaíró *A gyermek*, J. Virág Béla, aki pár éve Puskás Tivadarral együtt megalapította a Telefon Hírmondó Vállalatot, *A szerencsétlen* című novelláját közli. Pekár Gyula, túl a pályakezdés első sikerein, két novellával (*Egy örült és Tajána testvére*) mutatkozik be. A fiatal Molnár Ferenc, akinek első novelláskötete éppen ez időben jelenik meg, *Egy szál mirtus* című elbeszélésében villantja fel ragyogó tehetségét. Gyarmathy Zsigáné *Manassese* Gyulai Pálnak a nőírókról mondott igaztalan ítéletét cáfolja. Satanella, azaz Spiegler Arabella, Krúdy Gyula (első) felesége is feltűnik egy helyütt, *Regény a varrógépteremből* című novellája azoknak a kis, érzelmes szerelmi csevelyeknek a folytatása, amelyek 1894-ben tárcáinak kötetében jelentek meg Porzó (Ágai Adolf) biztató előszavával, ilyen címekkel: *A művész nő*, *Egy kacagó asszony*, *Első szerelem*, *Az első csók* stb. Külföldről Daudet, François Coppée, Pierre Loti nevével találkozunk az első négy hónap számaiban.

A drámai műfaj is teret kapott. Prém József *Adorján báró* című ötfelvonásos színművét közli folytatásokban; a darabot az előző ősszel hozta színre a Nemzeti nem különösebb sikerrel, mindössze ötször játszották. Prém egyébként Beppo álnéven színikritikákat is írt a lapba. Az *Egy estély* című dramolett ugyan gyengécske munka, de a Nemzeti éppen megjelenésének napjaiban állította színpadra; szerzője a német nyelven író Dory, Forinyák Gyuláné, akivel már találkoztunk. Mindemellert könyvkritikák, művészeti hírek és az Aurora-kör rendezvényeiről szóló beszámolók színesítik a lap hasábjait és a húsvétii szám mellékletét.

Az április 10-i szám beharangozza az új évnegyedet, „már túl a kezdet elkerülhetetlen nehézségein”. Elégedetten állapítja meg, hogy „egyre többen állnak oldalunk mellé, hallgatják a szónokat – kell-e szebb honorárium az igazi írónak?... Ezután is csak azon leszünk, hogy egy minden ízében modern, elsőrangú irodalmi produktumokkal telt újságot adhassunk minden vasárnap lapunk jóakaróinak kezébe, ami annál is inkább könnyű nekünk, mert a magyar literatúra minden számottevő munkása dolgozik az Aurorának”. S következik az állandó munkatársak hosszú névsora, több mint hatvan név: Abonyi Lajos,

Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Benedek Elek, Fái J. Béla, Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Kisfaludy Atala, Krúdy Gyula, Lévy József, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Palágyi Lajos, Pekár Gyula, Rudnyánszky Gyula, Sas Ede, Szabolcska Mihály, Szabóné Nogáll Janka, Szomaházy István, Szomori Dezső, Tömörkény István, Vértesi Arnold és még sokan mások; itt csak ugrásokkal idéztük a névsorba szedett, terjedelmes listát, amely úgyszólván az egész korabeli élő irodalmat felöleli.

*

A kezdet tehát ígéretesnek látszik, nem sejteti a gondokat. A kör 1898. április 16-án megtartott második közgyűlésének jegyzőkönyve³¹ azonban érzékelteti, hogy a lap színvonalja nem állt ilyen jól. Bartók Lajos elnök bevezetőjében arról beszélt, hogy „ha a nagyközönség részvéte el is maradt (s ez nyilvánvalóan vonatkozik a lap példányszámára is), az Aurora napjának hajnalhasadása bekövetkezett”. Dr. Incze Henrik titkár (Rózsa Miklós utóda, színikritikus, színészeti író, aki tanulmányai befejeztével csak nemrég tért haza külföldről, s a Vígszínház színiiskolájának tanára lett) jelentésében a kisebb-nagyobb eredmények mellett megállapította, hogy „az Aurora feladatai nagy részének megoldása még csak a jövő zenéje”, „csak az idő és a kellő alkalom hiánya lehetnek okai fényesebb sikerek elmaradásának”. Nem említette, hogy főképp az anyagiak szűkössége. Ám Bobula János indítványából kiderült, hogy ez a legnagyobb probléma. Javasolta, hogy a tagsági díjat emeljék fel. Csillag Máté hozzátette: a befolyó tagsági díj egyharmadával az Aurora lapot támogassák. Beksicsné élénken helyeselt. Végül is mindkét javaslatot elfogadták. Egyszerűen a lap anyagi nehézségekkel küszködött. (Mellesleg a tisztikart is újraválasztották, elnök: Bartók Lajos, alelnökök: Beksics Gusztávné és Gál Gyula színművész, ekkoriban a Vígszínház tagja, majd a Nemzetié, librettók, színes történetek írója. Számos új név bukkant fel a választmányban is.)

A protokollum ugyan rögzíti, hogy „Gál Gyula reformálni akarta a lapot is, kivált tartalmára nézve”, de ennél több szó nem esett az Aurora dolgairól. Holott Beksicsné már bizonyosan tudta, hogy a heti megjelenés nem tartható fenn tovább. Kénytelen-kelletlen úgy döntött, hogy májustól a lap havi folyóiratként jelenik meg. Az április 17-i szám fejlécén még az áll, hogy a két társfőszerkesztő: Beksicsné és Prém, felelős szerkesztő: Kaczér Vilmos, aki előzőleg segédszerkesztőként dolgozott (fiatal hírlapíró volt, 1895-ben *Október* címmel adott ki egy kötetnyi tárcát). Ezzel a heti megjelenésnek vége, legalábbis a fellelhető példányok szerint. A májusi számot már újra egyedül Beksicsné jegyezte főszerkesztőként, a felelős szerkesztő Incze Henrik. S a szerkesztőség Beksicsné Csengery utcai lakásába költözött.

1900 végén az Aurora ki akart volna lépni az egyesület tagságának viszonylag szűk köréből, s bejelentette: „Átalakítási munkálatai megkezdődtek, januártól már nem csupán az egyesület hivatalos közlönye lesz, hanem a nagyközönség részére is hozzáférhetővé tett, rendes előfizetésre szánt, nagyszabású irodalmi folyóirat, amelyet azonban az egye-

³¹ Aurora, 1898. május.

sület tagjai a jövőben is díjmentesen kapnak.” A fejlesztési szándék első jele, hogy dr. Körmendi Lajos, aki néhány hónapja főmunkatársként dolgozott a lapnál, decembertől Incze Henrik szerkesztőtársa lett (ügyvédi munkája mellett költői hajlamának is áldozott, vidéki és fővárosi lapok közölték verseit, egy románca 1899 februárjában az Aurorában is megjelent). Az Incze–Körmendi páros működése azonban nem tartott sokáig. Miután Bartók betegsége miatt lemondott elnöki tisztről, s az 1901. májusi közgyűlés Vértesy Gyulát választotta elnökké, Vértesy átvette a folyóirat felelős szerkesztői pozícióját is. (Az 1867-ben született író, költő, az Egyetértés és a Nemzet segédszerkesztője, a kilencvenes években három elbeszéléskötettel vívott ki rangot az irodalomban.)

Nagy ambícióval látott munkához, s elgondolásaihoz jó partnert talált Laky Imrében, az egyesület új főtíkárában. (Laky eredetileg a Debreczeni Ellenőr munkatársa volt, két színművét játszották Debreczenben, a fővárosba települve a Magyar Géniusban, az Ország-Világban, a Képes Családi Lapokban publikált rendszeresen tárcákat, cikkeket, később rendőri pályára lépett, s kiterjedt szakirodalmi tevékenységet folytatott.) „Zászlóbontás előtt állunk – írta az Aurora 1901. október–novemberi számában. – Oly zászlót emelünk magasba, mely az egységes magyar nemzeti irodalom és művészet magasztos jeligéje alá gyűjti az írókat, művészeket... Körünkbe várunk mindenkit az ifjú ezeréves Magyarországból, ki ír, fest vagy alkot, vagy azt, ki gyönyörét leli ez alkotások fogantatásának szemléletében; körünkbe hívjuk azokat, kik tudják, hiszik, hogy van még magyar nemzeti művészet, van még magyar nemzeti irodalom!” Ezt a rajongó hangot szíves-örömmel fogadta a szerkesztőség, s meghívta Lakyt főmunkatársnak.

Az 1902. januári szám pertraktálta a nagy igényű terveket. „Négy éven át az Aurora irodalmi és művészeti körnek voltunk a hivatalos közlönye – olvashatjuk az ötödik évfolyamot bevezető cikkben. – Lapunk eleinte mint szépirodalmi és kritikai közlöny hetenként jelent meg, de mivel anyagilag leginkább csak az Aurora körre támaszkodhatott, s az akkor még csecsemőkorát élő kör a hetilap kiadásával járó tetemes pénzkiadásokat nem bírhatta el, átalakult havi közlönnyé. Mint ilyen is magas irodalmi színvonalon állott, s nemcsak irodalmi jeleseinktől hozott szórakoztató cikkeket, hanem hasábjain olyan kezdő tehetségeknek is tért engedett, kik közül nem egy ma már fényes sikereket ér el... Hogy törekvéseink és küzdelmeink helyes alapokra voltak fektetve, annak fényes tanúsága az Aurora kör, mely a kezdet nehézségeit sikeresen küzdötte le, tagsága napról napra szaporodik. A körrel együtt fellendült a lap élete is. De minduntalan felhangzik a panasz, hogy lapunk sehol sem kapható, hogy a nyilvánosság elől elzárkózik. Ez indított bennünket arra, hogy az 1902. évben kilépjünk a nyilvánosság elé, s reméljük, hogy a nagyközönséget magunk részére megnyerjük. Előbb szerényen jelenünk meg, mint eddig, havi folyóirat alakjában, s pompás kiállítás helyett inkább a beltartalommal igyekszünk hódítani. Reméljük azonban, hogy a szerény eszközök, melyek eddig is biztosították létünket, újra beválnak, s mihamarabb – talán már az 1902. év folyamán – oly szépirodalmi hetilappá fogunk átalakulni, mely egyetlen magyar család házi szentélyéből sem hiányozhat.”

Úgy látszik, a lapnak az első nekirugaszkodásra nem sikerült jelentősen kiterjesztenie olvasótáborát, és most újra próbálkozott. Ám a lendület hamar megtört. Vértesy Gyulát, az agilis felelős szerkesztőt és körülnököt ugyanis kinevezték Szeged megyébe tanfelü-

gyelőnek, s eltávozva Budapestről kénytelen volt mindkét tisztségéről lemondani. „Azzal a jóleső tudattal vonulok vissza – írta a lap 1902. április–májusi számában –, hogy az elhagyott kormányrudat olyanok veszik majd kezükbe utánam, akiket éppen az a szent cél iránti lelkesedés hevít, amely engem hevített... De azért maradok a messze távolból is hűséges közkatonája az Aurorának, olyan katonája, aki soha sem fogja elhagyni véglegesen a lobogót, amely alá felesküdtöt...”

Vértesy távozása után szemmel látható hanyatlás kezdődött a kör és a lap életében. A közgyűlés Pekár Gyulát ültette az elnöki székbe, a világot járt belletrista ekkor már országgyűlési képviselő volt, s Vrabély Armandot bízta meg az ügyvezetői tisztség, egyszersemind a felelős szerkesztői feladatkör ellátásával. Vrabély a Fővárosi Lapok munkatársa volt, minisztériumi titkár, humoreszkjeivel szórakoztatta a társaságot az Aurora estélyein; épp ez időben jelent meg egy vidám históriákat tartalmazó kötete. Mindenesetre csökkent a vezető garnitúra ázsíója. Beksicsné hathatós támasz nélkül maradt a „kormányrudnál”, az ismert utolsó, októberi számot is egyedül ő jegyezte.

*

Négy és fél év anyagát, a havi megjelenésű folyóirat csak hiányosan fellelhető száma-
it³² nem tudjuk oly részletesen bemutatni, mint a kezdés heteiben kiadott számokat. Innen már csak a legfontosabb írások közül is csak néhányra koncentrálnunk figyelmünket.

Ady Endre az Aurorában (1899. február, március). Ady 1898 szeptemberében azzal az elhatározással ment Debrecenbe, hogy ott folytatja jogi tanulmányait, s mindjárt a Debreczeni Főiskolai Lapok munkatársa lett. Szeptember végén már a Debreczeni Ellenőrnél volt, december közepétől pedig riporter a Debreczeni Hírlapnál. Ezután is több versét a Debreczeni Ellenőrben adta le, valószínűleg azért, mert termése bővebb volt, mint amennyit a Debreczeni Hírlapban el tudott helyezni.³³ A Debreczeni Ellenőr 1899. január 23-i számában jelent meg először az *Örök vágy* című költeménye, s ezt az Aurora már februárban újraközölte, második strófáját azonban az eredetitől teljesen eltérő változatban.

Debreczeni Ellenőr

Ha ellobog majd ifjú lángom
S örök megnyugvás int felém,
Milyen szellem fog felkeresni
Testemnek porladó helyén?...
Az örök vágy lángszellemének
Árnya kísért majd engemet,
Mert hogy vágy nélkül elhamvadjak,
Érzem, tudom, hogy nem lehet!

Aurora

Ha ellobog majd ifjú lángom
A végső búcsú éjjelén,
Rémitgető, kísértő árnyak
Fognak repülni majd felém.
Kisértnek a céltalan vágyak,
Melyek megölték lelkemet
S melyek nélkül sem sírba hullni,
Sem elporladni nem lehet!...

³² Az 1898. május–1902. október közötti számok csak az Akadémiai Könyvtárban találhatóak, hiányosan.

³³ ADY Endre *Összes versei*, kiad. KOCZKÁS Sándor, I. Bp., 1969, 309–312, 353–354, 357–358.

Vannak a két közlésben egyéb apró különbségek is, ám ezeket esetleg szerkesztői beavatkozásnak vagy nyomdai pongyolaságnak tekinthetnénk. De itt szó sem lehet ilyesmiről, a második strófa teljesen új variáns. S ez annyit jelent, hogy az Aurora nem a Debreczeni Ellenőrben figyelt fel a versre, noha ez is jó szerkesztői szemre vallana, hanem közvetlen kapcsolatban állt a költővel. Más kérdés, hogy Ady a Debreczen 1899. május 31-i számában, a harmadközlésben visszaállította az eredeti szöveget, s így közölte a néhány héttel később megjelent *Versek* című kötetében is. Személyes kapcsolatra enged következtetni az Aurora 1899. márciusi számában közzétett két Ady-vers is, *A Rákóczi vén harangja* és a *Temetetlenül*. Az előbbi először a Szilágyban látott napvilágot 1898. október 23-án, majd a Debreczeni Főiskolai Lapokban november 15-én. Ez esetben is több olyan – bár csekélyebb jelentőségű – hangulati módosítás tűnik szembe, amely csakis az Aurorában olvasható. Hasonló a helyzet a *Temetetlenül* című verssel, amely a Debreczeni Hírlapban 1899. január 18-án jelent meg először, majd márciusban az Aurorában (Ady később is első kötete legértékesebb darabjának tartotta). Nincs bizonyítékunk arra, hogy Ady levelezett volna az Aurorával, a feltételezés azonban reálisnak látszik. Az pedig tény, hogy a fővárosban elsőként az Aurora nyitott kaput Ady költészete előtt. S ez nem kis érdem.

Az oroszlánkörmeit megmutató ifjú mellett a már neves költők sora tette le névjegyét a folyóiratban: Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Kisfaludy Atala, Makai Emil, Pósa Lajos, Prém József, Szabolcska Mihály, Varsányi Gyula, Vértesy Gyula, Zempléni Árpád stb. Szóhoz jutottak ígéretes kezdők is. Például a tizenkilenc éves Földes Imre egyetemi hallgató 1900 márciusában, talán itt először; a következő évben akadémiai díjat kapott *A király arája* című verses vígjátékáért. Számos teljesen ismeretlen név is felbukkan versek alatt, ma már az illetők kilétét sem lenne könnyű kideríteni.

Az Aurora történetének egyik legfényesebb lapját Jókai írta. Beksicsné, aki férje révén is baráti jó viszonyban volt a Jókai házaspárral, többször kérte „Jókai bácsit”, hogy látogassa meg az Aurora-kört, s adjon kéziratot a lapnak. A spanyol gyarmatok (Kuba, Fülöp-szigetek) miatt kitört spanyol–amerikai háború alkalmából mint a Békeegyesület egyik elnökét kérte fel, hogy „érező lelkének megindító szavát tiltakozva emelje fel a két világrészt testben és lélekben pusztító, önkényes jogtiprás ellen”. 1898. május 11-én kelt Jókai válasza, amelyet a lap júniusi számában közölt. „Bocsásson meg, de annyi a dologom, hogy soha életemben még nem volt, a munkakedvem pedig nagyon kevés, vagy megszököm, vagy kridát (hamis csődöt) mondok, de több kötelezettséget nem vállalok. A »békérőlk« pedig most írni épen olyan babona volna, mint mikor pogány őseink az üreglyukba gyónták meg kívánságaikat, abban a hitben, hogy a Földisten meghallja és teljesíti azokat. Semmire sem vagyok én már jó. Ellenben változatlan tisztelője vagyok...”

1900. január 3-án a Jókai-pár eljött az Aurora műsoros estjére a Nemzeti Szállóba. A több száz főnyi közönség felállva tapsolta meg a vendégeket, s amikor Beksicsné a hangverseny végén bejelentette, hogy az író január 17-én felolvasást tart a körben, ováció tört ki. Éjfél is elmúlt, amikor lelkes éljenek közt kikísérték Jókaiék a kocsijukhoz. S az író állta a szavát, két hét múlva ismét eljött, s kedves, humoros életképet olvasott fel a

AURORA

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT.

III. ÉVFOLYAM. 1900. FEBRUÁR HAVA.

Főszerkesztő: BEKSICS GUSZTÁVNÉ.		Felolvasó szerkesztő: Dr. INCZE HENRIK.	
Előfizetési ár: Egész évre . . . 8 kor. Fél 4 - Negyed 2 - Egyre számla után 50 fill.		Szerkesztőség: Budapest, VI., Csengery-utca 39.	Kiadja az Aurora-kör. — A kör tagjai a lapot tagsági díjuk fejében kapják.

ALANY-ACADEMIA
KÖZSÉGE

A hajdani „hangos” Budapest.

Irta: Jókai Mór.

Azon kitüntető szerencse érte az Aurórát, hogy felolvasott nálunk január 17-én Dr. Jókai Mór. Itt adjuk a felolvasást, melynek nem csak tartalmával ragadtott el bennünket, de azon feledhetlen kedves, humoros előadásával, mely perczekig tartó óvációt és hálanyilatkozatokat vont maga után. Az örök ifju, délczeg Jókai Mór felolvasásának címe: A hajdani „hangos” Budapest.

Mikor a délolaszországi fővárosokat végigjárta az ember, ahol úgy kiabálnak az utcán, mintha fegyverbe szólítanák a lakosságot a hitetlenek ellen, pedig csak paprikát meg paradicsomot árulnak s azután visszakerül a kéjutaszó a magyar fővárosba, szinte meg-lepi az a csendesség, ami itthon minden utcát, piacot betakar.

Hajh! nem így volt ez a hajdani boldog időkben, amikor én Pestre fölkerültem ügyvédbojtárnak, akit még akkor jurátusnak hívtak. Csak Pestről beszélhetek, Budára nem jártam — ott csendesség volt. — Annál több volt a hang Pesten.

Már korán reggel hangzott a kapuban a milimári lány csengő szózata: «Káfnz a mili, oder a gutsz obers!» Utána következett a homokáruló asszony erősebb hangja mélabus akcentussal «Káfní Szó-ond!» Mert homokra nagy szükség volt akkor. Bizony nem eresztették ám be a parkettet viaszkkal s nem kefélték fel csuszamlósra, hanem behintették a pallót tiszteségesen szép, apró homokkal, hogy tiszta legyen a szoba: ahogy az egykoru táncz-termet a népdal megörökíté:

hajtani „hangos” Budapestről. A közönség szünni nem akaró tapssal köszönte meg a színes, mulatságos előadást, amelynek szövegét azután a lap is közzétette, s átvette a Vasárnapi Újság is (1900, 41–42).

Az elbeszélő próza s az egyéb, kisebb prózai műfajok körében ugyancsak sok ismert vagy feledésbe merült névvel találkozunk az Aurorában. Mindenekelőtt Tolnai Lajost kell említenünk. *Az emberölő* című elbeszélése az 1901. nyári összevont számban olvasható. Meglepő, hogy a mindmáig legteljesebb Tolnai-bibliográfia³⁴ nem tud erről. Holott Tolnai egyik utolsó írása volt, ezután már csak saját lapjában, a Képes Családi Lapokban jelent meg kétszer, novemberben és a következő év januárjában; márciusban meghalt. (Beksicsnének írta: „Olvassa a nagy orosz elbeszélőket... és figyelje meg jól, hogy miképp nyilatkozik a szív haragjában, szeretetében.”³⁵) Az 1891-ben elhunyt P. Szathmáry Károly *Régi jó idők* című posztumusz kötetéből, amelyet a lap kiadója jelentetett meg, Szerdahelyi Kálmánnak a szabadságharcot idéző naplótöredéke, Kazaliczky Antalnak pedig, aki több népszínművel aratott sikert, *A királyasszony jegyese* című novellája érdemel figyelmet. Megjelenik Cholnoky Viktor, Pekár Gyula és a főszerkesztő Beksicsné is többször. Itt még szépróként mutatkozik be Rexa Dezső (első és utolsó verseskötete 1899-ben hagyta el a sajtót), aki később az irodalom- és művelődéstörténet felé „hajlott el”, s az ifjú Fülöp Zsigmond, aki azután a műfordítások tömegével és természettudományi munkáival szerzett kiváló nevet a szakirodalomban.

Színvonalas cikkek, esszék, kritikák gazdagítják a folyóirat évfolyamait. Itt csak Ferenczy József irodalom- és művészettörténész – egyetemi tanár Kolozsvárt, majd a budapesti Műegyetemen – írásaira utalunk. Ferenczynek főképp életrajzai (Tomba, Garay, Katona, Eötvös, Pulszky, Trefort stb.), továbbá tanulmányai és emlékezései értékesek; mindezek mellett széles körű kritikai tevékenységet is kifejtett.³⁶ Megírta a magyar hírlapirodalom történetét, Jókai ötvenéves írói jubileuma alkalmából az ünnepeltről mint hírlapíróról tartott felolvasást a Petőfi Társaságban. Művészettörténeti dolgozatokat is publikált, például Van Dyckről, Rembrandtról, Thorwaldsenről. Az Aurora 1898. júliusi számában *A szépművészetekről* címmel az idealista és a realista művészi látásmódról fejt ki véleményét.

Ebben a műfaji körben csupán két jeles szerzőt említünk még: Bodnár Zsigmondot és György Aladárt. Bodnár, a reverendát levetett irodalomtörténész, filozófus, egyetemi tanár, aki az „eszmeerőt” meghatározó tényezőnek tekintő, irracionális szellemtörténeti elméletével ugyan nem aratott osztatlan sikert, más, etikai, irodalmi, társadalmi témákat fejtegető munkáiban azonban progresszív nézeteket képviselt, s helyesen ismerte fel kora válságjelző jelenségeit, *A kenyér forradalma* című cikkel szerepel az Aurorában. György Aladár pedig – ugyancsak nagy tekintélyű művelődéstörténész, publicista, Gogol és Victor Hugo műveinek átültetője – *A nők és a férfiak* címmel tárgyalja a nők helyzetét, egyenjogúsításuk okatlan fékjeit. Szinte minden lapszám közöl jobbára anonim könyv-

³⁴ GERGELY Gergely, *Tolnai Lajos pályája*, Bp., 1964.

³⁵ *Uo.*, 373–374.

³⁶ FERENCZY József, *Irodalmi dolgozatok*, Bp., 1899.

kritikákat, értékeléseket a művészeti élet eseményeiről, például a Nemzeti Szalon tárlatairól, jelzi a kultúra minden ágazatának fontosabb mozzanatait.

Az Aurora előszeretettel fogadta be a színházi világot; érthető, hiszen teátrumalapító szándékú mozgalom szülötte. Drámaírók, fordítók, színészek írásai mellett szívesen közölte színíráók, színészpedagógusok és más szakmabeliek munkáit. Nem kerülhette el figyelmét a fiatal Hevesi Sándor kivételesen felkészült, megkövesedett elveket támadó, új hangja. Hevesi neve már 17 éves korában, 1890-ben feltűnt a Magyar Szemlében s azután a Jelenkorban, a Magyar Géniuszban, az Ország-Világban a kritikák egész légiója alatt.³⁷ Hallatlan önbizalommal és szakmai biztonsággal ostorozta a silány kasszadara-bokat, az avított, deklamáló játéktílust. Élénk érdeklődéssel kísérte a külföldi társulatok és művészek hazai vendéjátékát is, 1895-ben Ernesto Rossi, 1897-ben Ermete Zacconi fellépéseit, sorozatban mutatta be a velencei Goldoni társulattal vendéjátéokra érkezett Salvini alakításait, Hamletjét, Romeóját, Tartuffe-jét. 1898 végén Velencében járt, s az ott megtekintett színházi produkciókról nem a szokott helyen, a Magyar Szemlében, hanem az Aurora 1899. januári számában közölt alapos kritikát. Több előadást nézett meg a Goldoni Színházban, s úgy találta, hogy Ermete Novelli a legnagyobb színészek közül való, sekélyes művekben is tökéletes karaktereket formál, „jobban megráz, mint Othelloban, pedig ott Shakespeare adja neki a szöveget”. Szerepelemzéseiben megállapítja, hogy Novelli kevesebb fogással dolgozik, mint Zacconi, egyszerűbb, szerényebb, igazabb és megkapóbb. Lerántja viszont Giannini kisasszonyt, a társulat primadonnáját, aki „igen szép, de fölötte gyöngye színész”. A Teatro Rossiniban a *Niobét* tekintette meg, a Teatro Malibránban pedig a *Rigolettót* látta, s kivált a herceget alakító tenorista énekhangját, a zenekar kifogástalan összjátékát dicsérte. Hevesi szakszerű és érzékeltes beszámolójában az olasz színházi élet egy darabját varázsolta az Aurora olvasói elé.

Az e tárgy körbe vágó írások közül ugyancsak fontos Bartók Lajos kemény bírálata a Nemzeti Színház műsropolitikájáról; az importált, kommersz szalondarabok helyett a magyar történelmi drámák színrevitelét szorgalmazza. Dezső Józseftől, a Nemzeti közkedvelt, fiatal bonvivánjától, aki mellelleg ügyes tollforgató is volt, egy magánjelenetet hozott a lap. Strindberg *Hitelezők* című tragikomédiáját Incze Henrik fordításában, Georges Courteline *Az ügyész úr* című egyfelvonásos vígjátékát a színész-író Bárdi Ödön fordításában olvashatjuk. D'Amant Leo zeneszerző az operettírás műhelytitkaiba avat be. Kritika jelent meg úgyszólván minden fővárosi bemutatóról, sőt egész színiévadokról is.

Mindent összevetve, az Aurora hetilap és folyóirat öt évfolyama híven tükrözi a századforduló irodalmának eklektikus arculatát. Helyet adott mindenféle irányzatnak, a népiesnek, a nemzetinek, a nagyvárosinak, minden műfajnak és stílusnak az almanachlírát idéző érzélgősségtől az új nemzedék friss, „falat döngető” hangjáig, és egyik mellett sem kötelezte el magát. Ha céljait tekintjük, nem is kárhoztathatjuk ezt a széles befogadókészséget, hiszen az ifjú pályakezdőknek éppúgy fórumot kívánt nyújtani, mint a beérkezett mestereknek, s össze akarta hozni őket a művelt és a művelődésre vágyó közönséggel. Nem is tehetett volna másképp, ha fenn akart maradni, amint egyetlen irodalmi

³⁷ LÁSZLÓ Anna, *Hevesi Sándor*, Bp., 1973, 375; Aurora, 1899. január.

vagy irodalmat is közlő lapjáról sem rendezkedhetett be valamely írói csoportosulás kizárólagos szolgálatára. Viszont tudomásul kellett vennie a korabeli polgári igényt, amely nem haladta meg a lektúr, a szórakoztató olvasmány színvonalát.

Megbecsült írók munkái, maradandó értékek kerültek nyilvánosságra a lapban, ha nem is nagy számban, mert az időtálló művek termése mindig csekély, sokkal kevesebb, mint a lapok és folyóiratok rendszeres szükséglete. Következésképp az Aurora tartalmi minősége is egyenetlen, az élvonal mellett a középszernek jut a terjedelem túlnyomó hányada. De hiba lenne lebecsülnünk a derékhad jelentőségét; az irodalom tisztos napszámosai sokszor elsőrendű mondanivalóval, kimagasló írásokkal jelentkeznek. Sok szépírói vágytól hajtott újságíró is megjelent a lapban, s még több műkedvelő. Kisfaludy és Bajza Aurorájának monográfusa oldalakon át sorolja a „kisebb munkatársak”, dilettánsok neveit,³⁸ neveket és műveket, amelyek ma már semmit sem mondanak nekünk. A szerkesztő nem jós, nem tudhatja, ki jut fel a Parnasszus lábától az ormon tanyázó múzsákhoz, a biztosnak vélt szem is nagyot tévedhet. Mindamelllett ezernyi kényszerítő hatásnak is ki van téve, lapja érdekében engedményekre kényszerül. Mellesleg, amint a szerkesztői üzenetekből látszik, az Aurora nem volt hajlandó bizonyos szint alá szállni, példa erre az 1901. januári számból: „Amilyen Erős Ön, oly gyenge a verse”, vagy az 1902. júniusi számból: „G. J., Sz. J. Verseik nem közölhetők”.

Arra már rámutattunk, hogy a lap igyekezett átfogni az irodalmi és a művészeti élet egész spektrumát; ezen belül azonban szembeszökő a színház túlsúlya. Színházcentrikus irodalmi lap volt, s az előzmények ismeretében fölösleges lenne magyaráznunk, hogy miért. A szerkesztők maguk is a színház felé kacsingattak, az egyik felelős szerkesztő (Incze Henrik) színházi pedagógusként dolgozott. Ám a lap iránti érdeklődés felkeltése megkívánta, hogy a színháztól és az irodalomtól idegen témákat is megpendítsenek. 1898 végétől egy ideig divat- és sportrovatot is közöltek. A társadalmi élet eseményeinek ugyancsak helyet szorítottak, mindenekelött az Aurora kör által rendezett műsoros irodalmi-művészeti esteknek. Mindezek a szerkesztői fogások és ötletek sem voltak azonban elegendők ahhoz, hogy az Aurora – szándékai szerint – a versenytársakéhoz hasonló méretű olvasótáborra tegyen szert.

Reálisan nézve nem is volt esélye erre a már hosszú évek óta bevezetett és megalapozott irodalmi vagy irodalmat is közlő lapok mellett. Nem versenyezhetett például az 1864-ben alapított irodalmi napilappal, a Fővárosi Lapokkal – azóta sem akadt párja. A Váradi Antal szerkesztésében megjelenő Ország-Világ szépirodalmi képes hetilap is már két évtizedes múltat tekinthetett vissza, a Méhner Vilmos könyvkereskedő alapította Képes Családi Lapok, a legkedveltebb képes irodalmi újság ugyancsak. A Fekete József és Hevesi József szerkesztette Magyar Salon társadalmi, irodalmi és kritikai folyóirat 1884-től állt fenn. Kiss József irodalmi hetilapja, A Hét volt a legfiatalabb, de a legigényesebb konkurens, szintűgy széles olvasói háttérrel. S még nem beszéltünk a Magyar Génuszról, a Magyar Szemlééről s az irodalmat is „nagyban fogyasztó” politikai napilapok és a szerényebb vállalkozások soráról. Alighanem sok pénz kellett volna ahhoz, hogy

³⁸ FENYŐ, *i. m.*, 136–139.

az Aurora hódítani tudjon az irodalmi sajtó piacán. Számottevő tőkéje nem lévén előbb-utóbb el kellett véreznie. Bár nem volt jobb, de nem is volt rosszabb, mint a többiek.

*

Érdeemes legalább futtában áttekinteni az Aurora-kör tevékenységét is, hiszen voltaképp ez képezte a lap „hinterlandját”. Minden forrásunk arról tanúskodik, hogy az alapítók nagy aktivitással láttak munkához, azzal a tiszteletre méltó szándékkal, hogy felelevenítik a század első felében virágzott Aurora hagyományait, a magyar irodalom és művészet pártolását tekintik hivatásuknak, s keretet teremtenek a társadalom és az író- és művészvilág személyes találkozásához, mindkét fél hasznára. E célok elérésére irodalmi estek, hangversenyek rendezése látszott a legalkalmasabbnak, nem feledkezve meg a szórakozási igény kielégítéséről sem. Találónan jellemezte az Aurorát a lap egy álneves szerzője: „Valami a Petőfi Társaság és a jourok között.”

Az összejöveteleket eleinte a Dalszínház utca 1-ben, a Drexler-házban (az Operával szemközt) rendezték, azután a helyszín sűrűn változott. Hol a bérleti díj volt túl drága. A Drexler-házból átköltöztek a Terézvárosi Kör helyiségeibe, a Gyár utcába (ma Jókai utca), onnan a belvárosi Sas Kör dísztermébe, ez az Irányi Dániel utcában volt, néhány alkalommal a Vasutas Klubban, a Royal, majd a Nemzeti Szállóban tartották meg az „estélyeket”. Kezdetől szerettek volna saját, állandó helyiséget szerezni, kisebb színpaddal, pódiummal, erre azonban nem tellett az egyesület kasszájából. Végre is a választmány úgy határozott, hogy részjegyek kibocsátásával próbálja a fedezetet előteremteni. A terv nem valósult meg.

Szerencsés intonáció volt, hogy az Aurora-kör a Telefontónóban mutatkozott be először – 1897. november közepén – a szélesebb közönségnek. Beksicsné az év elején már a Magyar Nők Lapja népszerűsítésére is felhasználta az akkor még szenzációszámba menő „beszélő újságot”, Blaha Lujzát is sikertült szereplésre megnyernie. Ezúttal ugyancsak Beksicsné vezette be a műsort, amelyben D’Amant Leo zongoraszólója után Zilahy Gyula, a Nemzeti Színház sokoldalú művésze (később aradi, debreceni színigazgató), a közszeretben álló „Zsü”, akitől a Fészek Klub betűszóneve is származik, továbbá Hajós Zsigmond, az európai hírű hőstenor, aki épp ekkoriban búcsúzott el a színpadtól, Kiss Béla tenorista, az Operaház tagja, ifj. Lendvay Márton özvegye, Fánecs Ilka, a Nemzeti büszkesége, Gerő Lina szintén a Nemzetitől, Zilahyné Singhoffer Vilma, a Népszínházban feltűnt koncerténekesnő lépett fel. Az egész sajtó elismerően foglalkozott a Telefontónó nívós produkciójával; a műsort azután a körben megismételték.

Az Aurora lapban rendszeresen megjelent beszámolók szerint az első őszi-tavaszi szezonban hetente – minden szerdán este 8 órakor – tartottak irodalmi esteket, hangversenyeket, amikor is írók, színészek, énekesek léptek a pódiumra, neves művészek, újoncok vegyest. Ebben az időben előadást vagy felolvasást tartó írók: Prém József, Kozma Andor, Rózsa Miklós, Bodnár Zsigmond, Váradi Antal, Pekár Gyula, György Aladár, Zöldi Márton, Ferenczy József, Zboray Aladár. Számos színész tolmácsolt különféle műfajú irodalmi műveket, sokszor a jelenvolt író helyett: a 30 éves színészi jubileumát

ünneplő Nikó Lina, a Vígszínház kiváló komikája, az ifjú Varsányi Irén, a magyar színészet egyik halhatatlan alakja, ugyancsak a Vígszínházról, a „civil” karrierje révén elhíresült Meszlényi Adrienne a Nemzetitől, Fehér Kamilla a Magyar Színházról, Marosi Adél, a kolozsvári színház tagja, Balla Kálmán, a Magyar Színház színész-főrendezője, Ódry Zuárd, Ódry Lehel fia szintén a Magyar Színházról, a Népszínházról Újváry Károly, a Vígtől Gyöngyi Izsó, az országszerte ismert komikus, aki többnyire magánjelenetekkel, kuplékkal szórakoztatta az estélyek közönségét, s gyakori szereplő és egyben rendező is volt Zilahy Gyula. Egy alkalommal Nagy Bella (a következő évben már Jókainé) is szerepelt a műsorban, nem sokkal az óbudai Kisfaludy Színházban történt debütálása után. (Bekicsiné hozzá intézett leveléből:³⁹ „Én ismertelek, mikor még nem voltál imádott Jókaink felesége. Úgy szavaltál, mint egy igazi színésznő, kit az Ábrányi verse áthatott... már kölyök színésznő korodban hatalmasan bezengted öblös hangoddal az Aurora termét.”) Első vonalbeli énekesek is szívesen vállaltak közreműködést, például Szilágyi Arabella, az Operaház hírneves művésznője, Ladányi Mariska, az Opera, Pauli Mariska, a Népszínház énekesnője és sokan mások, valamint zeneszerzők, muzsikuskok, előadóművészek stb. A programokat ismerkedés, vacsora, tánc követte.

Nyaranta, az „uborkaszezonban” a szabad ég alatt rendezték az összejöveteleket. Különösen sikeres volt a svábhegyi juniális 1898-ban, sok százan jöttek el a gazdag műsor kedvéért. Más években a Margitszigeten, 1901-ben Mátyásföldön gyűlt össze az Aurora-juniális közönsége. Ezek a műélvezettel összekötött kirándulások a tagság körén túl is rendkívül népszerűek voltak.

Az 1898–1899. évadban ismét sok új név tűnt fel az estélyek szereplői között. Boross Ferike, a Vígszínház üdvöskéje, Bárdi Ödön, az ekkor még ugyancsak fiatal vígszínházi tag, Feleki Miklós, a szabadságharc székely veteránja, a Nemzeti Színház nagy öregje, aki túl a nyolcvanon kuruc dalokkal aratott fergeteges tapsokat, Thurzó Ilona, a debreceni színház koloratúrénekes, Perényi István gordonkaművész és még nagyon sokan. Az 1899–1900. évadban 14 estélyt rendeztek, tehát csak kéthetente. A fénypont: Jókai felolvasása – erről már szót ejtettünk. A számos többi közreműködő közül csak néhány: Vértesy Gyula író, Zempléni Árpád költő, Bercsényi Béla, a Nemzeti oszlopos tagja, Kápolnai Irén, a Népszínház szubrettje, Rónaszéki Gusztáv, hosszú vidéki pályafutás után a Vígszínház jeles művésze, tucatnyi sikeres színmű írója.

A következő évad legemlékezetesebb eseménye a Vörösmarty-est volt, a költő születésének 100. évfordulója alkalmából; a Sas Kör helyiségei zsúfolásig megteltek. Fellépett a műsorban a korabeli színészet egyik legnagyobb ígérete, Beregi Oszkár, ekkor már a Nemzeti Színház tagja; a *Szózat* és a *Vén cigány* előadásával excellált. Ney Bernát (Operaház) a *Bánk bán* bortalával derítette fel a közönséget. Más estéken fellépett Ámon Margit énekesnő a Népszínházról, Beöthy László színidirektor, éppen átmenőben a Magyar Színház igazgatói székéből a Nemzeti Színház igazgatói székébe, Huszka Jenő, még a *Bob herceg* páratlan sikere előtt, Vidor Pál, a Népszínház (később öngyilkosságba

³⁹ OSZK Kézirattár, Jókai hagyaték, Fond V/728.

menekült) igazgatója és sokan a már korábban is szerepelt művészek közül: Nikó Lina, Gyöngyi Izsó, Varsányi Irén, Rónaszéki Gusztáv és így tovább.

Még egy idényről röviden, az 1901–1902-esről. Egy estélyen Bodnár Zsigmond tartott előadást, ezúttal gazdasági témáról, *A gazdaság sorvadása* címmel. Más alkalommal Rákosi Viktor (Sipulusz) és Vikár Béla folklorista, ez időben már a Néprajzi Társaság főtítkára olvasott fel műveiből. Szabolcska Mihály temesvári lelkész-költő saját verseit szavalta el, s egyszer költői versengésben vett részt Balla Miklóssal, Szentessy Gyulával és Zempléni Árpáddal. A színészek és énekesek közül ismét találkozhatott a kör tagsága Beregi Oszkárral, Margó Zelmával, Szilágyi Arabellával stb. Az 1902. őszi programban egy névre különösen érdemes felfigyelni. Nikó Lina *Varázsital* címmel némajátékot adott elő a vígszínházi színiiskola növendékeivel, köztük a még bakfis Medgyasszay Vilmával, a majdani tüneményes dalénekeskel.⁴⁰

Máris hemzsegnek itt a nevek, pedig rengeteg ismert vagy ismeretlen közreműködőt meg sem említettünk, az összes szereplő száma százakra rúg. Voltak közöttük persze soha be nem értett kezdők, feltűnni vágyó műkedvelők, fűzfapoéták is. Egy közgyűlésen Gál Gyula alelnök szóvá is tette a dilettantizmus elharapódzását, szigorúbb válogatást kívánt. Pekár Gyula, az új elnök szintén a rostálást szorgalmazta az 1902. novemberi választmányi ülésen, s el is határozták, hogy emelik a színvonalat, az összejövetelekről kirekesztik a táncot, legfeljebb farsang idején rendeznek majd Aurora-bált.⁴¹ Nagy tervekkel indultak neki az új szezonnak, ám ezekből vajmi kevés valósult meg a kör hátralevő rövid életében – mutatkoztak már a kimerülés tünetei. A nevesebb írók, művészek sorra elmaradoztak, s így a közönség igénye is kielégítetlen maradt. Egyébként is, új szelek fújtak már az irodalmi életben, az Aurora fölött eljárt az idő.

*

Szemtanuk életszagú leírásaiból közelebről ismerhetjük meg az Aurora-kör színes életét, összejöveteleinek hangulatát. Krúdy Gyula például emlékezéseiben számos helyen idézi fel az ottani estéket, nemegyszer enyhén évődő hangon; érzékletes elbeszéléseiből nyilvánvaló, hogy ő maga is jelen volt legalább néhány esetben. Önéletrajzi jegyzeteiben elmondja, hogy a fővárosba érkezése után az oroszlánsörényű, idős Benedek Aladár, „a királyné poétája” biztatta egy éjszakai „oktatása” közben a Hunnia kávéházban, járjon az Aurora-körbe.⁴²

„...Az előkelő hölgyek itt, a Drexler vendéglő szeparéjában, ahová a Szerecsen utcából (ma Paulay Ede utca) van a bejárat, korántsem úgy viselkednek, mint a nők a »sámbré szeparéban« viselni szokták magukat. Még csak kalapjaiktól, kesztyűiktől, legyezőiktől sem válnak meg... hangversennyel, felolvasással és érvényesülni még nem tudott, ifjú poéták istápolásával foglalkoznak. Igaz, hogy néha felvonultatnak egy vén minisztert, öreg méltóságos urat, városi bizottsági tagot, de a fő cél mégis csak az, hogy

⁴⁰ Magyar Nemzet, 1902. november 21., 22., 25.

⁴¹ Magyar Nemzet, 1902. november 7.

⁴² KRÚDY Gyula, *Gordonkázás*, Bp., 1978, 101–102.

az ifjú költői nemzedéket bizonyos társadalmi szokásokra, illedelmes magaviseletre, tiszta gallérra, mosakodásra, lakkcipőre tanítsák. Többen megtanulták itt a kést és a villát etikett szerint kezelni, mint a Gazdasszonyok Egyesületében, amelyet éppen ebből a célból alakítottak Pesten. Szentessy Gyula, az ifjú poéta itt tűnt fel költeményeivel, Vrabély Armand humoreszkjeivel, Rózsa Miklós művészetekről tartott előadásaival, Malonyay Dezső párizsi történetével...” Így Benedek Aladár Krúdy tolmácsolásában.

Krúdy megfogadta a tanácsot, s el-ellátogatott az Aurora-körbe, ahol „a kedves, művelt úriasszonyok megismerkedhettek a fővárosi író- és művészvilággal” – írja.⁴³ – „Utóvégre a Petőfi Társaságban és a Kisfaludy Társaságban is azért mutogatják magukat az írók és költők a felolvasóasztalnál, mert a százszor megunt tagokon kívül női hallgatóság is összegyülekezik itt. Az Aurora Társaság alapítója éppen azt célozta, hogy ebben a korban, amikor még divat volt a nőknél a kulturáért és irodalomért való rajongás, a hölgyek személyesen is megismerkedhessenek kedves íróikkal. Sohasem lehet tudni, hogy nem tesz-e frissiben szert a fiatal poéta valamely új Múzsára és a szerencsés hölgy egy hódoló lantosra, aki majd bájait költeményekben is megörökíti? Beksics Gusztávné (aki szivarozott és Bogdanovics György név alatt írta beszélyeit), O’Donnel grófné, Vörösné, a szép államtitkárné, Edelsheim tábornokné és más úrhölgyek áldoztak jelenlétükkel az irodalomért, de jöttek szelíd úrhölgyek is, akik otthonuk méla csendjét szívesen váltották fel egy irodalmi estély változatosságával. Nem volt szokatlan az írókon a frakk, sem a hölgyeken a báli öltözék. Nyájas, kedves, bizalmas hangulat uralkodott a szeparékban...”

Más helyen arról ír,⁴⁴ hogy furcsa férfiak, de még furcsább nők találkoztak a Drexler vendéglő emeleti különtermében, „hogy zenéléssel, felolvasással üssék agyon az unalmas időt... Úgy emlékszem, az elnöknő Beksics Gusztávné (született Bogdanovics Krisztina) volt, akinek olyan bajsza volt, mint egy férfinak; aki arról volt nevezetes, hogy a legmagasabb termetű asszonyság az Osztrák–Magyar Monarchiában, és olyan mély hangja volt, mint egy manipuláns altisztnek. Itt üldögélt a szép Vörös államtitkárné, aki akkoriban volt válófélben az urától. Valamiképpen excentrikus volt itt minden jelenlevő hölgy.” Krúdytól tudjuk, hogy Beksicsné vastag, fekete Londresz-szivarokat szívott.

Legszínesebb leírása *Régi pesti históriák* címmel az Újság egy 1932. évi áprilisi számában jelent meg.⁴⁵ Idézzük: „...Az Aurora kör hölgyei felkarolták a korabeli fiatal költőket, ünnepélyeket és vacsorákat rendeztek tiszteletükre, holott ezekkel a lelki és testi szertartásokkal odáig csak lelkes vendéglősnék foglalkoztak, többnyire a Belvárosban, ahol nem felejtették el, hogy mivel is tartoznak a széplelkű honleányok nevelőiknek, a zengő poétáknak.” Az emeleti különtermekben zenével, felolvasással, szavalással, énekkel tarkították az összejeveteli órákat, amelyek a tizenkilencedik század érzésvilágához illettek. „Egy kis bidermeier-hangulat, egy foszlány álmodozás, egy teásfindzsányi szerelem, egy dal-terjedelmű műkedvelés és egy irodalmi est elgondolkoztató emléke maradt meg az Aurora kör műsoraiból.”

⁴³ KRÚDY Gyula, *Írói arcképek*, Bp., 1955, II, 82–83.

⁴⁴ KRÚDY Gyula, *A szobrok megmozdulnak*, Bp., 1974, 407.

⁴⁵ KRÚDY Gyula, *Régi pesti históriák*, Újság, 1932. április 3.

Beksics Gusztávnét így festi le: „Fekete asszonyság, némi férfias tulajdonságokkal, pelyhedző bajuszkával, elhatározottsággal, kellő fellépéssel, amit írói sikerei is támogattak. Soha elnöknő nem tudott úgy imponálni, mint »Brankovics György« [ez tollhiba, pedig sokszor írta le helyesen a Bogdanovics György írói álnevet], amikor bombaszín ruhájában a termeken áthaladt... Ki is tett magáért, mindig újabb és újabb költőket fedezett fel a meglévők mellé. A Petőfi-szakállú, horgas termetű Jakab Ödön, a fodros Ábrányi Emil és a szalonszínész-modorú Váradi Antal mellett a kör termeiben feltűnt az ifjabb női nemzedék is. És nem minden siker nélkül mutatkozott be Vrabély Armand, a humorista, Farkas Béla, a költő, Rózsa Miklós, a műkritikus, hogy a már irodalmi csengetésű névvel rendelkezőbbekről ne is beszéljünk, mint például Makai Emilről vagy Szentessy Gyuláról. Beksicsnének csalthatatlan érzéke volt a tehetséges költők felfedezésére és felkutatására. Egy tegnap még tán névtelen fiatalembert egyszerre szmokingban és jólféülten állított a kör pódiumára, állást szerzett az állástalanoknak, könyvkiadót, nyomdászt a magukkal tehetetleneknek, sőt női ideált a szerelmes természetűeknek, akik szívbeli rajongás nélkül nem tudtak volna mit kezdeni az érzésükkel. ... Brankovics [helyesen Bogdanovics] György, bár még javakorbéli szépség volt, enyhe szemsimogatóssal nézdelte az Aurora körben kezdődő és ismeretlen végzetű pásztorjátékokat...”

Korábban zártkörűek voltak az irodalmi szalonok, mint például a Wohl nővéreké – folytatja Krúdy –, az Aurora viszont szélesre tárta a kapuját. „Többnyire jómódú és ugyanezért már kultúra után áhító pesti polgárság hölgyei mint apró csillagocskák vették körül az álló csillagokat, mint főméltóságú Lobkovitz hercegnét, Vörös Lászlóné kegyelmes asszonyt, a méltóságos hölgyeket, akiket egy-egy szoarén csemegeként volt szokás szervirozni... Beksicsné mosolyogva fogdosta karon a szerény poétákat a termek sarkaiban, hogy a hercegné hódolásához vigye őket. A poéták dobogó szívvel, meghatottan fogadták a hercegné bókjait, amelyeket az imént bemutatott költeményért mondott a dáma, de nem tudtak hasonló bókkal válaszolni, mert nem volt elég kurázsijuk hozzá.” Meghittebben tudtak beszélgetni Vörös Lászlónéval, csak Vajda János, „aki zord magányából és emberkerüléséből valamely véletlen folytán az Aurora kör estélyére tévedt, jegyezte meg mogorván, hogy a kegyelmes asszonyt éppen olyan élettelen tárgynak kell venni, mint amilyenek azok a tárgyak, amelyekkel ő egész életében hadakozik” (itt Krúdy rosszul emlékezik, Vajda két hónappal az Aurora-kör megalakulása előtt meghalt). A süket és kopasz Varsányi Gyula Vörösnének olvasta fel az akadémiai pályázatra benyújtott műveit, az ünnepelt, faunarcú Bartók Lajos is a verseit, „miközben orra fénylett, mint egy görög istené valamely olimposzi ünnepélyen”. Beksicsné „éjfekete, vastag szivarra gyújtott és belőle vastag füstököt fűdögált, amikor a barátnője körül kifejlődött irodalmi harcot szemlélte. Jóságú teremtés volt, eszébe se jutott irigykedni, mert hiszen ismerte az elismerés babérajaira pályázó költőket, akik szó-gladiátorokként vívták csatáikat a mosolygó asszonyság körül.”

Már a Krúdy festette miniatúrákból kiténik, hogy az egész mozgalom, a kör és a lap lelke és motorja Beksics Gusztávné volt. Hihetetlen energia lakozott benne, fáradhatatlan szervező, rendező, szerző, patróna volt egy személyben, férfias határozottsággal tartotta kezében a gyeplőt. Erdélyi Gyula költő szerint írói művei is „majdnem férfi gondolko-

dásra vallanak”.⁴⁶ „Erélyes nő – írja. – Nem maradt a beszédnél, hozzáfogott az Aurora kör estélyeinek rendezéséhez, amelyek oly fényesen sikerültek és sikerülnek, hogy ma már a legelőkelőbb közönség várja, hogy minél előbb itt legyen az Aurora szerdája, hol ritka és magas színvonalon álló műsorral lepi meg Beksics Gusztávné a közönséget.”

Városi Malvin az aradi Kölcsey Egyesületben a nőírókról tartott előadásában⁴⁷ ugyancsak elragadtatással beszélt Beksicsnééről. „Otthonában kell látni ezt az esprit-től duzzadó, aranyos kedéllyel megáldott úrasszonyt, hogy magyarázatot leljünk azon bűvös hatásra, melyet ez az Isten áldott poéta-asszony mindenkire gyakorol. Egyszerre világos lesz előttünk az Aurora magyar írók és színpártolók egyesületének gyors felvirágzása... Minthogy az ő szeretetre méltó egyénisége képezi az összekötő kapcsot az írók és a művészek között, természetes dolog, hogy az Aurora a legsikeresebben oldja meg feladatát.”

Ne felejtjük, mindeközben Beksicsné rendkívül termékeny írói munkásságot fejtett ki, és nemcsak az Aurorában, hanem seregnyi fővárosi és vidéki lapban is; írásainak bibliográfiája talán egy íven sem férne el. Továbbá: nagy odaadással dolgozott több jótékonyági szervezetben, elsősorban a Fővárosi Szegénygyermek-kert Egyesületben. Ráadásul férje oldalán is helyt kellett állnia. Rákosi Jenő jegyezte fel emlékezéseiben:⁴⁸ „Akárhányszor előfordult, hogy Beksics az éjjel bármely késői órájában megszólalt: Krisztina, keljen fel, cikket kell írnom. És Krisztina az éjjel és hajnal közti időben is bármikor kiugrott szó nélkül az ágyból, befűtött a fürdőszobában, elkészítette a fürdőt, melybe Gusztáv beleült. Azután asztalt, tentát, tollat, papirost készített a kád mellé, odaült, s azt mondta: Tessék! És Gusztáv a kádból diktálta és Krisztina írta a vezércikket vagy valamelyik könyve fejezetét.” Rákosi szerint „Krisztina igen temperamentumos hölgy volt, erős alak, szép, érces hang és patetikus talentum”.

Ilyen jellemző mozaikdarabkákból áll össze a kép Beksicsnééről és az Auroráról; a jó ügyet, nemes eszméket ápoló irodalom- és művészetpártoló mozgalom nem kerülhetett volna jobb kezekbe.

*

S mégis, elkövetkezett a kifáradás, az elkedvetlenedés hullámvölgye. Beksicsnéét valószínűleg fájdalmasan érintette, hogy az alapításban és azóta is fő támogatója és partnere, Bartók Lajos megromlott egészségi állapotára tekintettel 1901-ben leköszönt az elnöki posztról, s csak tiszteletbeli tag maradt. Szaporodtak az anyagi gondok is. Az 1902. évi közgyűlésen előterjesztett pénztári mérleg – elsősorban a tagdíjhátralékok miatt – 800 korona deficitet mutatott. Beksicsnének ugyan sikerült báró Nikolits Fedor, a kör védnöke révén a fedezetet előteremtenie, ám ez csak átmeneti megkönnyebbülést jelentett, s nem oldotta meg a krónikus válságot (a mintegy 250 fizető tag közül sokan 5-6 családtaggal jelentek meg az estélyeken). Az alelnöknő Jókainé Nagy Bellához intézett levelé-

⁴⁶ Buda és Vidéke, 1898. február 1.; Aurora, 1898. február 27.

⁴⁷ Magyar Nők Lapja, 1897. november 21.

⁴⁸ RÁKOSI Jenő, *Emlékezések*, Bp., é. n., II, 160–162.

ből⁴⁹ kiderül, hogy más dolgok is bántották. „Az idén márcz. 15-két sem tartottak – írta –, mert ezeknek táncz kell! S mibe kerül! Amikor csak mi régi lelkesek fizetünk pontosan!... Én báltrevező sohasem voltam. Ha irodalmi jourokat és hangversenyt rendeznek, jól van! De báltrevező csak jó czélra leszek!” Egyszóval az eredeti irány is eltévelyedni látszott, tánc, tombola foglalta el az irodalom és a zene-énekművészet helyét az estélyeken; Beksicsné nem ilyen elképzeléssel rakta le az Aurora alapkövét. S Pekár Gyula elnöksége sem változtatott az eltorzult helyzeten.

Egyéb okok is közrejátszottak abban, hogy Beksicsné fokenként feladta a reménytelennek látszó küzdelmet. Tolnai Lajos, a Képes Családi Lapok főszerkesztője 1902. március 19-én meghalt. A kiadó keresni kezdte az utódját. Beksicsné régóta rendszeres szerzője volt a lapnak, sőt már az 1901. decemberi előfizetési felhívásban ez állt: szerkesztik: dr. Tolnai Lajos, Beksics Gusztávné, dr. Prém József, felelős szerkesztő Csillag Máté, jöllehet Beksicsné neve nem szerepelt az impresszumban. Nem váratlanul esett rá tehát a választás. S Beksicsné annál szívesebben engedett a csábításnak, mert hiszen az Auroránál önzetlenül, fizetség nélkül dolgozott, inkább neki magának kellett áldoznia a lapra. A Magyar Nemzet december 7-i számában jelentette be, hogy megvált az Aurorától, s január elsejével átveszi a 25. jubileumi évfolyamába lépő Képes Családi Lapok főszerkesztői tisztét. A döntés valójában már jóval korábban megszülethetett, tudniillik a lap január 3-i ünnepi számában, amelyben Beksicsné bemutatkozik az olvasóknak, Jókai üdvözlő levelét közli („Örömmel segítek a feladatában”), ennek dátuma pedig 1902. szeptember 15. Vagyis már nyár végén elfoglalta új helyét, s az Aurora lap sorsa ezzel megpecsételődött.

Rutinos felelős szerkesztő állt mellette, Csillag Máté, aki előbb a Nemzeti Újságot szerkesztette, 1900 márciusától pedig a Képes Családi Lapok redakcióját vezette, egyébként maga is becsvágyó író volt, elbeszélései és tárcái jelentek meg nagy számban. Gördülékenyen ment tehát a munka, a lap megőrizte színvonalát és népszerűségét. A lelkes nekifutás azonban alig több mint három hó múltán tragédiába torkollott. Beksicsné március elején influenzában megbetegedett, szövődmények léptek fel, orbánc, tüdőgyulladás, s április 10-én, nagypéntek napján, 54 éves korában elhunyt.

A sajtó terjedelmes nekrológokban búcsúztatta, nem fukarkodott a magasztaló jelzőkkel. Magyar Nemzet, április 11.: „...A főváros előkelő, úri társaságában az igaz magyaros lelkű, rendkívüli képzettségű, finom érzésű úrnő kiváló pozíciót foglalt el; az irodalmi világ pedig, amelyhez az írói tevékenységnek számtalan szála fűzték, mindig a legőszintebb rokonszenvvel és elismeréssel vallotta őt magához tartozónak és egyik díszének. Irodalmi központot is teremtett a törekvő, fejlődő tehetségek számára, s e vonzó, nemes célokra törekvő körbe bele tudta vonni a művelt társaság, a művelődésre vágyó fiatalság színe javát.” Saját lapja – érdemeinek méltatása mellett – két alkalmi versben siratta el („Szelíd humorú s bús meséit / Ezentúl már hiába várjuk, / Bájos regéi véget értek, / A halál tett pontot utánuk”), az egyik a veszteség túláradó indulatában második Lorántffy Zsuzsannának nevezte.

⁴⁹ OSZK Kézirattár, Jókai hagyaték, Fond V/728.

BEKSICS GUSZTÁV NÉ.

1852—1901.

Beksics Gusztávnénak április 9-ikén bekövetkezett halálával irodalmunk egy érdemes művelője, nőiróink egyik legbuzgóbbika költözött el az élők sorából. Mint a fővárosi jótékonyági és egyéb társadalmi mozgalmak egyik munkás részesét, a társadalmi körök is ép oly részvéttel kísérték sirjába, mint az irodalmi világ.

Beksics Gusztávné, családi nevén *Bojdanovics* Krisztina, 1852-ben született Budapesten, előkelő családból. A fiatal leányt a színpad vonzotta s miután az országos színészközlöt elvőgezte, a Nemzeti Színházhoz szerződötték. 1873-ban férjhez ment *Beksics* Gusztáv kiváló publicistához, a már akkor is jönevű íróhoz. Nemsokára ezután visszavonult a színpadtól. Mint nagymiveltű nő, már ifjú korában is nagyon kedvelte az irodalmat, melyet a színháztól való megválása után buzgósággal kezdett művelni. Írói álnévül a *Bojdanovics György* nevet használta. E név alatt jelentek meg élénk stílusú, hol szatirikus, hol érzelmes elbeszélései és versei. Elbeszéléseiben főleg az egyszerű, szegény emberek életét, apró örömeit, szenvedéseit rajzolta, verseiben pedig a női szív érzelmét szólnak meg. Munkáival magára vonta nemcsak az irodalmi körök, hanem a nagyközönség érdeklődését is. Számos lapnak volt tárczaíró munkatársa; több kötetet is adott ki, melyek közül különösen *«Az én kis világom»*, *«A diva»*, *«A bolondok gazt nem vetik, mégis terem»*, *«Egy humánus háziúr élményei»* címűek váltak ki. Költeményeit nébány évvel ezelőtt gyűjtötte kötetbe. Az utóbbi időben a *«Magyar Nemzet»*-be írta tárczazikkeit, *«Rendek Nácziné levelei»* címen, egy képviselő nevének vidéki barátaihoz intézett levelei formájában, szatirikus elmefuttatásokat a fővárosi társadalmi életéről.

Társadalmi téren is élénk tevékenységet fejtett ki. Alelnöke volt az *«Aurora»* nevű irodalmi és művészeti egyesületnek s a társasélet egyéb köreiben is az irodalom és a művészet szeretetét igyekezett terjeszteni. Ugyancsak alelnöke volt a fővárosi Szegény Gyermekkertegyletnek.

Halála alkalmából általános részvét fordult férje, Beksics Gusztáv országgyűlési képviselő s a *«Magyar Nemzet»* főszerkesztője, politikai és irodalmi életünk régi jeles munkása felé.

Kedélyi fényképe után.

BEKSICS GUSZTÁV NÉ.

Özönével érkeztek a gyásztáviratok a Csengery utcai házba: Széll Kálmán miniszterelnöktől, a kormány tagjaitól, íróktól, művészekről, szerkesztőségektől. Jókai Abbáziából telegrafált Beksicsnek: „Senki utánad oly igaz fájdalommal nem gyászolja a megdicsőültet, mint a mi családunk tagjai.”⁵⁰ A Magyar Nemzet április 19-i számában április 12-i (Húsvét) kelettel *Jó barátónék emlékére* címmel hosszabb versben is búcsút vett az elhunyttól: „Meg kell hát halni mindazoknak, / Világtól válni idejekorán, / Napjuk delén és nem az alkonyán, / Akik szerettemért s értem rajongnak. ... Fölemelni a társaságot / Nemes, magasztos eszmekörbe: / Tetteket írni aranykönyvbe, / Ez volt a Te eszmevilágod.”

Az Aurora-kör rendkívüli választmányi ülést tartott a halálhír hallatán,⁵¹ s Vrabély Armand indítványára elhatározta, hogy többféle módon is gondoskodik a megboldogult emlékének megőrkítéséről. Nevével alapítványt hoznak létre, amelynek kamataiból kezdő írók költői és prózai pályaműveit jutalmazza majd; a kör számára megfestetik Beksicsné arcképét,⁵² külön gyászjelentést adnak ki, s Pekár Gyulát bízzák meg, hogy az Aurora nevében gyászbeszédet tartson a gyászház udvarán rendezendő szertartáson. Egy mondat a gyászjelentésből:⁵³ „A magyar irodalom egy buzgó munkását, a mi társaságunk pedig éltető szellemét veszette el benne ... egy igaz magyar szívvel megint kevesebb dobog a Földön.” S egy mondat Pekárnak a ravatal előtt elmondott beszédéből:⁵⁴ „Egy nagy magyar asszony hagyott el bennünket, hogy megvíva földi csatáját nemes eszményeiért, megtérjen testvéreihez, azokhoz a többi nagyaszonnyokhoz, kik az emyedés vagy csüggedés elmúlt koraiban apostolok tudtak lenni, s kiket Pantheonban őriz a történeti emlékezet. Apostol volt ő is – az idealizmus apostola egy anyagi korbán.”

A Deák-mauzóleum közelében, Bartók Lajos, az alapítótárs és jóbarát mellett, aki három hónappal megelőzte, kapott végső nyughelyet.

Nem sokkal élte túl az Aurora-kör. Pislákoló lángja egyszer-egyszer még fellobbant. Egy estélyén például Márkus Emília, a „szőke csoda” és a még zöldfülű, de nagy tehetséget sejtető Szirmai Albert zeneszerző lépett fel. Május 21-én a Magyar Nemzetben és más lapokban megjelent a felhívás hozzájárulásra a Beksics Gusztávné-alapítványhoz. Pár nappal később, a szokásos évi közgyűlésen Pekár emlékbeszédet tartott Beksicsnééről. November derekán a Nemzeti Múzeum főrendiházi termében matinét rendeztek, Jókai szereplését is hirdették, ám ő kimentette magát; maradt: Pekár, Balla, Farkas, Vrabély, Zempléni.

1904. április elején jelentették a lapok,⁵⁵ hogy az Aurora Beksicsné emlékére halálának évfordulóján felolvasóülést tart a Nemzeti Múzeum dísztermében, s ezáltal kizárólag az elhunyt író művei hangzanak majd el. Az időpont: május 8. Május 6-án azonban gyászkeretben tudatták a lapok: az előző este 9 órakor Erzsébet körút 44. alatti lakásán meghalt Jókai Mór. Döbbenetes hír, országos gyász. A Nemzeti Múzeum a költőfejedele-

⁵⁰ Uo., Fond V/689.

⁵¹ Budapesti Hírlap, 1903. április 12.

⁵² A kép a szerző birtokában.

⁵³ Magyar Nemzet, 1903. április 12.

⁵⁴ Uo., 1903. április 15.

⁵⁵ Uo., 1904. április 6., 30.; május 6., 7., 10.

lem ravatalának adott helyet, itt búcsúztatták május 9-én tízezrek jelenlétében, s az Aurora-kör is testületileg kivonult tiszteletbeli elnökének koporsójához. A matiné természetesen elmaradt. Nem tudunk arról, hogy később megtartották volna. Ezután már csak néhány apró életjelet ad az Aurora, novemberben egy vasárnapi előadást hirdet és – nincs tovább. Az agónia véget ért.

Képzeletben odatemetnénk ezt a szép szellemi erőfeszítést, ezt az ideális szándékú művelődési–irodalmi mozgalmat alapítójának Kerepesi temetőbeli sírjába, hiszen valójában vele együtt lehelte ki lelkét, és enyészett el az egyre távolodó múltban. S fejfájára felírnánk: „Aurora 1897–1904. Nem volt méltatlan nevére.”

FENYŐ ISTVÁN

SZOLGABÍRÁK HELYETT POLGÁROK

Két választás Magyarországon – Mikszáth előtt

A korteskedés, annak minden rákfenéje, az etetés-ítatás, a vesztegetések, a véres összetűzések „bunkókráciája” éppúgy érvényre jutott az 1848. évi népképviselési országgyűlés választásain, mint a megelőző, reformkori diétai követválasztások alkalmával. Petőfi szabadszállási, Arany János nagyszalontai kudarca erre elegendő tanúság. Mellettük azonban volt egy harmadik követjelölt is, Trefort Ágoston, a Batthyány-kormány földművelési-, ipari- és kereskedelmi minisztériumának államtitkára, aki kis híján szintén áldozatául esett a „pecsovicsok” választási intrikáinak és praktikáinak. Az ő esetére azonban a kutatás eddig nem fordított gondot, hiszen úgy tudtuk – joggal! –, hogy Trefort ott ült a 48-as országgyűlés padsoraiban. Csak arról nem volt tudomásunk, hogy ez milyen előzmények után és milyen körülmények közepette vált lehetővé.

Trefort, akárcsak centralista társai közül többen, már az 1843–1844. évi diétának tagja volt, Zólyom városát képviselte. E pályára tudatosan készült, a centralista tanítások fókuszában tudvalevőleg mindenekelőtt a népképviselési törvényhozás, a polgári parlamentarizmus megvalósítása állott, politikai eszméik szerint a végrehajtó hatalom felelősséggel tartozik a mindenkori országgyűlésnek, az állampolgárok számára az utóbbi testesíti meg a legfőbb hatalmi központot. Nem csoda tehát, ha a márciusi vívmányok győzelme, az áprilisi törvények életbeléptetése után a centralisták azon igyekeztek, hogy részeseivé lehessenek a megújuló nemzeti képviseletnek. Eötvöst 1848. június 19-én a Borsod megyei kövesdi kerületben, Kemény Zsigmondot három nappal később Kővár-vidéken közfelkiáltással választották képviselővé.¹ Szalay László csupán azért nem indult, mert diplomáciai megbízatással állandóan külföldön tartózkodott.

Társaihoz hasonlóan Trefort is arra gondolt, hogy olyan helyen jelölteti magát, ahol őt közelebbről ismerik. Szülőfaluját, a Zemplén megyei Homonnát választotta, ahonnan ugyan már fiatalon elkerült, de ahol apja évtizedeken át működött mint seborvos. S a falu közelében élt anyai pártfogónője, gróf Csáky Petronella, akinek segítségével ezúttal is bízhatott. Hamarosan azonban ő is a maga bőrén tapasztalhatta meg, mennyire igaz mindaz, amit barátja és sógora, Eötvös József *A falu jegyzője* lapjain a megyei élet viszáltságairól oly érzékletesen három évvel korábban feltárt.

¹ CSIZMADIA Andor, *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben (Az első népképviselési választások)*, Bp., 1963, 270, 282.

Az említett nagy költőkhöz hasonlóan Trefort is feltehetően gyanútlanul bízott akadálytalan megválasztásában. Az alapvető változás végbement, a nép bevásztja a törvényhozásba érte munkálkodó, hivatott képviselőit – mi sem természetesebb ennél? A választási előkészületek során azonban kiderült, hogy a konzervativizmus szilárdan tartja egykori hadállásait, a képviselőjelölt személyéről továbbra is a „bene possessio-natus” nemesség dönt. Az előtt pedig nem az számít, ki mennyit ér, hanem az, hogy mennyire hajlandó képviselni a birtokosi érdekeket. A homonnai kilátásokról a Pesti Hírlap június 20-i számában jelent meg az első vészjelzés.² A centralisták lapja arról tudósít, hogy Trefort ellen „a halál után is működő pecsoviccsok minden kitelhető eszkö-zöket felhasználának. Éspedig b. Luzsinszki Jánost akarják küldeni a nemzeti gyűlésbe. Ő a legújabb időkben is a sajtószabadság ellen hevesen kikelt. Azt, ha tőle függ, tán az előbbi gondolatból rendszerrel váltandja fel. Ily egyént nem választani nemcsak érdeke van minden kerületnek: hanem némileg rossz színezetben is mutatná azt fel. Ha a nép önjavát képes felfogni, nem mellőzheti el oly emberét, ki törvényhozói nagy képessége által az egész hon előtt ismeretes, s a lefolyt sötét emlékü időkben is folytonosan küzdött irodalmi és szociális téren a népjogok és közsabadság érdekében.”

Egy nappal később már azt tudjuk meg a pest-budai németajkú polgárság lapjából, a Pester Zeitungból, hogy Luzsinszky báró korteseinek híresztelése szerint Trefort a kommunizmus híve.³ Azért az, mert egykor írt a kommunizmusról. A lap szellemes hasonlat-tal utasítja el az effajta rágalmozó módszereket. Ha valaki a bankokról ír, akkor az illető uzsorás? „...Der brave intelligente Trefort, dessen gediegene politische und volkswirt-schaftliche Kenntnisse ganz Ungarn zu schätzen weiss, hat in Zemplén einen Mitbewer-ben zur Deputiertenstelle, welcher ein sonderbares Mittel benützt, um seinen Gegner unpopulär zu machen. – Baron Johann Luzsinszki, ein Zempliner Maupras und eifriger Chorist der Appony'schen Regierung bearbeitet die Wähler mit dem Gerücht: Trefort wäre ein Kommunist! – So hielt ihr vor einigen Jahren ein altes Fräulein für einen Wu-cherer, weil er über die Banken geschrieben! – Wir werden nächstens Gelegenheit haben, dem Publicum zu versichern, dass der Hr. Baron noch etwas Anderes ist, als ein Stim-menjäger mit schlechten unlautern Mitteln.”

A homonnai választás napján, június 24-én a Közlönyben már leplezetlenül megszólalnak az aggodalom hangjai.⁴ A kormány hivatalos lapja beszámol az észak-zempléni nép között keringő rémhírekről. Eszerint az itteni lakosság között az az álhír terjedt el, hogy a nemzetőrségi összeírás őket házanként egy-egy katona állítására kötelezi. Emiatt több helyen az összeírás meg sem történt. A nemesek közül pedig sokan meg sem jelen-tek, mert szerintük képességük eleve benne rejlik a nemesi diplomában. A tudósító sze-rint az általános helyzet Zemplénnek ezen a vidékén igen rossz: a kereskedelem Lengyel-orzággal megszűnt, különösen a borkereskedelem pang, a szőlők nagyrészt parlagosodnak. A megye határszélén van számos birtok, amely a volt munkaerő kiválása következtében egyelőre elveszett a tulajdonos számára. Nem egészen egy héttel később, június 30-án

² *Hazai mozgalmak*, Pesti Hírlap, 1848. VI. 20., 86. sz.

³ *Budapest, 20. Juni*, Pester Zeitung, 1848. VI. 21., Nr. 701.

⁴ *Zemplénből. Sátoraljaiújhely, június 17.*, Közlöny, 1848. VI. 24., 15. sz.

pedig különböző választási machinációkról ad hírt a hivatalos lap. A híradás szerint az egyszerű választópolgár Zemplénben ki van téve mindenféle manipulációknak: „...Pókhálóként szövődik és nehezedik a választási agitációk terére egy, ki tudja, mily kiszámíthatatlan összefüggésben levő terv” – figyelmezteti olvasóit a Közlöny.⁵ Több itteni választókerületben a jelöltektől politikai hitvallomást és írott kötelezvényt kívántak. „...népünk legnagyobb része, mely a politikában még a kiskorúságot sem érte el, helyenként fennakadt ezen háló szálain” – állapítja meg fájdalmasan a tudósító. A vallás palástja alatt hitegetéssel, rágalmozással tévútra vezetik a megyében politikai jogokban először részesülő embereket.

Július 2-án már arról kell beszámolnia a Közlönynek, hogy a homonnai választás emberhalálhoz vezetett, s emiatt a választási procedúra félbe is szakadt.⁶ A híradás utal arra, hogy Trefort sikerének a választáson a szolgabírói beavatkozás állta gátját, majd némileg konkretizálja is e praktikákat: „...a tót ajkúak közül legtöbben minden megfontolást vagy meggyőződést mellőzve tömegestől vezetették a nép falunként a szavazás helyére.” A helyben készült választási jegyzőkönyv pedig sajátos tömörséggel fogalmaz: egyetlen szóval – „vérengzés” – minősíti a történeteket. Ebben benne van mindaz, ami egy olyan alkatot, mint Trefort, csak iszonyattal tölthetett el. A belügyminiszterhez küldött hivatalos jegyzőkönyv szövegét idézzük: „Zemplén megye középponti választmányától Belügyi Minister Úrnak hivatalból Budapesten. Minister Úr! Megyénkben kebelezett Homonnai választó-kerület részéről Képviselő megválasztásának vezérlésére kiküldött Választmányi elnök hivatalos jelentése szerint – a választás alkalmával a választók között történt vérengzés miatt a választás meg nem történhetvén – újabb választási határidőül f. e. Julius 3^{ik} napját tűzvéni ki, – midőn mindezekről Önt értesítenők – hivatalos tisztelettel vagyunk Önnek 1848^{ik} évi Junius hó 26^{kan} S. A. Újhelyben Zemplén Megye Középponti Választmánya nevében ifj. Nyomárkay József Helyettesített Jegyző.”⁷

Mi történt valójában? Hová vezetett a zömében írástudatlan, túlnyomórészt szlovák- és ruténajkú kárpátaljai nép között a féktelen izgatás? Az egykor klerikális, ebben az időben viszont már annál inkább liberális Nemzeti című újság 1848. július 2-i számának helyszíni tudósítása hitelesen megörökítette az eseményeket.⁸ A cikkben benne van egy darab magyar élet, a hatalom képviselőinek cinikus erőszakossága, a politika hazai alanyainak jellegzetes kiszolgáltatottsága:

„Homonnán június 24-én egy borzasztó eseménynek volt tanúja a szegény krajnyai nép, melyet a korteskedésben és erőszakoskodásban gyakorlott Marschalko-Luzsénszky verestollú pártja idézett elő.

Már június 1-ső napjától észrevehető volt azon elkeseredett ingerültség, melyet Trefort Ágoston föllépése szült. Négy megyei szolgabíró terrorismusi erejét fölhasználván, Trefort megbuktatására mindent elkövetett; az egyik azon ürügy alatt, hogy a be nem

⁵ Közlöny, 1848. VI. 30., 21. sz.

⁶ Zemplén. Sátorajjaiújhely, június 26., Közlöny, 1848. VII. 2., 23. sz.

⁷ Magyar Országos Levéltár, H-13. Bűm. Országlátszati Osztály, 1848–2–268.

⁸ Nemzeti, 1848. VII. 2., 45. sz.

iratandók telkeiktől megfosztandók lesznek, míg a beteg telkeseket egy szekéren 6 mértföldnyi távolságra Homonnára csődítette; a másik Dobrán világosan kimondá, hogy a Luzsénszkyra nem szavazókat katonának állítandja.

Hát az adófizetésről, utak csinálásáról, követjelöltünk veszedelmes elveiről mit nem beszéltek össze-vissza a hiszékeny népek?

Megírván b. Luzsénszky majd minden lelkészhez ajánló leveleit, azt tette Hunyor Mihály is a legtisztább jellemű Trefort Ágoston részére, s midőn a szolgabírák kényszerítő szavakkal kedvencöket mint követet élteték, a vidék főbirtokosai ú. m. gróf Csáky, gróf Vandernath Leopold, gróf Andrássyné, gróf Szirmayné, gróf Hardekné és Roll István 62 lelkeszettel egyhangúlag Trefort úr politikai hitvallomásához nemcsak ragaszkodván, de főleg azon indoktól áthatva, miképp tettleg is megmutassák, hogy valódi hazafiúságok és nemzetiségök szereteténél fogva, a panslavismus terjesztéséhez és a régi rendszerhez, úgy, mint az éjszaki hatalomhoz rokonszenvvel nem viseltetvén, a tisztelt ministerialis egyén megválasztásán előlegesen és elhatározottan megegyeztek. Összesereglett tehát mintegy 4000 ember, másnap reggel választási jogát gyakorlandó.

Június 24: a nép már együtt levén, mi a választást vezető elnöktől, Madarassy Miklóstól kívántuk, hogy a szabad választás nézetéből minden lelkész, szolgabíró és főkortes a néptől távozzék, ez magára hagyattassék, és meggyőződését követve, szavazzon.

Ez azonban megtagadtatott, és a közben tett óvásunk ellenére a szavazás csak egy kijelöltre, az elnök, törvény és szokás ellenies határozására megtörténendő volt, miután Marschalko Leo a követségei föllépésről lemondott, és minden képzelt erejét Luzsénszkynek átadta.

A szavazás csak egyedül a Luzsénszky pártjától fogadtatott el, embereink pedig akár hogy a várakozásban kifáradjanak, akár hogy koplalás által ritkuljanak, félreutasítottak.

Kértük továbbá az elnököt, hogy miután a mi embereink pálcáikat még a szomszéd helységekben eldobták, a vörös tollasok is fokosaikat és kardjaikat tegyék le; de e részben is sikertelen volt kérésünk.

Esedeztünk tovább, hogy miután az ellenrész embereinket az átmenetelre nagyon zaklatja, szabályozott katonaság őrvonalra állíttassék, de Reviczky és Szirmay szolgabírák jótállván, hogy csapatjaiktól semmi visszaélés nem fog történni, egy alig összealakult, néhány héberből álló őrsereg tagjai a nép közt felállítottak, kik a párt embereinek az átjövételt hozzánk megengedték, és embereink erőszakos átvitelét igen örömet fogadák: lovas és kardos főnökeiknek magok is utat nyitottak, csakhogy embereiket a mieinkből szaporíthassák.

De ez nem is csoda, mert a nemzeti őrsereg kapitánya gróf Vandernath Henrik rendelkezésére a párthoz tartozott, és vörös tollat tűzött ki.

E közben csak magára b. Luzsénszky Jánosra történvén a szavazás, miután ez 471re ment föl, és már csak igen kevés volt hátra, akkor a veres toll főnökei kardosan és erőszakosan egy majorban összesereglett embereinkre rohantak, azokat szabdalni és verni kezdvén.

Erre párthíveink, kik nem vérontás, de követválasztás végett gyülekeztek össze, természetes védelmi kötelességöknél fogva és minden izgatás nélkül, miután elleneiktől

először kövel dobáltattak, köhöz, zsindelyhez, kertkerítéshez fogván, a veres csapatot megszalasztották, mind a két részről 30–40 egyén ütést és kisebb sebet kapott.

Ezen jelenetre, a rendes katonaság előjövén, minden fegyverhasználat nélkül a rendet helyreállította. Ezekután a szavazás egy kevésbé folytatott, de csakhamar az elnök azon ellenvetésére, hogy a mi embereink részegek, önkényesen, minden előleges tanácskozás nélkül félbeszakasztott, de Szirmay Miklós úr felszólítására az elnök azon 3000 embert haladó tömeget maga megtekintvén világosan kimondotta, hogy tulajdon tapasztalása meggyőző, miképp a terjesztett hír valótlan.

Megjegyzésre méltó, miképp a bukott fél főnökei makacsul állítják, hogy Hunyor Mihály, a mérsékletesség apostola és a pálinka legdühösebb ellene, maga pálinkát osztogatott, és mások által osztogatott volna, holott ezen úr pálinka útján még az örök életbe sem akar eljutni, és habár reggeli 9 órától lakában mulatott is, mégis 3 tanú letett hite után vallják, hogy a tisztelt lelkész maga első dobált volna köveket az ellenfélre.

Bizony kár és vétek a tanúkat ilyen vallomásokra bírni, midőn 100 tanú is ellenkezőt bizonyíthat. Milyen gonoszságokat tett a részrehajló s kétségbeesett dobrai szolgabíró, Tercsánszky Illés, kit a kérdéses báró a múlt rendszer mellett csak egy fogásra is tisztviselőnek megtett és mai napig megtartott, miként büntetettek nem a veres tollal szavazott nemzeti őrsereg tagjai, miként tömlőcöztettek a zöld ágat követő falusi bírák, azt egy részrehajlatlan ministerialis biztos kipuhatólandja. – Most pedig Trefort urat ezennel fölhívjuk, hogy miután földnépünkél, mely becses neve megemlítése miatt annyi üldözést és verést szenvedni vala kénytelen – az irántai bizodalom még sokkal inkább nevededett, a kitűzött küldői pályára, habár megválasztása más több helyeken is igen biztos és kiemelő, nálunk ismét föllépni és azt elfogadni szíveskedjék.

Többen”

A cikk befejező sorai két dolgot is valószínűsítenek. Az egyik: a kapacitáció annak szólhatott, hogy a „vérengzés” után Trefort nem látta értelmét a további küzdelemnek. A korteskedés nem az ő világa volt, annál is kevésbé, mert az ismert módszerek alkalmazásában az ő hívei sem maradtak el az ellenpárt mögött. S tudta jól, hogy négy szolgabíró egyesített erejével nem képes megbirkózni. (Igaza lett: a július 3-i megismételt szavazásnál 1949:1404 arányban alulmaradt Luzsinszkyvel szemben.⁹) Talán bejut a képviselőházba akkor, ha a kerület választóihoz küldött nyílt levélben lemond a központosításról, s ha a közteherviselés dolgában támogatja a „szűzvállak”, a „nemadóznak” pártját – sejteti a Közlöny 1848. július 15-i számának egyik olvasói levele.¹⁰ Ez azonban távol állott Trefort Ágoston politikai jellemétől.

A Nemzeti című lap beszámolójának vége mást is feltételez. Azt, hogy Trefortnak immár máshol is módja nyílt volna indulni. Ez a „máshol” a főváros, Pest-Buda terézvárosi kerülete volt, amely az utolsó percben hajlandó volt vállalni az államtitkár jelölését. Három nappal a homonnai vérengzés után, a Pesti Hírlap június 27-i számában tűnik föl

⁹ Zemplén, Közlöny, 1848. VII. 15., 36. sz.

¹⁰ Zemplén. S.a. Újhely, július 3., uo.

először Trefort fővárosi indulása: „...Pest városban jelenleg a követválasztás van napirenden. Arról beszél mindenki. Kossuth Lajos, mint halljuk, a belvárosban leendő elválasztva. Trefort Ágoston a Terézváros jelöltje. Éljenek. Szó van *Irányi* Dánielről is. Mi őt is örömmel látnók képviselőink sorában.”¹¹

Nem véletlenül nyújtott szorult helyzetében Trefortnak segédkezet a terézvárosi kerület. Tudták róla jól, hogy politikai pályája kezdetétől fogva támogatta a városok emancipációjának ügyét. Trefort ugyanis már centralista társait megelőzve pártolón szólt a városok ügye halaszthatatlan rendezéséről a Pesti Hírlap 1843. február 9-i számában.¹² Leszögezte: mivel a törvényhozás ipari és kereskedelmi ismereteket is igényel, elengedhetetlen, hogy a törvényhozásnál az iparúzó osztályokból is képviselők üljenek. A centralisták sorából ő volt az első, aki a városok ügyében Kossuthal is polémiába keveredett. A hazai ellenzéki mozgalom fejleményeiről a külföldet tájékoztató *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* 1843. évfolyamában párhuzamosan jelent meg Kossuth és Trefort cikke: míg az előbbi 14–15, az utóbbi 31 szavazatot adott volna az országgyűlésen a városoknak.¹³ Trefort a városi követek esetén eltörölte volna az utasítási jogot, Pestnek pedig nem egy, hanem két szavazatot adott volna, mert – úgymond – több intelligencia, vagyon, kereskedelem és ipar található benne, mint a legnagyobb és legintelligensebb megyében.

Még egy okból volt kedves Trefort személye a terézvárosi választók előtt. Tudták róla azt is, hogy már igen korán, sógorát, Eötvös Józsefet is megelőzve, állást foglalt a zsidók egyenjogúsítása mellett. (Szalay László tette közzé 1839-ben jogtudományi közlönyében, a *Themisben* Trefortnak *Az Oroszbírodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény* című tanulmányát.) Nem kevésbé tudták, hogy sógora írta a reformkorban a legszebb állásfoglalást az emancipációról, s hogy azóta sem szűnt meg képviselni ügyüket. A Terézvárosban lakott pedig a fővárosban élő zsidóság legnagyobb része, a lakosságnak több mint 37,5 százaléka! Olyannyira, hogy a városrészt ebben az időben „Zsidóváros”-nak is nevezték.¹⁴ Már a 18. század folyamán nagy számban telepedett itt meg a kereskedő- és kézművesnépesség, számuk pedig folyvást gyarapodott. A mai Erzsébetváros is idetartozott akkor. Ugyanakkor a Terézváros a főváros legmagyarabb kerülete is volt: a német céhes polgárság Budán, illetve a pesti oldalon a Ferencvárosban és a Józsefvárosban helyezkedett el.¹⁵ S még egy szempontból volt itt a polgári származású Trefort személye szívesen látott: kevés nemes élt itt, telepedett le a zsidók közé. Mindössze 2 föld-

¹¹ *Hazai mozgalmak*, Pesti Hírlap, 1848. VI. 27., 92. sz.

¹² TREFORT Ágoston, *A városok ügye s az ipar*, Uo., 1843. II. 9., 220. sz.

¹³ *Vorschläge zur Bestimmung des Verhältnisses der Landtagsstimmen der Städte. I. Kossuth's Vorschlag in Hinsicht des Verhältnisses der Städtestimmen. 2. Vorschlag von August Trefort*, *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn*, 1843, II^{ter} Band 1te Hälfte, Leipzig, 1843, 159–175, 176–185.

¹⁴ PALLÓS Jenő, *Budapest 1848/49-ben: Történeti–statisztikai állapotrajz*, Bp., 1950, 41; *Budapest Enciklopédia*, 3. átdolg., bőv. kiad., Bp., 1981, 416–417.

¹⁵ Ifj. PALUGYAY Imre, *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*, Pest, 1852, I, 345–346.

birtokos lakott a Király utca környékén, szemben a 372 kézművessel, 79 bankárral, kereskedővel, 10 gyárossal, 17 egészségügyi dolgozóval stb.¹⁶

Messze a Terézváros volt a maga 33751 lakosával Pest-Buda legnépesebb választókerülete (a Belvárosban 13665, a Lipótvárosban 10578, a Józsefvárosban 17554, a Ferencvárosban mindössze 8280 fő élt), s messze itt rendelkezett a lakosságnak legkisebb része, csupán 3,29 százaléka választójoggal. (Szemben a pesti Belvárossal, amelynek 14,61 százaléka mehetett el szavazni, vagy például a vidéki Bakabányával, amelynek 3101 lakosa közül 11,67%, vagy Esztergoméval, amelynek 8236 lakosából 19,24% volt választásra jogosult!)¹⁷ A Terézvárosban ugyanis a kerület sokezres zsidó lakossága mint „nem bevett vallás”-hoz tartozó az 1848. évi V. tc. szerint eleve nem rendelkezett választójoggal, ahogyan a sok kézműves- és kereskedősegéd, kisebb mester, házaló, szatócs, zsidóárús stb. sem, akik mint „gazdai hatalom alatt álló” személyek szintén nem vehettek részt a választásokon. A kirekesztettek városrésze volt a Terézváros: 33751 lakosából mindössze 795 fő mehetett el 1848. július 2-án szavazni.¹⁸

Lakóinak szavazási lehetőségük nem volt, de politikai véleményük annál inkább. Kapcsolataikkal, összeköttetéseikkel, meggyőződésük kifejezésre juttatásával nyilván befolyásolni tudták azokat, akiknek módjuk volt leadni voksukat. Hiszen a Terézváros 9091 zsidó lakosa nagyon is jól emlékezett arra az egészen közeli időre, amikor az év áprilisában a felheccelt csöcselék épp az ő városrészüket rohanta meg leginkább, tört-zúzott, hitsorsosait verte félholtra. Olyannyira, hogy az alantas indulatokat a miniszterelnök is csak akként volt képes leszerelni, hogy a zsidókat kizárta a nemzetőrségből, fegyvereiket elszedette, s az emancipáció ügye újra – ki tudja, meddig? – halasztást szenvedett. A piac emberei, a vállalkozók éppúgy, mint alkalmazottaik a maguk képviselőjének tekinthették Trefortot.

Ez a meggyőződés csendül ki a Pesti Hírlapnak abból a cikkéből is, amely a lap június 29-i számában mintegy szembeállítja egymással a két Magyarországot, a privilégiumok világát és a harmadik rendét. A cikk a születő kapitalizmus távlatából ítéli meg a „homonnai múltat” és a „terézvárosi jövőt”: „Pest város terézvárosi kerületében, mint halljuk, Trefort Ágoston választatik követté. Benne a polgárság egyik legelhatározottabb barátját fogja emelni követi székbe. Reá nézve a követi pálya csak folytatása leendő íróinak, melyen a népérdekek buzgóbb, elhatározottabb szóvivője nem volt. Szükségtelen említenünk az oeconomisták befolyását a múlt század végén Franciaország átalakulására. Ki mondja, hogy a polgári érdekek méltánylására nem többet tön Smith Ádám, midőn a munkát a népjólét egyik legfőbb tényezőjéül jelölé ki, mint Siéyes [így!] ismert röpirata a harmadik rendről? S Trefort a Terézváros jelölte, egyike azoknak, kik statusférfiaink között legtöbb nemzetgazdasági ismeretekkel bírnak.”¹⁹ A cikk ezután ismerteti a Ho-

¹⁶ BÁCSEKAI Vera, *Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban (A választók és megválasztottak összetétele alapján)* = *Tanulmányok Budapest múltjából*, XIX, Bp., 1972, 283–324.

¹⁷ CSIZMADIA, *i. m.*, 326–328.

¹⁸ BÁCSEKAI, *i. m.*, 285.

¹⁹ *Hazai mozgalmak*, Pesti Hírlap, 1848. VI. 29., 94. sz. A cikk németül is megjelent: *Landtagswahlen*, Pester Zeitung, 1848. VI. 29., Nr. 708.

monnán történeteket, azzal a felszólítással: tájékoztassák a lapot minél több részletről, hadd kerüljenek pellengérré a fegyverrel szavazó, ütlegekkel érvelő emberek. A Pesti Hírlap munkatársai érezhetőleg őskori kövületnek tekintik mindazt, ami a zempléni faluban megeshetett, s magabiztosan várják a fővárosi választások napját.

Nem kellett csalódnok. Július 2-án az öt pesti választókerületből négy ellenzéki követ jutott az országgyűlésbe, méghozzá egyhangúlag. Két nappal később a Nemzeti című újság a következő közleményt publikálta: „Pest városában július 2-án következő eredménnyel történtek meg a követválasztások: belvárosi köv.: *Kossuth Lajos*, lipótvárosi: *Irányi Dániel*, terézvárosi: *Trefort Ágoston*, józsefvárosi: *Kendelényi Károly*; ezek közfelkiáltással. ... Ferencvárosi követ *Kacsokovics Lajos*.”²⁰

Fennmaradt a terézvárosi választás jegyzőkönyve is – az sincs tanulság nélkül. Legalábbis abban a tekintetben, hogy megtudható belőle: ki javasolta itt Trefortot a városrész képviselőjéül. A választási bizottság a következő jegyzőkönyvet küldte fel a Belügyminisztériumba:

„1848^{ik} Julius 2ⁿ megnyitandó országgyűlésre a pest városi 3^{ik} követválasztói kerületben az 1848^{ik} évi 5^{ik} törvényzcikk értelmében f. évi július 2ⁿ tartott követválasztásnak jegyzőkönyve.

Elnök: Polgár Károly

Helyettes: Beliczay Imre

Jegyző: Morlin Imre

Az elnök röviden előadván jelen gyülekezet célját, felszólítást intézett a választókhoz, hogy azok, kik ezen kerület részére követül ajánlani kívánnak, ajánlottaikat nevezék meg.

Ennek folytán Ney Ferencz választó elő állván követül Trefort Ágoston polgárt, Steindl Ferencz Molnár Györgyöt, Siklósy Károly Tóth Gáspárt ajánlá. –

Elnök erre ismételve felszólítja a választókat, hogy ha még volna közülök, ki követjelöltet ajánlani kívánna, tegye meg ajánlatát.

Azonban kétszeri felszólítására is többé senki sem jelentkezett. –

Ezek után az elnök noha a választók szembetűnő többsége Trefort Ágoston polgártárs mellett nyilatkozék, mindazonáltal felhívva a választókat, valjon a fennebbi követjelöltekhez kívánnak e szavazatot? – miután pedig a jelenlevő Steindl Ferenc, Kada István, Sprökker Pál, Pauer Imre és Uhl Alajos fejezék ki abbéli kívánatukat, sőt ezek is látván a többségnek Trefort Ágoston megválasztása iránti általános nyilatkozatát, a szavazat sürgetéstől elállottak; – Trefort Ágoston közakarattal képviselőnek kikiáltatott; – s az elnök által Trefort Ágoston polgártárs Pest város 3^{ik} választói kerülete követeül a törvény értelmében megválasztottnak nyilatkoztatott. –

Mely megválasztásról ezen eljárási jegyzőkönyv Trefort Ágoston urnak igazolásaul, s megbízó levél gyanánt egy példányban, – a belügyminisztérium s a városi levéltár részére

²⁰ Nemzeti, 1848. VII. 4., 46. sz.

pedig két példányban elkészítve kiadatott. – Költ Pesten július 22ⁿ 1848. Morlin Imre jegyző Polgár Károly Elnök Beliczay Imre All elnök.”²¹

A Trefortot ajánló Ney Ferenc jelentős személyisége volt a reformkornak, közel állott az ő, még inkább Eötvös József oktatásügyi törekvéseihez. Éppoly polgári származású volt, mint a követjelölt, nevelőként dolgozott különböző arisztokrata családoknál, majd 1844 nyaratól kezdve a pesti kisdedőv képezde igazgatói tisztségét töltötte be. 1848-ban a Magyar Nevelési Társaság, illetve az első egyetemes tanítói gyűlés elnökévé választották. Utóbb a belvárosi főreáliskola igazgatója lett.²² Több kiemelkedő neveléstani értekezést alkotott, elsősorban a kisdedővás kérdéseit elemelve. Róla még a csipkelődésre mindig kész *Magyarkák* című paszkvilluskötet is (Lipcse, 1845) osztatlan elismeréssel emlékezett meg: Ney „gondolkodó s tanulni szerető fő... akarata hajthatatlanul szilárd, s ő az ügynek, melynek vezetésére állíttatott, áldozni is kész.”²³ Személyében a népnevelésnek, a köznép erkölcsi felemelésének, a köznevelés polgári szellemű reformjának, az iskolakötelezettségnek és a tanítóképzésnek legismertebb hazai képviselője tette le voksát Trefort mellé.²⁴

A fővárosi választások pikantériája különben, hogy miközben Trefortot a terézvárosi zsidó polgárság támogatása juttatta be a parlamentbe, a szomszédos Lipótváros egyidejűleg megválasztott képviselője, Irányi Dániel megválasztása után célszerűnek látta leszögezni: a zsidók emancipációját mint veszedelmet pártolni nem fogja. Ki is váltotta ezzel a liberális és radikális orgánumok, a Kossuth Hírlapja és a Marczius Tizenötödike felháborodását.²⁵ Az utóbbi szerint nyilatkozatával Irányi a nyárspolgárságnál ugyan nagyon népszerű lehet, de Pest város értelmiségét maga mögött látni nem fogja. Irányi azzal védekezett, hogy ő a haza ügyét az emberi jogoknál is fontosabbnak tartja. Nem ő változott március óta, hanem a körülmények: az emancipáció keresztülvitele kihívná a durva tömeg kitéréseit, egymás ellen uszítaná az osztályokat akkor, amikor a haza veszélyben van.

Furcsa szembeállítás ez. Igazolja azokat, akik fontosnak tartották, hogy Trefort, az emberi egyenjogúság feltétlen híve helyet kapjon az országgyűlésen. A Közlöny 1848. július 6-i száma szerint az államtitkárt az előző napon megnyílt törvényhozásban a II. osztály tagjaként igazolták.²⁶ Az új típusú, immár a céhes kereteken kívüli polgárságnak az ő megválasztásával először nyílt lehetőség viszonzni azt, amit érdekeinek képviselői érte cselekedtek.

²¹ Magyar Országos Levéltár, H-13. Btım. Országászati Osztály, 1848–2–368.

²² *Ney Ferenc*, Vasámapi Újság, 1889. IX. 22., 38. sz.; NEY Klára Mária, *Ney Ferenc élete és munkássága*, Bp., é. n.; OROSZNÉ MURVAI Margit, *Tavasi Lajos élete és munkássága = TAVASI Lajos Válogatott pedagógiai művei*, Bp., 1955, 20, 31, 36.

²³ *Magyarkák 1845-ből*, Lipcse, 1845, 187.

²⁴ Vö. 1848-ban megjelentetett könyvét: *A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére*, Pesten, 1848.

²⁵ *Fővárosi ujdonságok*, Kossuth Hírlapja, 1848. VII. 5., 4. sz.; CSERNÁTONI, *Július 2-án*, Marczius Tizenötödike, 1848. VII. 3., 94. sz.; IRÁNYI Dániel, *Csernátónihoz*, Uo., 1848. VII. 5., 96. sz.

²⁶ Közlöny, 1848. VII. 6., 27. sz.

IMRE LÁSZLÓ

EGY „KEDVES, ÓSDI ROMÁN”

(*A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai*)

1. Kísérlet egy irodalomtörténetileg „lezárt” mű „felnyitás”-ára

Az a jóindulatúan lekezelő minősítés, mellyel Szinnyei illeti Fáy András regényét („A Bélteky-ház, ez a kedves, ósdi román, melyet ma már senki sem olvas”¹), nagyon jellemző arra, hogy még a magyar epikai hagyományhoz látszólag legnagyobb figyelemmel (vagy legalábbis legkörülményesebb lajstromozó ambícióval) közeledők is (volta-képpen megrögzült előítéletek burkán nem tudván áthatolni) képtelenek voltak akár csak kísérletet is tenni a valamikori besorolás felülbírálására, a „tetszhalott” mű életre keltésére. S ebben a tekintetben vajmi csekély különbség mutatkozik a pozitívista, a szellemtörténész vagy a marxista szerzők között.

A mű kezdeményező szerepét (hogy ti. az első magyar társadalmi regény) senki nem vonta kétségbe, s az ehhez kötelezően kapcsolódó, a viszonylagos érdemeket kiemelő méltánylás másfél-száz éven keresztül *A Bélteky ház* érdektelenségét sugalmazta elsősorban formai elégtelensége okán. Kezdetlegesnek, sőt gyarlónak ítéltetett egy hosszú időn keresztül érvényben lévő regénypoétika kategóriái alapján.

Kezdetben a reá következő, népszerű és valóban adekvátabb epikus tehetségű Jósika és Jókai felől nézve, tehát a romantikus regényideál jegyében visszatekintve mutatkozott nehézkesnek, unalmasnak.² Sem a romantikus, sem a Gyulai-féle (realistának mondható) standardnak nem felelt meg. A századvégi irodalmi ellenzéki mozgalmak, de a baloldali-szocialista körök s a két világháború közötti népi írók igényei felől sem bizonyult „felnyitható”-nak. Nemcsak (például) Szabó Dezső számára mutatkozhatott elfogadhatatlannak, de legalábbis érdektelennek a „nemesi” szemlélet, az osztályfeszültségek mellőzése folytán (tehát *A falu jegyzőjéhez* képest is), hanem Németh László sem ismerte fel benne (ha egyáltalán olvasta) a maga pedagógiai esszéregényének egyik előzményét.

¹ SZINNYEI Ferenc, *Novellairodalmunk Jósikáig*, ItK, 1919, 23.

² Roppant jellemző, hogy még az aránytalan és laza nagyregényeket író Mikszáth is elmarasztalja. Mint egy komolyan véve Fáy vallomását, hogy „a használni akarás tendenciája” előbbre való a számára a művészi szempontnál, Mikszáth megállapítja, hogy a mű „szerkezete egy kicsit gyenge”. Holott az ő regényei semmivel sem jobban komponáltak, egyszerűen csak a romantikus érdeklődés és a (természetesen) nagyobb írói kvalitások keltenek jobb benyomást. Vö. MIKSZÁTH Kálmán, *Fáy András = FÁY András, A Bélteky-ház*, Bp., 1908 (Magyar Regényírók Képes Kiadása), VII.

A legutóbbi félszázad „elvárási horizont”-ján ugyan megmutatkoztak eszmei értékei, elemző társadalomrajzra való törekvése, a reformkor nagy gondolkodóival (egyebek közt Széchenyivel) való párhuzamai, sőt az ún. társadalombíró nagypika, a dickensi, gogoli realizmus megfelelőjének tekintették. Továbbra is domináltak azonban az elmarasztaló megjegyzések. Hol anekdotáinak túlburjánzását tették szavá (természetesen jóval az anekdotának a posztmodernben történt felértékelődése előtt), hol stílusának nehézkességét, vélt idegenszerűségét. *A Bélteky ház* Vörösmarty vagy Jókai káprázatos színességéhez, gazdagságához képest nyilvánvalóan szürke és nehézkes. A kortárs realistákhoz, Stendhalhoz, Gogolhoz viszonyítva pedig bőbeszédű és okoskodó. Ha viszont nem más alkatú kortársaival vetjük össze, hanem előítéletmentesen működő mai olvasói tudatunkra hagyatkozunk, akkor ízesnek és tisztának, az elmúlt másfélszáz év alatt növekedő értékű lexikális és grammatikai régiességei révén fokozottan élvezetesnek, s ami a leglényegesebb, olykor (némely naivságai mellett is) kecsesen takarékosnak érezzük. (Az író a maga eszményét egyik legpozitívabb szereplőjének, Rónapatak generálnak a szájába adja: „A nyugtalan emberi elme, mihelyt valamiben az alkalmasságot elérte, azonnal túl szeret sietni, fényűzésre rajta. Ezt teszi már ma gondolatai kifejezésében is. Fényt űz a szavakban, s nem gyér az eset, hogy a gondolat szolgálként sántít amazoknak pompás nyargalásaik után, vagy néha tőlök védképpen is elmaradni kénytelenítettik. Magyar nemzetem, mint ázsiai faj s barátja a pompának és szertartásnak, úgy sejtem, nem szeret utólmarni ebben is.”³)

A regény másfélszázéves utótörténetében a kevés (és üdítő) kivétel közé sorolható Szigetvári Iván, aki (igaz, indoklás nélkül) kijelenti, hogy „Nem mondták még ki az utolsó szót e munkáról.”⁴ Weber Antal mellett, akinek több észrevételét is felhasználjuk a továbbiakban, talán Szauder József tett legtöbbet *A Bélteky ház* „felnyitása” érdekében oly módon, hogy „udvarházi klasszicizmus”-át kimutatva stílustörténeti behatárolással jelölte ki helyét (minden megelőző besorolástól eltérő módon) a magyar regény fejlődésében.⁵ Legújabbban s a Szauderéhez fogható terjedelemben Hász-Fehér Katalin foglalkozott *A Bélteky házzal*, a befogadáselmélet szempontjait alkalmazva: abban lelve fel a regény nehezen olvashatóságának okát, hogy Fáy vegyíti a bonyolult szerelmi történeteket és a meditatív, esszészerű betéteket. „Történet” és „életbölcesség” vegyítése pedig (mondja Hász-Fehér Katalin) a korabeli régiesebb („széltében”), meg-megállva, részletekben történő, és az újabb („attente”), egyszerre áttekintő olvasási módoknak feleltethető meg.⁶ S bár Hász-Fehér Katalin az értékítéletek módosításával nem foglalkozik (erre a recepciósztétikai megközelítés nem is különösebben alkalmas), oly gazdag értelmezői háttérrel vetít a mű mögé, s oly lényeges irodalomfejlődési tendenciákba ágyazva, hogy tanulmányát szerencsés „felnyitási kísérlet” gyanánt kell üdvözlőnünk.

³ Itt és a továbbiakban is az 1908-as kiadást idézem, ragaszkodva annak a maitól eltérő helyesírásához, s csak a legnyilvánvalóbb sajtóhibák esetében térve el tőle.

⁴ SZIGETVÁRI Iván, *Fáy András Bélteky háza*, It, 1919, 44.

⁵ SZAUDER József, *Udvarházi klasszicizmus = Sz. J., Az Estve és Az Álom*, Bp., 1970, 452–503.

⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát lásd az ItK e számában.

Jelen dolgozat Žmegač történeti regénypoétikájának ama tételéből indul ki, hogy „A tizennyolcadik és a tizenkilencedik századi regény alap irányai nagy mértékben, noha különböző módon befolyásolták az utóbbi száz-egynéhány év regényírási irányainak kialakulását.”⁷ S mivel igaznak véljük, hogy a hagyomány nyomai azoknál a szerzőknél is fellelhetők, akiket az alteráció reprezentánsai közé sorolnak (például Gide rokonságot mutat a 18. századi moralista–intellektuális regénnyel, Faulkner vagy Joyce elődei a múlt századi naturalisták), a „kedves, ósdi” *A Bélteky ház* is szemügyre vehető abból a szempontból, hogy mi is a funkciója a magyar regény diakrón sorainak viszonylatában. Magyarán: mit épített magába, mit „írt át” az előzményekből, s mit merített belőle, hogyan „írta tovább” Fáy regényét Eötvös, Jókai és mások. Kissé hagyományosabb kifejezésekkel (és szerényebben fogalmazva) azt is mondhatjuk: *A Bélteky ház* fejlődéstörténeti helyének tisztázásához kívánunk adalékokat szolgáltatni.

Hász-Fehér Katalintól eltérően, aki *A Bélteky ház* kortársainak olvasási szokásaiból, lehetséges megértésük kereteiből indult ki,⁸ mi ezzel szemben olyan fogalmakkal élünk, amelyek nem lehettek az egykorú befogadók sajátjai. Viszont ezáltal is olyasmikre kívánunk utalni, amiknek érzékelése számukra mégsem volt lehetetlen. Sőt biztosra vehetjük: *A Bélteky ház* sok olvasója tisztában volt azzal, hogy Fáy meghatározott viszonyba lépett bizonyos szöveg-hagyománnyal (többek között Voltaire és Goethe regényeivel, Széchenyi *Hitelével*). Illetve minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy *A falu jegyzője* vagy az *Egy magyar nábob* olvasója ráismert Fáy regényére mint „előszöveg”-re. Az „utótörténet”-et azonban nem hermeneutikailag, hanem elsősorban a történeti regény-poétika érdekei felől (és meglehetősen elnagyoltan) vázoljuk.⁹ Ennek egyik oka, hogy míg abban biztosak lehetünk, hogy Fáy kortársainál, illetve szinte a század végéig minden írónknál feltételezhető a regény szövegének ismerete, addig a századfordulón és a 20. században hatásmechanizmus helyett pusztán „megelőzöttség”-ről lehet szó.

Ismeretes például, hogy a regény olvasói (és elemzői) hosszú időn keresztül nem sokat hederítettek az irodalmi utalásokra, ennél lényegesebbnek vélt komponensekkel foglalkoztak. Az ilyen típusú fordulatokat elsősorban szórakoztató célzatúnak vették. „A perek gondjai, miként Banco árnya Makbet [sic!] vendégségét, gyakran kedvetlenül zavarták Matyi bachanáliáit.” A Shakespeare-dramára való célzás, mai szemszögből, *A Bélteky ház* irodalom voltát is hangsúlyozza, azaz növeli a szöveg ún. feltételezettségét. Egyéb irodalmi utalások azután valóban inkább a hősök jellemzését szolgálják, mintsem közvetlenül más művekkel való kapcsolatteremtést jelentenek. Laura például azt mondja Cilinek: „Nekem úgy látszik, hogy az ifjú veled Abelárdot akarja játszani. Erre Cili nem felele; Abelárd története ismeretlen vala előtte.”

⁷ Viktor ŽMEGAČ, *Történeti regénypoétika = Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 99.

⁸ Alighanem illik köszönetet mondani Hász-Fehér Katalinnak (akinek értékes dolgozatát kéziratban megismerhettem), s a miskolci „Vetésforgó”-vita szervezőinek és résztvevőinek, hiszen e vita inspirációja, az ott elhangzottak tanulsága nélkül jelen dolgozat sohasem készült volna el.

⁹ Vö. ROHONYI Zoltán, *A posztkantiánus tapasztalati helyzet és a költői beszédnemek = R. Z., „Úgy állj meg itt, pusztán”*, Bp., 1996, 78.

Hasonlóképpen irodalmi szövegek vannak beépítve abba a részletbe, melyben arról esik szó, hogy Omlay serdületlen korában „regény olvasásához szokék. Idejét veszte közölköz az ízetlenekkel, s képzeletét mételyezé azokkal, miket emberiség rossz nemtői sugallatitól, mételyes képzeletek szülnék. Abaellino, Rinaldo s a t. lönek neki legkedvesebb olvasmányai, s rablók lelkének ideál hősei.” Rousseau-ra direkt célzás történik abban a levélben, amelyet Cili hagy Gyula iratai közt, s melyben szó esik Abeládról és Heolizról [sic!], s Cili boldogtalan szerelméről a nemeslelkű tanító (Bélteky Gyula) iránt. Az irodalmi allúziókkal való ilyesfajta átszövöttség a kortársaknak is eszébe juttathatta Byront vagy Jean Pault, de speciális érdekessége van a 20. század végén divatba jövő szövegfelfogás felől nézve. A „szövegteleltetés” eme fajtája¹⁰ (természetesen) nem mutatkozhatott ily mértékben relevánsnak évtizedekkel ezelőtt. S nem is jelentheti ez egyértelműen Fáy inspirációját az utána jövőknél, viszont rámutathat egy diakrón sorhoz fűződő viszonyának utólagos változásaira.

2. A *Bélteky ház* mint a hazai és az európai epikus hagyomány „újraírása”

A genetikus irodalomtörténet-írói módszernek, valamint a komparatiztika hagyományos eljárásainak jóvoltából ismeretes, hogy *A Bélteky ház* (bár úttörő jelentőségét eddig még senki nem vonta kétségbe) sok-sok magyar és világirodalmi minta hatása alatt készült. A *Candide*-ra, az *Új Héloise*-ra, a *Wilhelm Meister tanulóéveire*, Kármánra, Kazinczyra nem is túlságosan nehéz ráismerni a mű egy-egy részletében, az egész azonban (tehát ahogy a külföldi és a hazai minták inspirációi egy originális „magyar történet” keretei közé kerülnek) meglehetősen önállóan mutatkozik, legalábbis egyetlen kutató sem nevezett meg olyan „előszöveg”-et, mellyel a mű egész nagyobb mértékben egybevágna.

„Tanregény” (ez magának Fáynak a meghatározása) voltában nyilvánvalóan a nevelődési (vagy fejlődési) regény modelljét követi. (Hász-Fehér Katalin helytálló észrevétele szerint *A Bélteky ház* nevelődési regény ugyan, de Gyula hiányos világismerete folytán „vadember-regény” is, Wéber Antal pedig Porubay elődjét a *Tariménes utazása* Kukumedóniásában látja.¹¹) Minden bizonnyal más nevelődési regények is szóba hozhatók volnának (például Rousseau *Emilje*), számunkra azonban inkább az elhanyagolt párhuzamok az érdekesek. Goethét ugyan többen megemlítik Fáy ihletői között (a regény szövegében Shakespeare és Homérosz mellett az emberiség legnagyobb lángelméi közé sorolja az író), s a *Wilhelm Meister tanulóéveire* is céloz néhány irodalomtörténész, de külső, „alakbeli” hasonlóságról nem esik szó. Holott a sok-sok aforizma, elmélkedés, a dialógusokba rejtett esztétikai okfejtések, melyeket oly művészetlenségnek neveznek *A Bélteky ház* bírálói, másképpen, de Goethénél is megvannak. S főképpen Gyula állandó vándorlása, új és új emberekkel, környezettel való megismerkedése, új és új ambíciói és

¹⁰ Emc jelenség taglalásához az 1840-es évek íróinál, Kuthy, Jókai, Nagy Ignác, Petőfi regényeiben lásd: IMRE László, *Egy régi regénytípus újdonságai (Posztromanticizmus – posztmodernizmus)*, Literatura, 1995.

¹¹ WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., 1959, 93–94.

szerelmei Wilhelm Meister tanuló- és vándoréveit idézik. Az állandó úton levés, a művészi élmények kiemelt szerepe, a művészetről való szüntelen filozofálgatás nemcsak legjellemzőbb, de leginkább „goethei” fejlődésregényünké avatja Fáy regényét.

Az a bizonyos „pánesztétizmus”, amit Goethe (de Kazinczy) kapcsán is szokás emlegetni, nem pusztán tematikai sajátosság. Az is, s ez sem lebecsülendő vívmány. Káray szájába például Fáy ilyen definíciót ad: „a szép: végetlen tökélyek iránt kebleinkben szunnyadó ideáljainknak tárgyban valósulása, úgy hogy ezen valósulásból gyönyör áradjon el kielégített érzéseinken, és sejtő lelkeinken. Így mindig alanyi fog lenni a szépnek képzete, s egyes műveltségek fokai fogják megszabogatni annak is fokait.” Ezen túl annyi szó esik a regényben a magas és a műkedvelő művészetéről (Hász-Fehér Katalin megfigyelése, hogy szinte minden szereplő amatőr művész, a főszereplők is), hogy ez olyasfajta transzponálásává válik a mindennapi létezésnek, ami (Szauder céloz ilyesmire) a klasszicizmus regénybeli megfelelőjévé teszi *A Bélteky házat*.

E sorok írójának nem sikerült eddig nyomára bukkannia annak, hogy Jane Austinnel, a 19. század elejének neves angol írónőjével összevetette-e valaki Fáy regényét. (Minden valószínűség szerint nem, mert Austin a maga korában és később is tartósan elkerülte a magyar irodalom figyelmét.) A megelőző korszak angol regényeit (Fielding, Sterne) feltehetően ismerte Fáy, Austint is ismerhette. A döntő nem is ez, hanem az a különös hasonlóság, mely *A Bélteky házat* e (napjainkban újra nagy népszerűségnek örvendő) írónővel „mai horizont”-ból összeköti. A *Büszkeség és balítélet* vidéki életformát bensőségesen felidéző rajza, a kissé naiv, biedermeier tónus, az illedelmesen megemelt, ám mégis hitelesen bemutatott emberi kapcsolatok meleg, végső soron optimista beállítása, a morális törvényekbe vetett hit által szabályozott élet lényegében kiszámítható alakulásrendje, a sok „derék” ember összefonódó sorsa – mind-mind közös sajátja Austin és Fáy regényvilágának.

Pszichologizálásuk egyformán jóindulatú, már-már gyöngéd: a megfigyelések csak olyan mélységig hatolnak, hogy megrendülés helyett derűs ráismerés társuljon hozzájuk. Példa gyanánt idézzük Uzay elmélkedését arról, hogy mi is teszi Türeyt olyan jó társalgóvá: „Apróságokat horda elő, de gyakorlott élénkséggel, miknek inkább szín és közvonzalom, mint tárgy adának fontosságot: s jártas ügyessége közbehintégetni érté azon síma és vékonyszövetű hízelgéseket, miket a szerénység áttal ugyan nyíltan elfogadni, de a hiúság mégis titkon helyecskét enged azoknak, s jóakaratos indulattal hálálkozik értük.” A jóleső belefeledkezést természetesen a nyelvi regiszter is lehetővé teszi: az a bájos ómódiság, hogy például „agg-szabású”-t olvasunk „régí vágású” helyett.

Hasonló vidéki zsánerképek nyilvánvalóan megvannak Fieldingnél (talán nem független ezektől az inspirációktól az *Anyegin*ben a naiv, de tisztaszívű vidékiség megrajzolása Larinek esetében). Annak idején Wéber Antal utalt is előzmény gyanánt a 18. századi angol irodalomra,¹² s természetesen mások is, ahogy *A Bélteky ház* kevésbé színvonalas német mintáira is.¹³ A biedermeier regény jellegzetes kelléke, az emlékkönyv sem ma-

¹² WÉBER, *i. m.*, 85.

¹³ BÁNRÉVY György, *Fáy András Bélteky háza és A. Lafontaine regényei*, Győr, 1934.

radhat el, s a kis társaság által a budai hegyekben talált emlékkönyvből a „bölcesség” sem: „Remény és emlékezet, sarkai az életnek. Köztök forog a gyarló emberi pálya, egy szüette ajtó; s egyedül e két izmos sark tartogatja, hogy reánk ne szakadjon!” E „biedermeieres” világ iránt (feltehetően) az utókor (a 19. század második fele), s a későbbiek is kevés megértést tanúsítottak. Míg a 20. század végén, a 19. század ellen lázadó modernizmus lezárultával (tehát a posztmodern korban) sajátos felértékelődése figyelhető meg mindennek. (Nemcsak a divatban, nemcsak az Austin-kultuszban, s nem is csak a 19. század eleji magyar költészet és világ Weörestől kezdeményezett „feltámasztás”-ában, hanem sok minden egyébben.)

A *Bélteky ház* azonban „továbbírja” az „intellektuális” epikát is, ami megszületett az elődöknél, testet öltve a *Tariménes utazása* állambölcseletében éppúgy, mint az *Etelka* népi okoskodásaiban. (Eléggő eltérő módon.) A regény sűrűn alábecsült elmélkedései közt egyébként nagyon is sok a figyelemre méltó. Mások mellett Gyulának az a feltevése, hogy a magyarok többre fogják vinni a zenében és a lírai költészetben, mint a festészetben: „Nyomozásai azon jóslatra vezeték, hogy magyar honfiai úgy nyelvőknek metrumos hajlékonyságánál, mint könnyű lelkesedésre hajló saját érzelmeiknél fogva korábbi és nagyobb haladást fognak tehetni egykor a hangászati és költészeti pályákon, s ez utóbbinak főképp lírai osztályában, mint a festőin, miben csak kitűnő nyomozás és tartós tüz vezethet tökélyre.”

A regényt időnként valóban szinte előzőnlő aforizmákban nem szabad pusztán Fáy fegyelmeztelenségét látni. Olyan szerzői jelenlétet, narratori megnyilatkozást is konstatálhatni ebben, mely szuverén módon tér el a hatásvadász epikus alakításmódoctól, s nem funkciótlán annyiban, hogy igényes szellemi atmoszférát biztosít: „Nyomula szíve, amint kertbeli alkotásra végpillantatját veté. Édes vonzó érzet él bennünk még a lelketlen dolgok iránt is, hogyha mi adánk lételt azoknak.” (Ez az észrevétel nagyon is szükséges ahhoz, hogy mind az otthonától búcsúzó Gyula lelki története, mind az írói pozíció dolgában eligazodjunk.)

A gondolati regény mellett átvevő-továbbvivő viszonyba lép Fáy a romantikus regény-nyel is. Habár egészében nem uralkodik el nála a romantika (sem stílusán, sem cselekményépítésén), sőt van néhány romantikaellenes kitétele is (egyét már idéztünk Omlay ifjúkori olvasmányai kapcsán), végül mégiscsak több jelenet és beállítás romantikus közhelyeket idéz. Már a nyitó kép is ilyen allúzió (a távozó Gyula búcsúja a temetőben), aminthogy a várromhoz tett kirándulás is: „Agg előidőnek románczai, balladáí voltak énekeik tárgyai, s ezek a várrom tövében, élő világ felett, hegyek munkás visszhangjai között csodásan hangzottak szívbe és fülbe.” Dorka asszonynak a várromhoz fűződő legendája (melynek témája szerelem, féltékenység, halálmadár, gyilkos bosszú stb.) pedig Kisfaludy Sándor regéit visszhangozza, hogy majd e hangnem és téma Arany balladáíban éljen tovább.

Már a romantika alacsonyabb övezeteit idézi a gyűrű, amely leleplezi a hűtlen asszonyt, a rablóvezérré züllő elhagyott kedves, illetve az Omlay személyéhez kapcsolódó, jó darabig rejtélyes események halmozása (váratlan tűzvész, Cilike elrablása stb.). Igaz, Goethe is teletűzdeli a *Wilhelm Meister tanulóéveit* titokzatos, csak utóbb megvilágosodó

kilétű és múltú alakkal. Fáyra azonban nem bizonyos, hogy ez hat, talán a történet érdekessé tételét érzi szükségesnek időnként. Ilyen élénkítő szerepe van a váratlan találkozásoknak (Gyula véletlenül, a színpadon fedezi fel lánytestvérét, akiről régebb óta nem tud), a feszültséget fokozó helyzeteknek (Angelica és Porubay már-már reménytelen sorsra jutása, eltévedése és megmenekülése az aggteleki barlangban). Az még korábbi, az ókori regénytől a Shakespeare-drámáig sok mindenütt előforduló sablon, hogy az egyes szereplők tévedésben vannak egymás kilétére vonatkozóan (Jusztinka csak utóbb tudja meg, hogy az a fiatalember, akit oly kitaratóan ápol, gyermekora óta nem látott gyermeke).

Ilyen és hasonló cselekményelemek esetében nem is az a fontos, hogy az adott motívum honnan való, hanem hogy Fáy valóban regényébe gyűjti a hazai és az európai irodalom számtalan elemét azzal a céllal, hogy az epikus örökség minél több hagyományrétegével kerüljön érintkezésbe. Igazat kell ily módon adnunk Szauder Józsefnek abban, hogy „az sem igazán romantikus benne, ami annak látszik (rablói és parasztjai). Felvilágosodás és klasszicizmus éppen az ő műveiben, s leginkább épp *A Bélteky-ház*ban ölelkezik össze egymással utóljára.”¹⁴ Nem annyira eklektikusnak kell tehát tartanunk a regényt, mint inkább olyannak, amely (a születő magyar regény egyfajta erőgyűjtése ez) sokféle szöveggel lép kontaktusba önnön egyedi alkotásának létrehozása során, s számtalan műben él tovább a magyar regény további periódusaiban.

3. *A Bélteky ház mint regényváltozatok, műfaji sorok kiindulópontja*

A regény hagyományfelvevő s azután új hagyományt teremtő jellegének felismerése (kimondatlanul) benne lappang eddigi megítélésében. (Sőt a dolog lényege ki is mondatik Wéber Antal monográfiájában: „Bélteky Mátyás és környezetét vizsgálva szembeütnő, hogy ezek az irodalmi alakok, a közöttük szövődő viszonyok, az általuk teremtett helyzetek a módosult körülményeknek megfelelően hányszor fordulnak elő későbbi regényíróinknál, Eötvösnél, Jókainál, Mikszáthnál.”¹⁵) S ez aligha is képzelhető el másformán, hiszen ha nem volt előtte hozzá fogható regénykezdemény, sokfelől kellett összeszednie eljárásait, gondolati és formai készletét. S ha vele születik meg az igazi magyar regény, akkor szinte minden fontosabb vonulat őtöle indul. Olykori ügyetlenkedései mellett is tudatosan törekszik Fáy András olyan narratív sémára, mely nemcsak vonzó, hanem teherbírása is megfelel a vállalt nagyszabású feladatnak.

Gyakran megrótt bőbeszédűsége ma sokkal kevésbé zavaró, mint száz vagy százötven évvel ezelőtt. A mai olvasónak sokkal csekélyebb a story-igénye (pontosabban: ez az igény más formákban elégül ki), ehelyett szívesen ügyel az előrehaladó cselekmény mellett a narrátorra, nem rest egymásra vonatkoztatni a szerzői közléseket az egyes szereplők tetteivel és gondolataival. A Gyulát Rómában érő benyomások úgy szólaltathatók meg

¹⁴ SZAUDER, *i. m.*, 502.

¹⁵ WÉBER, *i. m.*, 92.

adekvát módon, ha barátjának írt leveleiből ismerjük meg őket. (A szerzői nézőszöveget a szereplő első személyű pozíciója váltja fel.) Ha viszont nagy nyomatókat akar adni az író valamely gondolatnak, akkor mintegy „átveszi a szót”, saját maga artikulálja a tételt. Amikor például arról olvasunk, hogy a szülői házba visszatérő Gyulának nem sikerül rábeszélnie a tisztartót bizonyos gazdálkodási újításokra, sőt apja sem áll mellé, váratlanul az író szólal meg: „Hajlunk, különösen a gazdaságról azt hinni, hogy az egyedül tapasztalásnak kivonatja, annál fogva rendesen átalljuk abban az ifjabb tanácsadót.”

Fáy egyéb elbeszéléstechnikai megoldásai is funkcionálisak. Feltehetően bízik például abban, hogy az időrend felbontásával többlethatásokat sikerül elérnie. Bélteky Gyulának a szülői háztól való búcsújával, illetve nevelőnek állásával indul a regény, s később, a leghagyományosabb biográfiai eljárás révén ismerkedünk meg szüleivel, születésével, gyermekkorával. Valószínűleg arra érez itt rá az író, hogy előnyösebb jelenettel (előtérrel) indítani, mint kivonatos elbeszéléssel, mert ez drámaiságot, elevenséget kölcsönöz az intonálásnak.¹⁶ Szintén fejlett epikai tempóérzékre vall, hogy időnként a beiktatott életrajzok összefoglaló elmondása olyan időmegállítással jár együtt (Genette terminológiája szerint „szünet”-tel), aminek feszültséget fokozó hatása is van, minthogy adott esetben éppen fordulóponton vesztegel a cselekmény.

A hol sikeresebb, hol kevésbé sikeres elbeszélői eljárásokkal együtt is *A Bélteky ház* a maga legfőbb szervező elve alapján (természetesen) legelső sorban annak a regényvonulatnak a kiinduló pontja, amelyet *A falu jegyzőjétől a Rokonokon át az Égető Eszterig* társadalmi (realista) ábrázolásmóddal szokás jellemezni. Bármily lazán (s főleg tematikailag) definiálták is ezt a regénytípust, mégsem lehet ignorálni azt a tényt, hogy Balzac (s öt megelőzően mások) nyomán ekkoriban kezd kialakulni egy olyan, regényalkatot is meghatározó törekvés, mely hosszan jelen lesz a magyar regény történetében. *A Bélteky házra* kiemelten érvényes, hogy szinte enciklopédikus jelleggel, tudatos számítással kívánja regényvilágába foglalni a társadalom főbb jelenségeit, a magyar élet minél teljesebb körképét, s ennek rendel alá cselekményépítést, nézőponttechnikát stb. Fáy számára aligha jelentett volna megoldhatatlan feladatot az, hogy kitaláljon valami bűnügyi-romantikus, esetleg örökösödési cselekményszálat, s annak izgalmaival tegye olvasmányosabbá művét, ahogy Jókai elég sok regényében élt ezzel a módszerrel, de még Eötvös is *A falu jegyzőjében*. Mégis mellőzte ezt az olcsó eljárást, s ezért nagy árat fizetett. Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regényéhez hasonlóan (annak összevethetetlenül kvalitásosabb írói jegyeit most nem számítva) szürkének és érdektelennek mutatkozott a romantikus regények tarka forgatagában (s ezen a korát megelőző „valószerűség”-e sem sokat segített).

A mű életszerűségét többen azzal magyarázták, hogy élő minták, megtörtént események alapján készült,¹⁷ s ennek nagy is a valószínűsége, ha például Porubay gyermek- és ifjúkorának leírására s számos részletrajzra, például vendégeskedések tablóra gondolunk. (Ez utóbbinak is nagyobb lehetne a keletje manapság, mint száz–százhusz évvel

¹⁶ Gerard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei, i. m.*

¹⁷ BADICS Ferenc, *Fáy András életrajza*, Bp., 1890.

ezelőtt.) Amit jó darabig oly sokra tartott (nemcsak a marxista) irodalomtörténet-írás: a hiteles, részletező környezetrajz, a társadalom elemző bemutatása, mindez szembetűnő ambíciója írónknak. (A városi életnek, a „kalmárkodás”-nak, a polgárosodással együtt járó erkölcsi süllyedésnek a kritikája, s annak hangsúlyozása, hogy ezzel szemben vidéken még a negatív alakokban, például Bélteky Mátýásban is van valami becsülendő,¹⁸ olyan tendenciózusság, ami vezető európai irodalmak kortársi regényeiből is kimutatható, s ennyiben nem tekinthető a provincializmus jelének.) A részletekben való elveszés, a kiemelés hiánya viszont csakugyan sok mindent elront benne.¹⁹ Ugyanakkor viszont az senkinek nem tűnt fel, hogy az ún. szalonregénynek nemcsak első, de viszonylag sikeres megvalósulása ez a regény: a pozsonyi nagyvilági-félvilági élet leírása Laura fiatalokora kapcsán, az estélyek, bálók, kirándulások világa a társadalmi körkép eleme olyan „irányzatos”-sággal, amire talán csak Kemény *Férj és nője* lesz jellemzőbb példa két évtizeddel később.

Ha a magyar társadalmi regény kezdőpontja *A Bélteky ház*, akkor (Kármán és mások kezdeményeit leszámítva) a lélektani folyamatrajz mint műképző komponens úgyszintén innen vezethető tovább. Kétségtelen, hogy Fáy pszichologizálásában sok az összefoglaló jellemzés, a külsőleges eszköz: „önbizalmatlansága Uzaynak mindinkább növekedék, mely később bátortalan elvonódássá súlyosodék.” De sok a találó, testet-karaktert összekapcsoló megjelenítés is: „Leguli egy középnel alacsonyabb zömök termetű, mintegy harmincötéves férfiú vala, kinek külseje, terjedelmes hús-tömege, elhízott arcai – mik közül a kicsinyekre nyomott szemek csak oly formán látszatának ki, mikép palóc házak apró ablakaik – bőkezű önvendéglőre és szenvedélyes asztal barátira mutatának.”

A személyiség kérdései majdhogynem tudományosan foglalkoztatják írónkat. Legalábbis erre mutat az az epizód, melynek során Gyula, aki Regéczy báró megfestésére készül, e feladat sikeres végrehajtásához modelljének jellemrajzára tart igényt, amit történeti-pedagógiai okfejtés formájában kap meg Káraytól. A jellemfestés tudatossága időnként némileg didaktikussá is teszi, még ha igaz és találó is a szereplő helyzetének megjelenítése: „Habozott ez, menjen-e? nem-e? Tartá még élő szerelme, vonzá már csapkodó hiúsága.” (Erzsike vívódik így, amikor az úri társaság és régi szerelme, Pista között kell választania.)

Nem kapott eddig kellő méltánylást az sem, hogy Fáy megfigyelései, egyáltalán emberábrázolása nemcsak arra alkalmas, hogy a modern regényszerűség kibontakozásához megfelelő alapot teremtsen, hanem mindez sajátos hangnemmel és írói eszközökkel (humor, szemléletesség, megjelenítő erő, képszerűség) kapcsolódik össze: „de ki valaha tanítói székben ült, még a jobb is könnyen megszok bizonyos tanítói modort, melyet külső társalgás közt is gyakorol, szóban, vitákban, állásban és viseletben, szívesen követel súlyt és tekintélyi hitelt szavának, hajlik tanítványoknak tekinteni az embereket, s professzori széknek a világot.” Ezek az érdekes és (mai olvasói horizontból legalábbis) „bájos” elemelkedések teszik tolerálhatóvá Fáynek azt az elemző ambíciójú, ám tagadhatatlanul

¹⁸ Lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát.

¹⁹ Többek között Szinyei is szóvá teszi: „Távol és közel fekvőt, fontosat és jelentéktelent egy síkon fest az író s egyforma részletességgel dolgoz ki.” SZINYEI, *i. m.*, 23.

kezdetleges epikai technikáját, amit már Bajza hibájául rótt fel,²⁰ hogy ti. túlságosan sok életrajzot „mond el”.

Arra mindenesetre, hogy a társadalmi és az emberi valóságosság igényével teremtett emberalakok galériája legyen az „imitáció” alapja, elsőként Fáy adott példát irodalmunkban, következésképp minden utána következő öbelőle indul ki egy darabig. Az a gyakran hangoztatott ténye a magyar regénytörténetnek, hogy Eötvös közvetlen előzményeként (és Széchenyi *Hitelének* jegyében) ez az első átgondolt társadalomtükörzetetés nálunk, részben magyarázza a mű sokat korholt tudálékosságát is. Hiszen rendszerezett ismeretek, majdhogynem tudományosnak mondható világkép nélkül nemigen képzelhető el ilyesfajta analízis. Ennek sokszor valóban „elnehezítő” velejárója a beiktatott számtalan elmélkedés a nevelésről, a gazdálkodásról, a görög filozófusokról és minden egyébéről. Ezt egyébként ma már akár javára is írhatnánk szerzőnknek, hiszen az esszézerű betétek a romantikus sablonok ellensúlyát képezik. Önkényes és hatásvadász cselekményelemek helyett az események okszerűségét emelik ki, a mából visszatekintve pedig páratlan érdekességű dokumentumok is. Mi több: a magyar gondolati regény első (és rangos) példájaként is emlegethetnénk (hiszen intellektuális telítettsége valóban imponáló), ha mindezt nem rontaná le olykor a kissé „szájbarágó” modor, az epikumot háttérbe szorító terjen-gösség.

Ez az erős gondolati megterheltség fokozatosan csökken az irányregény későbbi példányaiban, *A falu jegyzőjében*, s már szinte eltűnik az *Egy magyar nábobban*. *A Bélteky ház* esetében azonban voltaképpen mellőzhetetlen, hiszen a regény alapeszméje (a városias műveltségnek nemzeti karakterrel és erkölcsiséggel való kiegészülése olyan egyeztetési kísérlet, melynek során „a középnemesi réteg a nemzeti egység és összefogás családi eszményét igyekszik a kulturális és társadalmi civilizációval ... közös nevezőre hozni”²¹) egyszerűen nem volna megjeleníthető a dilemmák olykori exponálása, tisztázása, azaz „magyarázkodás” nélkül. A Rónapatak, valamint a három ifjú (Gyula, Ongay Józsi, Vincze) által képviselt „nemzetfelemelő” program sem a kortársi olvasó, sem az utókor számára nem volna konkretizálható az intellektuális tehertételt jelentő gondolati betétek nélkül.

Amikor azután ezek a (Széchenyitől és másoktól származó) eszmék a politikai élet, a hírlapirodalom jóvoltából elterjednek, Eötvös s különösen Jókai beérheti jelzésekkel, ráutalásokkal. Ennélfogva a magyar irányregény egyre több „irodalmias” elemmel (zsáner-realista részlettel, humoros életképpel, ötletes cselekménybonyolítással) gazdagodhat. Ami persze, csírában, mind ott van *A Bélteky házban* is: hiszen van benne humoros epizód (Porubay lováról az eső lemossa a festéket), vidékies életkép (Matyi tivornyái). Rákossy gróf beiktatási ünnepségének, a lakomának, a sportvetélkedőknek, a tréfás játékoknak szinte etnografikus igényű leírása már-már Móriczig mutat előre. A táj-, a csárda- és egyéb leírások, amelyek Kuthynál, Jókainál találnak folytatásra, szintén kezdeményező jelentőségűek. Ugyanez mondható el az anekdoták sűrű felbukkanásáról, ami egyálta-

²⁰ Idézi SZINNYEI, *i. m.*, 21.

²¹ Lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát.

lán nem rontja le a valóságábrázoló részek hihetőségét, sőt egy sajátos előadásmód meghonosításával a magyar regénynek Krúdyig (sőt tovább) meghatározó metódusa indul itt útjára. Szamba venni is lehetetlen, hogy mi minden tekinthető a magyar epikában *A Bélteky ház* továbbírásának: Vas Gereben életképei, „jó földesurai” innen is származtathatók, Arany balladája, a *Szöke Panni* az Erzsike-témát variálja tovább, a rablóvá züllő Szöke Pistától sem lehet egészen független *A falu jegyzőjének* Violája.

Sok esetben egészen valószínű közvetítő-továbbvivő funkciója van Fáy regényének. Bizonyosra vehető, hogy a *Sulyosdi Simont* „írta tovább” több epizódban, őt meg számtalan utód követte, az elsők között Jókai az *Egy magyar nábob*bal. Bélteky Mátyás idegenellenességében ott van Kisfaludy Sándor drámájának (*Az emberszívnek örvényei*) a szelleme, s ez is tovább él Tolnai Lajosban, Szabó Dezsőben, másokban. Kárayban nem volt nehéz felfedezni Kölcsey Ferenc alakját és nézeteit, de a pedagógiai ihletésű regényforma még Németh László *Utolsó kísérletének* koncepciójában is ott lappang. S mivel igaznak véljük Szauder József tételét, amely szerint Fáy „az első magyar társadalmi regény neveléstanának középpontjába a winckelmannias–kazinczyas elveit állítja”,²² joggal tételezhetjük fel, hogy Fáy „klasszicizmusa” e (hosszan fejtegetett) végpontoszerű és kiindulópontoszerű regénytörténeti funkcióval hozható összefüggésbe.

4. Neoklasszicista összegezés – sokfelé ágazó inspiráció

Ha axiómának tekintjük, hogy a klasszicizmus (Kazinczyé s az ő hatására – Szauder okfejtését véve alapul – Fáyé is) megelőző irányzatok, esetleg több száz éves fejlődés betetőzése, akkor *A Bélteky ház* elméleti-esztétikai koncepciójának neoklasszicizmusában is benne rejlik egy olyan szintetikus képlet, mely speciálisan a regény műfajában egymást már-már kizáró variánsok, alműfajok „őskepe” lehet.

Társadalmi szempontból a regény egyértelműen a szélsőségektől való óvakodást, a szerves kibontakozást javallja, s az sem vitás, hogy a nemzeti összhang eszméje egyfajta ízlésegységesítés vagy legalábbis ízléskiegyenlítés szándékát is magában hordozza. Az „udvarházi klasszicizmus” tehát nemcsak úgy értelmezhető, hogy Fáy írta meg irodalmunk első és talán máig leghitelesebb, árnyalt körképét a klasszicizmus eszményeinek,²³ hanem úgy is, hogy ha a Kazinczy-féle nagy fordulat és kiindulási alap a nagy 19. századi kibontakozás kezdőpontja, akkor az ezen eszménnyel harmonizáló *A Bélteky ház* olyan stációja a magyar regénynek, amely (gyarlóságai mellett is) sok mindent előrevetít a műfaj jövőjéből, későbbi differenciálódásából.

Az pedig, hogy Fáy csak másodrangú író volt, fejlődéstörténeti funkcióját nem zárja ki. Köztudott, hogy az irodalmak fejlettségét s kiváltképpen fejlődési lehetőségeit nem kizárólag a csúcok, hanem a másodvonal mutatja, sőt biztosítja. A valamikor oly magabiztosan osztogatott minősítések dolgában különben is mutatkozik legújabban némi jóté-

²² SZAUDER, *i. m.*, 482.

²³ *Uo.*, 470.

kony tartózkodás. S ez nem is lehet másképpen, hiszen éppen *A Bélyky ház*nak is olyan érdekességei és értékei válnak szembetűnővé, amelyek ötven–száz évvel ezelőtt „láthatatlan”-ok voltak. A műfajok fejlődésének – természetesen – megvannak a többé-kevésbé tartós értékhányadosai. *A Bélyky ház*at klasszicizáló-szintetizáló jellege alkalmassá teszi arra, hogy a regény (és más műfajok) elemeit, vívmányait egy bizonyos szinten magába gyűjtse. Létrejött egyúttal olyan állomása a műfaj fejlődésének, mely igen hamar meghaladottá is válik. Oly módon azonban, hogy (bár folyton gyengülő) inspirációt jelent jó félszázad regényírói számára vagy még tovább is.

A megelőző szövegek bennefoglaltsága s az őt követő szövegek szerteágazása nem maradhat hatástalan Fáy textusára sem. „Megmozdul”, megelevenedik sok eleme, s a „kedves, ósdi román” másnak és többnek mutatkozik immár.

A NYILVÁNOS ÉS A MAGÁNOS IRODALOMRÓL
(Utak Fáy Andráshoz és *A Békely házhoz*)

1. *A szociológiai irodalomértelmezés lehetőségei*

Fáy Andrást a „haza második mindenesének” nevezték, a kisebbik Deák Ferencnek, neve a reformkori Magyarországon a józanságot, a konfliktusok megoldhatóságát, az arany középszer biztonságát jelentette. Műveit mindenki olvasta, a latinos műveltségű vidéki nemes, a civilizálódó városi polgár, a klasszikusokat ismerő férfiközönség éppúgy, mint az érzékeny románok világában élő, formálódó női olvasótábor. A kortárs írók közül azonban mindennek ellenére, vagy éppen ezért, egyiknek a köréhez sem tartozott igazán. Kazinczyval barátoknak nevezték egymást, a fiatal pesti írók az ő házában vendégeskedtek, de a kortárs levelezések arról tanúskodnak, hogy barátságuk meglehetősen ellentmondásos volt. Ismeretségi köre és tisztelőinek tábora ugyanakkor az egész országra kiterjedt, mindenütt a legmagasabb tisztségeket viselte, szolgabíró, táblabíró, akadémiai tiszteletbeli tag, a pest-budai színészek vezetője, országgyűlési képviselő, a Kisfaludy Társaság igazgatója, a Nemzeti Színház építésének ügyintézője, a Kaszinó tagja, a Nemzeti Kör elnöke volt.

Egy ilyen típusú szerző nevéhez fűződő ízlésvilág és irodalomszemlélet leírására éppen ezért szükségesnek bizonyulnak a 19. századi irodalom kutatásának azon kategóriái, amelyek az irodalmat kizárólagos tevékenységként művelő szerző eszménye alapján, egy kanonizált rendszer felállítására és ápolására jöttek létre, és amelyeknek szemszögéből a Fáy-jelenség csak az „intézmény előtti”, „átmeneti”, „magyaros”, „hagyományos”, „periférikus”, „dilettáns” vagy „népszerű” minősítésekkel kezelhető. A nagyvonalú mellőzés történetietlensége abban is megmutatkozik, hogy míg Toldy Ferenc teleologikus irodalomtörténetében már egyértelműen negatív előjellel szerepel e fogalmak némelyike, a 18–19. század fordulóján ennél sokkal több gondot okozott a kezelésük. A kortársak közül, Kazinczyt is beleértve, kivétel nélkül mindenkit válaszütra vagy válaszadásra kényszerített például a *népszerűség és esztétikum*, a *nemzeti feladatvállalás és irodalmi autonómia* vélt vagy valós ellentéte.

Egyértelmű állásfoglalások természetesen nem születtek a korszakban, még az olyan látszólag magabiztos esztétikai érvrendszerek esetében sem, mint amilyenek Kazinczyé tűnt. Az ő bizonytalanságai mutatják a leginkább azt a vegyületjellegét, amely a magyar irodalmi életet a 18–19. század fordulóján jellemzi, ahogyan a beáramló külföldi, főként német esztétikák művészi programjai a hazai, még nem intézményesült, nem központosult, a latin poétikákon, a fordított-átültetett románokon, a barokk hagyományokon és a jórészt vidéki életformához kötött művelődési életen alapuló irodalmi közeggel találko-

nak. Szemléletes példája ennek többek között a Fáy Andrással folytatott levelezés, melyben Kazinczy hol elismeri, hol pedig tagadja az esztétikumnak és a népszerűségnek az összeférhetőségét.

A másodrangúvá vált szerzők életművének vagy a diagenézis során megkövült (kanonizálódott) írók egykori ingadozásainak és kételyeinek a kutatása azonban olyan stratégiát igényel, ahol az *időbeli felsorakoztatás* helyett egyfajta belső komparatiztika által a *térbeliség elve* érvényesül, és a figyelem a szinkron jelenségek összefüggéseire összpontosul.¹ Kiindulópontként egy ilyen típusú munkához, vagyis a Fáy András-féle „népszerű” szerzőtípus és irodalom leírásához a *közönség szemlélet* változatainak a feltérképezése látszott alkalmasnak. A publikum fogalma központi jelentőségűvé válik a 18–19. század fordulóján, ízlése hivatkozási alapként, önigazolásként, gyakran perdöntő érvként szerepel a korszak kritikai és esztétikai vitáiban. Az irodalmi élet változását, strukturálódását, majd intézményesülését ezért nem csupán a korszak legképzettebb vitázóinak *esztétikai állásfoglalása* irányából, hanem – mint az éppen Fáy András esetében is bebizonyosodik – elsősorban a *közönségről való gondolkodásmód*, ezzel párhuzamosan pedig az egy-egy műre adott *olvasói válaszok* felől vélem megközelíthetőnek.

Mindeközben a kutatási módszer és az elméleti háttér közelebbi megnevezése azért ütközik nehézségekbe, mert egy induktív menetű, *gyakorló irodalomtörténet* számára – bármilyen hasznos tanulságokat vonhat is le az a különböző elméleti iskolák tapasztalataiból – az irányzatok vitáiba történő belebocsátkozás, főképpen pedig az egyetlen irányzat melletti elköteleződés alapján véve terméketlennek bizonyul. Ezért, noha a Konsztanzi Egyetem körétől kezdve az amerikai reader-response irányzatig számos olyan elmélet kínálkozik esetünkben, amely különböző megfontolásokból vizsgálódásának *már legalizált* területéteként vállalja fel éppen az olvasói perspektívát és az olvasást „mint bármely szöveg hangsúlyos elemét”² – vagyis a jelen dolgozatban tárgyalat jelenségeket –, a „mátrixokat” megkerülő szabadpálya, melyet Richard Rorty nyomán Jonathan Culler egyszerűen csak „az elméletnek” nevez,³ felszabadítóbb hatású lehet az irodalomtörténeti praxison belül.

A legcélszerűbbnek tehát, barthes-i „naiv olvasóként” az elméleti kételyek vállalásával is, az értékelő *szándék* kiiktatása tűnt, különösen pedig azoknak a választóvonalaknak a figyelmen kívül hagyása, amelyeket egy kanonizáló hajlamú vagy a műveket leginkább esszenciális létmódjukban kedvelő irodalomtörténet saját szakterülete köré húz, kirekesztve ezáltal a művelődés-, az ízlés-, az olvasástörténetet vagy egyéb, nem szűkebb értelemben irodalminak minősített tudományágakat. Az ilyen irodalomtörténet a rokon-

¹ E térbeli szemlélet nagymértékben érvényesül BÍRÓ Ferencnek a felvilágosodásról szóló legújabb monográfiájában (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994), melyben első- és másodrangúnak tekintett szerzőket együtt szerepeltet, anélkül azonban, hogy az általa felállított szerzői csoportok vagy egyéneik azonos kérdésekről vallott nézeteit egymásra vetítené.

² Paul DE MAN, *Bevezetés, Literatura*, 1986, 294.

³ Jonathan CULLER, *Dekonstrukció: Az elmélet és kritika a strukturalizmus után*, Bp., 1997, 9; az általa hivatkozott RORTY-tanulmány: *Professionalized Philosophy and Transcendentalist Culture*, *Georgia Review*, 1976, 757–771.

tudományokat többnyire saját lerakatának tekinti, ide sorolja át a ma „kisebnek” tekintett, de a korszakukban közkedvelt szerzőket és műveket, irodalomszociológiai, művelődéstörténeti, társadalom- vagy ízléstörténeti tárgyként kezelve őket. Bizonyító erejű példája ennek az „olvasó” fogalmához való ambivalens viszonyulása is. Az értékhierarchiával dolgozó irodalomtörténet határain belül, ha egyáltalán felmerül ez a perspektíva, mindig „az olvasóról”, vagyis egy olvasóról esik szó, míg az egynél több olvasó már közönségnek számít, melynek történetét nem vállalja fel. Emellett az a bizonyos „egy olvasó” is fiktív személy, míg a „reális olvasót” irodalomszociológiai témának tekinti, mint ahogyan az a *Világirodalmi lexikon*ban, a „közízlés” szócikk kissé ellentmondásos megfogalmazásában olvasható: „Az irodalmi közízlés kutatása az irodalomszociológiának éppúgy feladata, mint társtudományainak, alakítása azonban az irodalomé s az azt vezérlő társadalmi konstellációé”⁴ (kiemelés tőlem – H.-F. K.). A 19. századi irodalom esetében mindez azért jelent gondot, mert a megbízott tudományok, köztük a hazai irodalomszociológia még az adatok begyűjtése terén is csupán szórványos eredményeket hoztak,⁵ az irodalomtörténettel való kapcsolatteremtéstől, az irodalom *szociológiai értelmezésétől* pedig a jelek szerint határozottan idegenkedtek.⁶

Mindennek köszönhetően a múlt századdal foglalkozó irodalomtörténet-írás során ritkán történtek kísérletek az első-, másod-, sőt harmadvonalbeli írók műveinek egybevonat vizsgálatára, ahol az ún. népszerű és az elit irodalom érintkezési pontjaiban, átfedéseiben került volna egymás mellé⁷ (legfeljebb sajátos hierarchiába állítva, mint például a „lesüllyedt javak elméletében”, az ideológiai megközelítésekben vagy az adatokat ugyan

⁴ *Világirodalmi lexikon*, VI, Bp., 1979, 640.

⁵ Vö. pl. TRÓCSÁNYI Zoltán, *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*, MKsz, 1941, 22–37; KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., 1943. Ezeknek a maguk keretei között igényes munkáknak azonban nem volt folytatásuk. FÜLÖP Géza ugyanis a kérdéskörrel szóló, 1978-as könyvének előszavában már így jelöli ki a közönségkutatás céljait és módszereit: „A közönség szervezésnek elsősorban az *intézményes, egyesületi* formáit vizsgáljuk, mert e keretekben történt a széles rétegek, a nem hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvasók, az ún. átlagolvasók olvasóvá nevelése”, magában a kötetben pedig meglehetősen szerény adatmennyiséggel dolgozik. (*A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978, 15.)

⁶ A szociológiai értelmezés nem azonos a bahtyini „poétikai szociológiával” vagy „szociológiai poétikával”. Noha Bahtyin úgy látja, hogy szakadék keletkezik az elmélet és történetiség között azzal, ha a szociológia és a poétika különválnak, ő nem a mű immanens elemzéséből hiányolja a szociológiát, hanem az irodalomszociológiából a poétikát. A kérdés megoldására a művészetiségnek olyan fogalmát dolgozza ki, melyben az alkotók és befogadók kölcsönviszonya a műalkotásban rögzítődik. Bahtyin a reális olvasót meghagyja az irodalomszociológia számára, mert a „beleértett olvasót” és annak a műben megjelenő alakváltozatait különválasztja a művet befogadó, arra reagáló, válaszoló közösségtől. (Vö. BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben*, Bp., 1985.) *Ezzel szemben a szociológiai irodalomértelmezés tulajdonképpen irodalomtörténeti feladat: az adatok becsléletes és türelmes begyűjtésén túl az irodalmi jelenségek legkülönfélébb háttérzónáinak a folyamatos figyelembevételét jelenti.*

⁷ Mindenképpen ide tartoznak azonban CSETRI Lajos a nyelvújítás korának harcáról szóló, a kérdéskört minden korábbinál árnyaltabban tárgyaló tanulmányai, mindenképp az erről szóló monográfiája (*Egység vagy különbözőség?*, Bp., 1990), KERÉNYI Ferenc színpadtörténeti és Petőfi körüli kutatásai, SZAJBÉLY Mihály a felvilágosodás kori strukturálódásra figyelő, a német kutatások eredményeit is hasznosító elemzései és MARGÓCSY István tanulmányai.

felsorakoztató, de a következtetések levonására ritkán vállalkozó hatás- és motívumtörténeti kutatásokban). E lehetőségekre még az utóbbi két évtizedben, a befogadáseméleti irányzatok hazai népszerűsödése nyomán is kevés figyelem fordított. Az érdeklődés a befogadásemélettől inkább az elitirodalomhoz kapcsolódó kultusz történet felé tájolódt el, melyből a módszeres közönségkutatás, noha akár szerves részévé is válhatott volna, szintén kimaradt.⁸ Az irodalomtörténeti dolgozatok többsége a maga pozícióját továbbra is a kánonrendszerbe *bekerült* író pártján jelöli ki, s ebből a pozícióból minősíti az adott szerzőt vagy művet elfogadó, illetve el nem fogadó réteget közönségnek vagy ízlés nélküli tömegnek, akár csak annak idején Kazinczy, aki a Goethe-idézeten túl is (*Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da*) meglehetősen egyszerűen oldotta meg e kérdést, amikor kijelentette: van jó olvasó és rossz olvasó.

Az ilyen hozzáállásban keresendő azoknak az irodalomtörténeti őskor- és eredetmítoszoknak a forrása, miszerint az 1817-es Tudományos Gyűjtemény, majd a későbbi Aurora stb. jelenti „a magyar irodalom hajnalát”, és „ez időben a közönséget még hódítani kelle...” stb. Számptalan variációban olvasható az a sztereotípa is, hogy a felvilágosodás korában, a 18. század fordulója körül „még nem létezett igazi olvasóközönség és irodalmi közvélemény...”, hogy *magyar nyelvű irodalom alig volt, s a magyar házakban kalendáriumon kívül nem találtak könyv*. Csak néhány példa újabb művekből: Fenyő István a magyar reformkorról szóló könyvében az „igazi” közönséget (az sohasem derül ki, mit takar a fogalom, s hogy ezzel szemben milyen a „hamis” közönség) a Kazinczy utáni időszakról eredezteti: „S az élite-kisebbség, a választott kevesek ideálvilága? Ez a tömegektől tudatosan elkülönülő irodalmiság akkor volt lehetséges, amikor a Kazinczyval levelezők köre nemcsak az írókat, de többé-kevésbé a hazai olvasókat is jelentette egyszermind. Amikor még nem volt közönség...” Csetri Lajos az 1795-ös év utáni nagy kulturális visszaesésről beszél, az irodalmi élet feltételeinek hiányáról, melynek közepette szervezett irodalmi élet és közönség helyett regionális centrumok, laza csoportosulások alakulnak ki. (Ez a megállapítása azonban nem egészen értékelő jellegű, mert ugyanakkor azt is figyelembe veszi, hogy e centrumok, mint például a debreceni kör, az európai irodalmi mozgalmakat mennyire élénken követték.)⁹

Statisztikai adatokat állítani szembe a fenti tézisekkel arról, hogy 1792–94-ben például Molnár Borbála *Munkáji* első két kötetének hány példánya kelt el, hány kiadást ért meg a 18. század második felében Gyöngyösi, hányan olvastak Gvadányit, Dugonicsot, milyen hallgatósággal és olvasótáborral rendelkezett Pálóczi Horváth Ádám, milyen

⁸ A kultúraelméleti, kultúrszociológiai kutatásokról, az irodalomnak mint sok rendszerbe kapcsolódó, ugyanakkor önmagában is sokrendszerű képződménynek az elméletéről (*polysystem theory*) vagy a jelen témakör további kutatásához különösen hasznosnak ígérkező *mikrotörténelmi* elképzelésekről még ismertetők és szemelvények is csak az utóbbi években jelentek meg magyar nyelven (ez utóbbi terén fontos esemény volt az Aetas 1996/4. számában megjelent, a mikrohistoriái módszerekről szóló szöveggyűjtemény, valamint TAKÁTS József ilyen irányú írásai.) Emellett Norbert Elias szokástörténetének (*civilisation de moers*), mellyel a művészeteket egy tágabb civilizációs folyamat részeként próbálja vizsgálni (*A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálatok*, Bp., 1987), sincsenek hazai követői.

⁹ FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért 1817–1830*, Bp., 1976, 19; CSETRI, i. m., 30–31, 109–110. stb.

számban található kéziratos másolatok Csokonai verseiről, Fazekas *Lúdas Matyijáról*, s milyen példányszámban vásárolták a fordított érzelmes románokat, éppen a különböző szemléleti háttér miatt jelentene meddő vitát. Az idézett állításokban az „olvasó” nyilvánvalóan nem számbeli, hanem *értékelő és értékfogalomként* működik.¹⁰ Kazinczy „jó és rossz olvasója” esetében a megkülönböztetés kritériuma az övéhez hasonló ízlés és képzettség; Fenyő István „közönsége” polgárosuló, demokratizálódó, szervezett terjesztőhálózatot, író és olvasó kölcsönös ízlésbeli kompromisszumát feltételező, de nem kifejezetten intézményes keretek közt zajló irodalmi közéletsemát igényel maga mögé, míg Csetri Lajosnál a valamivel szűkebb körű olvasótábor egy centralizáltabb, reprezentáns intézményeket is magában foglaló irodalmi életben, az intézményrendszer értékskáláján lemért és elhelyezett művészet befogadója.

A különböző definíciók ellentmondásai arra hívják fel a figyelmet, hogy a közönség fogalma – az irodalmi műhöz hasonlóan – hermeneutikai tárgy, és az értelmezői alapállástól függően telítődik meg tartalommal. A kanonizáló típusú irodalomtörténet, illetve a kizárólag statisztikai kutatásokra koncentráló irodalomszociológia számára az „olvasó” nemegyszer a „nagy” szerzők közönségeként, s ezen belül is csupán *vásárlói-megrendelői* minőségében érdekes, ezért természetes, hogy kutatási területe *az adatszerű tényeket már megbízható mennyiségben szolgáltató korszakokra és jelenségekre terjed ki*. Mindaz, ami e korszakok előtt vagy mellett a befogadói szférában történt, egy ilyen kutatás számára csupán irányzatoknak, irodalmi, nyelvi harcoknak, alkotói, ízlésbeli bizonytalanságoknak, következetlenségeknek a szervesen, rendszertelen forrongását jelenti, és – az „irányított”, „ellenőrzött” ellentétéként – ellenőrizetlen, éppen ezért másodlagos, prehistorikus, az (irodalom)történetet magát megelőző vagy azon kívül eső jelenségcsoportként kezelhető.

2. Közönség, közízlés, dilettantizmus

Az egymás közti vetélkedésből, a társadalmi elismerésből vagy a közkedveltség mértékéből eredő megkülönböztetés, miszerint létezik „jó író” és „gyenge író”, hosszú múltal rendelkezik az irodalomban. A népszerű szerző leértékelődése ezzel szemben viszonylag újkeletű folyamat, amely eltérő időhatárok között, de mindenütt a felvilágosodás kori olvasás- és népszerűségvitákhoz kapcsolódott. Míg Du Bos abbé a 18. század elején még azt bizonyítja, hogy a szépség élvezete természetes emberi képesség, Friedrich Just Riedel az ízlés relativitását helyezi szembe Baumgarten örök érvényű szépségideáljával, Gottschedék és a német koraromantikusok a társasági költészet kiter-

¹⁰ Jó példája ennek, hogy míg Csokonai esetében az az álláspont tartotta (tartja) magát, hogy nem volt olvasótábor, mert a magyar közönség ekkoriban még inkább pipára gyűjtött a könyvlapokkal (Csokonai népszerűtlenségének mítoszát alig módosították a kéziratos énekeskönyvek kutatásának első eredményei), addig Vörösmarty vagy Arany János mögé mindig is hatalmas olvasótábor rajzolt oda az irodalomtörténet (mely adatok szintén korrekcióra szorulhatnak, legalábbis egyes művek befogadási indexének feltérképezésével árnyalódhatnak).

jesztését vélik lehetségesnek egy egész nemzet vagy az egész emberiség számára, s Herder is több tanulmányt szentel annak a kérdésnek, hogyan lehetne helyreállítani a hébereknél és a görögöknél még meglévő élő kapcsolatot a közönséggel,¹¹ addig Roland Mortier például a francia felvilágosodás szerzőitől, Voltaire-től, Diderot-tól, Rousseau-tól gyűjti össze a népről szóló nyilatkozatokat, melyek társadalmi vonatkozásukban igen eltérőek és ellentmondásosak, de az ízlés és az intellektus fogalmát – árnyalatokkal természetesen – mindegyikük a kevesek, a választottak csoportjához köti.¹² „Minden művész – írja például Rousseau – ünneplésre vágyik... Mit fog tenni hát, hogy elnyerje a közönség tetszését, ha balszerencséjére olyan nép körében és oly korban születik, ahol a divatba jött tudósok a léha ifjakat tették hangadóvá...? Mit fog tenni uraim? Lealacsonyítja géniuszát századának színvonalára, és átlagos műveket alkot remekművek helyett, mert az előbbieket már életében csodálják, az utóbbiakat pedig csak jóval a halála után fogják csodálni...”¹³

A dilettantizmusnak és a népszerűségnek a fogalmi azonosítása ennél is határozottabban a weimari esztétikában valósult meg. Közismert Goethe és az akkor már Jénában tartózkodó Schiller 1799-es levélváltása a közízlést, a társaságot kiszolgáló költészetről, melyet, akárcsak Rousseau, Schiller is a jelenhez, az adott időponthoz köt, míg a valódi művészetet idő felettivé avatja („Die Kunst gibt sich selbst Gesetze und gebietet der Zeit, der Dilettantismus folgt der Neigung der Zeit”¹⁴). Goethe és Schiller népszerűség körüli dilemmáit többek között Christa Bürger vizsgálja a *Leben Schreiben* című könyvében,¹⁵ melynek egyik, a nőírók dilettantizmusáról szóló fejezete magyarul is megjelent a Helikon feminista-számában.¹⁶ Abból a történetből, hogy a korszak egyik írónőjének, Caroline von Wolzogennek névtelenül megjelent regényét (*Agnes von Lilien*) a közönség a művészet csúcspontjának tekintette, és nem kevés olvasó a névtelen szerzőben Goethét

¹¹ DU BOS abbé, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, 1717; Friedrich Just RIEDEL, *Briefe über das Publikum* (1768), Hrsg. Eckart FELDMEIER, Wien, 1973 (Wiener Neudrucke, 4); azok a német koraromantikusok, akik Wilhelm és Carolina Schlegel jénai házában tömrültek szimpozium típusú társaságba, a felvilágosodás „nagy egyéniség”-kultuszával éppúgy, mint a romantika zsenifogalmával szemben saját társasági típusuknak az egész emberiségre való fokozatos kiterjesztéséről álmodoztak. Novalis így fogalmazza meg ezt a pánesztétikus utópiát: „Das schreiben in Gesellschaft ist ein interessantes Symptom, das noch eine grosse Ausbildung des Schriftstellerey ahnden lässt. Man wird einmal in Masse schreiben, denken und handeln. Ganze Gemeinden, selbst Nationen werden ein Werk unternehmen.” (Idézi Peter SEIBERT, *Der literarische Salon*, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1993, 226–227.)

¹² Roland MORTIER, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, Bp., 1983, 307–345.

¹³ Idézi Ernst GOMBRICH, *Művészet és fejlődés* (1978), Bp., 1987, 27.

¹⁴ Idézi SEIBERT, 232. Schiller 1799-ben táblázatos leltárt is készít a dilettantizmusról (népszerű irodalomról), külön oszlopokban vezetve az ilyen típusú művészet hasznát és kárát. A „hasznos” oszlopba az irodalom, a képzőművészet, a tánc, a zene stb. terén – egyéni és közösségi szinten – általában az esztétika alapfokú elsajátítása, az idealizmusra való hajlamnak és a társas művészeteknek a kialakulása került, a „hátrányos” oszlopban pedig a semmitmondás (Flachheit) és a középszerűség szinonimái olvashatók. Vö. SCHILLER, *Schema über den Dilettantismus* (1799) = SCHILLERS *Sämtliche Werke*, Säkular-Ausgabe in 16 Bänden, 12. Band, *Philosophische Schriften*, Zweiter Teil, Einl. und Anm. Oskar WALZEL, Stuttgart–Berlin, [é. n.], 324–325.

¹⁵ Stuttgart, 1990.

¹⁶ Christa BÜRGER, *A nők dilettantizmusa*, ford. Sz. ZEHERY Éva, Helikon, 1994, 510–518.

vélte felfedezni, Christa Bürger azt a tanulást vonja le, hogy a 18. század végén még meglehetősen keveredett egymással a „magas” és „alacsony”, klasszikus és népszerű irodalom, s hogy Goethék számára a dilettantizmus jelensége nem önmagában, hanem egy szigorú értékhierarchia szükségességéről, a művésziné és a nem művésziné a szétválasztásáról, vagyis egyáltalán az irodalom és az irodalmiság kritériumairól való gondolkodás ürügyeként válik problematikusá. Említett levélváltásukban a természettudós pontosságával és analízáló szemével igyekeznek elkülöníteni a dilettantizmust a valódi művésztől. Miután Goethe egy kísérletet is elvégez a dilettánsnak minősített szöveg átdolgozására, művészi javítására (Amalie von Imhoff *Die Schwestern von Lesbos* című epikai-lírai költeményéről van szó), de eközben minden próbálkozása kudarcba fullad, a dilettáns költészet egyik ismérveként a javíthatatlanságot, egyetlen lehetséges érdemként pedig a technikai (formai) simaságot jelölik meg. Goethe e felismerés után valódi elsőprő hadjáratot akar indítani a dilettantizmus ellen, Schiller azonban, folyóiratkiadóként nem utasíthatja vissza a gyengébb szövegek közlését. Kultúrpiac és elitizmus, nyilvánosság és esztétikai idealizmus, a felvilágosodás egyik feladatákként meghirdetett kultúraterjesztés, az azzal járó gyakorlati feladatok és az irodalmi autonómiaelv Schiller szerkesztői pozíciójában kerül szembe először egymással.¹⁷

3. A hazai népszerűségviták kezdetei

A népszerűségvita a hazai irodalomban Goethe és Schiller dilemmáival egy időben, a habermasi értelemben vett nyilvánosság¹⁸ kialakulásával, az első magyar nyelvű lapokkal és folyóiratokkal együtt jelenik meg, mégpedig egy új, az irodalmi gyakorlatban addig ismeretlen műfajnak, a recenzióknak, illetve a szintén újdonságnak számító irodalmi státusznak, a recenziós szerepkörnek köszönhetően. Az a kérdés ugyanis, amely a legelső értékelő tendenciájú könyvismertetővel együtt felmerül, hogy vajon *ki az illetékes* a könyvbírálati tisztség betöltésére, és *ki vagy mi jogosít fel* bárkit is ennek a szerepkörnek a vállalására, olyan táborokat létesít a gyakorló szerzők körében, melyeknek vitáiban éppen a közönség szemlélet különbségei játsszák majd a döntő szerepet.

Elvi szinten minden egyes szerző egyetértett abban, hogy a recenzióra (a szó jelentése alapján: bírálatra, ítélezésre, szelekcióra, felügyeletre) szükség van egy fejlettebb, nyugatibb típusú irodalmi élet létrehozásához. Bessenyei az 1781-es programcikkében, hét évvel később pedig Batsányi és Kazinczy, Pálóczi Horváth Ádám, Ráday és Földi is egyetértettek abban, hogy a könyvkritikát be kell vezetni, meg kell honosítani az irodalmi gyakorlatban. A különbségek és kételyek akkor merültek fel, amikor ezt a programot a gyakorlatban kellett megvalósítani, amikor konkrét személynek konkrét műről és szerzőről a nyilvánosság előtt, a folyóiratok hasábjain kellett nyilatkoznia. Az ilyen kísérletek

¹⁷ Schiller és Goethe szerkesztői elveinek és gyakorlatának újabb Michael GROSS szentelt terjedelmes könyvet: *Ästhetik und Öffentlichkeit: Die Publizistik der Weimarer Klassik*, Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Widemann, 1994 (Germanistische Texte und Studien, 45).

¹⁸ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szervezelműködése*, Bp., 1993.

már Rát Mátyást, a Magyar Hirmondó első szerkesztőjét is olyan gyanúba keverték a sértődött Rájnis József előtt, mintha illetéktelenül, egyéni érdekektől vezérelve, a nemzeti szempontokat mellőzve, önkényesen és önhatalmúlag vállalkozott volna a könyvbíráói szerep betöltésére.¹⁹

Rát Mátyásnak – aki előzetes szándéka szerint egyáltalán nem recenzensi feladatokat szándékozott ellátni, hiszen egyedül szerkesztvén a lapot, lehetősége sem nyílt a rendszeres bírálat bevezetésére, s arra is utal, hogy a közönség sem igen szereti ismertetőit –, amikor a terjedelmében és hangnemében egyaránt túlméretezett rájnisi reakcióra válaszolni próbál, precedens nélkül, elsőként kell megfogalmaznia a recenzióírás elvi és etikai kérdéseit. A Rájnissal folytatott vita szövegeiből ugyanis az tűnik ki, hogy a nyilvános irodalmi beszéd retorikájának, stilisztikájának, érvrendszerének, illetve etikájának elvei és szempontjai a magyar irodalomban ez idő tájt teljességgel kidolgozatlanok, ezért kritikai gyakorlatában Rát is többnyire a társadalmi etikához alkalmazkodik: „ahol mi jót találtam, azt egy-két szóval megdicsértem, szorgalmasan őrizkedvén, hogy senki méltatlan hízkeledés eránt való gyanúba ne vehessen. Ahol különböző értelemmel voltam, azt vagy elhallgattam, vagy ha ugyancsak előhoztam, úgy intéztem, hogy ez másnak ne lenne kisebbségére.”²⁰

A kritikáról és a kritikusról szóló vita Batsányi, Kazinczy és Pálóczi Horváth Ádám között folytatódott az 1780-as évek végén, a Magyar Museum indulását megelőzően, majd azt követően is, s az irodalmi szervezkedésnek háromféle tervezetét állították szembe egymással. Batsányi a Magyar Museumhoz írt bevezetőjében, amely, mint ismeretes, Kazinczy szövege helyett jelent meg a folyóirat első számában, a kritikát, Besse nyeihez hasonlóan, egy majdan felállítandó akadémia feladatkörébe sorolta. A kassai kör leendő folyóiratbeli recenzióit, kritikusi tevékenységét csupán átmeneti megoldásnak tekintette a tudós társaság megalakításáig tartó időszakban. Az akadémia mindkettejük elképzelésében garanciát szolgáltatott volna arra, hogy egy közösen megalkotott lexikon, nagyszótár és grammatika alapján az ítékezés „a törvények szellemében”, vagyis a törvénykönyvként szolgáló szabályzatoknak megfelelően, a szerző személyiségének sértése nélkül, kizárólag a művet érintette volna.

A „törvények szelleme” emellett olyan szempontból is fontos volt, hogy a rendeknek és magának a királynak a jóváhagyása, illetve pártfogása nyomán az akadémia és ezen belül a kritikus tekintélyét maga a társadalom szavatolta volna. Besse nyei, majd Batsányi akadémiai tervezete ugyanakkor azt is sejteni engedte, hogy a társadalmilag szentesített bírálat szempontjai nem lépnek túl a nyelvi-grammatikai határokat, vagyis nem bocsátkoznának bele kizárólag esztétikai vonatkozású kérdésekbe. Nem bolygatná például a

¹⁹ Rát Mátyás 1781. szept. 1-jén, a Magyar Hirmondó 68. számában közöl ismertetést Rájnis Józsefnek *A magyar Helikonra vezérlő kalauz* c. munkájáról, melyben Rájnis vitastílusát, szerzői szerénytelenségét teszi szóvá. Rájnis József 1782 nyarán adja ki *A magyar Helikonra vezérlő kalauzhoz tartozó megszerzés* c. vitairatát, melyben megtámadja Rátot a róla szóló kritika miatt.

²⁰ *Magyar Hirmondó: Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*, kiad. KÓKAY György, Bp., 1981, *Tudománybéli dolgok*, 1780. szept. 27., 78. sz. (164–166), *Válasza Rájnis Józsefnek*, 1782. dec. 18., 98. sz.; dec. 28., 101. sz. (395).

szerzőknek a közönséggel való kapcsolatát, tekintve, hogy a felvilágosodás civilizáló programjával összhangban elsődleges célja éppen a tudományok „közhasznúvá tétele” lenne, és nem emelné ki az irodalmat a többi tudomány, illetve a társadalmi és a nemzeti élet egészének a köréből, vagyis nem állna szándékában a különböző tudatformák szimbiózisának a megbontása. Nem véletlen, hogy Bessenyei, amikor a francia akadémiai mintáról beszél, szükségesnek tartja Richelieu mentegetését, akit Franciaországban társadalmi elkülönüléssel, esztéticizmussal vádoltak, mintha az ország nagy elméit a nemzet dolgaitól akarná elvonni.²¹

Bessenyei és Batsányi tervezete szerint az akadémia a különböző ízlésrétegek, nyelvterületek, irodalmi programok és írói gyakorlatok közötti *konszenzus* alapján működött volna, amit nem csupán a közönségnevelő és művelődésterjesztő célkitűzésekkel indokoltak, hanem a nemzeti lét szempontjából is elsőrendű feladatnak tartottak. Noha Bessenyei a *Holmiban* az írók közti egyéni és nyilvános vitát is szorgalmazta, a tudós társaságot mégis vallási, társadalmi, földrajzi, nyelvjárási ellentétek nélkül, a nemzet virtuális egységesítésével képzelte el, hogy a valóságból való kiemelés által éppen a valóságra tudjon majd ismét visszahatni. Batsányi számára néhány évvel később szintén a *nemzeti történelem* politikai és vallási viszályainak káros következményei jelentették az elriasztó példát és a kiegyezésre való ösztönzést.²²

Pálóczi Horváth Ádám, a korszak egyik legnépszerűbb szerzője,²³ akit Bessenyeivel és Batsányival ellentétben az akadémiaalapítás konkrétumai kevésbé izgattak, a Magyar Museum első kritikáinak nyomán kezdett el gondolkodni a recenzióírás gyakorlati kérdéseiről és ennek esztétikai, művelődési és szociológiai vonatkozásairól. A Kazinczyval folytatott, évtizedekig tartó vitája során többször is kifejtette az egymás közt kiegyező kistérsaságokról szóló nézeteit. E társaságok egyfelől szerzői csoportosulásokat jelentettek volna, melyek belső egyeztetés alapján azonos nyelveszményt közvetítettek volna a nagyközönség felé, másfelől pedig a közönséggel fenntartott közvetlen kapcsolat alapján annak ízlését, reakcióit, igényeit továbbították volna a szerzők felé.

Pálóczi elképzelésében nem a kívülről és felülről történő *megszervezés*, hanem a *fokozatosság* elve játszotta a legfontosabb szerepet. Úgy gondolta, hogy minimális beavatkozással, az irányelvek egyeztetésével és a társaságok vonzerejének majdani növekedésével az irodalmi élet önmagától is *megszerveződik*: „Ha tehát lassan lassan megöröködvén, Országos institutum nélkül és némümemű Tükör lészen a’ mi társaságunk – írja Kazinczynek –, akkor lesz osztán olyan Erudita Societas forma; a’ melly más a’ Társaságon kívül rekedt íróknak is új munkájikat rostába veti, és minden p[rae]judicium

²¹ BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék* = B. Gy. *Válogatott művei*, Bp., 1953, 264–269.

²² BATSÁNYI János, *Bé-vezetés* = B. J. *Összes művei*, II, *Prózai művek*, I, kiad. TARNAI Andor, KERESZTURY Dezső, Bp., 1960, 91–100.

²³ Olyannyira népszerű, hogy Kazinczynek azt írja, a debreceniek csomóstól veszik tőle a *Hunniást* és a *Holmi* című kötetét, s ha tehetné, Kazinczy *Bácsmezejijére* is a saját neve alatt hirdetne meg előfizetést, mert az eredményesebb lenne.

nélkül meg mondja rólok az igazat...”²⁴ Addig azonban, amíg ez a formája az önszerveződésnek nem jön létre, a kritika csupán magánügy lehet, hiszen az irodalmi kistársaságoknak nincs, és nem is lehet törvényhozó hatalmuk, ezenfelül pedig a nyilvános kritika magával a társadalmi etikával sem fér össze. „Mitsodás recensio nem kell? tsak a feddő e? vagy a javalló se? – írja még harminc év múltán, 1818-ban is, Kölcsey Berzsenyirecenziója kapcsán Kazinczynak. – Nekem ugyan folyó írásokban egyik sem kell; a ditsérő megszégyenít, a feddő sért; hanem ha magam köz-ítélet alá bizom valamelly munkámat...”

A fokozatosság elve Pálóczinál nemcsak az irodalmi élet önszerveződésére vonatkozik, hanem a közönség ízlésével való egybehangolódásra is, mert számára mindennemű távlati tervvel szemben a jelen állapotok, az azonnali reakció, az olvasókkal való élő kapcsolat jelenti az irodalmi tevékenység értelmét. „Én sieteték az én munkám nyomtatásával – írja ugyancsak Kazinczynak egyik korábbi levelében –, mert ugy-e? mikor nyelvünket gyarapítjuk, akkor a Nemzetet oktatnunk kell az olvasásra; mert különben izzadva szerzett munkáinkat senki sem olvassa. Most tehát olyat írok, a’minn többen kapjanak, szeressék és az olvasáshoz édesedjenek – míg azoknak ízlésse javúl, az alatt én is jobb Poëta leszek, ’s akkor ha tudok, jobbat írok...”²⁵

Amikor Kazinczy mindenféle törvényes felhatalmazás, egymás közti konszenzus, társadalmi etika, fokozatosság és közönségre való tekintet mellőzésével a recenzióhoz való egyéni jogot és az esztétikai normák elsődlegességét kezdi hirdetni első kritikáiban,²⁶ érthető módon heves ellenállásba ütközik még legközelebbi barátai részéről is. Az ő fellépésétől kezdve azután a legkülönbözőbb metaforakörök szemléltető eszközeivel²⁷ zajlik a vita évtizedeken keresztül, lényegében az eddigiekkel azonos kérdésekről, melyek nemhogy fogytak volna, hanem az idők haladtával számuk tovább növekedett. Amikor Kisfaludy Sándor Fűredi Vida álnéven megírt 1818-as, *A Recenziókról* szóló tanulmányában hét kérdést tesz fel a kritika műfaját illetően, a két legfontosabb még ekkor is a következő: „mi az elmemíveknek recenziója”, és „kinek vagyon jussa az elmemíveket recenseálni?”²⁸

²⁴ Pálóczi Horváth Ádám levele Kazinczynak, Szántód, 1789. ápr. 24. KazLev I, 199. lev., 338–345.

²⁵ Pálóczi Horváth Ádám levele Kazinczynak, Szántód, 1789. ápr. 17. KazLev I, 197. lev., 332.

²⁶ I. Magyar Museum, I. kötet, 1788, Pesten, Trattner Mátyás betűjével, IX. szöveg (50–55): *Iftabbik Robinzon*. Iródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hossza magok mulatságokra I. H. KÁMPÉ úr által. Fordítódott Németből Magyarra GELEI József által, Ny. Pozsonyban, 1787; 2. II. kötet, XIV. szöveg (98–103): *Young első éjtszakájának kezdete*. Szorossan az ánglus szerint; 3. Uo., XIX. szöveg (178–187): *Szigvart Klastromi története*. Fordítódott Németből Magyarra BARTZAFALVI SZABÓ Dávid által, Ny. Pozsony, Fűskúti Landerer M., 1787, Két Darabban, 627, 720 oldal.

²⁷ E metaforák közül csupán néhány: a kritikus mint civakodó munkás, aki a többi munkást elüzi (Pálóczi Horváth); a kritikus mint a Parnasszusra békésen andalgó szerző garázda hátbatámadója (Kisfaludy Sándor); a kritikus mint okoskodó, az irodalom és a közönség szempontjából illetéktelen „terminológus” (Berzsenyi) stb.

²⁸ FÜREDI Vida, *A Recenziókról*, TudGyűjt, 1818, VI. k. Kisfaludy Sándor hét kérdést tesz fel tanulmánya elején: „Mi az elmemíveknek recenziója? Kinek vagyon jussa az elmemíveket recenseálni? Melly nyelven kell az elmemíveknek recenseáltatniok? Mennyire hasznos, mennyire káros a’ recensio a’ Literaturának? Millyeneknek illik az Antirecensioknak lenniok? Millyenek a’ magyar elmemíveknek eddig való magyar recensioi? Kik a’ magyar elmemíveknek német recensensei?”

Az alaphelyzet változatlanóságát igazolják Csetri Lajos elemzései is Döbrentei és Kölcsey levélváltásairól a Csokonai-kritika születése körül, melyekben kettejük érvrendszere a kritika szükségességét és a kritikus illetékességét illetően lényegében azonosnak mutatkozik a harminc évvel korábbiakkal. Csetri Lajos Döbrentei azon nézetét, hogy a kritikusnak – ha egyáltalán szükség van rá az irodalmi életben – le kell szállnia az elmaradt olvasóhoz, részben a kármáni evolucionalista elvhez, részben pedig a felvilágosodás kori nevelélméletekhez (Rousseau, Pestalozzi, Campe nézeteihez) köti.²⁹ Az is ismeretes, hogy a harmincas évek elején Bajza József hogyan vágta ketté a gordiuszi csomót, amikor Kritikai Lapjaiban egyszerűen nem tette fel többé ezeket a kérdéseket.

4. A nyilvános és a magános irodalom fogalmáról

A recenzió műfajához kapcsolódó népszerűségvitáknak e nagyon vázlatos áttekintéséből is az látszik, hogy a kritika első gyakorlati kísérleteitől kezdődően folyamatos volt a története annak a szerzői tábornak, amely az irodalmi életet kizárólag esztétikai kritériumok alapján *megszervezni* kívánó programokkal szemben tudatosan *is* (hiszen a korábbi irodalmi gyakorlat nem igényelte e kérdéseknek a felvetését³⁰) megfogalmazott magának egy olyan irodalmi elképzelést, miszerint műveinek minősítésében az egyedüli illetékes személy maga az olvasó. Ezek a szerzők nem a jövőnek, hanem a jelennek akartak írni, felvállalták a felvilágosodás civilizáló és nemzetformáló feladatait, a közösség egész életére kívántak hatással lenni, vagy ha nem, akkor egyszerűen csak társasági igényeket szerettek volna kielégíteni, a műveikért kijáró népszerűséget pedig jutalomként fogadták.³¹

Noha mind létszámát, mind névsorát tekintve sokkal szélesebb körű ez a tábor, mint az ellenkező programot vallók csoportja, a 19. századi irodalom kutatóinak körében mégis ők lesznek azok, akik többnyire a „másodvonalba”, a „kisebb írók”, a „magyaros szerzők”, a „hagyományápolók” stb. kategóriájába kerülnek át, azoknál pedig, mint Berzsenyinél vagy Kisfaludy Sándornál, akik teljes egészében vagy életművük egy részével bekerültek a „nagy írók” panteonjába, *szükségszerűen elsikkad az irodalmi gondolkodásuk alapját képező közönség- és közösségszemlélet*. A tulajdonképpeni nehézséget azután nem is az jelenti, hogy e folyamatok nagy része nincs regisztrálva különböző irodalomtörténetekben, hiszen időben visszafelé haladva Csetri Lajostól, Bíró Ferencen, Fenyő Istvánon, Szauder Józsefen át egészen Toldy Ferencig mindenütt találhatók utalások egy

²⁹ CSETRI, *i. m.*, 239–261.

³⁰ Albert DRESDNER kritikátörténetében azon csodálkozik, hogy az emberiség több ezer éven át megvolt a kritika nélkül, csak a 18. század érezte úgy, hogy kritika nélkül nincs művészet; *Die Entstehung der Kunst-kritik im Zusammenhang der Geschichte des europäischen Kunstlebens* (1915), München, Bruckmann, 1968.

³¹ Ezzel szemben Kazinczy, visszaritadva művének népszerűségétől, a *Bácsmegeinek gyötreim*, az egyetlen olyan művét, amely a kiadó számára eladhatónak tűnt, 1814 augusztusában, noha elsőként jelent meg, *Összes műveinek sorszámozásakor* mégis a kilencedik, vagyis az utolsó helyre sorolta be, hogy ne rontsa le e „dísztelen előszobával” életművének építményét.

ilyen típusú irodalom *létezésére*, sőt számos vonásának jellemzése is olvasható e művekben. A valódi gondot az okozza, hogy egy ilyen típusú irodalom(szemlélet) leírására – éppen az értékítéletekből következően – nem alakult ki terminológia.

A körülírásokat és a hosszadalmas utalásokat elkerülendő, az irodalomtörténeti beszéd megkönnyítése végett tartottam szükségesnek egy olyan fogalomrendszer kidolgozását, amely az *olvasóra* (közönségre) *irányultság* szemszögéből teszi lehetővé az irodalmi életnek, a különböző irodalomszemléleteknek, a szerzőknek és a műveknek a tipologizálását. Ebben a fogalomrendszerben az ún. „népszerű” (olvasócentrikus) irodalom jelölésére ezért a továbbiakban a *nyilvános irodalom*, a vele szembenálló, „elit irodalomként” emlegetett vonulatra pedig a *magános irodalom* terminust használok.³²

A nyilvános irodalom fogalma az irodalmi közösség (a szerző és az olvasó kapcsolatának) azon típusára vonatkozik, melyben a vélt vagy valós olvasói igény a szerzővel és a művel együtt teljes jogú tényezője az irodalmi életnek. A széles körű olvasottság, a befogadói réteggel való közvetlen szerzői kapcsolat egy ilyen jellegű irodalmi közösségben nem szállítja alább a mű esztétikai értékét. Ennél a kapcsolattípusnál nagyon gyakran azonban nem is a mű esztétikai minősége bizonyul elsődlegesnek, hanem az etikai, társadalmi, nemzeti, csoport- vagy rétegbeli összetartozás kifejezése lesz fontosabb, miközben magát a közvetítő művet továbbra is irodalomként, illetve művészetként fogadják el. A tudatformák, a különböző gyökerű kultúrák, a műveltségi szintek és izlésvilágok hasonló szimbiózisáról van itt szó, mint amit filozófiai vagy vallástörténeti értelemben szinkretizmusnak nevezünk. A „nyilvános irodalom” helyett alkalmas is lett volna ez a terminus, ha nem telepedtek volna rá túlságosan a folklóresztétika ösköltészeti állapotra utaló nézetei. A különböző művészeti ágak együttélésének ideálja sok esetben a nyilván-

³² E két terminus hosszú egyeztetési folyamat eredménye, és Szabados Györgynek, a JATE Medievisztika PhD-program ösztöndíjasának a javaslatát elfogadva használom őket. PhD-disszertáciomban („*Múlt századunk gyermeke, és a jelennek férője*”: Fáy András és az integrált irodalom, Szeged, 1997) eredetileg az „integrált és strukturált irodalom” megnevezést alkalmaztam az *integer* (érintetlen, sértetlen, csorbitatlan, ép, tiszta, józan), illetve a *structura* (szerkezet, épület, falazat) kifejezések metaforikus értelmében, hiszen a „structor” (kőműves) akár a szabadkőművességre is utalhat, melynek szervezeti sémája nemegyszer felismerhető a Kazinczy-féle irodalomszervezési elképzelésekben. E két kifejezés azonban nem bizonyult elfogadhatónak sem a disszertáció opponensei, sem az 1997. december 12-én tartott miskolci „Vetésforgó” résztvevői számára. Annyiban igazat kell adnom e véleményeknek, hogy a két fogalom valóban nehezen kezelhető, s főképpen nehezen melléknévesíthető.

Az itt használt „nyilvános irodalom” fogalom a latin *communis, communico, communitas* (közösség, nyilvánosság, közös cselekvés, megosztás, megbeszélés, meg tárgyalás, közösségi érzés, mindennapi élet, barátságosság stb.) értelmében tűnik alkalmasnak az általam tárgyalt irodalomtípus lefedésére. Előnye, hogy lexikálisan is kapcsolódik egyfelől a habermasi nyilvánosságelmülethez, másfelől pedig a Csetri Lajos által emlegetett *sensus communis*, illetve *common sense* fogalmához. A „magános irodalom” terminus archaikus többértelműségével, a „közösségi” ellentétéként mindazt a jelentést magában foglalja, amely a „tömegizléstől” elkülönülő esztétikai idealizmus jellemzői közé tartozik. A Ballagi-féle szótár a következő jelentéseit sorolja fel: 1. *Elkülönített, külön, magában álló*... 2. *Egyedül, minden társ nélkül lévő*... 3. *Egyes ember által végzett*... 4. *Zártkörű* (multság, tanácskozás); 5. *Nem az államot, hanem az egyes embereket érintő* (ügyek) (BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, Bp., Franklin, é.n.).

A nyilvános–magános fogalom pár mellett azonban változatlanul alkalmasnak találom az integrált–strukturált kifejezéseket is, s alternatívaként megtartom őket.

nos irodalomtól sem idegen jelenség, hiszen Berzsenyi görögségkultuszának egyik fontos eleme például a zene, a tánc és a költészet egységének hangsúlyozása, Pálóczi Horváth Ádám pedig az énekes költészetet műveli.

A tudatformáknak erre az együttélésére – és ez lenne a nyilvános irodalom fogalmának a második összetevője – Csetri Lajos is felhívja a figyelmet az *Egység vagy különbség?* című könyvének Döbrenteiről szóló fejezetében, természetesen a maga stílustörténeti szempontjaiból: „[Döbrenteinél] Nincs szó tehát arról, ami a weimari klasszika és a német korai romantika világát jellemezte, hogy az esztétikai tudatformát a többi fölé emelte, a tudatformák hierarchiájának csúcsára. A hasznos tudományok nagyrabecsülése, tanulmányai más helyein a művelt és tevékeny... emberek, vagyis a művelt középrétegek gentleman-eszményének igenlése és *a teremtő lélek beágyazása az emberek közösségébe...* mindezek inkább a korabeli európai zsenitanoknak azok az elemei, melyek legerőteljesebben az angol zsenielméletekben hangsúlyozódtak; semmi nyoma bennük a német zsenik társadalmi visszhangot erősebben nélkülöző és e hiányból már kényszerűen erényt faragó arisztokratizmusának...” A Genie – írja tovább Csetri Lajos – Döbrentei szerint „nem magának s a kevés hozzáértőnek szól, mint Kazinczy és Kölcsey eszménye szerint történik, hanem *a művelt emberek nagyobb nemzeti közössége számára fejt ki korszakalkotó tevékenységét.* Az angol felvilágosodás »common sense«-ének kétségtelenül romantizálódó és magyar változatáról van itt szó, mely egyúttal arra figyelmeztet bennünket, hogy az európai romantikának sokféle változata és forrása van...” (Kiemelés tőlem – H.-F. K.)³³ Itt történik utalás arra a nagyon fontos mozzanatra is, hogy ez a vonulat a kanti zsenifogalommal szemben Németországban inkább Herder és Jean Paul nézeteihez kapcsolódott, minthogy azonban Csetri Lajos szempontjai és távlatos elemzési módszerei ezt nem igénylik, nem foglalkozik a vázolt irodalomszemlélet konkrétumaival, műfaji, stílusbeli következményeivel.

A nyilvános típusú irodalmi közösségben – legalábbis az írók hite és szándéka szerint – közvetlen kapcsolat létezik szerző és olvasója között, és az a kritikus – vagyis hivatásos, esztétikailag képzett bíráló –, aki a különböző együttélő tudatformákból egyetlenegy, az esztétikait kiemeli, feleslegesnek bizonyul, sőt károsnak, mert jelenlétével megbontja az egymással nagyon is jól megférő tudatformák együttesét. Azzal, hogy hierarchizálja e tudatformákat, vagy egyeseket ki is zár az irodalom autonómmá váló világából, olyan értékeket von meg a szövegektől, amelyek mind a szerző, mind az olvasó számára változatlanul fontosnak tűnnek. A Kölcsey Berzsenyi- és Csokonai-kritikájára vagy Kazinczy Kisfaludy-bírálatára érkező olvasói reakciók a legjobb példák erre, de akörül zajlott a vita 1829-ben a Muzáron hasábjain is, hogy kell-e egy csak esztétikai szempontokat érvényesítő, és ezáltal a kritikus alakját előtérbe helyező irodalomfogalom, vagy pedig a szerző és olvasó közötti közvetlen kapcsolat a fontosabb, s a kritikának csupán e kapcsolat fenntartása, megerősítése, ápolása a feladata.

Végül a nyilvános irodalom harmadik legfontosabb vonása, hogy létrejötté és befogadása nem a mindennapi, a gyakorlati élet alkalmaitól elkülönülő, autonóm esztétikai

³³ CSETRI, *i. m.*, 303, 304–305.

szinten, hanem a társasági és a közösségi (társadalmi), illetve az egyéni élet keretein belül történik. A nyilvános irodalomhoz ezért *társasági irodalomként* a vidéki társasélet, illetve a Magyarországon a 18. század utolsó évtizedében kialakuló, de virágkorát az 1820-as és 30-as években élő (magyar nyelvű) városi társasági és szalonélet szövegei tartoznak a hozzájuk tartozó befogadói szokásokkal, gyakorlattal együtt (ez utóbbit sorolja be Zolnai Béla nyomán az irodalomtörténet a „biedermeier” fogalma alá). A nyilvános irodalomnak ugyanakkor része az a *közösségi irodalom* is, amely „alkalmi költészetként” a közösségi és társadalmi élet eseményeihez kapcsolódik.

A nyilvános irodalom nem ideális olvasófogalommal, hanem az eladott példányszám, az olvasóréteggel való társasági érintkezés, a társadalmi-társasági kapcsolatok és a közvetlen olvasói válaszok alapján megismert *átlagolvasó (olvasóátlag)* fogalmával működik. Szem előtt tartja a műveit vásárló réteg olvasási kapacitását, stílusát és technikáját, igényeit és elvárásait, és művének jelentésszintjeit ehhez igazítja. Integrális jellegéből eredően az ilyen irodalom nem a kánonváltást biztosító állandó esztétikai önellenzést, hanem – éppen a társasági és a közösségi életbe fonódottsága folytán – az életminőségekre vonatkozó folyamatos reflexiókat tartja elsődlegesnek. A nyilvános irodalom, *reflexivitása* révén a didaktikumnak nemcsak a deklaráló, intő és feddő („gyógyító”), hanem az elmélkedő, ezenkívül pedig a magán- és közéleti derekasságot felértékelő válfajával is rokonítható.³⁴

A „nyilvános irodalom” terminus ezért tágabb fogalom, és csak részben azonos az eddig használt népszerű (populáris) irodalommal, illetve a „közköltészettel”, mert éppen a felvállalt kulturális, irodalomterjesztő, erkölcsnevelő, illetve politikai feladatok következtében, a széles körű olvasottságot célul kitűzve, magába olvasztja egyfelől a népi irodalom, a vallási-közösségi élet és az iskolás műveltség, másfelől az ún. magaskultúra elemeit is. A „ponyva”-irodalomtól azonban lényeges ponton különbözik: noha a szerzők fontosnak tartják, hogy műveiket olvassák, sőt – az olvasottság mutatójaként – megvásárolják, s igénylik a közönség oldaláról a folyamatos visszajelzést, olykor jóváhagyást, tetszésnyilvánítást, elsődleges céljuk mégsem az üzleti haszonban merül ki. További feladatot jelent majd a fogalom többszemponútú, s mint arra Kerényi Ferenc is felhívta a figyelmet, különösen szociológiai alapozottságú lebontása, hiszen a szerzők sem egységes olvasócsoportokban gondolkodnak – sőt, mint Fáy András regényében, *A Bélitek házában* is, magában a műben szembesítik egymással az életmód, a mentalitás, a vidéki-városi életér, polgárosuló-hagyományápoló beállítódás, az életkor, a nem, a foglalkozás stb. szerint eltérő olvasócsoportokat. Fontos lesz ezenkívül annak a beszédmódnak a kialakítása is, amellyel e sokféle elemből építkező, és éppen ezért megnyugtató módon még kitűzött céljainak, felvállalt feladatainak, műfajainak, retorikájának elkülönítésével sem differenciálható irodalmat körül lehet írni.

³⁴ A német Ehrenlied a didaktikus költészetnek például az a típusa, amelyben a személyes erkölcsösséggel azonos értékűvé válnak a közéleti, általános tiszteletet kiváltó cselekedetek és feladatvállalások. Vö. L. L. ALBERTSEN, *Das Lehrgedicht: Eine Geschichte der antikisierenden Sachedepik in der neueren deutschen Literatur mit einem unbekanntem Gedicht Abrecht von Hallers*, Aarhus, Akademisk Boghandel, 1967.

A nyilvános irodalommal szemben a *magános irodalom* éppen a tudatformáknak ezt az együttélését, egyenrangúságát igyekszik megszüntetni. Szervezett, irányított, eszmény vagy személy köré tömörülő normatív, más tendenciáktól deklaráltan elkülönülő, és e különválást írott vagy íratlan szabályok alapján argumentáló irodalomról van itt szó, melynek a kirekesztett szférával való párbeszédét, elkülönülési folyamatát a *recenzió*, a *kritika*, a *vitairat* biztosítja. A magános irodalomnak ezért, legyen az regisztrált társasághoz kötött vagy virtuális társulat, mint Kazinczyé – bezárkózási tendenciáihoz képest paradox módon – létfeltétele a nyilvánosság fórumainak, a folyóiratoknak, a gyorsan működő kiadóknak a megléte.³⁵

Az ily módon szerveződő irodalom az „ideális olvasó” fogalmával dolgozik, vagyis olyan befogadóra számít, akinek invenciója, képzettsége, esztétikai érzékenysége a szerzőével azonos, vagy legalábbis valahol a jövőben azonos *lesz*.³⁶ Az esztétikai idealizmus képviselői nem zárkóznak el egy válogatott közönség (esztétikai) nevelésétől sem, de a felvilágosodás civilizáló/kulturáló célkitűzéseinek és egy ideálesztétikai állapotnak a dichotómiáját úgy oldják fel, hogy megszabadítják a művészeteket a valóságra való közvetlen ráhatás kötelezettségétől, ugyanakkor nem zárják ki a közvetett hatás lehetőségét.³⁷ Minthogy ennek az idealizált olvasóképnek a legritkább esetben felel meg a valóságos olvasó, a kettő közötti űrt a kritika hivatott kitölteni és megszüntetni, melyet hivatásos recenzensek írnak, vagy végső esetben maga a szerző. Kazinczy minden egyes művét aprólékos magyarázattal küldi szét levelezőtársainak: műveinek, feltételezése szerint, az egyetlen jó olvasója ő maga.

Minden tipologizálás magában hordja a látásmód beszűkülésének a veszélyét, és egy ilyen félelem az itt ajánlott irodalomtípusok esetében is jogos lehet. Feltételezésem szerint azonban a nyilvános és a magános irodalom megkülönböztetése nemhogy nem polarizáló természetű, hanem ellenkezőleg, árnyalni segíthet olyan jelenségeket és stílusirányzatokat, amelyeket eddig egységesnek láttunk. Példaként említhető a neoklasszicizmus görögységkultusza, amelynek megvolt ugyan a fentebb stil eszményéhez kötődő poétikája, de létezett egy nyilvános irodalmi változata is, mely szerint a görögségeszmény a művészetek szinkretizmusát és a szépségkultuszban egységesülő szerzői-olvasói, illetve nemzeti közösséget jelentette Berzsenyinél, sőt Kölcseynek az országgyűlést közvetlenül megelőző gondolkodásában is. Az irodalmi népiesség esetében szintén megkülönböztethető a magános változat, amikor Kölcsey a népdal tónján gondolkodik, és áttemelni akarja azt a kifinomultabb ízlésű, szűkebb közönséggel rendelkező szférába, és lehet beszélni egy nyilvános irodalmi vonulatáról például Csokonai vagy Petőfi esetében,

³⁵ Terjedelmi okok miatt itt nem tértem ki a nyilvános, illetve magános irodalom tipológiájának és az ún. intézményes irodalomnak (ezen belül főképpen az akadémiának) az összefüggéseire.

³⁶ Amikor Kazinczy a Magyar Museum 2. negyedében részleteket közöl a készülő Messiás-fordításából, bevezetőként egy adomát mond el a német szerzőről. Klopstockot Basedow és barátai arra intették, írjon világosabban, mert így senki sem fogja őt érteni. „Tanúljon meg-érteni, a’ ki érteni akar; felele Klopstock az önnön-érdem-érezésnek büszkeségével – írja Kazinczy –, s imé a’ következés meg-mutatta, hogy Német-Ország tanulta – ’s meg tanulta érteni. – Nékünk elég az, hogy ötlet fordíthatjuk.”

³⁷ Vö. GROSS, *i. m.*, 241.

amikor a szerző egy olvasóközelibb környezetben, az adott közösség tudatvilágán belül írja műveit.

A nyilvános és magános irodalom tipológiája sokféle más szempont miatt sem válhat kétpólusú korszakképpé. Az egyik típusú irodalmi gondolkodás folyamatosan kételyek elé állítja a másik táborát, és ezek a kételyek tükröződnek az irodalmi művekben, műfajokban is. Kazinczyt a goethei példán túlmenően³⁸ az kényszeríti az 1810-es évek közepén a stíluszintelmélet kidolgozására, hogy legközelebbi tanítványai is ingadozónak mutatkoznak a népszerűség kérdésében, és az esztétikai érveket háttérbe szorítva az olvasókra kezdenek hivatkozni saját műveik védelmében.³⁹ Lehet, hogy a tisztán, következetesen megvalósuló irodalmi programok keresése helyett a korszak jellemzőjének éppen ezt az ingadozó magatartást kellene tartanunk:

5. A nyilvános irodalom és a „józan közepszer”

A *Béltelky ház* több feltételnek is megfelel ahhoz, hogy itt a nyilvános irodalom reprezentáns darabjaként idézzük. Szerzője az 1820-as években többször is kiadott erkölcsi *Meséinek*, politikai és társadalmi szerepléseinek, a különböző írói és tudósi körökkel fenntartott barátságának és nem utolsósorban társaságkedvelő életmódjának köszönhetően olyan elvek és értékek ikonikus alakjává válhatott a reformkori írói körökben és közéletben, amelyek az irodalmi szervezkedés legelső vitái óta a nyilvános irodalom jellemzői közé tartoznak Pálóczi Horváth Ádámnál, Versegynél, Gvadányinál, Kis Jánosnál, sőt a görögségkultuszának jellegét és közönség szemléletét tekintve Berzsényinél is.

³⁸ Goethe a lírai népkönyvekről szóló írásában négyféle szintet különböztet meg az irodalomban, s ezáltal a legfelsőbb szintű irodalom mellett a hasznosság szempontjából az alacsonyabb rangú irodalmat is legalizálja. A fenséges köréhez sorolja az Isten és a halhatatlanság iránti magasabb szintű vágyat, valamint a természet emelkedettebb szemléletét (ezt a szintet csak a szimpozionok kifinomult ízlésű tagjai érhetik el). A műveletlen, de képezhető közönség számára az erkölcsi élet szintje, a derekas élet, a jó szokások, a család és a haza szeretete az elérhetőbb; ezután jönnek a képzeletet serkentő művek és műfajok, a mese, a fabula és a mítosz, végül a fizikai léthez, érzékiséghez kötött darabok, a közvetlenül átélt szerelem boldog vagy fájdó éneke: „...itt sorakoznának a tréfaságok, furcsaságok, enyelgő és akár durvább hangvételű dalok... Ha Istenhez és a naphoz szóló ódával kezdjük a sort, a végén álljanak vágánsdalok, céhlegények vándorénekei, hasonlók; mi több, gúnyversek.” GOETHE, *Lírai népkönyv* (1808) = GOETHE, *Irodalmi és művészeti írások*, szerk. PÓK Lajos, Bp., 1985, 105–108.

³⁹ Szemere a pesti társaság egyik ilyen vitáját leírja Kazinczy-nak, s ebből következtetni lehet arra is, hogy a Kazinczy-híveknek nevezett triász már 1811-ben mennyire ingadozott e kérdésben: „Ma dél után Fáy Andrist látogatám meg s estve társaimat. Vitkovicsot már honn lelém, s a Triász ismét teljes számmal volt. Most itt újra a Sonettek jövénék szóba s majd továbbad a poetai Epistolák. Társaim azt vallák, hogy Prof. Fejér gáncsa Mesterünk ellen a homályosságra nézve alig ha nem igazságos, alig ha nem helyes. Mennyi magyarázat kívántatik az epistolákra, mennyi az Epigrammákra! Kérdém: ha ismernek e tehát művet, mely az Avattakra és Nemavattakra egyformán hat [kiemelés tőlem – H.-F. K.]; s kérdém, ha lehetnek e esetek, melyekben az aesthetikai árny nemcsak nemhiba, hanem dísz és érdem?...”

Amikor a *Házi rostában*,⁴⁰ a Muzáron 1829-es kritikavitéjának utolsó, összegző és kiértékelő megszólalójaként Kazinczy Csokonai-bírálatára is megteszi észrevételeit, Fáy azzal védi a megtámadott költőt, hogy ő „a Hazában minden Rendtől és Nemtől olvastott”. „Jól tudom én – írja –, hogy ezen divatosság (ha úgy szabad neveznem) nem mindig biztos mértéke az Író-érdemnek: de azt is merem állítani, hogy soha sincs minden érdem nélkül: egy fejleni kezdő s vesző-félben állt Nyelv Literatúrájában pedig, s egy Nemzetnél, mellynek tekintetesebb része Nagy Fridrikként káros előítéletekkel, nem mondom megvetéssel viseltetett Nyelve eránt, s mellynek Szép-Neme a német szentimentális Poéták s Románok olvasására omlott – nincs nagy érdem nélkül... Vagynak Írók, kiknek, minthogy a közönség számos előítéleteivel, s keble sok édes gyermekivel keltek harcra, megengedtetetik: nem lenniük divatban; de ilyenek Literatúránkban csak az egy Kazinczyt ismerem; – más Íróink effélékkel ne ámúljanak.”

A *Rosta* további gondolatmenetében ugyanúgy illetéktelennek tartja a szigorúan esztétikai szempontú kritikát a népszerű szerzőkkel kapcsolatban, mint 1808-ban a *Bokréta* ajánlásában és előszavában, melyeket Kazinczynak, a hazának és a barátoknak címzett. Első kötetében a „hazához” (a hazai olvasóhoz) szólva az anya-gyermek kapcsolat analogija alapján védekezik a kritika ellen („egy anya pedig nem edesebb örömmel hallgatja-é játszó gyermeke méla petyegését, mint egy idegennek ki-tanúltt ékes beszédjét?”), a kötet egyes ciklusai előtt pedig a baráti megértésre számít műveivel kapcsolatban: „Tsak barátoknak mertem velek kedveskedni, a kiknek homlokokra nem botsátja oly hamar a baráti lágység a recenzensi rántzokat.”

A *Rostában* a kritikának ugyanezt az elutasítását egy nemzeti és erkölcsi értékrend keretein belül, a használni akarás, a hazának tett szolgálat, a gyermekien naiv vagy romlott ízlésű közönség javításának ürügyén teszi meg. A népszerűséget olyan erkölcsi kötelességnek, hazafias feladatnak tekinti, mely alól kibúvót keresni, Kazinczyhoz hasonlóan öncélú esztétikai élvezetbe merülni luxusnak, sőt morálisan elítélendő cselekedetnek számít. A recenzens tehát ne álljon oda a publikum és a szerző közé, mondja Fáy, legfeljebb abban az esetben, ha ki tud lépni az autonóm esztétika köréből, s bele tud olvadni a szerző és közönsége közt zajló erkölcsi párbeszédbe. „...Minden Recenziók felett való Birónak ismerem magát az élő Publicumot, s némely esetben a jövőt”; „Vagynak Munkák, mellyek a Jelenkornak irattak, s mások, mellyeknek csak a Maradék fogja ítélni becsöket” – mondja a *Rostában*, s 1859-es, Székácsnak írt önéletrajzi levelében is *jelen idejű* írónak vallja magát: „szerencsés valék némileg eleget tenni koromnak.”⁴¹

⁴⁰ A Muzáron 1829-es évfolyamának IV. kötetében érdekes vallomássorozat jelenik meg *Házi jegyzetek* címmel a kritikáról, annak szükségességéről és módszereiről. A sorozat glosszáit Kőlcsey (Cselkövi), Nemes-Apáti Kis Sámuel, Berzsenyi, Kazinczy, Dessewffy stb. írják, s végül Fáy András rekeszti be *Házi rosta* címmel, nyolc pontban összefoglalt válaszával a fentebbi szerzők szövegeire (1829-ben, *Meséi*, elbeszélései és *Házi jegyzetei* után Fáy mint „a népszerű író” jogosult a vita utólagos kiértékelésére és lezárására). Kazinczy itt jelenteti meg a Csokonairól írt bírálatát, utóhangjaként az 1805-ös és későbbi Csokonai-vitáknak, köztük a Kőlcsey-féle kritikának, de úgy tűnik, mindenekelőtt önmaga számára is, tisztázásaként a népszerűség körüli dilemmáknak.

⁴¹ Önéletrajzi levél Székács Józsefnek, 1859. május 20. Fővárosi Lapok, 1873, 48. sz., febr. 27., 205.

A magános irodalom érvrendszerével szemben Fáy András azonban nem a harcos ellenálló szerepét ölti magára. Neve a kortársak számára is inkább a józan középsermek, az ellentétek összebékíthetőségének, a „középutas életvitelnek” a garanciáját jelentette irodalmi téren éppúgy, mint a társadalmi életben.⁴² Irodalmi szempontból ez a konszenzusra való hajlam, akárcsak Pálóczinál, a *fejlődő irodalom* képzetében nyilvánult meg, mely szerint a publikummal való jelen idejű, s a herderi tipológia szerint főképpen erkölcsi-prófétikus kapcsolat a fejlődés fokozatainak keresztül el fog jutni egy esztétikai közönséget lehetővé tevő szintre is. Kazinczy közönségszemléletét Fáy tulajdonképpen nem zsákutcának, csak a korabeli állapotokhoz képest elhamarkodottnak tartotta.⁴³

Társadalmi téren az irodalminál is bonyolultabb folyamatok: vallási, szociológiai, irodalmi, civilizációs és urbanizációs ellentétek teszik közkedvelté a Fáy András-i józanságot. A reformkor kezdetén a vidéki középnemesség és értelmiség, amely a fővárosba összpontosuló művészi, politikai és társadalmi-társasági élettel szemben úgy érezte, hogy életformája és ízlésvilága elértéktelenedik, éppúgy fogékonyra vált a középutas megoldások iránt, mint a formálódó városi-fővárosi polgárság, amelynek identitásproblémái a nemesihez hasonló történelmi-művészeti-etikai hagyomány hiányából eredtek. Fáy nemcsak filozófiai és esztétikai síkon, hanem a konkrétumok szintjén, a szolgabírói és táblabírói tisztségétől sem idegen *békéltető* szerepét vállalta magára a fővárosi írók és a vidéki közönség, a modernizálódó irodalom és a hagyományápoló ízlésvilág, a vidéki szokásrend és a városi életmód, a nyugati civilizáció és a nemzeti eszmék, a polgári jövőképek és a nemesi múltmitoszok között.

*

A *Bélteky ház*at Weber Antal, Szauder József és Fenyő István a magyar irodalomból hiányzó társadalomkritikai nagyepikaként, dickensi, gogoli realiztikus nemesi bírálatként elemzi.⁴⁴ A tanregény, a nevelődési és társadalomkritikai regény elemei valóban felismerhetők benne, de ha a szereplők sorsát, egymáshoz való viszonyát, illetve Fáy Andrásnak a békebírói szerepkör melletti elköteleződését tekintjük, akkor a mű mégsem a szembeszegülés, inkább az egyeztetés, a *józan középszer* regényének tekinthető.

Ha ugyanis Fáy művét nem a Bélteky-apa letűnőfélben lévő világa és a felvilágosult nemesi életvitelt megvalósító fiú konfliktusaként olvassuk, hanem a városi és vidéki életforma közötti ingadozásoként, akkor a nemzedékregénynek tartott mű értékrendszere kissé módosul. A cselekmény néhány vidéki helyszínen, a Bélteky-, Valkay-, Uzay-, Gyomay-, Regéczy- és Rónapataký-kúrián, illetve egy Béltekyhez közel eső, meg nem

⁴² A „középutasság” különböző vonulatainak, horatiusi, hume-i, herderi, Jean Paul-i stb. változatainak és magyarországi recepcióiknak az elemzése szintén terjedelmi okokból marad ki a jelen dolgozathoz.

⁴³ A nyilvános és magános irodalom időszemléletéről *A tizennyolcadik század időutazói* címmel készült tanulmány a *Csetri Lajos-émlékkönyv*be.

⁴⁴ WEBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., 1959; SZAUDER József, *Udvarházi klasszicizmus* = Sz. J., *Az Estve és Az Álom*, Bp., 1970, 452–503; FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., 1976.

nevezett kisvárosban, majd Pesten, Pozsonyban és Bécsben játszódik. A szereplők közül egyesek állandóan úton vannak, és a felsorolt helyszínek mindegyikén felbukkannak. Az „umbra” szerepét betöltő Halkó vidéki multságoknál és családi eseményeknél éppúgy szórakoztatja a társaságot, mint a pesti bálokon és vidéki fogadóknál. Káray nevelő szintén mindenütt jelen van, ahol jó tanáccsal, filozófiával, életbölcsessel és neveléssel hatni kell az emberekre és az eseményekre, Porubay exprofesszor pedig azért él vándortanárként, mert pedagógiai újításait nem pártfogolta az iskolarendszer. A szórakozást, a nevelést és a tudományt e három szereplő képviseli a regényben.

A negyedik utazgató maga Bélteky Gyula, aki sajátos tapasztalatszerző tanulmányútja során a hazai társadalom minden szintjét megjárja. Minthogy anyjának és Káray nevelőnek a segítségével apja vidéki környezetéből még gyermekkorában kikerül, ugyanoda már felnőttként sem tud visszailleszkeszteni, de nem találja helyét a városi környezetben sem. Ezért helyesel olyan élenken a falusi és városi életet összeegyeztetni öhajtó Regéczy Póli szavaira („Ha sorsom tetszésemtől függne, ... falun laknám; de látogatnám a várost is”). Utazgatása és sorsának alakulása a nevelődési regényekkel is rokonítható, ahogyan Szauder József állítja, de hiányos világismerete és rácsodálkozásai gyakran emlékeztetnek a vadember-regények alakjaira⁴⁵ vagy az ideális életformát kereső Candide-ra. Hozzá hasonló szereplője a regénynek Rónapataky tisztartója, aki utazásai és tanulása után az exgenerális utópisztikus falusi birtokát megszervezi.

A regénynek nem a Bélteky Mátyás-féle nemesi kúria a legnegatívabb környezete. Az idős Bélteky, minden jellembeli hibája ellenére, bocsánatos bűnökben szenved. Halála a regény végén szánalomra indítja Gyulát, aki e napokat éppen otthon tölti, s így, mint Fáy írja, „meglőn az a vigasztalása, hogy apja utolsó napjait megédesítheti.” Sőt nemcsak szánja, de megértő is apja gyengeségeivel szemben: „Gyula igaz fiui illetődéssel vevé atyja halálát, szíve örömet kimenté annak minden gyöngéit, miket fonák nevelés rovására róva, s mik mellett jó szív doboga az elhúnytnak keblében.” Ezek a mondatok fájdalmas, de szükséges nemzedékváltást (természetes folyamatot) s nem harcot tükröznek Gyula és apja között. Gyula sokkal inkább a városi világ szereplőivel áll szemben, s a regénynek is ez az igazán ellenszenvesnek ábrázolt, kizárólag negatív típusokat és értékeket felmutató közege.

Fáy az 1824-ben megjelent *Érzelgés és világ folyása* című novellájában, majd az egy évvel későbbi *Levéltörredék Pestről* című írásában még csak ellentmondásosnak látja a városi életet. *A Bélteky házban* ezzel szemben a városi környezet egyértelműen negatívvá válik. Gyulát az ifjú Regéczy vezeti be a pesti társas életbe, s elmagyarázza neki a városi viselkedés szabályait, melyeknek lényege (Gyula és Fáy szemszögéből) az alakoskodás, az anyagi és társadalmi állásnak az öltözékekkel, magatartással, gesztusokkal való jelzése, és ezekhez képest a belső értékek másodlagossága. A város jelszava, mondja Regéczy, hogy „kalmárkodni kell a világban mindennel”.

⁴⁵ *A Bélteky ház* ilyen szempontból sok hasonlóságot mutat Verseyhy Ferencnek a külföldi mintái ellenére is eredetinek tartott nevelődési regényével, a *Gróf Kacsaifalvi Lászlóval* (1808).

A város megrontja a regénybeli vidéki nemesurak gyermekeit, a férfiakat éppúgy, mint a nőket. Gyula húgának, Birinek a hajlamait és nevelhetetlen természetét csak súlyosbítja a városi nevelőintézet. Az öreg Türeynek a fia is, a lánya is városban nevelkedik, és mindkettő meglehetősen zilált erkölcsi állapotban kerül haza. Türey Kornél ügyvéd lesz Pesten, s léha életmódja nemcsak a szülőkre nézve terhes, hanem tönkreteszi két falusi jobbágyfiatalnak a becsületes, tiszta életét is: Tóth Erzsikét, kiemelve paraszti környezetéből, elcsábítja, és emiatt lesz Erzsike udvarlójából, Szőke Pistából betyár.

Ezzel szemben vidéken nincsenek teljesen negatív, erkölcsi romlást vagy tragédiát előidéző életformák. Minden vidéki szereplőnek vannak az elítélendők mellett jó tulajdonságai is. Bélteky Matyi kicsapongó, de a környék tiszteli benne, hogy semmi külföldit nem tűr maga mellett, sem áruban, sem emberben, sőt ha az egyébként vendégszerető házába idegen nemzetiségű látogató téved, azt vagy megalázza, vagy túlvendégeli, hogy lássa az idegen, milyen a magyar ember. Bélteky szomszédja, a kirívóan öltözködő, önhitt Valkay, aki katonatiszt volt, majd kereskedő lett, meglehetősen ellenszenves Fáynek, szorgalma, mintagazdasága mégis pozitívként szerepel a regényben. Gyomay hat évszázados ősi magyar nemes, pörösködése és nemesi gögje csaknem szerencsétlenné teszi lányát, de végül ő is a javítható szereplők csoportjába kerül, nemcsak azért, mert pörösködése mellett is vagyont gyűjt, hanem azért is, mert a regény pozitív szereplői (a pozitív és negatív fogalmak természetesen mindig Fáy szemszögéből értendők) melléállnak, és segítenek átalakulásában.

A vidéki és városi szereplők mellett válik jellegzetes „átmeneti” alakjává a regénynek az öreg Regéczy. Városi és falusi háza magán viseli mindkét közegnek a sajátosságait. Az egyik ház Pest legszélén, csaknem vidéki környezetben áll (ez az egyetlen pozitív városi színhely a regényben), vidéki birtokát pedig angol ízlés szerint rendezte be. Mindkét Regéczy, az idős is, a fiatal is az élet mulandóságát és a pillanat horatiusi élvezetét vallja életelvül, de míg ez az életelv az ifjú báró esetében, városi környezetben erkölcsstelennek minősül, az apa ellentéteket ötvöző félvidéki-félvárosi életében derűt és otthonosságot teremt.

A *Bélteky házb*an általában nincsenek helyrehozhatatlan jellemek és tragédiák, nincsenek mély és változatlan érzelmek sem. A pesti főispáni házban nevelkedő Gyomay Klári lelkiismeretfurdalás nélkül fogadja, sőt viszonyozza Gyula udvarlását, és csak a főispán fia, Vincze szól majd Gyulának, hogy közte és Klári közt már régóta bonyolódó, de a szülők miatt rejtgetett érzelmi kapcsolat létezik. Klári még abban is talál vigaszt, hogy apja Rónapatakynak generálishoz akarja férjhez adni. Klárhoz hasonlóan Gyulát sem éri gyógyíthatatlan fájdalom, hogy külföldi utazása alatt Póli férjhez megy, és Uzay Cilike is gyorsan belenyugszik abba, hogy a regény végén Ongay felesége lesz, nem Gyuláé.

Ennek a minden érzelmi konfliktust elsimító boldogságnak egyetlen feltétele van: hogy mindenki a saját sorsa által kiszabott helyen, saját osztályának keretei között maradjon. A regényben pontosan kirajzolódnak a társadalmi rétegek közötti átjárhatóság szabályai. A nemességen belül a korlátok viszonylag lazábbak. Az arisztokrata Vincze feleségül veheti a vidéki, szegényebb, de ősi nemességgel bíró Gyomay lányát, Póli férjhez mehet vidékre, Gyula és Vincze barátja, Ongay is gond nélkül megkapja Uzay Cilike

kezét. A regény tragikus sorsú szereplői azok lesznek, akik képtelenek a józanság, az erkölcsösség és a társadalmi normák szerint szabályozni érzelmeiket. Uzaynak azért kell meghalnia, mert nem gondolja át, hogy a nála sokkal fiatalabb Laurával nem élhet csendes és nyugodt házasságban. Tóth Erzsike, a jobbágylány Türeyről és a nemesi osztályba való bekerülésről álmodozik, ezért korábbi udvarlóját, Szőke Pistát is elveszíti. Nála is szerencsétlenebbül jár azonban a Bécsben élő Létay altábornagy Jusztinka lánya és nem nemesi származású udvarlója, Berky. Számukra, bármilyen nagy volt is a szerelem közöttük, nincs kegyelem, mert nemcsak az erkölcsi, hanem osztálybeli normák ellen is vétnek. Berky és a törvénytelen gyermek meghal, Jusztinka pedig hosszú éveken át vándorolva vezekel, mire Rónapatakyl oldalán visszatérhet saját osztályának környezetébe.

A regénybeli szereplők, rangjuktól és foglalkozásuktól függetlenül, a középnemesség pártfogása és vezetése alatt olvadnak be egyetlen családias közösségbe. A közösséghez tartozás legfontosabb kritériuma a középnemesi réteg tulajdonságait jelentő *nemzeti karakter* megőrzése (enyhe városi műveltséggel egyesített vidéki életmód, mérsékelt civilizáció, amely nem telepszik rá az ősi szokásokra stb.). A közösségi élet másik feltétele a *moralitás*, amely a felvilágosodásnak a vidéki magyar nemes életmódjával azonosított természetes emberideálját jelenti.

Anélkül, hogy itt a korszak politikai vonatkozásaira kitérnénk, számunkra most az az összeegyeztetési kísérlet érdekes, ahogyan a középnemesi réteg a nemzeti egység és összefogás családi eszményét igyekszik a kulturális és társadalmi civilizációval, az európaiasodás kozmopolita törekvéseivel közös nevezőre hozni. Fáy regénye szerint a vidéki középnemesség nemcsak arra képes, hogy az idegen nyelvű nemzetiségeket magába olvassza, s ezáltal egységesítse a nemzetet (Rákosyl gróf beiktatásán a szász grófné már magyarul beszél), hanem arra is, hogy erkölcsileg ellenőrizze a városiasodás, a civilizálódás folyamatát (a városi, külsőleg kifinomultabb, de szerepjátszó viselkedésformákkal szemben ez a réteg kevésbé európaizálódott, de őszintébb). Emellett a középnemesség hivatott arra is, hogy kapcsolatot teremtsen és közvetítsen a társadalom alsóbb és felsőbb szintjei között. A nemesi kúria *találkozóhelyé* válik, ahol díszruhás parasztok, vidéki szórakoztatók, tanárok, színészek, főrangúak, üzletemberek és katonatisztek, magyarok, nem magyarok és külföldiek érintkezhetnek egymással.

Egyetlen típus hiányzik ebből a társaságból, a hivatásos művész alakja. A pozitívnak minősülő szereplők közül szinte mindenki kedveli és műveli a művészet valamelyik ágát, s a vidéki értelmiségnek is számos típusa beletartozik a középnemesi kúria világába (a kántor, aki zenére tanítja Laurát, a pap az Uzay-kúrián, a mulattató Halkó, Porubay professzor, Káray stb.). A művészet ebben a körben mégis csupán kísérője az életnek: a nevelés eszköze és kedvtelés. Ezt fejtegeti Káray is, amikor Leguly, Bélteky ügyvédje azon aggódik, hogy a „szép mesterségek varázslataikkal könnyen elragadják, elrabolják a lelket, a szükséges valódiaktól”. Káray úgy véli, a helyes nevelésnek kell a szépség szeretetét a helyes irányban és mértékben fejlesztenie, oly módon, hogy a művészet élő igény, mégis szabadidős tevékenység maradjon a növendékek életében.

A családias összetartozás és a napi életbe integrált művészet akkor sem veszít eredeti jellegéből, amikor az új generációval a szórakozási formák és kommunikációs hagyomá-

nyok lassan megváltoznak. Bélteky Mátyás vadászgatásait, férfítivornyáit kevert nemű, nőket is szerepeltető társalgási formák váltják fel. Az idősebb generációhoz tartozó Uzaynak még tanulnia kell a nőekkel való társalgás mesterségét, a városi tapasztalatokkal rendelkező ifjúságnak azonban ez már simán, gond nélkül megy: „Érzé Uzay, hogy alig lehet egy egy nehezebb feladat, mint ismeretlen vegyes társaságot mulattatni, s oly beszed-anyagra találni, mely közérdeket gerjesszen annál, s fentartsa magát...” A gróf a városból érkező Türeytől tanulja meg a mulattatás titkait: „Könnyűség, ügyes fordulatok, elménczség és apró hízelgések, valának azon tulajdonok, miket az ifjú szavaiban sejte, bátorság és önbizalom, mikkel azokat divatba tudá hozni. Apróságokat horda elő, de gyakorlott élénkséggel, miknek inkább szín és közvonzalom, mint tárgy adának fontosságot...”

Mindez egy megyei beiktatáson zajlik, Rákosy gróf falusi kúriáján, ahol e modernebb jelenet után százados hársfa alatt teritnek a vendégeknek, s az asztalnál a hagyományos magyar viselkedési formák uralkodnak. A lakomát patriarkális ülésrend, magyaros jókedv és görögös versenyek kísérik, melyeket a vándormulattató Halkó szervez meg. Az ünnepségen ott vannak a falusi parasztok is, és tánccal, dallal szórakoztatják a grófi közönséget. A lakoma után kettéválik a társaság, a szórakozás bent folytatódik a kastélyban, most már „városiasabb”, s ugyanakkor a külföldi műveltség fontosságát is hangsúlyozó művészeti ággal, a színházzal. Iffland „Valberg Elizáját” játsszák a fiatalok, majd a korszak divatos hangszerének, Halkó gitárjának hangjai mellett énekelnek.

A vidéki társaság másik típusa Laura szalonja Uzay házában. Laura, akit egy elszegényedett kántor tanított meg zenélni, s tudását a pozsonyi szalonokban tökéletesítette, idős férjének birtokán valóságos városi társaséletet honosított meg. Laura estélyei, akárcsak a Rákosy- vagy a Regéczy-kúriák ünnepélyei, a Fáy-utópia ideális művészi életét jelentik. Az alkotói és befogadói tevékenységet ezekben a társaságokban az *integráltság*, a *szinkretizmus* (a különböző művészeti ágak vegyítése) és a *kritikai értékelés hiánya* jellemzi. A játékos szórakozás, a moralitás és a hazafiasság művészi ötvözése csak akkor lehetséges, ha az esztétikai értékszintek nem működnek, vagyis ha a kritikus személye kimarad ebből az egységből. Laura estélyein például Gluck, Haydn, Graun zenéje mellett a legfrissebb és legdivatosabb városi zongoradarabokat játsszák, maga Laura is szerez néhány dalt, Halkó gitározik, Gyula pedig magyar nyelvű verseket ír Halkó zenéjére.

Az utolsó ilyen ünnepség a regényben Rónapataky generális kúriáján zajlik. Az ő házában oldódnak meg a szereplők magánéleti bonyodalmai, ő igazítja majd helyre az elrontott életet, félresiklott erkölcsöket, s ő adja áldását a három fiatalember családi és társadalmi terveire. Rónapatakyban azok az eszményi vonások összegződnek, amelyek a polgárosuló, mégis hagyományörző félvárosi, félvideki, civilizált nemzetet Fáy utópiájában jellemzik, de életkora miatt alkalmatlan az új társadalmi eszmények jövőbeli képviselőjére. Katonai pályája, műveltsége, mintagazdasága, az arisztokráciával és az osztrák nemességgel fenntartott kapcsolata, emberismerete azt a *hazai hagyományt* jelenti, amelyet a három fiatalember fog továbbvinni: Ongay katonatisztként a hazának és a magánéletnek a védelmezője, a katonai becsületnek, a barátságának és a bátorságának a képviselője, Vincze szolgabíróként az ősi, a nemzeti és az új polgári törvények feltügyelője,

Gyula pedig az új típusú gazdálkodás, az anyagi jólét megteremtője és a művészetek pártfogója lesz.

Magánéletében Fáy András mégsem a Rónapatak-féle kúriát, hanem Regéczy báró városszéli házához hasonlóan, a városba átültetett vidéki életformát választotta. Míután szolgabíróságából a nem nemesi származású Adonyi Mihály kiszorította (1818-ban a váci főszolgabírói állásra együtt jelölték volt főnökével, s Fáy vesztett), latin nyelvű búcsúlevelet nyújtott be a megyének, melyben azt kéri, válasszák meg legalább táblabírónak, mert ő a hazát továbbra is szolgálni akarja.⁴⁶ A megye megválasztja, s Fáy Pestre költözik. Házában, mint Toldy Ferenc, Karacs Teréz, Vachott Sándorné és mások visszaemlékezéseiből tudjuk, vidéki típusú, ebédekkel, vacsorákkal egybekötött irodalmi összejöveteleket szervez, és maga is részt vesz a Vitkovics- és a Kulcsár-ház estjein, eljárogat Teleki László táblabíróhoz, Bártfayékhoz, Karacsékhoz, Csapóékhoz, Szemere Pálékhoz stb. Ezekben a házakban vegyes összetételű társaság szokott összejönni: irodalomkedvelő kálvinista és katolikus városi polgárok, vidékről betelepült, megyei tisztséget viselő vagy értelmiségivé vált kis- és középnemesek és nem nemesi származású értelmiségiek.

6. A „széltében” történő és az „attente” típusú olvasási technika

Stettner György 1825. december 18-án arról számol be Vörösmartynak, hogy a világsi plébánosnak a *Zalán* azon helye tetszik leginkább, ahol Tomboli azt kérdi Hajnától: „Menjek-e mint a villám...”⁴⁷ Vörösmarty maga vigasztalja Stettnert, akit barátja helyett is bánt, hogy a nagy műből csak részletek tetszenek az olvasónak. Ezt válaszolja neki 1826. január 2-án: „A 'menjek-e mint villám' igen derék; de ne csodáld: Fáy azt mondja, hogy a' kis gyermek' halálára irt versemet majd megette, mellékesen érintvén, hogy 'hm bizony Zalánban is vannak szépek és a' Cserhalomban is; hanem a kis gyermek!' Sokféle az izlés.”⁴⁸

Hogy a latinos műveltségű vidéki közönségnek miért volt annyira nehéz a *Zalánt* végigolvasni, az végül Teslér László leveléből derül ki, melyben beszámol arról, hogy miféle új technikával olvasta az eposzt: „Elhalgatásomnak legnagyobb okát adja Zalánodnak késő el olvashatása mert nem *széltébe* mint régi moralistákat szoktunk hanem *attente* akarnám el olvasni, 's ezen olvasásomnak resultátumát értetted levelem elején igen röviden mert most is még nagyon el vagyok foglalva.” (Kiemelés tőlem – H.-F. K.)⁴⁹ Ilyen olvasás után Teslér már nemcsak részleteiben, hanem *egészében* is értékelné tudta a művet: „A' Haza nevében köszönöm Néked, az Egeknek pedig hála Zalánodért 's érte ezerszer csókolak, ezerszer öllelek és áldalak. Horvátul régen vártuk, 's Te adad

⁴⁶ ERDÉLYI Pál, *Fáy András élete és művei*, Bp., 1890, 38; Fáy jellemrajza Adonyi Mihályról = H.-F. K., *Fáy András emlékiratai és emlékkönyvei* [Szövegkiadás], kézirat, Szeged, 1997, Függelék, I, VI/II.

⁴⁷ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, XVII, *Levelezés*, I, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965, 66. lev., 119.

⁴⁸ *Uo.*, 68. lev., Vörösmarty Stettner Györgyhez, 1826. jan. 2., 126.

⁴⁹ *Uo.*, 79. lev., Teslér László Vörösmarty Mihályhoz, Szekcsőn, 1826. aug. 13., 151.

azt előbb mellynek híjával valánk, 's vedd ismét érte köszönetemet. Értsd meg röviden: Cserhalmod a' Criticát jobban ki állja, de szíveink jobban Zalánodhoz nyúlnak..."⁵⁰

Teslér jó érzékkel veszi észre, hogy az új irodalom recepciója az olvasási technikán múlik. A főként vallási és jogi műveltséggel rendelkező régi típusú férfiközönség szokásos olvasmányai – mint a Biblia, az erkölcsi irodalom vagy az iskolás poétikák elvei szerint részletekben, szemelvényekben olvastott klasszikus szövegek⁵¹ – nem igényelték azt az olvasási technikát, mellyel egy-egy irodalmi alkotást egyszerre, a műegész belső összefüggéseit is felfedezve lehetett volna áttekinteni. Olvasásuk inkább a meg-megálló, elmélkedő, egy-egy – az iskolás poétikai gyakorlatból ismert – gondolatra vagy irodalmi alakzatra felfigyelő, a részletek szépségeit felfedező szellemi tevékenységet jelentette, mely gyakran nem is kötődött szigorúan az adott szöveghez. Az életbölcse-
ségeket tartalmazó rövid följegyzések (Fáy eszme-burkoknak és szikráknak nevezi őket), az erkölcsi mesék vagy a Szauder József által elemzett szentenciaversek is ehhez az *elmélkedő típusú* olvasási szokáshoz igazodtak. A *bármikor letehető könyv* a Biblia volt, melyből részleteket, alkalomhoz illő idézeteket lehetett kiemelni, az elmélkedő olvasás modelljeként pedig a prédikációirodalom szolgált, amely a Bibliából kiemelt szövegrészeket bontotta le, elemezte, alkalmazta, és erkölcsi példaképpül az olvasó elé állította.

Az *attente* olvasásmód, a műegész teljes és egyszerre történő áttekintése lassan alakult ki. Magyarországon a húszas években Vörösmarty művei igénylik először ezt a fajta hozzáállást, ezért érzi szükségesnek Toldy Ferenc, hogy az *Aesztetikai levelekben megtanítsa* a publikumot az új irodalom olvasási szempontjaira. A vidéki értelmiségi számára azonban még sokáig gondot jelentett e technika elsajátítása. Bizonyítást igényel, de talán ez a magyarázata annak is, hogy az eleve nagyközönség elé szánt *Árvíz* könyvben Eötvösnek a *karthauzija* számozatlan, de olvasási egységeket képező tagolásban jelent meg.

A különböző líceumok oktatási rendszerén átfutott férfi olvasóközönséggel szemben a női publikum többségében a német vagy francia érzelmes románok neveltje. Ezek a románok kevésbé igényelték az elmélkedő olvasást, inkább az volt a cél, hogy minél előbb a történet végére jussanak. Természetesen történetek kísérletek a női olvasás ellenőrzésére is. Az erkölcsi példázatok, az illemtanok, a társalgási könyvek és a kifejezetten nőknek címzett irodalmi művek („Frauenzimmerbibliothek”) segítségével a különböző nevelőintézetek, olvasókörök és maguk a családok is arra törekedtek, hogy a terjedő szentimentalizmus érzelmébresztő hatását, a románok veszélyesnek vélt szerelmi históriáit kellő módon mérsékeljék, és amennyire lehet, ellensúlyozzák. Az ellenőrzési kísérletek azonban legfeljebb az olvasott szövegek erkölcsi tartalmát érintették, a művek befogadási technikáját kevésbé. Ezért számíthatott az Aurora pesti íróköre elsősorban a női közönségre, s ezért válhatott az új irodalom első valódi közönségévé a női olvasótábor. Deák Ferenc például arról ír Vörösmarty-nak, hogy még nem jutott hozzá a *Zalán* példányához, mert testvérménje akarta előbb elolvasni. Az olvasónő azonban nem a hazafiasságot vagy

⁵⁰ *Uo.*, 150.

⁵¹ Az e műveltséget nyújtó iskolarendszerekről, tervezetekről, azoknak tartalmáról és gyakorlati alkalmazásáról a jelenlegi gondolatmenethez illeszkedő bő példaanyaggal kétkötetes nagymonográfiát írt KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I–II, Bp., 1927.

a nemzeti eposz műfaját méltányolja a műben, mint Teslér: „Egyéb aránt – írja Deák –, Ő igen dicséri ezen munkának könnyűségét, helyes változásait, és nagy erejét, és ezen dicséret szégyenedre nem válik, mert dicsekedés nélkül mondom: hogy az Ő dicsérete fontos, mivel a’ Hazai és Német Litteraturának nem csekély ismerője lévén, a’ Szép Litteratura mezején termett virágoknak meg ítéelésére alkalmas.”⁵²

Fáy András éppúgy ismerte a vidéki értelmiség olvasási szokásait, mint a városi polgárság és a női olvasóközönség igényeit. *A Bélteky ház* ma már rendkívül nehéz olvashatósága a kétféle olvasói igény ötvözéséből ered, abból, ahogyan a bonyolult szerelmi történetekbe és életsorsokba beleékeli a meditációkat, az egy-egy erkölcsi, művészi, pedagógiai kérdéstről szóló eszmefuttatásokat. A történetek és jellemek állandó szerzői kommentálása, a kérdések feletti meditációk azt sejtetik, hogy Fáy nemcsak írója, hanem „olvasója” is volt saját történeteinek. Mintha azt a helyzetet játszaná el regényében, ahogyan a művet a vidéki olvasó lassan, meg-megállva, elmélkedve és saját világtképéből, ismereteiből eredő szempontokat keresgélve hozzá, szakaszokban végigolvassa.

Vadnai Károly 1873-as akadémiai székfoglalója nyomán hosszú vita folyt arról, hogy mennyire befolyásolták *A Bélteky házat* Lafontaine regényei. A vitából bennünket most az a közös álláspont érdekel, mellyel Wéber Antal, Bánrévy György és Szauder József is egyetért, hogy főképp a regény cselekménybonyolítását tekintve Fáynek valóban voltak német szentimentális mintái. Ez tette őt népszerűvé a női közönség körében. Ugyanakkor Bánrévy arra is felhívja a figyelmet, hogy a mű „szellemi tartalmát, centrális eszmekörét, jellegzetes alakjait és életszerűségét, tehát a költői mű belső értékeit tekintve, a magyar regényíró önálló alkotása”⁵³ – ez pedig a vidéki értelmiséget ösztönözte a regény olvasására. Történet és életbölcseesség kombinációjából áll Fáynek csaknem minden műve, a meséktől kezdve az elbeszélésekig és a színjátékokig. Mindehhez több kötet aforizmát, szentenciát, házi jegyzetet gyűjt össze, sőt naplóbeli feljegyzéseinek nagy része is hasonló eszmefuttatásokból áll.⁵⁴

⁵² VÖRÖSMARTY, *i. m.*, 67. lev., Deák Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Kehida, 1825. okt. 29., 119–120.

⁵³ BÁNRÉVY György, *Fáy András Bélteky háza és August Lafontaine regényei = Császár Emlékkönyv*, Bp., 1934, 1–18.

⁵⁴ OSZK Kt., Oct. H. 655; Oct. H. 656; Oct. H. 1010.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

EURIPIDÉSZ MAGYAR FORDÍTÁSA A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL

A középkorban csak kevesen tudtak görögül, többnyire csak annyira, amennyi a szövegek mechanikus másolásához volt elegendő. Ismert a mondás: *Graeca sunt, non leguntur*. A humanisták fordultak ismét a görög nyelv és az antik görög irodalom felé, amelyet addig csak a római írók közvetítésével ismertek. Görögül azonban csak a humanisták elitje tudott a latinnal egy szinten, így a görög szerzők művei csak úgy válhattak az iskolázottak olvasmányaivá, ha latinra fordították őket. Már Janus Pannonius próbálkozott görög szerzők latinra ültetésével, részleteket fordított Homérosz *Íliászából* is. Bizánc elfoglalása után a nyugatra menekített görög kéziratok tovább növelték az érdeklődést. A könyvnyomtatás elterjedése pedig publikussá tette az addig hozzáférhetetlen görög szövegeket is. A három nagy görög drámaíró munkái először a 16. század elején jelentek meg, ami egyúttal recepciójuk kezdetét is jelentette. Euripidész két tragédiáját, a *Hekabét* és az *Íphigeneia Auliszbant* Erasmus az 1504-ben, Aldusnál megjelent görög összkiadás után rögtön lefordította, s 1506-ban és 1507-ben ki is adta.¹ Fordításával a korábban csak Seneca vérszegény drámáit dicsőítők figyelmét felhívta az addig ismeretlen görögökre.

A humanista műveltséggel rendelkező reformátorok körében, az Újszövetség eredeti nyelven való tanulmányozása kapcsán előtérbe került a görög nyelv tanítása, s szorgalmazták a *Vulgatánál* pontosabb latin fordítások elkészítését. Felfigyeltek arra is, hogy a görög drámák erkölcsi tanítását, pogány volta ellenére is, hasznosíthatják, s így felkarolták latinra fordításuk ügyét. A három nagy tragédiaköltő világlátása már az antik hagyomány szerint abban különbözik, hogy míg Aiszkhülosz a valóságosnál magaszosabbnak láttatta az embereket, addig Szophoklész úgy vélekedett, hogy ő maga olyanoknak ábrázolja őket, amilyeneknek lenniük kellene, Euripidész pedig olyanoknak, amilyenek a valóságban.² Euripidész vallási és erkölcsi hagyományokat romboló alapállása a tudós reformátorok számára, akik a katolikus egyházi tradíciókkal számoltak le, igencsak rokonszenves volt.³ Főképp Melanchthon járt elől Euripidész kultuszában. A wittenbergi

¹ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Bp., 1960, 117–122 (az Euripidész-kultuszról). – *Hecuba et Iphigenia in Aulide*, EURIPIDIS Tragediae in latinum translatae ERASMO Roterodamo interpretatae, Venetiis, per Aldum Manutium, 1507. Bécsben is kiadták 1511-ben.

² ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADI János, Bp., 1974, 62 (25. rész).

³ *Világirodalmi lexikon*, II, Bp., 1972, 1300–1305 (SZEPESSY Tibor szócikke Euripidészről).

egyetemen előadásorozatot tartott Euripidész drámáiról, majd a teljes Euripidészt kiadta latinul 1558-ban.⁴ Tanítványai már korábban megjelentettek egy-egy darabot, így a magyar Gyalui (Gelous) Torda Zsigmond az *Oresztészt* fordította le verses formában 1547-ben, s adta ki 1551-ben Bázalban, Kálmáncsehi (Sánta) Márton reformátomnak ajánlva.⁵ Ezzel egy időben Bázalban kiadták Euripidész mind a 18 fennmaradt drámáját, Dorotheus Camillus latin prózai fordításában.⁶

A latin verziók megjelenése Európa-szerte magával hozta a nemzeti nyelvekre való fordítások megszületését is. A reformációnak az anyanyelvet is hangsúlyozó s bibliafordításokban is megnyilvánuló törekvése Magyarországon is arra ösztönzött némelyeket, hogy az antik szerzők műveit is magyarra fordítsák. Ez nálunk azonban inkább a regényes, főként késő antik szerzők munkáinak magyarítását jelentette, s azt is inkább a század utolsó harmadában, többnyire históriás ének formájában. Egyedülálló volt tehát Bornemisza Péter vállalkozása, aki Szophoklész *Élektiróját* fordította le.⁷ Ám nem műfordítást készített, az eredetit csak nagy vonalakban követte, s lényegében saját művet teremtett belőle.

Gallen János kassai könyvkereskedő 1583-ból fennmaradt, s már száz esztendeje ismeretes hagyatéki leltárjegyzékéből tudtuk, hogy volt egy mára elveszett magyar nyelvű Euripidész-fordításunk is a 16. században: „Bücher in octavo: ... Tragedia Eurip[idis], ungrisch, VI ex[emplaria], den[arii] 59.”⁸ Az irodalomtörténeti kézikönyvben Varjas Béla is érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „híradás van egy elveszett magyar nyelvű Euripidész-fordításról is, amely feltehetően ugyancsak a reformáció szájaize szerint tolmácsolta az ókori szerző darabját.”⁹

Vélhetőleg ennek az elveszett műnek a töredékét fedezte fel Borsa Gedeon könyvtörténész Brassóban, 1996 júliusában.¹⁰ A fordítástöredék Euripidész *Iphigeneia Auliszban*

⁴ BORZSÁK, *i. m.*, 121. – EURIPIDIS *Tragoediae, quae hodie extant, omnes, latine soluta oratione redditae, ita ut versus versui respondeat. E praelectionibus Philippī MELANTHONIS (!). Cum praefatione Guilielmi XYLANDRI Augustani. Basileae, [1558].* (Többek fordítása: Melanchthon, Xylander, Stiblinus stb.)

⁵ EURIPIDIS *Orestes, Tragoedia cum primis elegans, Latino carmine longe doctiss. expressa, nuncque primum in lucem edita Sigismundo GELOO Pannonio interprete, Basileae, 1551.*

⁶ EURIPIDIS ... *Tragoediae XVIII singulari nunc primum diligentia ac fide per Dorotheum CAMILLUM et Latio donatae et in lucem editae...*, Basileae, 1541; EURIPIDIS, *tragicorum omnium principis, Tragoediae XVIII latine nunc denuo editae, ac multis in locis castigatae, Dorotheo CAMILLO interpretatae, quarum catalogus sequitur: Hecuba, ... Hippolitus, Iphigenia in Aulide, Bacchae...*, Bernae, 1550; Basileae, 1551; EURIPIDES ... *in latinum sermonem conversus, adiecto ... textu Graeco, (trad., ed. Caspar STIBLINUS), Basileae, 1562.*

⁷ *Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electirójából.* Nagyobb részre fordított, és az keresztényeknek erkölcsöknek jobbitásokra például szépen, játéknak módja szerint rendeltetett Pesti BORNEMISZA Péter deák által. Bécs, 1558. (Faksimile kiadása: Bp., 1923.)

⁸ J. KEMÉNY Lajos, *Gallén János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból*, MKsz, 1887, 136–138; KEMÉNY Lajos, *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*, MKsz, 1895, 310–320.

⁹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 361.

¹⁰ BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKsz, 1998, 44–48. – Köszönetet mondok Borsa Gedeonnak, hogy 1996 nyarán elsőként nekem mutatta meg felfedezését. Ő a töredék könyvtörténeti vonatkozásait írta meg, engem pedig felhatalmazott arra, hogy a szöveget közvétegyem és elkészítem annak irodalomtörténeti értékelését.

című tragédiájának kicsiny részlete, amelyet az egykori könyv felerészben előkerült C ívjelű füzet tartalmaz. A bevett sorszámolás szerint a tragédia 402–440. és 479–517. sorai maradtak fenn e magyar fordításban, azaz 76 sor, amely mennyiségre nézve a teljes szöveg 1629 sorának 5 százaléka, vagyis huszad része.¹¹ Bármennyire rövid a rendelkezésünkre álló szöveg, az világosan látszik, hogy fordítójának módszere nagyon eltér Bornemisziáétól. Az ő *Electrájával* szemben ez a fordítás nagyon hűségesen követi az eredetit. Inkább bővít a szövegen, mintsem kihagyna belőle. A bővítések azonban illeszkednek a forráshoz, nem átdolgozások. Egy korabeli műfordítás részlete van tehát a kezünkben. Ám a fordító nem szóról szóra fordít, meghallgatván Horatius intését: „Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres” (*De arte poetica*, 133–134), hanem a korabeli magyar nyelv sokszor nagyon ízes fordulataival élve azt a hatást kelti, mintha eleve magyarul íródott volna a tragédia. A továbbiakban részletezendő aprólékos vizsgálódással az is biztos megállapítható, hogy nem a görög eredetiből, hanem a Melanchthon-féle 1558-as összkiadás latin szövegére alapozva készült az ismeretlen szerző magyar fordítása.

Tekintettel arra, hogy e magyar nyelvű Euripidész-kötet az említett 1583-as hagyatéki leltárban szerepel, s Borsa Gedeon a tipográfiai ismérvek alapján az 1575–80 közti időszakra datálja a nyomtatványt, így a fordító személyét az 1560 és 1580 közti húsz évnél hosszabb időszakban alkotó szerzők közt kell keresni. A magyarországi színjátszás elenyésző voltát is tekintetbe véve, Bornemiszián kívül alig akad olyan személyiség, akinél egy görög dráma lefordítására indítékot találhatnánk. A fordító talán nem is előadásra, hanem olvasásra szánta művét, amely fontos erkölcsi kérdések végiggondolására és a magasztos beszédstílus bemutatására volt alkalmas. Maga Bornemiszi az *Electra* olvasókhöz szóló, latin nyelvű utószavában ezt írja: „Nulli enim scriptores, omnium eruditorum consensu, quam Sophocles et Euripides ad ornatam dictionem efficiendam magis conducunt.” Azaz: Mert az összes tudós egyetért abban, hogy nincs egyetlen szerző sem, aki az ékes beszéd elsajátítására inkább hasznos lenne, mint Szophoklész és Euripidész.

A teljes szöveg ismerete nélkül nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy a fordítónak miért éppen az *Iphigeneia Auliszban* című tragédiára esett a választása. Erasmus is ezt a darabot tartotta fontosnak a *Hekabé* (latinul: *Hecuba*) mellé latinra fordítani, a 17. század végén pedig Racine is ezt írta újra. Száz évvel később Gluck erre szerez operát. Az újkori Euripidész-magyarítások közt is ez a tragédia jelenik meg először, 1840-ben Guzmics Izidor tollából.¹² Mindenesetre az embereket lélektani vizsgálódásokkal bemu-

¹¹ Borsa Gedeon számítása szerint a fordítás 1/16 része maradt fenn a töredékben, ezért ő 64 levélből álló könyvet rekonstruál. Jőmagam úgy látom, hogy a fennmaradt fél C ívfüzet (8 lap) a latin minta 76 sorának felel meg. Egy egész ívfüzet tehát átlagosan 160 latin sort adhatott vissza magyarul. Az egész latin szöveg 1629 sor, ami azt jelenti, hogy 10 ívfüzetből (A–K jelű ívekből) állt a nyomtatvány. Ez 80 levélnyi, azaz 160 lapnyi terjedelmet jelent.

¹² *Ödipusz, a király. Szophoklész színműve. Iphigeneia Auliszban. Euripidész színműve. Az eredeti helyénből fordította GUZMICS Izidor, Buda, 1840* (Hellen classicusok magyar fordításban, 1). További magyar fordítói: Szabó Károly (1849), Radó Antal (1892), Csengery János (1911), Devecseri Gábor (1961) = EURIPIDÉSZ *Válogatott drámái*, Bp., 1961, 887–945.

tató Euripidésznek talán ez az egyetlen műve, ahol ő maga is idealizál, még hozzá egy nőt, Íphigeneiát magasztosítva a hazaszeretet heroinájává.

A töredék a drámának az a részlete, amikor a Chorus, Agamemnon és Menelaus Iphigenia feláldozásának elkerülhetőségéről beszél, ezenközben a követ jelenti a lány érkezését a táborba. A magyar szöveg actusokra és scenákra van osztva. A töredékben kiírva az Actus I. Scena III. olvasható. Valószínűleg öt felvonásra bomlott a szöveg, miként Bornemisza *Electrájánál*. Ez itt is a fordító hozzáadása, hiszen a latin kiadások egyike sem tagolja így a tragédiát.

A következőkben rátérek a drámatöredék szövegének bemutatására és az ahhoz fűzhető megjegyzésekre. Természetesen a szereplők görög nevei minden esetben latin változatokban olvashatók, mint például Íphigeneia = Iphigenia, Klütaimnéztra = Clytemnestra.¹³ Mindjárt a szöveg elején Menelaus így szól: „Heu, heu! Jaj én szegény fejemnek, egy jó barátom sincsen-é?” A görög eredetiben a magyarral egybecsengő *ajaj* (αἰῶ) olvasható.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a latin *heu* jajszó a forrásból való átvétel, s egyedül az 1558-as verzióban található. Így e szöveghely egyrészt bizonyítja a latin előzményt, másrészt eldönti, hogy a sok verzió közül melyik volt a fordító előtt. Az azonosított latin szöveg a továbbiakban is pontosan a magyar fordítás mögé illeszhető.

A Menelaus és Agamemnon közt folyó párbeszéd végén a fordító egy, az eredeti drámában nem szereplő mondatot ad Agamemnon szájába: „Bezzeg úgy, bár kotornál el innen, ne prozsmálnál, mert valami követet látok, hogy jő hozzám, valami új hírt mond.” A bővítés nyilvánvaló célja az, hogy a következő Actus I., Scena III. elején megszólaló követ érkezését jelezze. Ez egy mai drámakiadásban zárójeles vagy kurzív szerzői utasítás lenne, valahogy így: *Menelaus el, egy követ érkezik*. A mondat nyelvi tekintetben is érdekes, hiszen a prozsmál ige eddig csak Bornemisza *Electrájából* volt adatolva, ott Electra mondja: „Tarts dolgod, ne prosmall”, majd később Parasitus: „...mind ell prosmittal oe...”¹⁵ A nyelvészek a ’fecseg’ jelentésű *prézsmítál* igét ebből a *prozsmálból*, illetőleg a *prozsmítálból* származtatják, amely a *próza* régi *zs*-hangú ejtésével eredetileg *prózsál* volt, ahogy ma mondanánk: *szövegel*.¹⁶ Bornemisza hapaxa mellett a „kotornál el innen” felszólítás ma inkább *kotródjal el* formában ismert. A régiségben a *kotorj el, vakarj el* szerepel felváltva. Balassinál a *Szép magyar komédiában*: „Hagyj békét, vakarj el!” Ugyancsak ott egy helyütt a mondatszerkesztés a kevés szövegezés ellenére is na-

¹³ A „játékban szóló személyek” így a következők lehettek: AGAMEMNON, ÖREG, CHORUS, MENELAUS, CLYTEMNESTRA, IPHIGENIA, ACHILLES, SZOLGA, KÖVET. A cím pedig ilyesféle lehetett: *Iphigenia Aulisban. Tragoedia, amely Euripidesből fordított magyar nyelvre N. N. által*.

¹⁴ EURIPIDIS *Tragoediae* ex recensione Augusti NAUCKI, editio tertia stereotypa, II, Lipsiae, Teubner, 1909, 17.

¹⁵ BORNEMISZA, i. m., F2r, az *Actus quarti, scena secunda* végén; H1r, az *Actus quinti, scena quinta* végén.

¹⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, főszerk. BENKŐ Loránd*, III, Bp., 1976, 284 (*prézsmítál* címszó).

gyon hasonló az Agamemnon szájába adott mondatéhoz: „Hagyj békét, menj inkább a juhokhoz, mert valami farkasordítást hallok mind a völgyben”.¹⁷

A követ beszédében Iphigenia, Clytemnestra és Orestes érkezéséről beszél, majd elmondja, hogy „az Euritus víz mellett nyugodnak mostan”. Aulisz közelében soha nem volt Euritus (Eurytus) nevű folyó vagy patak. A görög eredetiben, a 420–421. sorban *eurüton para krénéen* (εὐρυτον παρὰ κρήνην), azaz *jóvízű forrásnál* olvasható. Erasmus-tól kezdve az összes fordítás ebből a 'jóvízű' jelentésű *eurüton* szóból csíholta az Eurytus vízrajzi nevet. Itt tehát nem a magyar szerző félrefordításáról van szó. Ám ez egyúttal újabb bizonyíték arra, hogy nem volt előtte a görög textus.

A latin eredetiben a követ azt mondja, hogy „Ego vero praecursor propter tuum apparatusum venio”. A fordításban: „Én pedig örömondani jövök elől, hogy készülnél hozzá...” A *praecursor* előhírnököt jelent, a fordító az akkori magyar szóhasználatban a sokkal erőteljesebb háterű jó hírt, „evangéliumot” hirdető örömondót idézi fel. Balassinál: „...örömondásoddal tölts bé az én fülemet” (*LI. zsoltár*). A görög eredetiben a 433–435. sorok szövege Devecseri Gábor fordítása szerint a következő:

„Artemisznek avatják föl a szűzleányt,
Aulisz nagy úrnőjének. Ki lesz a vőlegény?”
Az áldozási-kosarakat készítsd ki hát, ...

A latin fordítás a *προτελιζουσι* 'áldozattal ajánlják' igét az *initiant* 'felszentelik' igével, az *ἔξάρχου κωνᾶ* 'kezd meg a kosarak előkészítését' kifejezést pedig a *primitias fer* 'zsenget vigyél' szavakkal közvetíti. A magyar fordító előbb a „Dianának adnak zsengejül az leánt”, majd az „adj az Dianának ajándékot zsengejül” fordulattal írja körül az áldozattételt. A *zsenge* magyarul a korai termést jelenti, s a latin *primitiae*-t ezzel szokták fordítani, miként a vizsolyi bibliában Pál apostolnak a Korinthusbéliekhez írott I. levelének 15. része 20. versét: „De Kristus feltámadott a halálból, és azoknak, az kik elaludtanak, lött első zsengeje.” A *Vulgata* szerint: „Nunc autem Christus resurrexit a mortuis primitiae dormientium.” A görög textusban a *primitiae*, azaz *zsenge* szó helyén az *ἀπαρχή* szó áll, amely áldozatot kezdő adományt, a termés zsengejét és első termésáldozatot jelent. Ebből is látható, hogy az Euripidész-fordító a tragédia szavainak pontos értelmét a latin közvetítés leegyszerűsítő volta miatt adta vissza tökéletlenül. A menyegzői készületre utaló sorban a 'furulya' vagy 'sip' jelentésű *tibiát trombitának* fordítja, bizonyára szándékosan. Bár a latinban kimaradt az AGA. rövidítés, a fordító mégis észreveszi, hogy Agamemnoné a szó.

A szöveg épp Agamemnon azon monológjának kezdeténél szakad meg, ahol a latin szövegkiadásban a margón ez az összegzés olvasható: „Laus ignobilitatis”, azaz a nem nemesi származás dicsérete. A női karvezető kétsoros szánakozása után, Menelaus és Agamemnon párbeszédének kezdetén új jelenet kezdődhetett a magyar fordításban.

¹⁷ Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1990, 44–45 (actus IV, scena III).

A szöveghiány után Menelaus beszédében a fordító a *sententia* szót kétszer is *értelemnek* fordítja, így a 479. sor *sententia* szava alapján kiegészíthető a ...*lömre* töredékszó: *értelömre*. Menelaus önkritikus szavaira, a Chorus reagálása után, Agamemnon válaszol. A görög eredetitől eltérően a tragédia itt következő 508–510. sorait a latin fordítások és a magyar átültető is Menelaus szájába adják. Végül a fordítástöredék ott ér véget, ahol Menelaus Agamemnonat nyugtatja azzal, hogy nem szükséges felettébb félni a néptől. Épp e párbeszéd után következett volna a Chorus vélekedése a mértékletes szerelemről, amelyre a latin szövegkiadásban a marginália így utal: „*Mediocris amoris laus*”. További összevetésekkel a fordítási metódus jellegzetességeit még érdemes lesz egyszer feltárni, hiszen ez a fordító azonosításában is segíthet.

Tekintettel arra, hogy a töredék az erdélyi Szászföld székhelyén, Nagyszébenben nyomtatott könyvből való, a magyart legfeljebb második nyelvként beszélő könyvnyomtató valószínűleg nem változtatott a hozzá beérkezett kézirat szövegén. Tehát feltehetőleg a szerző nyelvallapotát tükrözi az előkerült könyvrészlet. Az előbbieken tárgyalt *prozmál* igen kívül ritka szó vagy kifejezés alig akad. Talán csak a *nem kell* szintagma *ninkell* alakja mondható kirívónak, valamint a *kénytelen* szó *kékételem* változata. A *pedig* szó, amely itt *penig* változatban háromszor is előjön, azért érdekes, mert mások, így Bornemisza is, a *kediget* használják. Más korabeli magyar fordításokhoz hasonlóan a megszólítás esetében itt is megmarad a latin vocativus: *Menelaë*. Összességében a szöveg nyelvi jellegzetességei Balassiéra nagyon emlékeztetnek.

És itt lezárva megfigyeléseimet, egy attribúciós felvetést hozok elő. Elképzelhetőnek tartom, hogy ez az Euripidész-fordítás Balassi ifjúkori szárnypróbálgatása lehet. Hasonló vállalkozása volna, mint a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* magyarítása 1572-ben, amelyet szülei vizsgáztatására készített.¹⁸ A hazáért hozandó áldozat kérdését egy nő szereplő felmagasztalásával tárgyoló Euripidész-tragédia átültetése nem lehetett idegen Balassitól. Egykorú említésből ismert, hogy Balassi 1589 táján Buchanan *Jephtes*-drámájának fordításán dolgozott.¹⁹ Csak Illyefalvi István *Jephtes*-fordítása jelent meg 1591-ben, Balassié azonban mára elveszett.²⁰ Buchanan bibliai iskoladrámája, amely fényes sikert aratott a 16. században, az *Íphigeneia Auliszban* allúziója, még a hősnő neve, az Iphis is erre utal. Nem zárható tehát ki, hogy Balassi ifjúkori fordítására emlékezve vállalkozott a hasonló kérdést, de másként feszegető humanista dráma átültetésére.

¹⁸ Megjelent Krakkóban, 1572-ben (RMNy 318). BALASSI Bálint *Összes művei*, II, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 5–59.

¹⁹ Balassi hatvanegyedik éneke után olvasható ez a híradás egy prózai bejegyzésben: „Azért evilági éneket a Jephtes históriájától elválv, ki még nem kész...” Vö. *Balassa kódex*, a faksimile szövegét közzéteszi KŐSZEGHY Péter, a kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közzéteszi VADAI István, lektorálta STOLL Béla, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 99.

²⁰ ILLYEFALVI István, *Jephta, sive tragoedia Iephte, ex Georgio Buchanano Ungaricis versibus reddita...*, Kolozsvár, 1590 (RMNy 645).

Balassi újabban megismert jelmondata, a „Vita, quae fato debetur, patriae saluti solvatur!”²¹ azaz: Életünket, amellyel a sorsnak tartozunk, fordítsuk a haza üdvére! – nagyon is rimel az *Iphigeneia Auliszban* mondanivalójára.

Euripidész: Iphigeneia Auliszban, Nagyszében, 1575–1580 közt, C2a–C3b és C6a–C7b ívjelű lapok

A görög eredeti 402–440. és 479–517. sorainak magyar fordítása

Betűhív átirat:

...lőbbi bebedéktől, meliet az Menelaus mond vala, mert igaz dolog az ki az ő magzattyanac *nem* akaria veszedelmét. Me. Heu heu lay én Begey feyemnac, egy io barátom sincsené? Ag. Ha *nem* akarnad gonobát az te barátidnac tehát leßnek oßton. Me. Hol mutatod meg tehát aßt ennekem hogy te igaz attyamfia voltál. Ag. Akaroc én te veled együt tümi eßes dologban, De *nem* akaroc bolondoskodniis. Me. Lám búkség volna az io barátoknac hogy egymásnac nyomoruságan közenséggel bánkodnánac. Ag. Veled leßek mikor igazán akarz czeleködni, de akkor mellet *nem* támadoc; mikor engem boßbual illez. Men. Neked tehát *nem* tecziké hogy ebben együt töreködgyl az Görögökkel. Aga. Mind egéß Görög orßágot veled oßue meg bolondította Isten. Mene. Te mostan az te birodalmában diczeködü, és engemet te attyafiat el arulz, En penig más modot keresec ebben, és más barátimmal végezec. Agam. Bezzeg vgy, bár kotornal el innen ne prosmálnal, mert valami köuötet látoc, hogy iö hozzám, valami uy hirt mond.

ACTVS I. SCENA III. Köuet Agamemnon.

Köu. O te Agamemnon Király iöuec hozzád köuetöl és el hoßtam az te leányodat kit Iphigeaniac hittál, az annya is az Clytemnestra vele együtt iö, és az te kis fiat Orestesis, hogy öruengy rayta miuel hogy egességben látod. De miért hogy nagy meßße földet iöttünc az Euritus viz mellet nyugodnac mostan, de mayd el iutnac, czac az louakat etetic az fíuön egy keuisse. En penig örömm mondani iöuec elöl hogy keßülnél hozza, az sereg penig immár eßt meg hallotta, és nagy hire vagyon az táborban hogy iö az te leányod, mind az egéß sereg oda fut eleikben mostan és vgy nezic az te leányodat, kic bodogoc minden nepec között és hires neuesec, és aßt mondgyác az népec, Ma vagyoné mennyegző nap, vagy mit czinálnac mostan keßülneke, vagy az Agamemnon beretteben hozattyaie ide leányát, nemellyektöl eßt hallanád hogy kérdözic nemellyec penig aßt mondiác hogy az Diananac adnác sengeyül az leant, de ki veßi el ötet? No hadiáron ez, te otton agy az Diananac ayandékot sengeyül, No vegyetec koßorut feyetökben, és te is Menelaus Király keßüly az mennyegzőre, és fuyác eleibe az trombitát, és tánczollyanac örömkben, Mert ez mai nap bodog napia volt az te leányodnac Agamemnon. Diczirlec erőtte hogy meg mondad, de eregy oda be...

²¹ GÖMÖRI György, *Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvébe*, MKsz, 1984, 105–108; Uő., *Balassi-cimer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben*, MKsz, 1988, 196–198 (Hans von Braun emlékkönyve).

én tőfemetis én te necked tulajd
 nitom, de az elcöböl kégyetlen
 rtiomból el valloftartam mo-
 stan-igazau tereut enackem ho-
 gy az én atyámfat fertuen el-
 valloftartam gonof erkölczéből,
 mert az iámbor ferühöz illie
 affgic erkölcz, Hogy menöl tob
 gretömmel elhet, azzal élyven.
 Chor. Ieies dolgokat befellez,
 és az Tantalus Iuppiter fahoz,
 melto befödöckec, mert az te el-
 idet nem akartod meg fégyenit-
 ned. Aga. Diczirlec tégder id
 Menclac, hogy illyen befödöckec
 sollál, kit én te hozzád nem hit-
 tem volna, mint iámborhoz il-
 lic tekkelle tereffen befellel. Men-
 Az atyámfat közöt sokot habo-
 tulajd

gonof tevec hozzád, elcb ifnu
 korombon igen bolond voltam
 de iol meg gondoluán mostan
 az dolgot, én iol látom mely
 nagy dolog legyen embernecc az
 ő magzattyat meg ölni. Enne-
 kemis leg előfer az fégyény leá-
 nyodon valo keferülösem iöue
 elömben, gondoluán hogy atya-
 mfat volnanc, és az én hazállá-
 gomért kellene meg hálai, de mi-
 közl' vagyon az te leányodac
 az llonaua? Semmi. Megnyen
 el bátor haza az Görög jábor
 innet; te penig atyámfia haddel
 ne fery, ne indicz fel engemetis fi-
 ránt. Ha penig valana iöuendő
 mondás volt az te leányod fe-
 löl, én nem gondolóc azzal az
 én te

Men. Necked rehat nem tezzike
 hogy ebden tegyt töreködyel
 az Görögökkel. Aga. Mind-
 e Götög orfagot vled öbuc
 meg bolonditorra llen. Men-
 Ic mostan az te biródalimában
 diczeköddöl, és engemet te atya-
 fat el arulz. En penig mas mo-
 doé kerlec ebden, és mas bara-
 immar vegzece. Aga. Bezzege
 Vgy, bar korornal el innen ne
 profmálal, mert valamiköü
 ter látoc, hogy iö hozzád, vala-
 mi vy hire mond.
 ACTVS I. SCENA III.
 Kocut Agamemnon.
 Köü. O te Agamemnon Király
 toucc hozzád köütdöl és el hos-
 sam

gam az te leányodat, kit Iphige-
 nianac hittál, az anyya is az Cly-
 temnestra vele együt iö, és az te
 kis fiat Orestelis, hogy örueny
 rayta miuel hogy egefegben lá-
 tod. De miért hogy nagy-méffe
 földet, iöttünc az Euritus viz
 mellet nyugodnac mostan, de
 mayd el iutnac, ezac az fouakat
 etetic az süön egy keueffe. En
 penig öröm mondani iöuce elől
 hogy kefülnél hozzá, az sereg
 penig immár est meg, hallotta,
 és nagy hire vagyon az táborbá
 hogy iö az te leányod, mind az
 egef sereg oda fut eleikben mo-
 stan és vgy nezie az te leányo-
 dat, kie bodogoc minden nepe-
 közöt és hires neuelec, és est
 Cijj mond-

.....
...lőmre teric az mellyben te most vagy. Es énis aßt adom tanaczul neked, Hogy meg ne öllyed ez te leányodat, az én haßnomat nagyobnac ne tulaidoniczad az te magzatodnál. Mert hamis dolog lönné az; Hogy te keserűségben lönnel, Ennekem pedig dolgom iol esnéc, az te gyermekid meg hálnác és az enyimőc ez világon élnénc. Mert mit akaroc én? Nem találnéké én más házáségotis ez Ilonae kiuöl nagy hirös Neues nemből, ha akarnéc meg hazasulni? De az én atyamfiat el veßtuen, kit énnékem nirkell vala el veßtuenem, vgyan az Ilonat hozom haza az iöien az én el veßtet attiamfiért, gonoszt veßtéc hozzám, eleb iffiu korombon igen bolond voltam de iöl meg gondoluán mostan az dolgot, én iol látom melly nagy dolog legyen emberne az ő magzattyat meg ölni, Ennekemis leg előber az Begény leányodon valo keserülősem iöue előmben, gondoluán hogy atyafiác volnác, és az én hazasságomért kellene meg hálni, de mi közüi vagyon az te leányodnac az Ilonaua? Semmi. Mennyen el bátor haza az Görög tábor inset; te pedig atyafia hadd el ne siry, ne indicz fel engemetis sírásra. Ha pedig valami jöuendő mondas volt az te leányod felől, én nem gondoloc azzal az én réßemetis én te neked tulaidonitom, de az elebbi kegyetlen értelömből el váltoßtattam mostan igazan tertent ennekem hogy az én atyamfiat beretuen el váltoßtam gonosb erkölczemből, mert az iámbor férfiuhoz illic afféle erkölcz, Hogy mentöl iob értelömmel élhet, azzal éllyen. Chor. Ieles dolgokat beßélez, és az Tantalus luppiter fiahoz, méltó beßödeket, mert az te eleidet nem akarod meg Bégyenitened. Aga. Diczirlec tégedet io Menelae, hogy illyen beßédeket szollál, kit én te hozzád nem hittem volna, mint iámborhoz illic tekéletessen beßélel. Mene. Az atyafiác között bokott haboruság indulni az Beretet mia, az czaladnac kéuánsága miatt, vtáloc én afféle atyafiakat, kic egy más között haboruságot inditanac az ő alattoc valokért. Agamemnon. De azért immár Bükség képpen arra iuttunc, az veßedelömlre hogy meg kel ölnöm keketelen az én leányomat. Menelaus. Hogy hogy? Ki keßörited téged arra, hogy ötet meg ölned. Agamemnon. Mind az egész Görög sereg. Menelaus. Nem keßörit ha ötet ismet vißba küldet Argosban. Agamem. Akképpen azért meg czalhatnam őket, de imez dologban nem czalhatom meg. Menelaus. Miczoda az? Nem szük...

A szöveg modern helyesírás és az RMDE tipográfiai konvenciói szerint:

[ACTUS I., SCENA III.
Agamemnon. Menelaus. Chorus.]

[CHORUS: e]lőbbi beszédektől, melyet az Menelaus mond vala, mert igaz dolog, az ki az ő magzatjának nem akarja veszedelmét.

MENELAUS: Heu, heu! Jaj én szegény fejemnek, egy jó barátom sincsen-é?

AGAMEMNON: Ha nem akarnád gonoszát az te barátidnak, tehát lesznek oszton.

MENELAUS: Hol mutatod meg tehát azt énnékem, hogy te igaz atyámfia voltál?

AGAMEMNON: Akarok én tevéled együtt túrni eszes dologban, de nem akarok boldoskodni is.

MENELAUS: Lám, szükség volna az jó barátoknak, hogy egymásnak nyomorúságán közenséggel bánkódnának.

AGAMEMNON: Véled lészek mikor igazán akarsz cselekedni, de akkor melléd nem támadok, mikor éngem bosszúal illetsz.

MENELAUS: Néked tehát nem tetszik-é, hogy ebben együtt töreködjél az görögökkel?

AGAMEMNON: Mind egész Görögországot véled öszve megbolondította Isten.

MENELAUS: Te mostan az te birodalmadban dicsekszöl, és éngemet, te atyafiad elarulsz, én pedig más módot keresek ebben, és más barátimmal végezek.

AGAMEMNON: Bezzeg úgy, bár kotornál el innen, ne prozsmálnál, mert valami kövöket látok, hogy jó hozzám, valami új hírt mond.

ACTUS I., SCENA III.

Követ. Agamemnon.

KÖVET: Óh, te Agamemnon király, jövék hozzád követöl, és elhozta az te leányodat, kit Iphigeniának hittál, az anyja is, az Clytemnestra, véle együtt jö, és az te kis fiad, Orestes is, hogy örvendj rajta, mivelhogy egészségben látod. De miérthogy nagy messze földet jöttünk, az Euritus víz mellett nyugodnak mostan, de majd eljutnak, csak az lovakat étetik az fűvön egy kevésé. Én pedig örömmondani jövék elől, hogy készülnél hozzá, az sereg pedig immár ezt meghallotta, és nagy híre vagon az táborban, hogy jö az te leányod, mind az egész sereg odafut eleikben mostan és úgy nézik az te leányodat, kik bódogok minden népek között és híres nevesek, és azt mondják az népek: Ma vagon-é menyegző nap, vagy mit csinálnak mostan; készülnék-é, vagy az Agamemnon szerettedben hozatja-jé ide leányát? Némelyektöl ezt hallanád, hogy kérdözik, némelyek pedig azt mondják, hogy az Dianának adnák zsengejül az leánt, de ki veszi el ötet? No haddjárjon ez, te otton adj az Dianának ajándékat zsengejül. No, végyetek koszorút fejetökben, és te is, Menelaus király, készülj az menyegzőre, és fujják eleibe az trombitát, és táncoljanak örömmökben, mert ez mái nap bódog napja volt az te leányodnak.

AGAMEMNON: Dicsírlek érotte, hogy megmondád, de eredj oda bé...

[ACTUS I., SCENA V. vagy ACTUS II., SCENA I.

Menelaus. Agamemnon. Chorus.]

[MENELAUS: ... érte]lömre térék, az melyben te most vagy. És én is azt ádom tanácsul néked, hogy meg ne öljed ez te leányodat, az én hasznomat nagyobbnak ne tulajdonítsad az te magzatodnál. Mert hamis dolog lönne az, hogy te keserűségben lönnél, énnékem pedig dolgom jól esnék, az te gyermekid meghalának és az enyímök ez vilá-

gon élneek. Mert mit akarok én? Nem találnék-é én más házasságot is ez Ilonáé kivől, nagy, hírs-neves nemből, ha akarnék megházasulni? De az én atyámfiaát elvesztvén, kit énnékem ninkell vala elvesztenem, ugyan az Ilonát hozom haza, az jöjjen az én elveszett atyámfiaért, gonoszt vészek hozzám, elébb ifjú koromban igen bolond voltam, de jól meggondolván mostan az dolgot, én jól látom, mely nagy dolog légyen embernek az ő magzatját megölni. Énnékem is legelőszer az szegény leányodon való keserülésem jöve előmben, gondolván, hogy atyafiaak volnánk, és az én házasságomért kellene meghalni, de mi közí vagon az te leányodnak az Ilonával? Semmi. Menjen el bátor haza az görög tábor innét, te penig atyámfia, hadd el, ne sírj, ne indíts fel éngemet is sírásra. Ha penig valami jövendőmondás volt az te leányod felől, én nem gondolok azzal, az én részemet is én tenéked tulajdonítom, de az elébbi kegyetlen értelömből elváltoztattam, mostan igazán tertént énnékem, hogy az én atyámfiaát szeretvén elváltoztam gonosz erkölcsemből, mert az jámbor férfiúhoz illik afféle erkölcs, hogy mentől jobb értelömmel élhet, azzal éljen.

CHORUS: Jeles dolgokat beszéllesz, és az Tantalus, Iuppiter fiához méltó beszédeket, mert az te eleidet nem akarod megszegyenítened.

AGAMEMNON: Dicsírlek tégedet jó Menelaë, hogy ilyen beszédeket szólál, kit én tehozzád nem hittem volna, mint jámborhoz illik, tekéletesen beszélél.

MENELAUS: Az atyafiaak között szokott háborúság indulni az szeretet miá, az családnak kívánsága miatt, utálok én afféle atyafiaakat, kik egymás között háborúságot indítanak az ő alattok valókért.

AGAMEMNON: De azért immár szükségképpen arra juttunk, az veszedelömré, hogy meg kell ölnöm kékételen az én leányomat.

MENELAUS: Hogyhogy? Ki készöríthet téged arra, hogy ötet megölnéd?

AGAMEMNON: Mind az egész görög sereg.

MENELAUS: Nem készörít, ha ötet ismét visszakülded Argosban.

AGAMEMNON: Akképpen azért megcsalhatnám őket, de imez dologban nem csalthatom meg.

MENELAUS: Micsoda az? Nem szücs[ég ...]

Euripidis Iphigenia in Aulide (Basileae, 1558, 473–475. és 476–478. lap):

CHORUS: Hi dissimiles sunt prius dictis

Sermonibus. probe autem monent parcere liberis.

MENELAUS: Heu heu, non habeo miser amicos?

405 AGAMEMNON: Si non vis perdere amicos.

MENELAUS: Ubi ostendes, quod sis meus frater?

AGAMEMNON: Volo tecum sapere, sed non simul furere.

MENELAUS: Atqui oportet amicos cum amicis dolere in commune.

AGAMEMNON: Adhibe me, cum recte facturus es: sed non,
cum me dolore affecturus es.

410 MENELAUS: An non tibi videtur in his laborandum esse cum Graecia?

- AGAMEMNON: Graecia tecum videtur divinitus insanire.
MENELAUS: Tu gloriaris nunc regno, prodens tuum fratrem.
Ego vero alias artes quaeram,
Et alios amicos. ANGELUS: O' rex Graecorum
- 415 Agamemnon, veni adducens tibi tuam filiam,
Quam Iphigeniam aliquando nominasti in aedibus.
Mater autem comitatur tua Clytemnestra,
Et filius Orestes, ut delecteris conspectu horum:
Postquam iam longo tempore non fuisti in aedibus.
- 420 Sed postquam longum iter fecerunt, ad Eurytum
Fontem, reficiunt foemineos pedes,
Et equae ipsae: in gramen pratorum
Dimisimus ipsas, ut gustarent cibum.
Ego vero praecursor propter tuum apparatus
- 425 Venio: exercitus enim audivit, velox autem
Fama pervasit venisse tuam filiam.
Omnis exercitus cursu venit ad spectaculum,
Ut videant tuam filiam. felices
Inter omnes homines, sunt clari et suspiciendi.
- 430 Dicunt autem, Est'ne hymenaeus? aut quid agitur?
An desiderio affectus rex Agamemnon filiae
Curavit adduci eam? ab aliis haec audires:
Artemidi initiant adolescentulam
Reginae Aulidis. quis'nam eam ducet?
- 435 Sed omittamus haec: tu primitias fer Dianae domi,
Coronate capita. et tu rex Menelaë,
Appara nuptias, et in domo
Sonet tibia, et sonitus sit pedum:
Venit enim hic dies felix puellae,
- 440 (AGAMEMNON:) Laudo, sed vade intro.
-

- [MENELAUS: ...]
Et discedo a priore sententia.
- 480 Non volo in te esse crudelis, vado e eo ubi tu nunces.
Et tibi suadeo, ne interficias filiam tuam,
Neque anteferas meam utilitatem; non enim iustum est,
Te gemere, me vero suaviter habere:
Et mori tuos, meos autem aspicere hanc lucem.
- 485 Quid enim volo? an' non egregias nuptias
Alias apparare possum, si nuptias desidero?

- Sed perdens fratrem, quem me minime oportebat perdere,
 Helenam accipiam, malum pro bono?
 Stultus et iuvenilis eram prius: sed propius rem
 490 Inspiciens, vidi quale sit interficere liberos,
 Et me in primis miseratio infelicis puellae
 Subiit, cogitantem cognationem,
 Quae propter meas nuptias mactanda
 Est. quid tuae filiae cum Helena?
 495 Eat exercitus dimissus ex Aulide.
 Tu vero desiste oculos tuos irrigare lachrymas
 Frater, et me provocare ad lachrymas.
 Quod si quae oracula habes de tua filia,
 Nihil ad me pertinent, tibi tribuo meam partem
 500 Sed veni in mutationem a crudeli sententia,
 Aequum mihi accidit, fratrem
 Amans mutatus sum. Boni viri mos est
 Ille, semper optima sententia uti.
 CHORUS: Praeclara dixisti, et Tantalos filio Iovis
 505 Digna: non dedecoras tuos maiores.
 AGAMEMNON: Laudo te Menelaë, quod praeter meam opinionem
 Recte haec verba subiecisti, et ut te decet.
 MENELAUS: Discordia fit aliqua fratrum propter amorem
 Et cupiditatem familiae: abominor
 510 Talem cognationem acerbam inter sese.
 AGAMEMNON: Atqui pervenimus in necessarias calamitates,
 Ut cruentam caedem exerceam in filiam meam.
 MENELAUS: Qui? quis coegerit te ut eam occidas?
 AGAMEMNON: Totus Graecorum exercitus.
 515 MENELAUS: Non, si ipsam rursus mittas ad Argos.
 AGAMEMNON: Eatenus possim fallere, sed illa in re non potero fallere.
 MENELAUS: Quid est illud? non oportet populum nimis timere.

Géza Szentmártoni Szabó

ÜBER EINE UNGARISCHE EURIPIDES-ÜBERSETZUNG AUS DER ZWEITEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

1996 hat Gedeon Borsa im Laufe seiner Forschungen in den Bibliotheken von Kronstadt (Siebenbürgen) 100 bis heute unbekannte alte ungarländische Drucke beschrieben. Unter ihnen befindet sich ein, aus einem Einbanddecke ausgenommene Fragment einer ungarischen Euripides-Übersetzung, die zwischen 1575 und 80 in Hermannstadt gedruckt wurde. Aus einem 1583 stammenden Nachlaßinventar ist schon seit 100 Jahren eine kurze Titelaufnahme bekannt: „Tragedia Eurip. Ungrisch, VI ex. d. 59.“ Aufgrund dessen erwähnen die literaturgeschichtliche Handbücher, daß wir vor 1583 neben das *Electra* von Bornemisza, dessen Stoff von

Sophokles entnommen wurde, über eine Euripides-Übersetzung verfügten, die heute als verschollen gilt. Die Überreste des gefundenen C-Bogen enthalten ein 5 prozentiges Bruchstück des Tragödie *Iphigenie in Aulis* von Euripides. Die ungarische Übersetzung geht nicht auf das griechische Original sondern auf dessen humanistisch-lateinische Version zurück. Erasmus hat schon 1507 des *Iphigenie in Aulis* übersetzt. Die jetzt gefundene Übersetzung basiert sich aber auf den Text der 1558 in Basel erschienenen Gesamtausgabe, die sich auf die Vorträge von Melanchthon stützt. Der unbekannter Übersetzer konnte selbst Melanchthon-Schüler sein oder der Einfluß des Praeceptors in Ungarn inspirierte ihn. Das Fragment folgt konsequent der lateinischen Quelle, eher detaillierend als wortkarg, und der Leser wird an den Styl von Bornemisza erinnert. Aufgrund der übersetzerischen Methoden kann Bornemisza als Autor ausgeschlossen werden, es konnte eher ein Erstlingsversuch des jungen Balassi sein. Eine spätere, nur aus Erwähnung bekannte *Jephie*-Übersetzung von Balassi, die auf des Drama von Buchanan basiert, enthält Anspielungen auf das hier behandelte Euripides-Drama.

DÁVID ZOLTÁN

TELEGDY ANNA (1591–1635) ISMERETLEN VERSEI

Évekkel ezelőtt a Zichy család levéltárának rendezetlen iratai között jellegzetes, régies duktussal írott elmélkedésekre és versekre bukkantam. A kéziratok keletkezésének idejét a 16–17. század fordulójára taksáltam, és így érdemesnek látszott, hogy a korai, irodalomtörténeti érdekességű szövegek írójának kilétét megállapítsam. Ennek érdekében átnéztem a szóban forgó levéltár rendkívül gazdag levélgyűjteményét, és sikerült is abban egy 1608-ból származó jobbágyfelszabadító levélen a versek írójának határozott vonásait felismernem, amint az íródeák által készített szöveg tervezetét több helyen átjavította. Az oklevélen Várday Kata aláírása szerepelt, és így kezdetben őt tartottam a kézirat szerzőjének. Az általa írott levelek között azonban hiába kerestem hasonló írásmódot, csak a hozzá címzett levelek között tűntek elő ismét a már ismert betűk. Így sikerült megállapítanom, hogy a verseket leánya, Telegdy Anna vetette papírra.

Telegdy Anna Kisvárdán született, Szabolcs megye török uralom alá soha nem került vidékének egyik legjelentősebb családjában. A mezőtelegdi Telegdyek őse még a honfoglalás korában szerzett Bihar megyében nagyobb szállásbirtokot. A 16. században Telegdy Mihály (Anna nagyapja) szembefordult Báthory Istvánnal, aki azután hatalomra jutásakor minden erdélyi vagyonukat elkobozta. Mindössze a Bereg megyei Szentmiklós-hoz tartozó uradalom és a Zemplén megyei Zétény maradt a Szabolcsba átköltöző család kezén.

Édesapjáról, Telegdy Pálról Eckhardt Sándor jóvoltából tudunk egyet-mást, aki kiadta néhány levelét.¹ Tömör jellemzéséből kiderül, hogy nem futott be nagyobb politikai vagy katonai pályát, leveleiben pedig „aranyos kedélyű, évődő, színes fantáziájú” embernek mutatkozik, akinek „nagy gyönyörúsége lehetett az írás”. Felesége, Várday Kata családjának utolsó leszármazottja, aki a kisvárdai várkastélyon kívül a 33 faluból álló Szabolcs megyei családi birtok fele részét vitte hozományul.

Maga Kisvárda ekkor fontos központ, komoly erősség, amelyet a 16. század közepén az erdélyi hadak többször is hiába ostromoltak. Körülötte egész Szabolcs megye és Kelet-Magyarország Erdély partján van, csak Várday István tart ki a Habsburgok oldalán. A vár meredek falainak oltalma alatt – nemrég állították helyre eredeti, komor szépségében – 1564-ben jó ideig dacolt Báthory István seregével is, aki végül csak annyi eredményt ért el, hogy a várúr a királyi Magyarország és Erdély háborúskodásában semlegeséget fogadott.

¹ *Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1944.

Különös és vonzó világ ez, három hatalom messzire nyúló, időnként népes tájakat könnyedén szétmorzsoló csápjai közt; a királyi Magyarország, Erdély és a Török Birodalomhoz tartozó hódoltsági területek között is független kör, még ha területileg egyszer ide, máskor oda is tartozik. Nincs uralkodója, csak vezérlő családjai, nincs fővárosa, csak védelmi és kulturális központjai, nincs törvényhozó testülete, de mégis megvannak a saját külön törvényei. Nyelve magyar, az uralkodó vallás a református. Kapcsolatban vannak ugyan Magyarország és Erdély családjaival, de mindig megőrzik saját egyéniségüket és bizonyos különállásukat.

A Várdayak férfitagjai közül kettő vész el a mohácsi csatában és három esett el a 16. század többi véres ütközetében. A Telegdyek sem maradnak mögöttük: Miklós püspök Mohácsnál, Tamás szatmári főispán Esztergom alatt, György mester Temesvár ostrománál halt hősi halált. A Nyáryak közül három férfi (György, Péter és Zsigmond) pusztult el a csatamezőn és ez a sorsa a többieknek is. Nem csoda, ha sorra halnak ki ezek a tüzes-vérű, Árpád-kori nemzetségekből származó családok.

Ízes és gazdag nyelven írnak, többnyire saját kezűleg, ezek a kardot sokat forgató, de leveleikben színesen, olykor már irodalmi szinten megnyilatkozó férfiak és a hadakozó családfők helyét gyakran betöltő, sokat szülő és temető, gyermekeik betegágya mellett sűrűn virrasztó asszonyok. Az is kiderül, hogy állandó kapcsolatot tartottak a kor legkiválóbb költőivel és fennmaradtak tudatos költői próbálkozásaik nyomai is.

A kapcsolatok között elsőnek Balassi Bálintot említhetjük, aki Várday Mihály özvegyével, Dobó Krisztínával (az egeri hős lányával) kötött házasságával Várday Kata mostohaapja lett, és többször is megfordult Kisvárdán. Rimay János Ecsedi Báthory Istvánval volt szoros kapcsolatban, egy ideig szolgálatában is állt.

Az irodalmi tevékenységgel próbálkozók közül Ecsedi Báthory István országbírót kell kiemelni,² akit különösen Várday Katához fűztek szoros szálak, nemcsak rokonságuk, hanem tiszta barátságuk révén is. Bisztray Gyula feltevése szerint abban a verses levélváltásban is része van, amelyet Telegdy Anna nagynénje, Telegdy Kata folytatott egyik sógornőjével (Sennyei Annával vagy Várday Katával).³ Különös idill a 15 éves háború legsötétebbnek rajzolt periódusában. Igaz, erre az időre esik a kisvárdai vár bővítése, szépítése, néhány megmaradt reneszánsz faragványa is.

Ehhez a körhöz tartozik Homonnai Drugeth István (Báthory István apósa) és fia, Bálint is, részben maguk is verselők, részben nagy műveltségű humanisták. Verselt a Kisvárdán működő iskola tudós rektora, Gyarmati Imre is. Iskolájának romlott állapotáról írott latin nyelvű sirámában elsősorban Várday Katához fordult segítségért, kapcsolatok ebből is nyilvánvaló. Ő is írt magyar nyelvű verset.⁴ Telegdy Kata férje, Szokoli Miklós egyike Pallas Rimay által nyilvántartott magyar ivadékaiknak. Már hivatkoztunk Eckhardt

² RMKT XVII/1, 245–249; ECSEDI BÁTHORY István *Meditációi*, kiad. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984 (Adattár, 8).

³ *I. m.*, 577; LUKCSICS Pál, *Költői vetélkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén*, It, 1930, 95–99; *Két vitéz nemesúr*, *i. m.*, 196–198. A levél értelmezéséhez: HORVÁTH Iván, *Telegdy Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 161–180.

⁴ *Két vitéz nemesúr*, *i. m.*, 80–81.

véleményére, aki Anna édesapját, Telegdy Pált is írni nagyon szerető, írásaiban tetszelgő embernek jellemezte. Némi túlzással tehát szinte irodalmi körről beszélhetünk a végvári harcosok bátyája mögött.

Telegdy Pál 1605-ben meghalt, és Várday Kata másodszer Bedegi Nyáry Pálnak nyújtotta kezét. Anna tizennyolc éves, amikor 1609. szeptember 4-én mai szemmel elég különös és szokatlan módon férjhez megy mostohatestvéréhez, Nyáry Istvánhoz. Házasságukból egy gyermek született, Ferenc,⁵ aki azonban 1622. szeptember 1-jén áldozatul esett egy torokgyulladásnak – ahogy a csapásba csaknem maga is belepusztuló édesanya Szokoli Erzsébetnek címzett levelében írta. Ettől kezdve maga is sokat betegeskedett: 1629-ben súlyos lázzal hónapokig feküdt, 1633-tól minden levelében derékfájásról, csontjainak nagy fájdalomról panaszkodott. Szenvedésein nem tudtak enyhíteni, és kegyetlen gyötrődésektől elgyöngülten 1635. szeptember 17-én érte a halál. A kisvárdai kápolna kriptájában temették el, díszes faragott sírköve máig fennmaradt. Latin nyelvű sírfeliratát többször közölték, Geréb László magyarra is lefordította:⁶

Ó sors, ó, dühödött Párkák, könyörülni tudatlan,
nemde, lerontátok násznyoszolyám gonoszul!
Ó, te Halál, újból könnyes zokogásra fakasztál
s minden napjaimon gyászesetem siratom.
Anna, ki ágyamnak volt záloga, részese, dísze,
Anna: Telegdy-család fénye, dicső ki valál,
mily hamar elmúltál, – bár illatozál a minap még,
most hallgatsz, lehunyád föld kerekén szemedet.
Vissza kívánnálak még hozni, de tiltja hatalmas
Végzet, acélkapu áll, rejtve, szilárdan elem.
Rendeli majd Jézus: hamarost megyek én is utánad
és ugyanúgy nyugszom egy helyen is teveled. –
Elmégy már? Mégis híred marad, éltet a várban,
itt, ahol én mostan eltemetém tetemed.
Kedvelt lesz, sírod hantját aki tiszteli ígyen
és jámbor kézzel rójjá a versezetet:
Itt nyugszik Nyáry István gróf hitvese, Anna:
lelke az égé lett, ám e helyen lakozik.

Amit ez a néhány adat takar, amit számunkra Telegdy Anna létéből megőrzött, bizony nagyon kevés. Ám levelei, versei és elmélkedései alapján sokkal többet is megtudhatunk róla, sőt bensőséges családi jeleneteknek is tanúi lehetünk. Írásaiban szereti a tapintható

⁵ Ennek a kisfiúnak lett a nevelője Szepsi Csombor Márton, akinek munkássága kapcsán már részletes szakirodalmi összegzéssel bírunk Nyáry István és Telegdy Anna udvaráról, politikai és kulturális orientációjáról: KOVÁCS Sándor Iván, *Szepsi Csombor Márton* = SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. K. S. I., KULCSÁR Péter, Bp., 1968 (RMPE, 1), főként 61–75.

⁶ *Kisvárdai történetéből*, szerk. ÉRI István, h. n., 1954, 71–72.

valóságot, és bár nála is megtalálható a levelek szokásos bevezető és befejező udvariaskodása (szépen cirkalmazott üdvözlés, a címzett egészségi állapota utáni érdeklődés – majd a további jó egészséget kívánó záradék), közben bátran a tárgyra tér. Főleleveníti édesanyjával való nézeteltérését („Kegyed nem fogadta volt szívesen búcsúzó üdvözletemet, pedig nem szabad rám haragunnia kegyes édesanyám, mert én bizony nem akartam kegyelmedet sem szóval, sem gondolattal megbántani. Higgye el drága Édesanyám, hogy az perpatvar köztünk csak félreértésből adódott”). Másutt (1610. No. 10 832) nagyon fájlalja veszekedésüket: „Édes Asszonyom Kegyelmed ne tulajdonítsa az én vétkeimet vakmerőségemnek, hanem édes Asszonyom az én gorombaságomnak, mert látja az jó Isten, hogy akartom már nem vétenek Kegyelmednek. Bizony édes Asszonyom most is Várdából nagy szívem fájdalmával jöttem el, hogy Kegyelmed haragutt rám.”

Nem tagadja meg női mivoltát, s több ízben szól vásárlásairól. Így 1620. július 1-jén Besztercéről írja (No. 10 850): „Itt mostan sok szép marhák vannak, ha sok pénzünk volna, vásárolhatnánk sok szép arjan (arany) láncokat, görög bársony atlaszok... különböző színök szépségeket árulnak... En magamnak vöttem fekete cehe sőveget 23 Forinton, két kalap sőveget mostani formát 12 forinton...” Egy másik levelében (Varannó, 1621. február 1. No. 10 856) arra kéri édesanyját, hogy „Kegyelmed hozassa el Zulfival az én viselt gyöngyös süvegemet, az régit, kiben kövek is voltak az az tárházban való ruhás ládámban vagyon. Az én aranymíves ládámbul vegye ki Kegyelmed az gyöngyös prémekeket és az nyakban vetőmet, azt is hozassa el Kegyelmed.” Gyakorlati ügyek intézéséről is pontosan beszámol (1620. január 7. No. 18 839): „Az hintó csinálót is idehívtam volt, az az más héten megcsinálja az hintót, csak küldje fel Kegyelmed. Tizenhat forintért megborítja az tetejét, csak Kegyelmed küldjön két ökörbört vagy tehénbört. Szépen újonnan megrojtozza és új szegekkel csinálja meg.”

Rengeteget utazik, sokszor nagyon viszontagságos körülmények között. Gyakorta beszámol az útviszonyokról; így Helmeccről írja 1620. január 13-án (No. 18 841): „Noha az Tiszáig nehéz utunk volt, de az Tiszán innen reménységen kívül olyan jó utunk volt, mint az deszka”. 1620 júniusában nagy utat tesznek meg, előrehaladásuk sebességéről fogalmat alkothatunk: „Rozgonyból fölöstököm után huszadikán indultunk, múlt éjjel Görgön háltunk. Idegességben onnan elindultunk és az Selyemkőn békével költöztünk által... Igen nagy volt az hegy és vontatás. Az éjjel Tornalján háltunk. (Innen írja levelét is június 24-én.) Holnap talán eljutunk Osgyánba, holnapután Besztercébe.” Június 25.: „Isten oly jó szerencsénket adta, hogy Losoncra és egyéb jószágából uramnak lovat, ökröt hoztak szekereink vontatni, mert két mély földet tart az véglesi hegy.”

A korabeli viszonyokat tükrözi egy levélrész, amely édesanyjának küldött válaszából való, s Kassán kelt 1620. január 28-án. Eszerint „egyéb muzsikájuk nincsen, csak az farkas bömbölés.” Sokat írnak a betegségekről is, ugyanott: „Az kegyelmed hurotját bizony bánom, mert nem kevés nyavolya az, ugyan igen járóvány mostan...” Személyes viszonyaira vet fényt az a megjegyzése, hogy „...ez levelet, hogy ily rútol írtam, kegyelmed megbocsásson, mert vacsora után írván igen alhatnám volt” (Helmec, 1620. január 13.), máskor: „Kegyelmed meg bocsásson, hogy ily rútol írtam, oka az, hogy bizony nappal hozzá nem érkezem.” Sorainak olvasásakor részesei leszünk örömeinek és szen-

vedéseinek, együtt aggódunk vele a lázzal viaskodó fiúcska betegágyánál, és átérezzük fájdalmát halálakor.

Verseit is szenvedései, súlyos betegségének fájdalmai ihlették, amint arról második versének hátlapján egy rövid, de sokatmondó feljegyzés tanúskodik: „írtam szörnyű fájdalmamban.” Bár valamennyi verse erős hitről tanúskodó vallásos könyörgés, alaphangja mindnek mélységesen szomorú, hangulatuk sötét, mondanivalójuk a bút és a bánatot variálja, csupa sóhaj és sikoly. Benne van a korabeli emberek tehetetlensége a korai halállal szemben, mely őt és annyi más társát oly fiatalon ragadta el.

A verseket a Zichy család zsélyi levéltárában a Fasc. 144. vegyes jellegű iratai között találtam. Címet egyik sem viselt, ezért sorszámokkal láttam el az árkusokra rótt négy verset. Telegdy Anna írása nagyon jellegzetes, erőteljes, különös formájú, kortársainak írásmódjától erősen elütő, régies hatást keltő.⁷ A verseket aláírás nélkül kisebb-nagyobb javításokkal nagyalakú papírlapokra írta, a verssorokat elkülönítve, amint megkívántatik. Nagybetűt, pontot, vesszőt nem használ, írásmódja a magyar nyelv kialakulásának korabeli sajátosságait tükrözi. A verseket a Régi Magyar Költők Tárában használatos módon közlöm, a jobb érthetőség kedvéért megadom a mai nyelvhasználatnak megfelelő átírásukat is.

A versek írásmódjáról bizonyos következetességet lehet megállapítani. Így az *á* és *é* hang jelölésére ékezet nélkül *a* és *e* szerepel, az *i* és *j* betűt minden esetben *y*-nal helyettesíti, egy vagy két ponttal fölötte. A *cs* helyett *c*-t, *gy* helyett *g*-t ír, de az *sz* betűt többet használja, mint helyette a *z*-t. Az *ö*, *ő* jelölése nem következetes, többször *o* szerepel fölötte egy ponttal, és általában *ö*-t ír *ü* helyett is. Sajátos szerepe van a pontoknak, amelyek gyakran feltűnnek egy-egy szó után, néha vessző is előfordul.

A szöveg általában jól érthető, egy-két szó akad csupán, ahol a régies forma gondot okozott az átírásnál. A rímelésnél nem használta az *e* korszakban gyakori „*vala*” formát, annál többször fordul elő a *-val*, *-vel* ragok összecsengése. Kettőzést nem ismer és olykor egyes betűk kimaradnak, de szóhasználata meglepően színes és egyáltalán nem tükröz nyelvjárási sajátosságokat. Egyedül kisleányról írva használja többször is a „*Ferköm*” alakot.

Telegdy Anna nem nevezhető költőnek a szó mai értelmében, csak sokat szenvedő asszonynak, aki Istenhez könyörög, hogy enyhítse szenvedéseit, és megküzd a halál víziójával is. Ahogy azonban gondolatait versbe szedi, tudatos irodalmi törekvést árul el, melyről már 1623-ban tanúbizonyosságot tett, amikor Csutka Miklós deákot levelében arra kérte, hogy a néki kinyomtatás céljára átadott elmékedéseinek ügyéről adjon hírt. De erről tanúskodik a Zichy család levéltárában fennmaradt 146 levele is és azok a verstörödékek, amelyeket a missilisek hátlapjára írt. Ezért a 17. század eleji magyar költészet ismertetésénél Telegdy Anna nevét is feltétlenül meg kell említenünk.

⁷ Erre a sajátosság írásképre már KOVÁCS Sándor Iván felfigyelt: *i. m.*, 70.

I. vers

raytam könyörölő kegelmes ur ysten
az magas egekből szemed rejam nezen
es elensegymtől engem vedelmezen
keges oltalmadal engem' környölvegen

hatalmas ket karod ram legen t(e)ryedve
aldasod en raytam' legen meg [f](t)örözve
tesek meg hog te vag hyveknek őrzőye
es örök életre lelkiem vezetőye

aldomasod raytam fenylyk nag bőseget'
eletem fotayg legek tyezteseget
emberek legenek nekem becöletel'
neked szolgálhasak engedelmeseget'

ez vylagban tudom nyncen maradasom
alando örömöm kedves vygasagom'
oh kedves palota fenyos dőcösegem
mely meg váltom által kezetetet nekem

semy ez vylagy öröm mar enekem'
az fenyos egekben kyvankozyk lelkiem
ez vylagy kynok semyt mar enekem'
nem arthatnak mert en hyzek az ystenben

mynden eletemet teneked rendeltem'
en ödvösegetem cak tőled remelem
ez vylagy yomat cak te tőled varom
yrgalmasagodhoz batran ragazkodom

yrgalmasagodat raytam meg mutatad
yt az vylag szerent aldasod ram nydtad
amaz kyvant yokat tőlem meg nem vonad
eletem ez földön te meg nem koronazad

I. vers. Átirás

Rajtam könyörölő kegyelmes Úr Isten!
Az magas egekből szemed reám nézzen
És ellenségimtől engem védelmezzen,
Kegyed oltalmaddal engem környölvegyen.

Hatalmas két karod rám legyen terjedve,
Áldásod én rajtam legyen megfőrsztve.
Tessék meg, hogy Te vagy híveknek őrzője,
És örök életre lelkem vezetője.

Áldomásod rajtam fénylik nagy bőséggel,
Életem fogytáig legyek tisztességgel.
Emberek legyenek nekem becsőlettel,
Neked szolgálhassak engedelmisséggel.

Ez világban, tudom, nincsen maradásom,
Állandó örömöm, kedves vigasságom.
Óh kedves palota, fényes dőcsőségem,
Mely Megváltóm által készítettett nekem.

Semmi ez világi öröm már énnekem,
Az fényes egekben kívánczik lelkem.
Ez világi kínok semmit már énnekem
Nem árthatnak – mert én hiszek az Istenben.

Minden életemet Tenéked rendeltem,
Én ödvösségemet csak Tőled remélem.
Ez világi jómat csak Tetőled várom,
Irgalmasságodhoz bátran ragaszkodom.

Irgalmasságodat rajtam megmutatád,
Itt az világ szerint áldásod rám nyitád,
Amaz kívánt jókat tőlem meg nem vonád;
Életem ez földön Te meg nem koronázád.

II. vers

kyert az te neved en tőlem aldasék
bősege en ny(e)lvem teneked aldozek
haladatlan voltom hog ne talaltasek
ynkab nag hővsegem bősege ky tessek

lam te vag amaz bő adakozo ysten
yrgalmasagodnak soha vege nyncen
raytam könyörölő szent erős ur ysten
boseges aldasod kerlek ram teryedgen

oh lam te fondaltad az magas egeket
ez szeles vylagon valo ekesseget
meney harmatal elezted az földet
kyvel gazdagetod az szeles vylagot

szent szent az te neved yrgalmas ystenem
szengyen az en nyelvem tegedet tyztelyen
mynden remensegem bened helyheztetem
ysteny Aldasod en reyam teryedgen

II. vers. Átirás

Kiért az Te neved éntőlem áldassék,
Bőséggel én nyelvem Tenéked áldozzék,
Háládatlan voltom hogy ne találtassék,
Inkább nagy hővségem bőséggel kitéssék.

Lám, Te vagy amaz bő adakozó Isten,
Irgalmasságodnak soha vége nincsen,
Rajtam könyörölő szent, erős Úristen,
Bőséges áldásod, kérlek, rám terjedjen.

Óh lám, Te fondáltad az magas egeket,
Ez széles világon való ékességet,
Mennyei harmattal éleszted az földet,
Kivel gazdagétod az széles világot.

Szent, szent az Te neved, irgalmas Istenem,
Zengjen az én nyelvem, Tégedet tiszteljen,
Minden reménységem benned helyezetttem,
Isteni áldásod énreám terjedjen.

III. vers

én ystenem tudod hog tebened byztam
yrgalmasagodhoz batran ragazkotam
ysteny erodet raytam tapasztaltam
kyert felsegedtól én el sem holdoltam

zolgalatra holtyg én garlo testemet
teneked ayanlom repeso lelkemet
buydoso vylagbul ky vyven engemet
te neked ayanlom lelkemet testemet

te vag az hyveknek bizonyos örzöye
az kereztenysegnek yo segeltetőye
my bönös lelkönknek ő elezgetőye
az örök életre ő megszentelőye

III. vers. Átírás

Én Istenem, tudod, hogy Tebenned bíztam,
Irgalmasságodhoz bátran ragaszkodtam,
Isteni erődöt rajtam tapasztaltam,
Kéért Felségedtől én el sem holdoltam.

Szolgálatra holtig én gyarló testemet
Tenéked ajánlom, repeső lelkemet,
Bujdosó világból kivívén engemet,
Tenéked ajánlom lelkemet, testemet.

Te vagy az híveknek bizonyos őrzője,
Az kereszténységnek jó segéltetője,
Mi bönös lelkönknek ő éllesztgetője,
Az örök életre ő megszentelője.

IV. vers

Tudod en ystenem Te hyve szolgád voltam
ez szomoru sorsban ha yme most yutam
halando vylagban ha ydeyg laktam
el hyd ystenemtól meg boldogytatam.

Sokasagu sereg ky lam yde göltel
engem regen synlot hog ym el temetnel
emlekezel arul ky nem regen eltel
ezen yutalmad lez mynt ha sokat elnel

Sok sanyarusagban eltem yfyusagban kedves vyragaban
szolgaltam hyvesegben...

IV. vers. Átírás

Tudod, én Istenem, Te hív szolgád voltam,
Ez szomorú sorsban ha ímé most jutám,
Halandó világban ha ideig laktam:
Elhidd, Istenemtől megboldogítottam.

Sokaságú sereg, ki lám, idegyöltél,
Engem, régen sínlőt, hogy ím eltemetnél:
Emlékezzél arról, ki nem régen éltél,
Ezen jutalmad lesz, mintha sokat élnél.

Sok sanyarúságban éltem ifjúságban, kedves virágában
Szolgáltam hívségben...

KÉT MAGYAR NYELVŰ VERS 1609-BŐL

A 20. század első felében Magyarországon sok jelentős magánkönyvtár létezett. Ezek nagy része a második világháború idején tűnt el, vagy a háború utáni államosításoknak esett áldozatul. Közöttük akad régi nemesi családi könyvtár, de nem voltak ritkák a polgári gyűjtemények sem, amelyek nagyobbrészt tudatos műgyűjtés eredményei. A régi, 16–17. századi magyar nyelvű könyvek legjelentősebb magángyűjteményét valószínűleg Báró Kornfeld Móríc tudhatta magáénak. Könyveinek 1913-ban megjelentetett nyomtatott katalógusához¹ stenciles kiegészítés készült,² de rendelkezésünkre állnak a Kornfeld által alkalmazott könyvtáros, a jeles klasszikus filológus, Balogh József által vezetett kéziratos kiegészítések is.³ A félezernél több régi magyar nyelvű nyomtatvány közt egyedüli példányok is voltak. Nemrég még csak annyit tudtunk a könyvtár sorsáról, hogy azt tulajdonosa a második világháború előtt a Magyar Kereskedelmi Bank pesti széfjében helyezte biztonságba, onnan azonban a második világháború végén eltűnt, valószínűleg a szovjet hadsereg jóvoltából. A *Régi magyarországi nyomtatványok* megjelent kötetei⁴ a fentebb felsorolt nyilvántartások alapján az „olim” (egykor megvolt) példányok közé sorolták a Kornfeld-könyvtár köteteit. Néhány éve e lappangónak vagy már-már eltűntnek, elpusztultnak vélt könyvtár egy része hazai közgyűjteménybe került Gergely Rezső hagyatékából.⁵ Egy jelentős részére pedig 1994-ben Nyizsnyij Novgorodban sikerült rábukkannunk. Ez utóbbi részt a második világháború végén más gyűjteményekkel (például a sárospataki Református Nagykönyvtár ugyancsak „biztonságba helyezett” ritka könyveivel) és nem könyvtári műkincsekkel együtt szállították a Szovjetunióba.

A ma Nyizsnyij Novgorodban őrzött sok értékes, Magyarországról elhurcolt könyv egyike Melius Juhász Péter vitairatait tartalmazza, 1570-ben Debrecenben nyomtatták.⁶ A kötet a Kornfeld-gyűjteményből származik, oda a marosvásárhelyi Teleki Tékából került. Elején és végén egy-egy kézírásos vers olvasható. A könyv kézbevételekor nem volt időnk azokat alaposan tanulmányozni, Mayer Rita jól sikerült fényképfelvételei

¹ *Bibliotheca Mauriti Baronis Kornfeld: Index librorum Hungaricorum*, Budapestini, 1913.

² A kiegészítés egy példánya: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2602.

³ A Balogh József kézírásos bejegyzéseivel, kiegészítéseivel ellátott nyomtatott katalógust az OSZK tudományos olvasótermének kézikönyvtára őrzi.

⁴ I–II, Bp., 1971–1983.

⁵ Ezek a kötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye állományában kutathatóak.

⁶ RMNy 279. MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman... – Ez világ kezdetitül fogva valameni eretnekek voltac ... mind azoknak meg festesi a Szent Irasbol*, Debrecen, Komlós, 1570. A kötet mai jelzete a Nyizsnyij Novgorodi Tartományi Könyvtárban: Ц 17.024.1.

alapján most mégis közöljük a versek szövegét, mert azok eddig ismeretleneknek bizonyultak. A nyizsnyij novgorodi könyvtár pecsétje egyetlen helyen akadályozza az olvasást. Sajnos éppen ott található a versek másolójának (?), Hor...[vát? hi??]⁷ Péternek a neve.

A versek leírója a kötet elején álló *Ó én két füleim* kezdetű ének negyedik strófáját a másolásnál kihagyta (esetleg utólag költötte?), azt, korrektúrajelszerű vonallal jelölve a helyét, a következő lap alján helyezte el. Egy esetben fél, másik esetben másfél sort áthúzott, s helyette az áthúzott szöveg fölé új változatot írt be. Ezek a változtatások megítélésünk szerint nem nyújtanak elégséges indokot ahhoz, hogy szerzőnek tartsuk a versek leíróját.

Mindkét vers ismert és gyakori nótajelzést ad meg, a másodikként közölt még talán középkorból származót.⁸ A nótajelzésekből is egyértelmű strófaformákban közöljük szövegüket. Az *Ó én két füleim*, az *Úr szavát halljátok* kezdősorú 6, 7 / 6, 7 / 6, 6 / 7 szótagszámú sorokból áll, strófánként bokorrímmel. A *Végzetetlen Istennek bölcs, hatalmas fia* kezdetű vers 7, 6 / 7, 6 / 7, 7 / 6, 7 / 7, 6 szótagszámú, a sorok kissé dőcögösebbek, a rímelés is bizonytalanabb.

Mindkét vers a protestáns énekköltészet biblikus hangján szól Krisztus istenségéről, kapcsolódva a kötet tartalmához, s Melius Juhász Péternek 1570 körül megjelent műveihöz, melyekben az antitrinitáriusokkal vitatkozik.⁹

A versek szövege:

[Címlap verzón és A_{2r} alján:]

Cantio optima ad Notam Oh en ket szemeým

Oh en ket fwleým az Vr szauat hallyatok,
az mellyet regenten az eghbeöl megh kialtot,
az eö fia felöl hogy öt halgassatok,
az mit mond fogadgiatok.

Ebben tölt attianak kellemetes io kedue,
az emberi nemhez dragalatos szerelme,
megh az eghekbenis menyeknek serege,
miatta engesztelne.

⁷ Horhi? [= Melius!] A bizonytalan olvasatot talán majd alapos szemügyrevétel, ultraviola fényben való olvasás megszünteti. Azért döntöttünk mégis a szövegközlés mellett, mert a jelen körülmények között a Kornfeld-könyvtár e részének hazakerülésére (sőt még a helyszínen való alapos tanulmányozására is) nagyon kicsi az esély.

⁸ A nótajelzésekről és az azokkal kapcsolatos tudnivalókról lásd Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT etc., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I-II, Paris, 1992, 491 (nr. 1110): Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézettek...; 116 (nr. 258): Dicséretes a gyermek...

⁹ Melius verseivel közvetlen kapcsolatot nem mutatnak szövegeink. Melius prózai műveiről az RMNy leírásainál részletesebben lásd NAGY Barna, *Mélius Péter művei = Studia et Acta Ecclesiastica*, II, Bp., 1967, 195–301.

Ennek az nagy Isten mert oly nagy neuet adot,
az mely minden neunél föllyeb magasztaltatot,
kinek meny föld pokol feiet terdet haitot,
hatalmaban megh hailot.

Ez nagy draga neuet segitsegre kj hia,
hittel io étettel mindenek elöt vallia,
nilwan az idvözöl az iras azt mongia,
mert mindeneknek vra.

Ez ám az Istennek artatlan egy barania,
azki ez vilagnak bwnét vette vallara,
es az ki sokaknak eset romlasara
sokak tamadasara.

Első es vtolso w az kezdet es az végh,
mert ő az attiaual mindenható egy fölsegh,
es chyak w általa megh epwlt az szentsegh,
es megh nittatott az égh.

Nem chiak decretomban vegezesben első volt,
mert vgy az Abraham Zent Janosis abban volt,
Christus maga mongia Janosis rola szolt,
w naloknál elsőb volt.

<Ez ellen zugodtak> Eötet megh kisirtek Sidok az nagy pusztaban,
midön el epedtek volna az szomiusagban,
az mint magiarazza Zent Pall irasaban,
w volt köszikla abban.

[E]z az lelki kenyér ki az egből le szallot,
és lelki köszikla melyből élő víz aradot,
mert chyak ő belöle olly erdem szarmazot,
kiből ember igazult.

Eő volt az neggyedik az egheő kemenczeben,
az három iffiak közt annak erős twzeben,
ki megh oltalmazta annak közepeben
azokat w hitekben.

Most it az pokolnak nagy egeő kemenczetöl
az benne bizokat oltalmazza twzétöl,

az bwnnek Eördögnek pokolnak mérgétől
annak veszedelmétől.

[M]itől azon Christus örökké oltalmazzon,
az ő Zent attianak es keduebe iuttasson,
es w Zent lelkeuel minket igazgasson,
országaba iuttasson.

Azon Zent attiaual Zent lelkeuel döchyösegh,
az Jesus Christusnak adassek nagy tisztessegh,
mert ő benne lakik az tellies Istensegh
foghatatlan egyesegh.

finis per eadem[?!] petrum Hor[?][?]
1 die Januarij 1609.

[A könyv végén:]

De Natiuitate Christi ad Notam Dichiretes az gyermek etc.

Veghetetlen Istennek beölich hatalmas fia,
ki az attia Istennek kebelében vala,
szálla innen közönkben az szep szwznek meheben,
szolgay abrazatban, Isten ielent az testben,
ki nagy el reytet titok anyaszentegyhazban.

Boldogh emlekezeteü Samuelnek anya,
ez el ieöt Messiasrul eöys prophetala,
midön Samuel fiat egyhazy szolgálatra
Istennek aianlá, szep hala adasa keözt,
az Messias Vr Christust, idvözeteönek vallá.

Ez az frigynek szekrenye Istennek ladaia,
kiben vannak Istennek kinchyeý be zarua,
az tiz paranchyolatnak az eö ket keö tablaja,
Isten akarattia, az eghbelý szep manna,
mert eö az lelki kenyér, ki menybeöl le szálla.

Ez az beölich Vr Istennek hatalmas ighýe
az ki altal kezdetben mindent eö terempte,
lathatatlan menyey, es az lathato feöldý
szekek vrasagok, eö altala tartatnak
alnak vannak mindenek, minden méltosagok.

Angyaloknak eő feie es neki szolgálnak,
eő chinallia azokat twznekis langhiua[?],
eő neube haiolnak pokolbelý es feöldý,
menyeý sok térdek, eő neube iduözöl,
az megh téreő beönös nép, az ki benne bizik.

Ez szwletet Vr Christust sok regiek vartak,
sok kirallyok Chyaszarok eőt latni kiuantak,
de boldogok mar azok az kik eőt nem lattyak,
es hisznek eő benne, <az mint maga mondotta
az eő tanituanianak, Thamas Apostolnak.>
es boldogok mind azok
kik az Isten ighyet halgatuan megh ternek.

Vigh eöreömmel eőt variuk ket vtolso napra,
az mi kimulasunkra es itilet napra,
az io hiveý közzé, az eő iob keze felöl
szamlallion benneönket, kegyelmes zent attianak
be aianllion benneönket, vigyen orszagaba.

finis. 21 die Decembris 1609.

BESSENYEI GYÖRGY KIADATLAN SZÖVEGTÖREDÉKE

Bessenyei György *Összes műveinek* kritikai kiadása befejezéséhez közeledik. Töredékben maradt műveiből azonban még autográf kéziratok is felbukkanhatnak. Írásunkban a Bessenyei-szakerődalomban csupán címe említésével szereplő töredéket közlünk, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában Jogt. Ált. 4r. 67sz. jelzet alatt két másik Bessenyei-szöveggel találunk egybefűzve.

Az első írás a *Toldalék Magyar Országának Törvényes Állásához* című mű másolata, 57 számozott lapon. A másolatot valószínűleg Bessenyei több szövegének ismert másolója készítette, az autográf kézirattól központozásában nagy mértékben eltér. A másolat hiányos, hiányoznak belőle a 31–46. lapok, néhány erősen sérült oldal is található benne. A másolat szép, folyamatos, autográf javítás nincs benne.

A második szöveg az előbbihez hozzákötve, kétszeres méretű lapokon található autográf kézirat, címe: *Az Emberi Nemzetnek Szaporodásáról; és Fajáról*. Bessenyei kéziratjaihoz általában nem ilyen formájú lapot használt. A lap szépen össze van hajtvva negyed-rét méretűre, oly módon, hogy a jobb oldalán és alján behajtották. Hosszú ideig heverhett külön, mert igen szennyezett, főleg az utolsó lapján megbarnult-megfeketedett, kicsit penészes, szakadozott, bár a szakadást szépen restaurálták. Bal szélénél fogva a többi szöveg közé van fűzve. A cím előtt Bessenyei írásával a 27-es szám szerepel. A többi oldalon számozást nem találunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a következő, negyed-rét alakú autográf szöveg, a *Töredék* címet viselő *Tariménes*-kézirat a 31. lapszámmal kezdődik, ami azt sugallja – lévén a kézirat négy oldalas –, hogy a két, méretében és tartalmában különböző befejezetlen szöveg számozása valójában folytatódik. A szöveget megelőző előlap arra utal, hogy két töredéket fűztek össze, ezt olvashatjuk ugyanis rajta (idegen kézírással): Bessenyei György, Az emberi nemzet szaporodásáról. Csonka. Elöl egy ív, azután 31-től 45-ik lapig.

A harmadik szöveg az előző két pontos címeírással szemben csak *Töredék* címmel szerepel. Nincs benne utalás, hogy a *Tariménes* kézírata lenne. A kézirat-töredék autográf, a *Negyedik könyv* első szakaszának végét tartalmazza, kezdete: „Mihent vevő pénzével másnak...”, vége: „...álomra botsátkoznak. Vége az első szakasznak.”¹ Ezt a kézirat-töredéket az teszi különösen becsessé, hogy a *Tariménes* negyedik könyvének egyetlen autográf szövegét tartalmazza – sajnos erősen hiányos formában. Ezt a szöveget jelen írásunkban nem közöljük, a *Tariménes* kritikai kiadásában fog helyet kapni.

¹ BESSENYEI György, *Tariménes utazása*, Bp., 1930, 231–237.

A három Bessenyei-szöveg 1871-ben került az Akadémia könyvtárába Imre Sándor jóvoltából. Őt bízta meg az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya a Bessenyei-maradványok felkutatásával. A töredékekre, amint azt Imre Sándor Gyulai Pálhoz, az osztály akkori titkárához intézett leveléből megtudjuk, Debrecenben talált, az egyedüli Rakovszky-örökösnél, báró Jósinszkyknénál, aki a kéziratokat hajlandó volt átadni. Imre Sándor részletesen leírja a talált töredékeket.² A *Tariménes*-töredékről ezt írja: „hat negyedréte levélnyi, a harmadik levél után hiányos töredék, a Tariménesből vagy annak folytatása”. Megjegyzi, hogy nem tudja a szöveget pontosan azonosítani, mert csak egy kis rész jelent meg a műből addig. Hozzáteszi, hogy 10–12 ívnyi kéziratot, ívalakút, rossz minősége miatt már korábban eldobtak.

Az alábbiakban közöljük azt az autográf kézirat-töredéket, amely két okból is rendkívül fontos – töredékessége ellenére – a Bessenyei-életmű szempontjából. A benne szereplő évszám szerint 1792-ből származik,³ Bessenyeinek abból az alkotói korszakából, amelyből nem maradt ránk az írónak egyetlen szövege sem, hiszen az 1792-ben cenzúrázásra benyújtott két műve, a *Kedvetlen okos* és a *Podrokok krónikája* egyaránt elveszett. Azért is fontos ez a kézirat-töredék, mert Bessenyei történeti-antropológiai gondolkodásának érdekes tanúbizonysága: voltaire-i szellemű gondolatmenetet tartalmaz, amely nem fogadja el a Biblia szövegét hiteles történeti forrásnak. A bibliakritikához Bessenyei eredeti módon magyar példákat használ.

A szöveget a Bessenyei *Összes művei* kritikai kiadásában követett gyakorlatnak megfelelően adjuk közre.

Az⁴ Emberi Nemzetnek⁵ Szaporodásáról; és Fajáról⁶

Nem tudom régen asszonyaink miképpen fajzottak; de most látjuk nem sokra mehetnek. Olvasod; hogy az Özön viz után kevés idő múlva *Sem Kám Jáfei*⁷ Noénak három fiai e Világnak három részét emberekkel bé töltötték. Tsetsemök, nagyob gyermekek, ifiak, öregek hóltak akkor is mint most. Szüntelen való háboruk; vér ontások vóltak, mellyekkel az Ember sebessen fogyott. Döghalál, pestis hasonloul pusztitot. De azért Noé mig az Emberi faj kettőt, hármat fordul magán, az az három⁸ Ember élete alat bé

² MTA Kézirattár, 1504/1871. ZÁVODSZKY Károly könyve már megemlíti az Imre Sándor által fellelt kéziratokat (*Bessenyei György: Irodalmi tanulmány*, Pest, 1872, 120), de nem tudja *Az ember szaporodásáról* című mű szerzőjét azonosítani, nem is írja le, feltehetően nem látta a kéziratokat. CLAUSER Mihály rövid tanulmányában felsorolja a három mű-töredéket, és *Az Emberi Nemzetnek Szaporodásáról* címűt autográfának tartja. (*Egy Tariménes-töredék a Tudományos Akadémia könyvtárában*, Debreceni Szemle, 1934, 28.)

³ GÁLOS Rezső, aki könyvében a kézirat létezéséről beszámol, valószínűleg nem látta a szöveget, amelyet a benne szereplő évszámtól eltérően 1803-ra datált. A kéziratról egyébként azt állítja, hogy „az Akadémia tulajdona, de ez idő szerint lappang”. *Bessenyei György életrajza*, Bp., 1951, 366, 374.

⁴ [A szöveg a lap jobb oldalán található, a lap bal felére Bessenyei a jegyzeteket és a javításokat írta.]

⁵ *Nemzetnek* <F> *Szaporodásáról*

⁶ [A címet az egybefüggő szövegtől Bessenyei vízszintes vonallal választotta el.]

⁷ [Bessenyei a kiemlést aláhúzással jelöli.]

⁸ három <...> Ember [Javítás törléssel.]

tölti e Világot lakosokkal. Irják, hogy az Őzön viz elöt majd tsak nem ezer esztendeig lehetet némellyeknek élni: had járjon;⁹ Az¹⁰ Őzön viz után ily hosszas Emberi életrül¹¹ nem¹² emlékeznek.*¹³

Mivel ezek nagyon régi dolgok; és az írókat is sokba gyanusoknak láttyuk, nem lehet benne egyéb képpen próbát tenni, hanem ha¹⁴ a mostani természetet vesszük fel.

[2] Lássuk, országainkat, városainkat a mai tenyészéssel?¹⁵ Ved fel Buda várossát. Nem lehet tudni melyik esztendőben kezdetet, ha írják is. Azt hallottad; hogy mikor Atila e tájokra jöt Sikambrianak neveztetet. Töb¹⁶ ezer esztendejénél miólta Buda nem egy pár Emberrül; de sok száz párrul szaporodik, még is nem hogy tenyészete egy országra terjedhetne; de tsak egy jó nép és város se tudot belölle ennyi idő alatt szaporodni. Az Emberi Szaporodással, a pusztulást halált mindég egy uton¹⁷ látod jámi Világ kezdetitül fogva. Miólta szaporodik Róma várossa, 's a hol látod tsak nem pusztá. Urunk születése elöt épült 754 esztendővel, attul fogva számlálsz 1792, több harmad fél ezer esztendejénél, miólta nem egy, hanem sok száz pár Emberrül szaporodik, még sem lepheti bé néppel a maga határát is. Két száz ezer embernél löbb most sints benne.¹⁸

Már ha az Őzön viz után [3] Noének gyermekei hosszasab időt éltek is; de ellenben Egész Európára egy pár Embert végy fel; it pedig egy milliom pár Embert látz ezer esztendeig is egy országban szüntelen fajzani, még sem terjedhet Világra. Árpád vezér idejétül fogva¹⁹ hány száz ezer pár Emberrül²⁰ szaporodik Magyar Ország mind ekkoráig; még is ugy szólván pusztá. Két Ember²¹ ezer esztendő alatt, ha minden onokája száz esztendeig él sem szaporodik egy népes²² országra²³ nem hogy egy egész Asiára²⁴ szaporodhatna. Kristus Urunk születése elöt 771 esztendővel már az egész Assiriai birodalom meg vólt; melynek Királyai népeket hódoltatnak; hadakoznak. Semiramis három millio Katonával is ki szál táborban. Leg aláb Tesias, Diodorus ily írják.**²⁵ Látod e

⁹ járjon; <de> Az

¹⁰ <cz> Az [Javítás átírással.]

¹¹ élet<ek>rül

¹² nem <igen> emlékeznek

* E goromba testnek mely gyenge hus, vér és bőr, magát kilentz száz esztendeig huzni, vonni e sok világi tolongásban hosszas unalom vólna; Mítsoda Emberi szív gyözhetné az életnek kecservét annyi százakig viselni?? melytet ily rövid életünk idején is jókor meg <...> szoktunk unni?

¹³ [Bessenyei jegyzete az 1. oldalhoz. Az író a jegyzet kapcsolódását a szöveg szélén, hullámos vonallal jelzi.]

¹⁴ ha <, ...> a

¹⁵ tenyészéssel [Betűtévészés.]

¹⁶ Töb <hét> ezer

¹⁷ uton <j> látod

¹⁸ <több, vagy annyi sints> több most sints benne [Javítás a törlés fölött.]

¹⁹ <alatt> idejétül fogva [Javítás a lap bal oldalán.]

²⁰ Ember<tül>rül

²¹ Ember<tül> ezer

²² népes [Utólagos beszúrás.]

²³ országra [Az utolsó szótag beszúrás.]

²⁴ Asiára [Az utolsó szótag beszúrás.]

** Vegyed harmad részét hazugságnak még is nagy sokaság marad annyi időre.

²⁵ [Bessenyei jegyzete a 3. oldalhoz. A jegyzet kapcsolódását a szöveg szélén található hullámos vonal jelzi.]

szerint, hogy özön víz után két, három száz esztendő mulva is, e föld szine bé van embe-
rekkel rakva, egy néhány magló személyrül; mi pedig két ezer esztendő el folyása alatt,
annyi Emberrül tsak egy várost sem [4] tudunk meg népesíteni.

A szaporodás, most is tsak ugy megyen, mint régen. Egy anya²⁶ annyit szülhet most is
mint akkor.²⁷ Izsáknak két fiai vóltak Esau, és Jákób. Jákobnak felesebben származtak;²⁸
de most is találatnak szülék tiz, tizenkét gyermekkel. Noénak magának az Emberi emlé-
kezet három férfiu gyermeket ád; noha egész Emberi Nemzetünk faját, az Isteni
tsudállatos gondviselés tsak az ő maga vérre szoritotta. Különben a feles gyermek szár-
mazásának sem telhetik oly rettenetes szokása.²⁹ Alkalmas ideje miólta a Török Nemzet
hozzánk közzelitet. Ennél szokás több feleségeket tartani. Lehető dolog már így³⁰ hogy
egy nagy Török Uri Embernek, hosszas életében hatvan, hetven gyermekei is legyenek;
Azonban tsak nem borithatják el világunkat sokaságokkal. Az időt egyre másra vetvén
esztendő alatt nem igen sokkal³¹ születik több Ember mint a mennyi meg hal. Így a sza-
porodás a hólnak számát, az élőkkel majd nem egy sorban viszi. Van oly Familia,
mely³²

²⁶ anya <tsak> annyit

²⁷ is mint akkor <...>. [Javítás betoldással a lap bal szélén.]

²⁸ származ<ot>tak

²⁹ [Az utolsó hat szó nehezen olvasható szennyeződés és az összefűzés miatt.]

³⁰ <is> már így [Törlés a sorban, javítás a lap bal szélén.]

³¹ {Beszúrás a sor felett.}

³² [Itt vége szakad a szövegnek.]

GERICS JÓZSEF: EGYHÁZ, ÁLLAM ÉS GONDOLKODÁS MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORBAN

Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1995, 318 l.
(METEM-könyvek, 9).

A medievisztikai alapkutatások a középkorral foglalkozó valamennyi tudomány szak érdeklődésére igényt tarthatnak, hiszen eredményeikre minden középkorkutatónak támaszkodnia kell. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem középkori történész professzorának 1962 és 1994 közt publikált cikkeiből összeállított tanulmánykötet (melynek három tanulmányát feleségével – és kollégájával – közösen írta a szerző) így nem csupán a történettudomány és az irodalomtörténet-írás forrásbázisának tartott krónikák és legendák vizsgálata révén keltheti fel a régi magyarországi irodalom iránt érdeklődők figyelmét, hanem historiográfiai eredményeivel, eszmetörténeti vizsgálataival és módszertani megfigyeléseivel is.

A *Domanovszky Sándort* mint az *Árpád-kori krónikakutatás úttörőjét* bemutató tanulmány után jó néhány cikk foglalkozik első királyunk életművével és általában a Szent István-korral. *Magyarország és Bulgária Szent Péternek való felajánlását* elemezve – Györffy György felfogásával szemben – Gerics kifejti, miért nem szabad párhuzamot vonni a 11. század első felének Magyarországja és Bulgáriája közt. Hazánk (Pannónia) területét a kortársak úgy tekintették, hogy az a Római Birodalom nyugati feléhez tartozik, s így annak a területnek a része, amelyet a ha-

mis – de akkortájt még általában hitelesnek tartott – *Constitutum Constantini* Szent Péternek és utódainak adott. Bulgáriát viszont már az ezredforduló táján a régi Imperium Romanum keleti részéhez tartozónak tekintették. A kérdéssel a közelmúltban foglalkozó Györffy György mindkét felajánlást a spirituális ügyekre vonatkoztatja. Gerics szerint VIII. János e tárgyban kiadott oklevelében a régi lelki fennhatóság *visszaállításáról* van szó. István felajánlása Szent Péternek – ha egyáltalán volt ilyen! – legalább annyira érintette a római egyház (VII. Gergely pápa előtt általánosan elismert) defensorát, a (nyugati) császárt, mint a pápát. Gerics itt is s más tanulmányaiban is hangsúlyozza, hogy Szent István egyházkormányzati szerepe király voltával állt kapcsolatban.

Hasonlóképp Györffy Györgynek első királyunkról alkotott véleményével foglalkozik a *Szent István királyá avatásának történetéhez* című tanulmány. Györffy a pannonhalmi alapítólevél egyes passzusait a hagyományostól eltérően fordította, s ezzel államalapító királyunk koronázására vonatkozó forrást keresett benne. Gerics a régebbi szakirodalom fordításának és értelmezésének a helyességét bizonyítja, s kimutatja, hogy nem lehet Anasztáz apátnak pápai követi szerepet tulajdonítani, illetve az oklevél „laureati sumus” kitételét

István király (pápai felhatalmazással végbement vagy anélkül történt) koronázására vonatkoztatni.

A Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában című (Ladányi Erzsébettel közös) tanulmány az első királyunk királlyá avatása szempontjából elsőrendű forrásra alapozva a korai magyar királyok felkenéséből és megkoronázásából eredő főpap-fejedelem (praesul princeps) jogi státusát bizonyítja. Ugyancsak Szent István és a korai magyar királyok egyszerre államfői és püspökök fölé emelt egyházi méltóságát tárja elénk (a szintén Ladányi Erzsébet társszerzővel közösen írt) *A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája* című tanulmány. Tóth Zoltán kutatásai és a külföldi szakirodalom nyomán a nagyharsányi dénárlelet előlap-ábrázolásának az elemzésével a cikk arra az eredményre jut, hogy Szent István lándzsájában nemcsak a senkinek alá nem vetett uralkodó felségjelvényét láthatták a kortársak, hanem azt az égi fegyvert (arma coelestica) is, amelyet Isten keze nyújt, s ez a tény jelölte ki az uralkodó helyét a (VII. Gergely pápa előtti) egyházon belül.

Az állam- és törvényalkotó Szent István című tanulmányban Geric Váczy Péterrel vitázva azt bizonyítja, hogy a Szűz Máriának történő országfelajánlás motívuma nem bizánci eredetű: van nyugati forrás, ahol (Warmund ivreai püspök sacramentariumának a képén) Szűz Mária koronát helyez az előtte hódoló III. Ottó császár fejére.

A politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térésének korai hagyományára című cikk több 11–12. századi német forrást is bemutat, amelyek a magyarság megtérítésének a művét nem Szent

Istvánnak, hanem III. Ottó, illetve II. Henrik német császároknak és Gizella királynénak tulajdonították.

A tanulmányok következő csoportja (*Középkori források elbeszélésének értelmezése napjainkban [Szent Gellért Aba királyról], A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István király halála után, Péter király egyházpolitikája és következményei*) az első királyunk halálát követő időszak kormányzati és egyházpolitikai eszméit kutatja. Az Altaichi Évkönyvek szerint III. Henrik német császár a ménfői csata kimenetelét kifejezetten olyan istenítéletnek tekintette, amely az ő fennhatósága alá juttatta Magyarországot. III. Henrik megváltoztatta a Szent István-kori magyar–német kapcsolat jellegét. Ehhez a német birodalmi „beállításhoz” közelítettek a Szent Gellért-legendák, amelyek Aba Sámuel Péter lázadó alattvalójaként mutatták be. Ugyanakkor más forrásokból kiderül, hogy Péterrel a magyar püspöki kar, sőt a nemesek nagy része is konfliktusba került, bár ez utóbbiak – a hűbérjognak megfelelően – többszörösen figyelmeztették Pétert, s végül is nem a király, hanem gonosz tanácsosa, Budó ellen léptek fel. Budó halálra ítélése után – megrettenve – menekült el Péter, de nem a (saját) személyét ért fenyegetés miatt. Ami pedig Abát illeti, ő nem a Péter által felbolygatott eredeti egyházi állapotokat állította helyre, hanem – kifogástalanul egyházas módon – Rómához fordult. Igen tanulságos, hogy Aba Sámuel a rá kimondott pápai anatóma után is maga mögött tudhatta a magyar püspökök nagy részének a támogatását. Ez a helyzet viszont gondot okozott a Gellért-legendá írójának. Ő úgy tisztázta hősét a pápa által kiátkozott király támogatásának a gyanúja

alól, hogy – az Aba által a főurakkal szemben elkövetett vérengzésért – Gellérttel bűnbocsánat nélküli átkot mondott ki a királyra. Ami Pétert illeti, ő Gerics véleménye szerint azért kerülhetett összeütközésbe a magyar püspökökkel, mert (egyres német császárok egyházpolitikai törekvéseit mintázva) kísérletet tett egyházi javak (saját célokra történő) lefoglalására.

Szent István tiszteletének a története szempontjából érdekes feltételezés, hogy első királyunk kanonizálása pápai közreműködés, engedelem nélkül mehetett vége: Gerics megfigyeli, hogy II. Orbán 1096-ban, II. Paschalis 1102-ben „vallásos”, illetve „boldog emlékezetű, kegyes” jelzőkkel illetik Istvánt, de nem nevezik szentnek. Mindez tovább rontja Hartvik legendájának (Gerics és mások által másutt is) már alaposan megtépzott történeti hitelét.

Szent László uralmának vitás kérdéseiről a legendákban és a krónikákban című tanulmányában a szerző végül Bogyay Tamásnak (más kutatók által is vallott) véleményét fogadja el: az első, pápa által történt, ismert királlyá avatásra (Zvoimir, Szent László sógora, horvát király megkoronázására) csak VII. Gergely pápasága idején, 1076-ban került sor. Hartvik forrásai azok a ravennai hamisítványok lehettek, amelyeket a IV. Henrik császár által támogatott ellenpápának, VII. Kelemennek (1080–1100) a Henrik által kinevezett híve, Wibert ravennai érsek készített. (Zárójelben megjegyezzük, hogy – Püspöki Nagy Péter személyében – van olyan kutató, aki indokolás nélkül hiteles dokumentumnak fogadja el a Jaffé által hamisnak minősített forrásokat!) A Szent István-legendákkal, és azon belül Hartvikkal és művével foglalkozik a *Politikai és*

jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában című tanulmány is, amely szerint a Szűz Máriának történt országfelajánlás nyugati kereszténységben is ismert motívumának a bekerülése a Nagyobb Legendába a Szent Péternek való felajánlás ellentételezését szolgálta. Gerics okfejtése szerint Szent László udvari papjai egyszerre kerestek eszmei fegyvert a császári és a pápai felsőbbbségi igények (a vesztes ménfői csata, illetve a magyar felségjelvények Rómába küldése) ellensúlyozására. Annak ellenére, hogy nem fogadja el Hartvik művének a történeti hitelét, a szerző fontos forrásnak tartja a győri püspök legendáját: a pápai koronaküldés révén a pápával elismertet olyan jogokat, amelyeket az antigregoriánus ferrarai Wido, IV. Henrik híve fogalmazott meg a császár érdekében, s amelyek a „két jog” tézisének a hangsúlyozásával a király számára a lelki és az evilági ügyekben való rendelkezést is lehetővé teszik.

A tanulmányok következő csoportja a 12–14. századi magyar történelem vizsgálatához szolgáltat új eredményeket. *A középkori rendiség egyes terminusainak római és kánonjogi vonatkozásairól* értekezve a rendiség politikai harcaiban fontos szerepet játszó jogelvek (a más kutató által is vizsgált „quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet”, a „singuli et universi” kérdése, a communitas pecsétjeivel összefüggő problémák) hatását, illetve érvényesülését figyeli meg olyan fontos középkori jogforrásokban, mint az 1222-es vagy az 1231-es Aranybulla, illetve a rendi gyűlések döntésmechanizmusában (az egyes ügyek intézésében) a kánonjogi „praesentes concludunt”-elv (a testület minden tagját szabályosan meg kell idézni, s ezután a meg nem jelentek helyett, az ő ne-

vükben is határoznak a jelenlévők) megjelenését vizsgálja.

A 14. századi krónikakompozícióban III. Béláról ránk maradt rövid megjegyzés szerint az ő idejében kezdődött a petíciók útján való szólás szokása, „ahogy a római és a császári kúria teszi”. A közelmúltban több medievistánk által is vitatott (az V. István-kori krónikaíróra visszavezethető) helyet Rogerius mester ide vonatkozó tudósításához csatlakozva Gerics József (*Az írásbeli petíciók bevezetéséről szóló krónikahely magyarázatához* című tanulmányában) IV. Bélára vonatkoztatja, a római császári kúriában pedig nem a középkori bizánci vagy német-római császári udvar, hanem az ókori „Imperium Romanum” hasonló joggyakorlatát találja meg. Az írásbeli petíciók bevezetésével IV. Béla a legmodernebb (Szicíliában és Angliában is csak akkoriban alkalmazni kezdett) eljárást választotta, az élénk nemesi ellenhatás miatt azonban az 1267-es törvényben (fiaival együtt) kénytelen volt az eljárás kudarcát maga írásba foglalni.

Az irodalomtörténet kutatói kevésbé gyakran foglalkoznak az 1298-as törvényvel, amely azonban fontos történeti forrás. Ezzel egybeszerkesztve (l. Ulászló 1440. évi átiratában) maradt ránk a királyi tanács egy keltezetlen határozata, amely már régóta foglalkoztatja a kutatókat. Legutóbb Szilágyi Loránd 1312 és 1315 közé datálta a határozatot. Gerics *Árpád-kori jogintézményeket és terminológiát talál törvényhozásunk e keltezetlen termékében*. Ezzel megingatja Szilágyi kutatási eredményeit, s lehetővé teszi a határozat korábbra datálását.

A kötet két utolsó tanulmánya a (Ladányi Erzsébettel közösen írt) *Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi*

birtoklásban és A magyar királyi kúriai bírászkodás Anjou-kori történetéhez az irodalomtörténet számára szintén távolabbi társadalom-, jog- és kormányzattörténeti kérdéseket tárgyal. Érdekes, hogy míg a nemesi jogállás elnyeréséhez a saját jogcímen földet birtokló közzabadok számára megnyílt az út a 13. században, a királyi, királynéi proprius jogi helyzetű (királyi tulajdonú földön ülő) várjobbágyok hiába álltak anyagilag nagyjából a serviensekhez hasonló színvonalon, tömegesen nem tudtak bejutni a nemesek közé. Országos tekintetben nem számítottak nobilisnek a helyi (partikuláris) nemesek sem. Jogi szempontból végül az 1467. évi törvény definiálta a nemességet: „Az ország nemeseinek azokat nevezik, akiknek a királyoktól igazi nemességük, avagy magyarországi nemesi privilégiumuk van.” A nemesség jogi kereteinek a kialakítása, a nemes és a nem nemes közti különbség tudatosítása, a báróknak mint a nemesség egyik kategóriájának a (jogi) meghatározása csakúgy annak a királyi kancelláriai értelmiségi körnek tulajdonítható, amelynek tagjai a királyt nem egyszerűen „segédhivatali” alkalmazottként szolgálták. A társadalom egyes osztályainak a jogi elkülönítésén kívül legnagyobbbrészt az ő művük volt az egyes udvari ítélkező szervek (nádori, országbírói iroda, a királyi különös jelenlét bírósága) kereteinek a formálása, közülük kerültek ki az 1370-es évek kúriai reformjainak a kigondolói, akik egy-egy kormányzati újítással (a királyi nagypecsét állampecsétté alakítása, a városok feletti felsőbíráskodás és az országbírói ítélkezés összevonása) az 1370-es években megtartották a felborulás veszélyével fenyegető politikai egyensúlyt. Ez az ország központjában tevékenykedő ér-

telmiségi réteg latin nyelvű törvényeink, okleveleink megfogalmazójaként, krónikáink, legendáink olvasójaként akkor is szoros kapcsolatban állt a latin nyelvű magyarországi írásbeliséggel, ha nem mindig gondolunk rá!

A szerző a Kumorovitz-iskola hagyományait követi: a szociológiai és a jogi szempontokat egyaránt figyelemmel kíséri; a különböző tanulmányokban – azok jellegétől függően – esetenként az egyik vagy a másik megközelítési mód kerül előtérbe. Külön érnye az általa vizsgált kérdések külföldi párhuzamainak forrásszintig kiterjedő ismerete. Így mondhatja valaki, hogy valamely kérdéskörben nem osztja Gerics álláspontját, de ugyancsak nehéz helyzetbe kerül, ha ellentétes felfogását bizonyítani akarja! A szerző azon – kevés – historikusaink egyike, aki sohasem állította tollát a napi politika szolgálatába, s így munkásságának nincs rákosista-révaista, kádárista-„aczélos” és posztkommunista „szakasz”. Szuverén egyéniség lévén tanulmányait most is úgy adta közre, ahogy annak idején megjelentek. Ritka kivételként egy 1980-ban megjelent tanulmányba olvasztva (a 158. l. 40. sz. lábjegyzetében) találhatunk 1983-ban, azaz az eredeti cikk publikálása után napvilágot látott dolgozatra való hivatkozást.

Amilyen elismeréssel szóltunk a tanulmánykötet szakmai értékeiről, oly lehangoló képet mutat a munka szerkesztése, sajtó alá rendezése. Már az előszó fél oldalán fél tucat bosszantó helyesírási és nyomdahiba található, másutt is rengeteg – esetenként értelemzavaró – hibára találunk a könyvben. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy az utóbbi években a magyar könyvkiadás szakmai színvonala általánosan romlásnak indult: a kiadó, a nyomda egyre gyakrab-

ban „takarítja meg” a színvonalas kézirat-előkészítés költségeit, bízza hozzá nem értő – de olcsó – kezekre a születő munkák „gondozását”. Így amikor a recenzens felrója a munka technikai színvonalatlanságát, könnyen lehet, hogy olyan mulasztásokat is a szerkesztőnek, a sajtó alá rendezőnek tulajdonít, amelyekben ők vétlenek, „csak” a nyomda nem követte az útmutatásait. Ismerve könyvkiadásunk mai állapotát ráadásul az is előfordulhat, hogy a közeljövőben valamely, a recenzens által írt, szerkesztett könyv is éppen úgy bővelkedni fog a hasonló hibákban...

Emellett azonban tény, hogy Gerics József könyvének sajtó alá rendezésénél olyan hibák is történtek, amelyek aligha róhatóak fel a kiadónak. Az 50. oldal 23. lábjegyzet és a 63. oldal 7. lábjegyzet Gerics József és Ladányi Erzsébet *Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmár krónikájában* című tanulmányára hivatkozik és a Magyar Könyvszemle 106. évfolyamának (1990) 93–98. lapját adja meg lelehelként. Amint már szó volt róla, e tanulmányt a jelen kötet is közli, aligha jelentett volna nagy feladatot beírni, hogy a 37–42. oldalon itt (is) olvasható. De hasonlóképpen megtalálható a tanulmánykötet 70. lapjának 14. lábjegyzetében a Levéltári Közlemények 33. évfolyamának (1962) 3–12. oldaláról idézett tanulmány a jelen kötet 174–184. oldalán, vagy a 115. lap 1. lábjegyzetében idézett, a Magyar Könyvszemléből (98[1982], 186–197, 299–312) átvett tanulmány a kötet 88–114. oldalán! Legalább az előző oldalon végződő tanulmánynál észre lehetett volna venni, hogy szerepel a kötetben! Ilyen figyelmen kívül sajtó alá rendezett kéziratok valósággal „felbujtják” a nyomdát a hanyag munkavégzésre!

Amint láthattuk, a kötet jó néhány tanulmánya csoportosul egy-egy nagyobb témakör (Szent István életműve, politikai küzdelmek Szent István utódai alatt, koraközépkori elbeszélő forrásaink stb.) köré, számos ponton erősen megkérdőjelezve az e témában más szerzők által írt összefoglaló munkák eredményeit. Reméljük, hamarosan Gericcs József szintéziseit is olvas-

hatjuk hazai történelmünk korai korszakairól, korai latin nyelvű történet- és irodalomtörténet-írásunkról, s megfigyelhetjük, mennyiben és hogyan lehet a szakma más művelőinek e tanulmányokban nem érintett eredményeit szerzőnk kutatásaival összhangba hozni.

Bertényi Iván

BEVEZETÉS A RÉGI MAGYAR IRODALOM FILOLÓGIÁJÁBA

Szerkesztette Hargittay Emil, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1996, 1997², 349 l.

A magyar szakos egyetemisták kitűnő tankönyvvél, a régi magyar irodalom kutatói pedig értékes kézikönyvvél gazdagodtak Hargittay Emil munkájának köszönhetően. Megszületett ugyanis végre az a tanulmány- és szöveggyűjtemény, amely összefoglalja mindazokat az alapvető tudnivalókat, amelyekkel a régi magyar filológiával foglalkozóknak tisztában kell lenniük.

Tolnai Vilmosnak a kötetben újraközölt alapvető cikke kimondja, hogy „a filológiai vizsgálat szó szerint alapvető művellete az irodalomtudománynak. ... anyaga és alapja a szöveg (textus)... célja a szövegnek mindenoldali megállapítása, hogy a teljes megértést lehetővé tegye...” (202). Egy-egy szöveg helyes és pontos interpretálása azzal a prózai feladattal kezdődik, hogy az ember egyáltalán el tudja olvasni azt, bármelyik korban keletkezett is. Jelen válogatás éppen ezért helyesen gyűjtötte egybe a paleográfiára vonatkozó legalapvetőbb tanulmányokat. Így a középkori kéziratosság korára vonatkozóan Érszegi Géza *Oklevéltan* és *Paleográfia* című cikkei adnak eligazítást, kitűnő irodalomjegyzékkel. Ezt egészíti ki Varjas Béla *Paleográfiai útmutató a 15–17. századi*

magyar nyelvű kéziratok olvasásához című írása. A régi nyomtatványok maiaktól eltérő sajátosságait foglalja össze Borsa Gedeon tanulmánya: *Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról*. Ugyanő ad dióhéjban áttekintést a 15–17. századi magyarországi nyomdászattörténetről. Holl Béla régi nyomtatványok és töredékek meghatározásának módszerére vonatkozóan ad jó tanácsokat *Régi magyarországi nyomtatványok meghatározása* címmel.

A következő problémakör, amellyel a filológusnak szembe kell néznie, a szöveg, a szövegvariánsok és a mű kapcsolata. E tekintetben Horváth Iván *Szöveg* című írása látott újra napvilágot. A kritikai kiadásra vonatkozóan a Péter László által összeállított *Szabályzaton* kívül a legtapasztaltabb magyar textológusnak, Stoll Bélának érdekes, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* című cikkét találhatjuk meg a kötetben. Hargittay a textológiai témájú írások mellett közölte Szentmihályi János *A magyar nemzeti bibliográfia* rendszerét áttekintő összefoglalásának részleteit, hiszen a bibliográfia minden tudománynak, így az irodalomtudománynak is legalapvetőbb segédtudománya.

A szövegkritika odafigyelést, precizitást és alázatot követel. De sohasem öncél, hiszen eredménye olyan mintaszerű kiadvány kell legyen, amelyre az irodalomtörténet-írás támaszkodik. E diszciplína fontos kérdésével: *Az írók nemzeti hovatartozásával* Klaniczay Tibor írása foglalkozik. A másik sokat vitatott problémáról, *A régi magyar családnevek helyesírásáról* is ő ad eligazítást.

A szövegközlés és irodalmi szövegkiadás elengedhetetlen velejárója a jó és egyetemes jegyzetelés. A magyarországi publikációkban e tekintetben uralkodik talán a legnagyobb káosz. Nem véletlen, hogy éppen a nemzetközi irodalomtudomány területén is nagy gyakorlattal rendelkező Klaniczay figyelt fel arra a tényre, e téren milyen gyatra a magyarországi irodalomtörténet-szolgálat műveltsége – különösen ha külföldön publikál. Ezért foglalta össze az *Idegen nyelvű kiadványok jegyzetelési alapelvei* című írásában a legfontosabb tudnivalókat. Ez az alapvető cikk eddig csak az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz–Barokk Kutatócsoportjába tartozó, illetve annak vonzásában működő kutatóknak volt meg kézíratos formában, nyomtatásban itt jelent meg először. A válogatás 1997. évi második kiadásában viszont ezt az egy szöveget még gyakorlatiasabb útmutatóra cserélte a szerkesztő, épp az ItK új címleírasi és hivatkozási szabványát közölve helyette.

A közzétett írásokban foglalt tanulságokat jól egészíti ki a *Gyakorló szöveggyűjtemény*. Ebben először a legalapvetőbb és az irodalmárok által leginkább használt bibliográfiákból vett részletek mellett példákat találunk a jegyzetelésre. Ide került Székely Artúr hasznos összeállítása is a korrigálásról. A görög, valamint az írott és nyomtatott gót betűk után követ-

kezik a kötetnek talán legtanulságosabb egysége: kézírásos, illetve nyomtatott szövegrészletek eredetiben, betűhív, majd mai helyesírású átírásban. Néha csak az eredeti szöveget közölték azzal a didaktikai céllal, hogy az olvasó kipróbálhassa tudását.

Végül – az egyetemi hallgatók kedvéért – a szakdolgozat-íráshoz nyújt segítséget Umberto Eco *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* című írásának tartalomjegyzéke, illetve Szentmártoni Szabó Géza *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyar irodalomhoz*.

Manapság, amikor a számítógépes szövegszerkesztő programok különböző színvonalon megvalósuló, és ezért nem mindig tökéletes adaptálása sajnos sokszor nem éppen a jó és gondos textológiai munkát segíti, a szigorú és következetes, hű és igényes filológiai gyakorlat értékét újra vissza kell állítani, és ez ott kezdődik, hogy eleink e téren leírt elveit újra és újra elővegyük és kövessük. Biztos vagyok abban: az egyetemi oktatás színvonalának emelkedését is jelenti, hogy ilyen segédkönyv birtokában újra élni lehet majd azzal a vizsgamódszerrel, amelyet Horváth Jánosról így írt le egyik hálás tanítványa, Csapodiné Gárdonyi Klára: „Nála a vizsgán vagy kollokviumon mindenkinek folyékonyan el kellett tudni olvasni a régi magyar kéziratok szövegét – persze csak a *Nyelvemléktár*-beli kiadott szöveg alapján.” (Csapodiné Gárdonyi Klára, *Humanista kódexek nyomában*, Bp., 1978, 7.) A lehetőséget Hargittay Emil megteremtette. Most már csak lelkiismeretes és felkészült oktatókon és szorgalmas, érdeklődő diákokon múlik, hogy megtanulják, megtanítsák és műveljék a magas színvonalú, filológiai módszerű tudományos kutatást.

P. Vásárhelyi Judit

BORSA GEDEON: KÖNYVTÖRTÉNETI ÍRÁSOK, I, A HAZAI NYOMDÁSZAT: 15–17. SZÁZAD

Budapest, OSZK, 1996, 474 l. (Az OSZK Kiadványai: Új sorozat, 6).

Az Országos Széchényi Könyvtár Borsa Gedeon sok helyen és szétszórta megjelent könyvtörténeti írásaiból szemelvényes gyűjteményt jelentetett meg. A most közreadott első kötet a 15–17. századi hazai könyvnyomtatásról szóló félszáz olyan cikket tartalmaz, amely legnagyobb-részt a Magyar Könyvszemlében vagy éppen az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain látott napvilágot. Tekintélyes részük viszont számos különböző, a hazai olvasó számára kevésbé hozzáférhető évkönyvben vagy folyóiratban jelent meg. Ez utóbbiak – amelyek eredetileg német nyelvűek voltak – a tanulmánykötetben magyarul olvashatók.

Az olvasó szinte részletes magyarországi könyv- illetve nyomdatörténetet kap kézhez a 15–16. századról, hiszen ebből a korszakból nagyon kevés az a műhely, amellyel a szerző ne foglalkozott vagy említés nélkül hagyott volna. A kötetben a tanulmányok nem megírásuk, hanem tematikájuk időrendjében követik egymást, vagyis az első magyarországi nyomdással és nyomdájával – tehát az ősnymtatványkorszakkal – foglalkozó kilenc tanulmány áll a kötet élén. Közülük az elsőnek a magyarországi könyvnyomtatás ötszáz éves jubileuma adta az aktualitást, majd a témához – amely akkor merőben új megvilágításba került a szerző e tanulmánya révén – 15 év múlva tért vissza. Az 1988–1991 között írt, a magyarországi könyvnyomtatás megindulását sok oldalról megvilágító tanulmányai egymás után vették vizsgálódás alá a hazai ősnymtatványok szövegváltozatait, példányszámát,

papírját, kötését és az egész fejtegetés sarokkövét jelentő betűöntvényeket.

A kötetben a 17. század viszonylag kevés tanulmánnyal van képviselve, mintha a szerző eddigi munkásságában a 17. századi tanulmányok kisebb helyet kaptak volna. Az ötvenből mindössze hat tanulmány szól erről az évszázadról. Azok viszont mind olyan témát érintenek, amelyről eddig a hazai szakirodalom szinte tudomást sem vett (mint a lorétomi vagy pottendorfi nyomda), vagy csak mint könyvészeti fantom lebegett a szakírók tudatában, mint például a – nem létező – körtvélyesi nyomda.

Mint hogy a *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötetének megjelenésével a 16. századról teljes kép állt előttünk, felismerhetővé vált a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás néhány sajátossága. Mint az a jelenség, hogy a 16. századi Magyarországon mindössze két olyan város akadt, ahol egy időben párhuzamosan két műhely is dolgozott. Nyomdáink általában rendkívül rövid életűek voltak, bár némileg stabilabbak az erdélyi műhelyek. Nagyon sok az olyan nyomdahely, ahol csak néhány évig működött sajtó. A nyomdahelyeknél hosszabb életűek a műhelyek (megkülönböztetésül: a több állomáshelyen is kiadói tevékenységet folytató nyomdászok felszerelése, vagyis műhelye a helyváltoztatástól függetlenül általában azonos). Most – legalábbis a ránk maradt nyomtatványok alapján – megállapítható, hogy hol jelent meg a legtöbb kiadvány, nyomtatott ívekben kifejezve melyek voltak a legproduktívabb tipográfiák, melyek

a leghosszabb életű műhelyek, melyek a legtöbb helyen megfordult nyomdászok vagy műhelyek – mindig újra és újra hangsúlyozva, hogy nem ismerjük az örökre elveszett, nyomtalanul eltűnt kiadványok számát. A 16. századi hazai nyomdászati részmerlege tehát a magyarországi nyomdásztnak és könyvkiadásnak újszerű összefoglalása, olyan oldalról közelítve meg a már igényesen és teljességre törekedve feltárt 16. századot, amilyen szemzőből és amilyen módszerrel azt korábban senki sem vizsgálta.

A 16. századot tárgyaló tanulmányok jó része éppen a *Régi magyarországi nyomtatványok* első, 16. századi kötetének munkálatai nyomán született, választ keresve olyan tisztázatlan kérdésekre, mint a szebeni vagy a brassói nyomda kiadványainak megjelenési sorrendje vagy a Hoffhalterékkal kapcsolatos nyitott kérdések. A korai szebeni nyomdászatról három tanulmány szól: a szebeni nyomda az egyik legrégebbi, de maga után legkevesebb nyomot hagyó műhely volt Magyarországon. A szerző a brassói Honterus-műhely 1539. évi kilenc nyomtatványát bravúrosan állítja sorba megjelenésük ideje szerint, szinte hónapról hónapra rögzítve kinyomtatásuk idejét.

Most egymás mellett láthatjuk a legrégebbi magyar perikópáskönyvekről és azok illusztrációiról szóló öt tanulmányt a témát illusztráló 386 képecskével (a gazdag képanyag közlése az OSZK nyomdáját dicséri), amelyeket a csak itthoni szakirodalomban tájékozódó olvasó eddig nem ismerhetett. Mind az öt a nemzetközi nyomdatörténet terén legmértékadóbbnak számító mainzi Gutenberg Jahrbuchban jelent meg.

Ugyanígy egymás mellé került az a négy tanulmány, amely a korábban tévesen

feltételezett és a szakirodalomban újra és újra felbukkanó, nem létező 16. századi magyarországi nyomdahelyek kérdését zárja le, úgy látszik, véglegesen. E problematikus magyarországi nyomdahelyek tisztázása a retrospektív nemzeti bibliográfia szempontjából valóban olyan kérdés, amellyel kapcsolatban a könyvtörténesznek és bibliográfusnak állást kell foglalnia a legújabb ismeretek birtokában. E kérdéses nyomdahelyek igen jól mutatják, hogy a félreértések halmozott átvétele, a hibás adatok átörökítése hogyan rögződik a szakirodalomban – bár erre jó példát szolgáltatnak az első szebeni nyomda első kiadványai is és mindaz, amit ezekről idáig irtak.

Bár hazai könyvtörténetről van szó, a kötet jól reprezentálja, hogy a magyarországi nyomdatörténet hány szállal kapcsolódott a kortárs európai könyvkiadáshoz, tudományokhoz, politikai eseményekhez, vallási mozgalmakhoz. Ehhez elég Johann Manlius vagy Rafael Hoffhalter pályájára gondolni, hogy csak két kiragadott példát és személyt említsünk. Számos adat bizonyítja a magyarországi humanisták nyugati kapcsolatait. Erről elsősorban Johannes Honterus kapcsán kaphat képet az olvasó. Honterusnak egyébként jogászai, filológusai, pedagógiai, reformatori mivoltáról és ilyen jellegű kiadványairól itt csak érintőlegesen esik szó, hanem inkább – kartográfiai és nyomdászati tevékenysége révén – mint fametszőről hallunk. Ismeretes, hogy Honterus *Cosmographiáját* Krakkóban adta ki, de kevésbé ismert, hogy az általa készített világtérkép fadúca 1830-ban még megvolt Krakkóban. Csillagtérképei bázeli működése során valószínűleg az ottani jeles nyomdásznak, Henricpetrinek rendelkezésére készültek, és Honterus által szignáltak.

E csillagtérképei Albrecht Dürer egy Nürnbergben kiadott műhöz készült illusztrációit másolták, műkedvelőhöz képest igen figyelemreméltó színvonalon. Honterus rajzkészsége éppen az eredetitől való eltéréseiben mutatkozik. Bázelen készült még *Chorographia Transylvaniae* című térképe is Szében és Brassó címerével. Ez eddig is ismert volt, az azonban a szerző új megállapítása, hogy az egyetlen fennmaradt példányt – e Bázelen készült fametszet levonatát – már Erdélyben nyomtatták. A *Chorographia*, amely a Délkelet-Európáról készült legrégebbi részletes térkép, teljes egészében Honterus saját műve: nemcsak tervezte, hanem ő metszette fába. Ez a térkép – amelyet egyébként kicsinyítve, kihajtható tábla formájában közöl a tanulmánykötet – már 1544-ben ritkaságszámba ment. Egy olasz humanista kérésére Verancsics megküldte neki, és kifejezte véleményét, hogy szerinte Honterus szándékosan nem terjeszti e művét, időközben felismert sok hibája miatt.

A szerző Honterus brassói műhelyével kapcsolatban egy téveszmét is eloszlat: főleg a korábbi szakirodalomban állandóan kísértett az a feltételezés, mintha Honterus már jóval 1539 előtt alapította volna nyomdáját, méghozzá elsősorban Luther műveinek népszerűsítése céljából. Ezzel szemben máig nem ismeretes 1539-nél korábbi brassói kiadványa, ebből az évből viszont mindjárt kilenc is. Nem bizonyított, hogy Honterus nyomdáját Luther műveinek kinyomtatására alapította volna, hiszen 1545 előttről egyetlen, közvetlenül a reformáció szolgálatában álló kiadványa sem ismeretes. A műhelyt sokkal inkább tankönyvek kiadására alapították: ezt bizonyítja kiadványainak sora, az Aldinákhoz hasonló elegáns kis kötetek, amelyeket sok

esetben finom, reneszánsz címlapkeret díszít.

A különböző nyomdák tevékenységét elemezve a tanulmányokban elszórta számos nyomdász, nyomdatulajdonos, nyomdavezető neve kerül szóba, akiknek nagy többsége német nevet visel. Ezek után nem meglepő, hogy külön tanulmány is foglalkozik a hazai nyomdák német tipográfusaival a 17. századból. (Eddig csak a 18. században bevándorló német származású nyomdászokról állt rendelkezésünkre ilyen összefoglalás Fitz József jóvoltából a Gutenberg Jahrbuch egy korábbi évfolyamában.)

Korabeli forrásokban szűkölködő nyomdatörténetünkben Salamon Sultzer 16. századi nyomdásznak és betűöntőnek szerencsés és ritka kivételként két levele is fennmaradt: az egyiket Kőszegről írta Lőcsére, a másikat Lublinból Bártfára. Meglepő, hogy járt Kőszegen, betűöntőt Gutgesellnek Bártfán, majd Debrecenben vállalt ugyanilyen feladatot, amikor Hoffhalter Rudolf özvegyének halála után az ottani nyomdát Csáktornyai János vette át. Minderre 1589 és 1591 között került sor. 1591-ben volt Kőszegen. Itt azonban ekkor nem volt nyomda. Fitz József sejtene vélte, hogy Sultzer közreműködött volna a vizsolyi műhely felújításában is, amikor a Biblia kinyomtatására készültek, erre azonban nincs bizonyíték. Két Vilniusban kiadott nyomtatványára megtévesztésül debreceni kiadási helyet írt, tartalmuk miatt nem árulta el valódi kiadási helyüket. Érdekes, hogy mint a vilniusi jezsuita nyomda vezetője, katolikusellenes tevékenységének álcázására magyarországi városnevet használt.

A két Hoffhalter – apa és fia – minden bizonnyal egyike a legtöbbet mozgó, he-

lyüket legtöbbször változtató nyomdászainknak. Kiadványaik helyhez és időhöz kötése így egyaránt gondot okoz: hiszen volt olyan város – akárcsak Johannes Manlius esetében Németújvár –, ahová többször is visszatértek, felszerelésük egy részét otthagyták, majd újból ott dolgoztak. Feltűnik a Hoffhalter-nyomda történetével foglalkozóknak, hogy Gyulaféhérvárott Rafael fia, Rudolf nem lépett apjának halála (1568 eleje) után annak örökébe. Ennek oka után nyomozva a szerző egészen Hoffhalterék eddig alig tisztázott zürichi tartózkodásáig nyúlik vissza. Rudolf Hoffhalter keresztyánya a neves reformátornak, Bullingernek lánya volt. A két család utóbb is levelezésben állt egymással, fennmaradt Hoffhalterné 1562-ben írt levele Bécsből Bullingeréknek, amelyben szó esik a moldvai hadjáratról.

Egyes tanulmányok a könyvkiadás-könyvnyomtatás munkafolyamataival, pl. a korrektúrával foglalkoznak. Régi nyomdai korrektúrákban sem bővelkedünk: a fennmaradt többsége kötéstáblában őrződött meg. A Heltai-nyomdából előkerült korrektúrák irodalomtörténeti érdekességét már Jenei Ferenc ismertette, itt csupán nyomdatörténeti vizsgálatukra kerül sor. A korrektúrák mind 1566-ból valók, és a Heltai-nyomda szinte teljes az évi termését reprezentálják. A nyomdai munka belső menetéről alkothatunk képet azokból a töredékekből, amelyek a korrektúra öt (!) fázisát is megőrizték. Érdekes az a következtetés, amely azt bizonyítja, hogy a Heltai-nyomdában évekig gondosan megőrizték az egyes munkafázisokat megőrkítő korrektúraíveket (az 1566-ban készült korrektúrákat ugyanis egy 1570-ben készült kötéshez használták fel). A nyomdai hibák kijavításának szokásai már a könyv-

nyomtatás feltalálását követő évtizedekben kialakultak, és azóta meglepően egységes formában évszázadokon át fennmaradtak. Esetünkben a javítások mind ugyanattól a kéztől származnak, valószínűleg magától Heltai Gáspártól.

Valódi könyvészeti, irodalomtörténeti és zenetörténeti szenzáció volt, amikor Borsa Gedeon 1975-ben a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek központi katalógusának tízmillió cédulája közt megtalálta az *Isteni dicséretnek* 1560-as kiadását, amelyet nem is kellett pótlásként bevezetni az RMNy-be, hiszen mint feltételezett, de fenn nem maradt nyomtatvány helyet és sorszámot kapott a kötetben. (Azóta Huszár Gáznak ez az 1560-as énekeskönyve hasonmás kiadásban is megjelent.)

A tanulmányok egy része bizonyos kiadványcsoportokat mutat be, akár azok különböző kiadásait térben vagy időben. Ilyen például a sorsvetőkönyvekről szóló két tanulmány. A rendkívül ritka sorsvetőkönyvek két legkorábbi hazai emléke, amelyek kérdéseivel már vagy egy évszázada foglalkoznak a bibliográfusok és irodalomtörténészek, alkalmat adott a szerzőnek arra, hogy a későbbi hazai kiadásokat is számba vegye. Egy sor olyan 18. századi, illetve 19. század első feléből származó kiadásról van szó, amelyek mindegyikének címlapján Komárom városának címe, a komáromi erőd távlati képe látható, kiadási hely és nyomda viszont nem. Bizonyos, hogy Landerer megszerezte a komáromi Töltési István nyomdász fametszeteit. A sorsvetőkönyvek attól kezdve Budán, Landerernél, illetve annak utódánál készültek, címlapjukon Komáromot ábrázoló metszettel. Meglehet, a cél az volt, hogy elterelje a figyelmet a budai

műhelyről. Minthogy fény derült a legkorábbi hazai kiadások közös lengyel eredetijére, e későbbi budai kiadások révén a legkorábbi hazaiak tartalma és terjedelme is rekonstruálható lett. Az ajánlás is szinte szóról szóra megőrződött évszázadokon át. Ugyanígy egy kiadványtípusról, a kis alakú régi magyarországi nyomtatványokról szól egy másik tanulmány. Bár a szerzőnek a 18. századi könyvtörténettel foglalkozó tanulmányai itt nem kaptak helyet, a sorsvetőkönyvek és a kis alakú nyomtatványok már némileg átvezetik az olvasót a következő századba.

A kötet egy szerkezeti hiányosságát, amely a jegyzeteléssel függ össze, talán érdemes megemlíteni. Maga az a megoldás, hogy az összes jegyzet a kötet végén található, tanulmányonként külön, jó megoldás. A nehézség abból adódik, hogy ha egy hivatkozás a szerző egy másik, ugyanebben a kötetben is megtalálható cikkére vonatkozik, ott nem e tanulmánykötet lapszámát, hanem az eredeti közlés lapszámát találni, változatlanul. Bizony elég sok lapozgatásba kerül a keresett idézett hely megtalálása és azonosítása e kötetben belül.

A nyomdászattörténet bizonyára nem sorolható a legizgalmasabb olvasmányok

közé, de ez alól kivétel is akad. A kötetben szerény helyen elrejtve beszámoltól olvashatunk az utóbbi évek egyik legizgalmasabb könyvészeti eseményéről, amely szinte személyes ügyünk volt. A legutóbb árverezett *Chronica Hungarorum*-ról van szó, amely a tizedik ismert példánya e számunkra egyedülállóan jelentős ősnymtatványnak. Az árverést a szerző a helyszínen kísérhette figyelemmel. Az árverési etika lehetővé teszi, hogy ismeretlen maradjon az eladó és ismeretlen maradjon a vevő, mint ahogy ebben az esetben is történt, még ha a szerzőnek bizonyos következtetései vannak is mindkettővel kapcsolatban. Csak az az elképesztő összeg ismert, amelyen elkelt, és amely felülmúl minden eddigi árverési összeget, amelyet nyomtatott könyvre Németországban kiadtak (110–111).

Örvendetes, hogy az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával megjelenhetett ez a tanulmánykötet, amelyet hamarosan követni fog a szerzőnek az egyetemes (európai) könyvtörténet tárgyköréből válogatott kötete. (Az időközben megjelent második kötet ismertetésére még visszatérünk.)

V. Ecsedy Judit

OJTOZI ESZTER: A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR 1601–1650 KÖZÖTTI KÜLFÖLDI NYOMTATVÁNYAI ÉS POSSESSORAIK

Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1996, 245 l.

OJTOZI ESZTER: A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR 1651–1699 KÖZÖTTI KÜLFÖLDI KÖNYVEI ÉS POSSESSORAIK

Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1994, 277 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak, 7–8).

A Debreceni Egyetemi Könyvtár a viszonylag új alapítású gyűjtemények közé

tartozik, 1918-ban nyílt meg az olvasók előtt. Ha nem említhető is a gazdag törté-

nelmi hagyományú hazai könyvtárak sorában, könyvanyaga és ezen belül régi könyvgyűjteménye megérdemli a fokozott gondoskodást és figyelmet. Az 1800 előtti külföldi és az 1850 előtti magyar anyag feltárása nagymértékben Ojtozi Eszter áldozatkész munkájának köszönhető, aki 1989-ben a Régi Tiszántúli Könyvtárak sorozat 6. köteteként megjelentette a Debreceni Egyetemi Könyvtár antikvakatalogusát, majd a 17. század könyvtermésének feldolgozásához fogott. Elsőként a század második felének katalogizálása készült el és jelent meg nyomtatott formában, jöllehet az előszó jegyzete utalt arra, hogy az előzmény, az 1601–1650 közötti anyag feldolgozása is megtörtént, de „a munka objektív okok miatt kéziratban maradt”. Örvendetes módon két évvel később a második, korban korábbi kötet is megjelent, lehetővé téve, hogy a teljes 17. századi anyagot egységben láthassuk.

Az 1601 és 1650 közötti korszakból származó külföldi könyvek együttese 404 katalogizált tételt eredményezett, az 1651 és 1699 közötti periódus 621 kötetet foglal össze, amelyeket a katalógus szerkesztője a könyvtár raktárából kiválogatva, autopszia alapján dolgozott fel. A gyűjtemény törzsanyagát az 1930-as években Debrecenbe került Révész Imre-féle hagyaték képezi, de nagy mennyiségű régi könyv vált 1945 után is a Debreceni Egyetemi Könyvtár tulajdonává. A feldolgozás valamennyi példányra kiterjedt, a szokásos címleíráson túl fontos újdonsága a possessorok számbavétele, a bejegyzések rögzítése és a hajdani tulajdonosok kilétének meghatározása. A kiadvány használatát számos mutató könnyíti meg, az anyag érdekesebb részéről címlap- és ex libris-illusztrációk is tájékoztatnak. Ojtozi Esz-

ter fontos és értékes munkája a régi könyvek kutatói számára kiváló segédeszköz, néhány észrevételünk csupán a hasonló munkát végző könyvtárosok segítségére szolgál.

Mint hasonló kiadvány szerkesztője, tapasztalatból tudjuk, hogy az előzőleg kialakult határozott szerkesztői elveket a gyakorlatban az anyag ismerete módosíthatja, és az utolsó pillanatban megfogalmazott, tömörségre törekvő szerkesztői bevezető minden változást nem tud rögzíteni. Valószínűleg ez történhetett Ojtozi Eszter munkája során is, ezért tapasztalható, hogy a bevezetőben összefoglalt elvek nem minden esetben felelnek meg a megvalósított gyakorlatnak.

Elsőként a szerzői névalak használatát kell megvizsgálunk. A bevezető szerint a szerzők neveit Ojtozi Eszter latin alakban adta meg, zárójelben megjegyezve, hogy természetesen ismeri a nemzeti névalakot is. Véleményünk szerint helyesebb lett volna az általános gyakorlatnak megfelelő nemzeti névalak használata (az uralkodók, pápák esetében pedig a katalógus nyelvén ismeretes forma), és valamivel több utaló egyértelművé tette volna a személyek meghatározását. A következtetlenség sajnos sok helyen nyomon követhető, pl. a latinus Cartesius helyett Descartes René, illetve a következő tételeknél Des-Cartes Renatus szerepel, de gyakran találkozunk német, olasz vagy francia nevekkal is, pl. Finck Georg Philipp, Fugger Johann Jacob, Grandi Lazaro, Gualdo Priorato Galeazzo, Fourier Pierre stb. Niccolò Machiavelli neve ötféle [!] alakban fordul elő, de ugyanazt a személyt jelöli a Melchior Glösel, Melchior Klaesel, Melchior Khlesl névalak is. A címleírások – kisebb sajtóhibáktól eltekintve – korrekten tükrözik a

címlapot és a kötetek terjedelmi meghatározása is egyértelmű, bár a régi könyvek-nél a centiméterben megadott méret helyett inkább a rétnagyság a szokásos. Nem kapunk azonban magyarázatot arra, hogy a kötetek impresszumadatait milyen esetekben közli szó szerint a szerkesztő és mikor használ nominativusban álló névalakot.

A régi könyvek előállítójának Ojtozi Eszter egyértelműen csak a nyomdászt tekinti, a címlapon szereplő kiadókkal annyira nem foglalkozik, hogy még a névmutatóba sem veszi fel őket. Mivel ebben a korban a nyomdászok és a kiadók gyakran azonos személyek voltak, helyesebb lett volna a kiadókat sem mellőzni és meghatározásukat elősegíthette volna Josef Benzing *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts* című lexikona, amely az Archiv für Geschichte des Buchwesens 1977-es évfolyamában jelent meg, és az Ojtozi Eszter által is használt Benzing-féle nyomdászlexikon párdarabja.

Sajnos nem teljesen világos, hogy a bibliográfiai hivatkozás milyen rendszer szerint történik. Az előszó szerint „szükség esetén a régi könyv bibliográfiák azonosító számai” soroltatnak fel, azonban a „szükség” meghatározhatatlan fogalom. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy valamennyi tételhez legalább egy hivatkozási szám tartozna, akkor a Debreceni Egyetemi Könyvtár gyűjteménye bővelkedik ritkaságokban, hiszen a második kötet 621 katalogizált tétele közül csak 51-nek van hivatkozási száma. Miután néhány kötetnél Ojtozi Eszter megjegyzi, hogy melyik külföldi katalógusban nem szerepel, feltehető, hogy a többről azért mégis van nyom, csak esetleg a címléírásnál nem volt „szükség” a szakirodalmi segítségre. Az is csak az anyag tüzetesebb ismereté-

ből derül ki, hogy a használt bibliográfiáknál a szerkesztő valamiféle rangsort állított fel, és ha egy mű szerepelt az Apponyi-féle katalógusban, akkor más hivatkozási számot már nem tüntetett fel. Az sem világos, bizonyos bibliográfiákról és katalógusokról miért tünteti fel a szerkesztő, ha a keresett mű nem szerepel bennük, másokra viszont, ahol feltehetően szintén nem található meg, nem hivatkozik. A 2. kötet elején felsorolt kétféle lista (bibliográfiák illetve irodalom) kettéválasztása érthetetlen. A bibliográfiák között szerepelnek tényleges bibliográfiák, könyvtári katalógusok és írói névtárak is, pl. Holzmann–Bohatta *Deutsches Anonymen-Lexikona*, de ugyane szerzőpár *Deutsches Pseudonymen-Lexikona* már az „irodalom” címet viselő listába került. A későbbben megjelent első kötet egyesített „bibliográfiák–katalógusok” című felsorolást tartalmaz, benne azonban írói lexikonok is megtalálhatók. Mindkét kiadvány végén található még egy szakirodalmi lista, itt „A possessorok azonosításához használt irodalom” felsorolása következik. Szerencsésebb lett volna a három jegyzék egyesítése, megjelölve, hogy melyek azok a bibliográfiák, amelyeknek hivatkozási száma minden esetben szerepel a címléírások után, hiányuk pedig a kötet ritkaságát jelzi. (Ugyancsak kevésbé érthető, hogy a nagy külföldi könyvtári katalógusok sorából miért maradt ki a Bibliothèque Nationale vagy a Library of Congress katalógusa.)

A katalógust lezáró különféle mutatók sokféle igényt kielégítenek, néhány hiányosságra azonban itt is fel kell hívunk a figyelmet. A névmutató tartalmazza „a közreműködők, társszerzők és a címekben szereplő személyek neveit” (apró figyel-

metlenség, hogy Augustus Caius Julius Caesar Octavianus Imperator és Caesar Caius Julius külön tételként szerepel), sehol nem található meg azonban az annotációban megjelölt személyek neve. Ezzel, noha Ojtozi Eszter a könyvek tartalmára vonatkozóan fontos feltárásokat végzett, saját munkájának eredményét teszi nehezen hozzáférhetővé. Így csak az egész katalógus végiglapozásakor bukkan rá a kutató olyan érdekességekre, hogy az egyik kötetben (391. tétel) négysoros Zrínyi Miklósról szóló kéziratos vers szerepel (*Epigramma de obitu Nicolai Zerényi*) vagy hogy Melchior Guttwirt jezsuita munkáját II. Rákóczi Ferencnek ajánlotta (275. tétel). A nyomdahelyek és nyomdászok mutatója – mint említettük – nem tartalmazza a kiadók nevét, pl. a mainzi Johann Baptista Schönwetter több művet jegyez mint nyomdász, de amikor a „sumptibus” kifejezés áll a neve előtt (443. tétel), munkája már a nyomdásznév

nélküli kategóriába tartozik. A címlapfótoval illusztrált 190. tétel impresszumában viszont azt olvashatjuk: „Verlegts Johann Völcker/ Buchhändler daselbst”, a mutatóban mégis Völcker Johann mint nyomdász van feltüntetve. Szokatlan módja a nyomdászmegjelölésnek, hogy a nominativusban álló invertált nevek után zárójelben időnként szerepel az „apud” kitétel, de a német nyomdászoknál nincs „durch” vagy „bei” viszonyzó. Sajnos a két katalógus tételszámozása nem folyamatos, ez a későbbiekben is megnehezíti majd a hivatkozási technikát.

A mutatók közül nem hagyható említés nélkül az időrendi és a nyelvi megoszlást tükröző regiszter és a possessorok meghatározásának fáradságos munkája. Mivel a 17. századi külföldi nyomtatványok hazai katalógizálása még a kezdeteknél tart, Ojtozi Eszter katalógusa következetlenségei ellenére megérdemli a figyelmet.

Németh S. Katalin

ELEMZÉSEK, TANULMÁNYOK BATSÁNYI JÁNOSRÓL

Szerkesztette Kertész Károly, Tapolca, 1995, 220 l.

Batsányi János halálának 150. évfordulója volt 1995-ben, s ennek kapcsán egy kissé ismét ráirányult a figyelem az utóbbi időben nem túl gyakran emlegetett jelentős költőegyénségre. Különösen örvendetes, hogy egy egész kötetre való tanulmány is összegyűlt ez alkalomból, méghozzá középiskolások és tanárok tollából. 1994-ben a tapolcai Batsányi Emlékbizottság, valamint a Batsányi János Gimnázium és Postaforgalmi Szakközépiskola pályázatot írt ki Batsányi műveinek elemzésére, amelyre közel száz pályamű érkezett be. Ebből a termésből válogatott a tapolcai

Városi Könyvtár és a Batsányi Emlékbizottság kiadásában megjelent kötet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy diákok nagy számban irodalommal, ráadásul régi irodalommal foglalkoznak. Az egyéni kutatás, az elemzésen való gondolkodás, a szakirodalom böngészése az irodalomértés fejlettebb fokához vezető út egy fontos állomása lehet, s biztos vagyok benne, hogy mindazok, akiknek dolgozatait e könyvecskében olvashatjuk, sokra haladtak munkájuk során. A közölt pályamunkák között persze van színvonalbeli ingadozás, s az is

természetes, hogy a felnőttek munkái érettebbek. De a diákok írásaiban is találunk jól sikerült részeket, vannak érdekes, az iskolástól eltérő megközelítéssel fogalmazott dolgozatok (pl. Németh István Péter eredeti meglátásokat is tartalmazó elemzése *A rab és a madárról*, kár, hogy több tévedés is benne maradt). A felnőttek elemzéseink inkább a kötet vége felé helyezkednek el, s tárgyválasztásukban is az életmű olyan kevésbé előtérben álló darabjait célozták meg, mint *A magyar lantos* (pl. Nagy Istvánné „...*ha hazád volt, az marad örökre*” című írása).

Érdekes számvetésre ad lehetőséget a gyűjtemény a szakirodalmi kutatások új eredményeinek a szélesebb közvéleményhez való eljutása, az oktatásban történő hasznosulása tekintetében. Öröndetes látni a felhasznált irodalmak széles körét, a gondos tájékozódást. A szerkesztő megjegyzi utószavában, hogy a „fő figyelem az ismertebb versek felé irányult”. Ezt teljesen természetes jelenségnek tarthatjuk, hiszen nem a korszak kutatóinak publikációiról van szó, amelyeknél a tematikai és eredménybeli újdonság elvárható. Az ismert versek feldolgozása azonban többnyire alapos olvasottságra épül, sokrétű szempontrendszer figyelembevételével. Mindazonáltal feltűnő, hogy bizonyos régi tételek milyen szívóssággal élnek tovább, még olyan munkákban is, amelyeknél egyébként szembeötlő a modern szakirodalmi tájékozódás jelenléte is. Úgy látszik azonban, hogy az új eredmények csak nehezen küzdik le, szorítják háttérbe a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet által is rögzített megközelítési módok konvencióit.

Két példát hoznék erre a jelenségre. Az egyik az, hogy az elemzésekben állandó és

szoros a kapcsolat a politikummal, a történeti-politikai eseményekkel. Az persze nem kétséges, hogy Batsányi erősen politikus alkatú költő volt, de ez nem jelenti azt is egyben, hogy a művek világát *első-sorban és főleg* a politikum szemszögéből kellene és lehetne megközelíteni. Nem feltétlenül valami leegyszerűsített vagy jobb esetben homályos körvonalú forradalmiság az, ami minősíti a verseket. A Batsányi-költészet középpontjában inkább egy magatartás, egy megformált költői szerep áll, s ennek vannak politikai vonatkozásai is. A másik általam kiemelendőnek vélt jelenség pedig azzal van összefüggésben, ahogy az említett átpolitizáltság megjelenik. Rendkívül sokszor olvashatjuk a nemesi ellenállás és jozefinizmus kettősségét mint a kor meghatározó polaritását, amelyben Batsányi a nemesi ellenállás oldalán helyezkedik el. Túl azon, hogy – mint említettem – nem innen nyílik igazán termékeny nézőpont a versekhez, ez a kettősség mára már így, ebben a kizáró formájában nem is tartható. Batsányi megítéléséhez sem szolgáltatathat tehát alapot. Ha kiszabadítjuk e fogalmi dualizmus szemléleti béklyóiból Batsányit (és a kor egészét), egészen más megvilágításba kerülhetnek a vizsgált jelenségek. A szakirodalomban már régen lezajlott átértékelődés a szélesebb közvéleményben még nem igazán keltett hullámokat, hatása, úgy tűnik, még nem elég erőteljes. A kötet tanulsága épp ezért igen megszívlelendő a korszak kutatói számára.

Vannak azonban olyan problémák is a tanulmányokban, amelyek semmilyen módon nem számíthatnak megértésre. Ilyenek a tárgyi tévedések és a helyesírási (esetleg néhol sajtó)hibák. Azt is előre kell azonban bocsátanunk e tekintetben, hogy

itt többnyire diákok dolgozatairól van szó, akiktől az ilyen jellegű hibák elkövetése azért nem teljesen váratlan és így tolerálható jelenség. Ez a belátás, amely persze nem akarja a dolgozatíró diák felelősségét teljesen megszüntetni, nem jelenti annak az elnézését, hogy a hibák nyomtatásban is megjelentek. E tekintetben egyértelműnek látszik a bírálók, szerkesztők, közreadók felelőssége, nekik (vagy egy általuk felkért lektornak) kellett volna a hibákra rámutatniuk, s azokat kijavíttatniuk.

Néhány jelentősebb tárgyi tévedés: *A látó* című vers nem Batsányi elfogatása előtt, 1794 novemberében keletkezett, hanem 1791–1792 táján, ahogy arra a dolgozatíró is utal a mondat második felében (25); a *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* című híres verset nem Batsányi írta Szentjóni versére válaszul, hanem pont fordítva, Batsányi e versére született Szentjóni töredékes válaszverse, ráadásul nem 1793-ban, hanem 1792-ben (53); a Batsányiról író irodalomtörténész Baróti Dezső, nem pedig Szabó Dávid, aki ugyan a Baróti előnevet viselte, de Batsányi kortársa volt (101, 109); nem világos, hogy a „Vörösmarty *Varázsfuvolója*” megnevezés, ami a *Csongor és Tündére* utal, egy kissé ügyetlenül fogalmazott metafora, vagy pedig elírás (112) stb.

Megjegyezhető továbbá a gyakori leegyszerűsítő fogalmazásmód, ami sokszor már a kijelentés igazságtartalmát is elveszi: pl. Batsányi plebejus származása nem volt egyedülálló jelenség a kor irodalmában (17), a bokorrimes 12-eseket a párosrím és az időmértékes verselés előretörése ellenére is széles körben használták a korban (33), Batsányi és Kazinczy ellentéte sokkal bonyolultabb kérdés, hogysem politikai szembenállásra vezethetnénk vissza, ráadásul egyikőjük álláspontjával sem azonosulhatunk kritika nélkül (66), a szerencse pedig nemcsak a feudalizmus idején nagy úr (97). Továbbá sok helyesírási és/vagy sajtóhibát találtunk a könyvben, amelynek egyébként a tipográfiai kivitelezése is kívánnivalókat hagy maga után.

A felsorolt hibák egy jó része gondosabb szerkesztői munkával kigyomláható lett volna, más részük azonban az anyag sajátosságaihoz tartozik, hiszen ne feledjük, nem szaktudományos műről van szó, hanem egy pályázatra beérkezett dolgozatokat közreadó kötetéről. Jelentősége éppen ebben áll: a szélesebb irodalomértő közönség kapott megnyilatkozási lehetőséget itt, s a tanulmányok többsége szépen tanúsítja az irodalom szeretetét.

Debreczeni Attila

„D. T. ÚR X.-BEN”

(TANULMÁNYOK ÉS DOKUMENTUMOK DÉRY TIBORRÓL)

Szerkesztette Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995, 148 + CXCVI l.

(A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 4).

A kötet címe – amint ezt az olvasó a *Bevezetőből* megtudhatja – Kosáry Domokostól származik, aki 1958 ősze és 1959 tavasza között Déry Tiborral közös kör-

házi börtöncellában töltötte büntetését, az ágy szélén ülve írta *Széchenyi Döblingben* című könyvét, és tanúja volt a *G. A. úr X.-ben* születésének. Déry asztal és szék híján

regényét a másik ágy szélén írta, térdét használva támasztéknak. (Kosáry visszaemlékezéseit a *Kortársak Déry Tiborról* című interjúgyűjteményben jelentette meg: szerkesztette és az interjúkat készítette Botka Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994 [A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 2], 70–76.)

A *D. T. úr X.-ben* tanulmányai a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1994. október 18-án, Déry születésének 100. évfordulóján tartott emlékülés előadásai, kibővítve néhány további dolgozattal. Az emlékező tanácskozást az ELTE Irodalomtörténeti Intézete, az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum közösen rendezte.

A tanulmányok sorát Bori Imre *Pontok Déry Tibor lírájának térképén* című írása nyitja meg, mely Déry avantgárd költészetével foglalkozik „az expresszionizmus csillagképéhez igazodó” (9) 1922-es *Ló, búza, embertől* „a szürrealizmus kalandját vállaló” (9) 1928-as *Énekelnek és meghalnak* versfüzetéig, a képzelet „szabad vegyérték”-ét (9), „képzetekhez kötött” (12) természetét vázolván.

Botka Ferenc alapos és gazdagon dokumentált tanulmányt írt *Déry Tibor és Németh Andor* kapcsolatáról, feltérképezve és nyomon követve Németh Andor kialakuló és módosuló katalizátor-szerepét az expresszionizmus és a dadaizmus határmezsgyéjén, az 1921–1922-es bécsi emigráció idején és a szürrealizmus bővületében, az 1926–1929-es budapesti időszakban; nem feledkezve meg a Karinthy, Karinthyét, Déryt, Karinthyé barátnőjét, Lilit és Némethet körülrajzoló lágymányosi szerelmi ötszögről (1927–1931), hétköznapi emlékekről (1927–1939), a hazatérő Németh Andor reménykedő ter-

veiről (1947) és a Csillag főszerkesztői székének betöltéséről és feldőléséről (1947–1950).

Kántor Lajos azon tünődik, *Milyen a Déry-novella?*, hogyan formálódik „Kert és országút, illetve: valóság, fikció, finalitás között” (37). Előljáróban leszögezi: „az értékpluralitás jegyében magam is vallom, hogy Déry epikus életműve – és azon belül novellisztikája – a XX. századi magyar irodalom legjelentősebb teljesítményei közé tartozik, sőt világirodalmi mércével mérhető – akár Krúdy, Móricz Zsigmond, Kosztolányi és Örkény ’tiszta’ vagy lírával ’elegyes’ epikája.” (37.) Kántor az esszéje címében felvetett kérdésre két Déry-novella, a *Theokritosz Újpesten* s a *Philemon és Baucis* szerkezetének felvázolásával és az *Egy füredi délelőtt* keletkezéstörténetének részletes elemzésével válaszol. *Tünődés novella helyett?* – miként ugyanennek a Déry-műnek *A napok hordalékában* 1966 júliusában megjelent eredeti címe sugallja? Vagy novella tünődés képében? – ahogyan a *Theokritosz Újpesten* novellaválogatásának II. kötetében elfoglalt helye megengedi? Vagy a novellairás éles elméjű ars poeticája ez a forrástól a deltáig mozduló történet pozitív és negatív létfeltételeinek elemzésével, a bizonyosságok és bizonytalanságok egyéni és közösségi koordinátái között? – ahogyan az író egyensúlyra törekvő, töprengő önanalízise látja és láttatja? Avagy annak elbeszélése is történet, hogy az író miért nem beszél el történetet? – amiképp az írás ugyancsak felfogható? Döntse el az olvasó. Róla (is) szól a történet.

Kisházi Zoltán az 1937–1938-as Déry-per hiteles aktáit közli és elemzi. 1937-ben jelent meg Déry Tibor fordításában André

Gide *Retour de l'U.R.S.S.* című könyve, amelyet a baloldali sajtó a szovjet rendszer megrágalmazásával, a Magyar Királyi Kúria pedig propagálásával vádolt, a fordítást „az állam és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló, sajtó útján elkövetett izgatás”-nak tekintve (54) s Déryt két havi börtönre ítélve. Déry Tibor a börtönbüntetést le is töltötte.

Nagy Csaba részletesen dokumentálja a *Retour* és folytatása, a *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.* hangos sajtóvisszhangját, s közli Déry és Gide ez ügyvel kapcsolatos levelezését. Figyelemre méltó Déry Tibor 1936. november 13-i levelének ez a mondata: „Oly korban élünk, amikor nem lenne szabad félreérteni azok erkölcsi kiállását, akik vállalják a szellem felelőségét.” (74.) Déry mellett állt Illyés Gyula, Németh Andor és Bajomi Lázár Endre.

Patricia Moncorgé Déry korai drámája, *Az óriáscsecsemő* (1926) és a két világháború közötti avantgárd színház, elsősorban Yvan Goll *Matuzsálem avagy az örök polgár* (1919), Georges Ribemont-Dessaignes *A kés könnyei* (1926) és Roger Vitrac *A szerelem rejtelvei* (1924) című drámája között von párhuzamot, de nem feledkezik meg Jarry, Artaud és Ionesco lázadó dramaturgiai elveiről és gyakorlatáról sem, s nem tagadja el Déry önállóságát. Moncorgé tanulmányát Szilágyi Éva fordította.

Oltyán Béla *A kiközösítőt* többszólamú regényként vizsgálja, szemügyre véve és feszültségteljes, egymással perlekedő egységben látva a kétkelkű – világi és egyházi elveket szem előtt tartó és felcserélő – hős nézőpontját, az elbeszélő látószögét és a szerzői én perspektíváját, mely a hagyományos realizmust az elvont parabolával szembeállítja és egyesíti.

Pomogáts Béla a *Niki* helyét Déry életművében és a világirodalom áramában egyaránt kijelöli. Déry írói útján az 1955-ös év végén írt kisregény és ez alkotókor szak novellái, a *Vidám temetés*, a *tégla fal mögött*, a *Vendéglátás* és a *Szerelmem* egyaránt a szabadságvesztés fullasztó légszomja ellen tiltakoznak következetesen kiépített szigorú szerkezetben, ironia és elégia polifonikus szólámvezetésével. A *Niki* ugyanakkor eredeti módon folytatja és újítja meg azt a hosszú epikus hagyományt, amelyet az ősi indiai *Pancsatantra* emberszabású állatmeséi, Aiszóposz, Phaedrus, La Fontaine, Krilov vagy Fáy András allegorikus és antropomorf állattörténetei, Jack London kutyaregényei (*A vadon szava*, *A beszélő kutya*, *Az éneklő kutya*), Fekete István *Bogáncsa*, Thomas Mann *Úr és kutya* című novellája vagy Márai Sándor *Csutora* című regénye képviselik. „Niki nem rab és nem lázadó, ellenkezőleg, csupa természetesség, csupa ártatlanság és csupa szeretet. Boldog lehetett volna maga választotta gazdájánál, szomorú sorsát a megrontott társadalom és az elfajult hatalom okozta, és korai halála válasz arra a kérdésre, amelyet az ’ötvenes évek’ tettek fel, nevezetesen: lehet-e, érdemes-e élni szabadság híján, nélkülözve a szeretet köznapi melegét.” (94.)

Praznovszky Mihály *Az író és a táj kapcsolatának megközelítési lehetőségeit* vizsgálja, azt mutatja be lírai átérzéssel és sokoldalú dokumentációval, mit jelentett Déry Tibor számára a tündéri táj, a balatonfüredi tótkör felett lebegő tamáshegyi kert törekeny idillje, mely az újjászületés és elmúlás, az emlékezés és eszmélkedés befelé forduló és kifelé pillantó, billegő egyensúlyában kereste, s 1966 és 1977 között tizenegy éven át nem egy napsütötte

órában meg is találta az öregkor szűkülő és a képzelet táguló világában az újra és újra megkérdőjelezett boldogságot. Az *Ítélet nincs* és *A napok hordalékának* lírai iróniája, komor haláltánca, elmélkedő tünődése, szemlélődő körpanorámája és nyelvi bravúrja a tanú rá: e körülkerített, beomló boldogság rajzában Déry a fenyegetett idill metaforáját az egykorú társadalmi helyzet és világgállapot jelképévé tudta emelni.

Szabó B. István színes, fordulatos, koronként szívszorító, legtöbbször mulatságos krónikában számol be *Déry Tibor és a film* kapcsolatának egymáson áthurkolódó vargabetűiről az író egy 1932-es berlini filmötletétől a *Simon Menyhért születésének* kalandosan helyszínelő megfilmesítésén át a *Felelet* első kötetéből írt *Bálint elindul* című irodalmi filmforgatókönyvön keresztül a nagy és megérdemelt nemzetközi sikert hozó, két novellát egyesítő, Makk Károly rendezte *Szerelmemig*, s az ugyancsak művészi hitelű *141 perc a Befejezetlen mondatból* című Fábri-filmig. 1975-ben Zsurzs Éva ifjúsági televíziós filmsorozatban dolgozta fel a *Felelet* anyagát. Déry halála után Makk Károly vitte filmre a *Philemon és Baucist*, *A téglafal mögött* és *Az utolsó kéziratot*, mely *A vidám temetés* című Déry-novella felhasználásával készült. Déry-novella (*Az óriás*) ihlette Szántó Erika filmjét s egy kisregény (*a Pesti felhőjáték*) Maár Gyula munkáját. Szabó B. István azt is megemlíti, hogy Makk Károlynak „ma is tervei között szerepel a *Niki*, a *Találkozás* s talán a *G. A. úr X.-ben* megfilmesítése (124).

Tamás István *Déry és a Népszabadság* akkor veszélyes s mindig szeszélyes kötélfűző játékaírói közül ma mulatságos adatokat és anekdotákat. Tasi István *Modell*

és mű című tanulmányában *A befejezetlen mondat* Krausz Évijének alakját keresi vissza „befejezetlen nyomozás”-sal (142) Kassák Lajos nevelt lányának, a tánc- és mozdulatművész Nagy Etelnek varázslatos és elvarázsolts vonásaiban. Tasi feltételezi, hogy az írói képzelet kohójában *Krausz Évi* vezetékneve *Eti* bécsi táncmesterének, Gertrud *Kraus*nak nevéből égett át Parcen-Nagy Lőrinc szerelmének családnevébe, *Krausz Évi* keresztneve *Eti* nevének elváltotzatott formája, és Parcen-Nagy Lőrinc összetett családnévének második tagja *Nagy Etel* vezetéknevéből származik.

Ungvári Tamás *Déry, Aczél és börtön* című cikkének már első mondatában leszögezi: „A százéves születésnap ünnepének évfordulójára ez a rövid dolgozat ünnepontásra készül.” (143.) Részleges sikerrel. Annyi kétségtelen, hogy Déry – ki tévedéseit, botladozásait és szégyelnivalóit maga sem tagadta – eszményei megvalósíthatóságának részleges, majd teljes napfogyatkozását megélve, kompromisszumok árán is megteremtette írói működésének létfeltételeit. Amit azonban e létfeltételek között *íróként* teremtett, a *G. A. úr X.-ben* és *A kiközösítő*, az a még létező rendszer mélyenszántó, ironikus és szellemes kritikája, létének és létjogosultságának átfogó, maradandó és művészi bírálata. S erre ekkoriban korántsem mindenki volt képes és hajlandó.

A *D. T. úr X.-ben* tanulmányai tehát Déry Tibor pályafutásának legkülönbözőbb állomásait pásztázzák végig. Alkalmasint nagyobb határfokkal tehetnék ezt, ha a dolgozatok nem a szerzők betűrendjében, hanem a pályaszakaszok időrendjében követnék egymást.

A kötet kiemelkedő filológiai teljesítménye Botka Ferenc nevéhez fűződik, aki

türelmes, gondos és pontos munkával *Három asszony* címmel sajtó alá rendezte, bevezette és annotálta Déry levelezését három feleségével, Pfeiffer Olgával, Oravec Paulával és Kunsági Máriával (I–CXCVI). A külön könyvbe kívánczozó és kerülő dokumentumok (Déry Archivum, 11, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995) a Déry-kutatás számára páratlanul gazdag

forrással szolgál. Nélkülük az író teljes pályaképe s kivált második börtönbüntetésének periódusa nem rajzolható meg hitelesen. A levelek s a tanulmányok egybehangzó tanúságtétellel bizonyítják az élet és az életmű iránti kutató figyelem és érdeklődés megélenkülését.

Egri Péter

UTASI CSABA: VÉR ÉS SEBEK. TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1994, 289 l.

Mikor érdemes megjelentetni egy tanulmánykötetet? Sokszor tehetjük volna föl ezt a bizonyára sokaknak kínos kérdést, ha az elmúlt évtizedek tanulmánykötet-inflációjába belefáradva-beletörődve az Elvek és Utak vagy egyéb sorozatokban megjelent (és sorozaton kívüli) vaskoskevésbé vaskos kötetekre gondolunk. S hogy a viszonylag kevés önálló könyvvel rendelkező vajdasági szerző, Utsi Csaba művével kapcsolatban töprengünk el, annak az az oka, hogy ismét, tehát nem először, hanem sokadszor, olyan kötetet olvashattam el, amelyben a különféle tárgyú, különféle alkalmakra készített dolgozatok összessége végül is csupán matematikailag mérhető, nem ad többet, mint szintén különféle színvonalú írások alkalmi együttesét, egymásutánját. Anélkül, hogy a kötet egésze több volna, mint ami az egyes írásokból kitetszik: előadható, közölhető, sosem színvonalatlan, de sosem kiemelkedően színvonalas dolgozatok gyűjteménye lett Utsi Csabának (a fülszöveg szerint: negyedik) könyve. Részben konferenciákon elhangzott, megadott (rövid) időhöz mért beszámolókat kapunk: itt azt fájjalom, hogy a kötetben

közlés nem egészült ki az azóta felkutatott adatokkal, vagy nem teljesebben messzibb távlatú egészé a gondolatmenet. A maguk helyén fontos, a vajdasági magyar irodalom egyes múltbéli és jelenkori jelenségeit, mozgásait tárgyaló kritikák és értekezések pedig kötetbe gyűjtve inkább az alkalmiságot, a feladatvégzést tanúsítják, mint egy kutatási metódus önéletrajzát. Az adott témákról körülbelül efféle dolgozatokat lehetett írni, ilyeneket volt szokás írni, olykor még hasznos is, ám ennél nem többek, nem tekintenek túl a feladatmegoldás egyszerűségén. A délszláv–magyar kapcsolattörténeti beszámolók a leginkább efemer jellegűek: a téma sekély volta visszahat a megírás módjára. Egy értekezleten természetesen felolvasható egy efféle, viszonylag kevés érdekes szempontot fölvető előadás, mint Dučić, Krleža vagy V. Petrović fogadtatása a vajdasági magyar irodalomban a két háború között; de a téma önmagában érdektelen, hiszen néhány, többnyire erősen vitatható értékű versfordítás bemutatásán túl másról nemigen szólhat. Emellett annak szüntelen szemrevételezése: a nevenincs vagy inkább helyi jelentőségű fordítók mit értet-

tek félre, mit fordítottak alul az eredetihez képest, aligha számíthat számottevő érdeklődésre. Itt viszont azt sajnálom, hogy a szerző megmaradt témája mellett, és nem adott átfogó képet a kisebbségi-nemzetiségi irodalmak műfordítási elveiről és gyakorlatáról, nem terjeszkedett az összehasonlítás elvontabb régiói felé.

Mégsem ebben látom Utasi Csaba tanulmánykötetének leginkább vitatható vonásait. Hanem abban, hogy irodalomszemlélete nem tanúskodik a korszerű szakirodalom ismeretéről, hogy nem érvényesíti a megírás időpontjában szerbül-horvátul-szlovénül (és valamivel ritkábban: magyarul is) hozzáférhető elméleti kutatások eredményeit, és olyannyira azonosulni látszik tárgyával (akkor is, ha bírálja, ha többnyire jogosan kimutatja a problematikus oldalt), hogy hiányzik a kellő rálátása, a reflexió mind a választott tárgyra, mind pedig önnön metódusára, eljárására. Igen jellemző, hogy több ízben miként igyekszik egy szélesebb értelemben vett gondolatiságba beágyazni mondanóját. Szirmai Károly novelláiról elmélkedve két és fél nyomtatott lapon keresztül van szó arról, miszerint az „egyedi életnek” van-e, „lehet-e folytatása (...) túlvilági koordináták (?) között”. Ezután Platón következik, majd Schopenhauer, sajnos a szerző összekötő szövegével, majd Máthé Zoltán és Bruce Goldberg véleménye, velük szemben Camus és József Attila, hogy Szirmai Károly lét-nemlét felfogását az alkotók utóbbi *válfajához* (Utasi szavai) sorolja. Még a szerzői interpretáció sem indokolhatja, hogy az önkényesen egyberántott alkotói nézőpontok miért képviselhetik az egyik vagy a másik alternatívát, miért épp ezt a kettőt emelte ki Utasi a sok lehetséges közül.

Beszédes István verseskötetéről írva a bevezető bekezdés az *igazán modern* és a *gyökértelen újdonság* (?) ellentétet állítja föl, hogy Beszédest az utóbbi kategóriába sorolja. Fenyvesi Ottó verseskötetét bemutatva szintén messziről indít, hogy a költőt valahol elhelyezhesse, s ugyanez a helyzet Koncz István *Ellen-máglyájának* ürügyén. Nem egészen világos, miért kell ez a kissé laposan bölcselkedő bevezetés, miért kell ellentéteket konstruálni, hiszen az egyik lehetőségről többet nem esik szó, a másik lehetőség aztán hol igazolódik az elemzések során, hol másfelé fut ki az elemzés. A 230. lapon bukkantam az alábbi fejtegetésre, a vajdasági történelmi regényről, illetőleg annak értékeiről szólva: „Hiányzott náluk az a jelenből táplálkozó eszmei imperativus, amely áltörténeti regénnyé lényegíthette volna a felkutatott adatokat, s így műveik kisebb-nagyobb mértékben a krónikázás zsákutcájába tévedtek.” Megértem, ha valaki (napi kritikára vállalkozva) a nagyközönséghez intézi szavait, és tartózkodik a(z irodalom)tudományos szakki-fejezésektől. Ám a világosság akkor is kötelező; ha úgy tetszik: imperativus! Mivel magam primitív lélek lévén, nem egészen értem, miként értelmezhető az *eszmei imperativus*, s abban sem vagyok bizonyos, hogy van-e történeti és áltörténeti regény, vajon nem minden történeti regény (tétélezzük föl, hogy jól leírható, mi az!) „áltörténeti”; s azt sem látom be, miképpen lehet felkutatott adatokat áltörténeti regénnyé „lényegíteni”. Eszerint adatokból lesz-lehet regény? S végül: mi az, hogy krónikázás? Mi történik akkor, ha egy „jőnevű” szerző a címbe vetíti ki, miszerint krónikát szándékozik írni, mondjuk: Ivo Andrić, s legyen a mű címe: *Travnička hronika*? Miért alábbvaló egy

jó krónika egy közepes (ál)történeti regénynél? Nem kellett volna ezúttal például narratológiaiilag megbízhatóbb kifejezésekkel élni? A 84. lapon viszont a közheles és az emelkedett fogalmazás elegendőből támad zavar: „A kisebb szerkezeti egységeikben szolidan megmunkált szövegek azonban szétfolynak, nélkülözik az ihletettségnek azt a fokát, amely marandóságot szavatolhatna nekik.” Azt hiszem, az ihletettség (?) nem rendelkezik a szavatólás képességével, s itt azon töpreng a szerző, hogy részleteiben jobb, kidolgozottabb munká(k)ról van szó, mint egészében értékes(ek)ről. Hogy Tamás Istvánnak vannak „legtamásibb” versei (92), nem csekély teljesítmény, de ugyanazon a lapon olvasom, hogy Fekete Lajos 1928-ban bár még „messze van a kötött formáktól, szabadverseiben ott neszez egy artisztikus igény, melyet megpróbál összebékíteni a modern költészeteszménnyel.” Csakhogy a modern költészeteszménynek (melyiknek?) is lehet „artisztikus”, azaz művészi igénye; ha pedig Utasi szótárában az artisztikusnak többjelentése van, tessék szíves lenni legközelebb kifejteni! Akad azonban képzavar is: „Szenteleky ellentmondásos vágyképzetei nem tudtak tüzet csiholni a magabízó vidéki dilettánsok körében.” (116.) Ellentmondásos vágyképzetek tűzcsiholás közben: igencsak tankönyvbe való fordulat. Megint másutt Utasi vereséget szenved értelmezésével az elemzendő verstől: „Nem Páris, sem Bakony: / vér és takony” – idézi Sziveri Jánost (217). Majd megrója, mivel Ady „nem azt állítja verse címében, hogy *Páris se, Bakony se* vagy *Páris is, Bakony is*”; Sziveri versindítása „suta” utalásban, „kisiklató mozzanat”-ban marasztaltatik el. S most fejtsem ki, például Genette

nyomán, hogy az intertextualitásnak hány fajtája lehetséges? Nem folytatom olvasás közben támadt rosszkedvem indoklását, s csak halkán teszem szóvá, hogy tartalmatlan és idegen kifejezésektől hemzseg a szöveg, Utasi szereti a *mindenségáhitatot*, Bori Imrétől átvette az *inszisztált*. Olyan szavak zsúfolódnak a szövegbe, mint patetika (pátosz?), indukál, kollízió, invitál, kontroverzia, korrekívum, angazsálódó, definitív (mindegyikre van magyar szó). S a kötet végén Utasi újra közöl egy vele készült 1983-as interjút. Úgy tetszik, maradéktalanul érvényesnek érzi 1994-ben az 1983-as állapotok között elhangzottakat. A vajdasági magyar kritikában-irodalomelméletben azóta volt (sajnos, ott csak volt) egy Thomka Beáta, van Juhász Erzsébet, Csányi Erzsébet, az egész fiatalok között az igen tehetséges Papp Tibor: nem inkább az írásaikkal jelentkező kihívásra kellett volna reagálni, akár öninterjú formájában is?

Rosszérzéssel olvastam-írtam ezt a beszámolót. Ugyanis akad sok jó is a kötetben, főleg a Sinkó Ervinről írtak érdemeltek volna elismerést. Utasi kritikusként őszinte, határozott véleményt alkot, ebben örzi egykori Új Symposion-os énjét. Meg tudom érteni, hogy a sosem tökéletesen szívderítő vajdasági-szerbiai-jugoszláviai viszonyok között számos külső akadályba ütközik az alkotás; s azt is megértem, hogy a szerző rengeteg munkája között talán kevésbé halad együtt a korszerűnek mondható szakirodalommal. De szigorúbb válogatás, a konferenciaelőadások átdolgozása, egyáltalában: kiérleltebb értekezések közlése jót tett volna a tanulmánykötetnek. Utasi Csaba jobban indult, mint amit ez a kötet most róla elárul. A tálentumról azonban mindenkinek magának kell vé-

geznie számadását. Nekem csupán a reményem marad, hogy olvasok még Utasi

Csabától ennél sokkal jobbat. Hiszen nem a táalentum fogyatékos...

Fried István

LÁNCZ IRÉN: SZÓ, SZÖVEG, JELENTÉS. SZÖVEGTANI ÉS STILISZTIKAI ELEMZÉSEK

Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1994, 155 l.

A kötetben lévő dolgozatok voltaképpen megfelelnek a szokásos módszertani eljárásnak, amely szerint a stilisztikában az ún. stilisztikai elemzés révén az egyedi közlemények stílusáról és ezen túlmenően magáról a szöveg(közlemény)ről mint olyanról adható tudományos leírás (vö. Szabó Zoltán, *Szövegnyelvészet és stilisztika*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 54). Láncz Irén könyvének három fő fejezete némi elkülönítést tesz az elemzésben, először *A szöveg szerkezete* (5–33), majd *Jelentés és szövegháttér* (35–75) címmel, végül *Nyelv és stílus* (77–153) főcím után közli a dolgozatokat, amelyeknek nagy többsége – amint erről tájékoztatás is van (154–155) – 1981 és 1993 között folyóiratokban jelent meg. – A dolgozatok csoportba tagolása nem jelez teljesen letisztult elméleti háttérrel, ugyanis például a szövegszerkezeti elemzés ugyanúgy az egyéni stílus mikéntjét hivatott a szerzőnél leírni, mint a harmadik csoportba tartozó tanulmányok bármelyike, jöhetnek utóbbiaknak a „nyelv” és a „stílus” a jellemzőjük. A szövegszerkezeti jellemzők – ha vannak – ugyanúgy lehetnek egyéni stílmahordozók, mint a „nyelv” és a „stílus” körébe utalt jelenségek – amennyiben egyáltalán ezek is léteznek. A stilisztika határterületi tudomány lévén sok jelenséggel foglalkozik, Láncz Irén tanulmányai is ezt mutatják. E jelenségek nagy része nyelvi jelen-

ség. A szövegszerkezet fölépítése, a szójelentésnek a szövegháttérbe való építése és a többi tárgyalt kérdéssel rendre a stilisztikumot hordozó, egyéni stíluselemeket kísérli meg föltárni a szerző.

A *Tömörkény István novelláinak szövegtani vizsgálata* című dolgozat a szövegnyelvészeti kategóriák némelyikének meglétét mutatja ki, amelyekkel ugyan a szövegelméletet valamelyest ismerő olvasó már tisztában lehet. Szerencsétlenebb dolog azonban, hogy a szövegtulajdonságoknak természetszerű megléte kutatási eredményként jelenik meg, példaképp: „A szereplők mellett több nyelvi elem (igék, személyragok) biztosítja a [novella]részek összetartozását” (12). A szereplők említése bármely szövegében nyilvánvalóan a referenciális azonosság biztosítóka, az „igék, személyragok” bizonyára a grammatikai szövegösszetartást hordozzák. Nos: mindez természetes, stilisztikumot e téren bizonyos sajátosságok ugyan hordozhatnak, ám ilyenekről nem szól a tanulmányíró. A szemantikai szövegösszetartás körébe tartozhat a tartalomváró szavak említése (14–15), azonban nem tudhatni, Hadrovics László terminusáról van-e szó (*A funkcionális magyar mondatan alapjai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 202. és passim) vagy miről, ugyanis a példák nem igazítják el az olvasót: „sok munkát végeztél e világi életben [...] A sok

(tárgyas alakban meg is ismétlődik) [?] e résznek a tartalomváró szava” (14). Hadrovicsnál az alárendelt összetett mondat jelentésviszonyaiban, például egy *nyugtalanította a tudat, hogy szerkesztésüében van tartalomváró szó, itt a tudat (milyen tudat?)*. Lánicz elemzésével nem lehet mire menni, maga a szerző is csupán ennyit tud summázni: „A kompozíció mint kifejezőeszköz mellett a valóság hű visszaadására törekvés határozza meg Tömörkény nyelvét is” (23), ami – bizonyos felfogásban – nyilvánvaló, illetőleg – más nézőpont(ok)-ból – semmitmondás.

Hasonlóképpen problematikus a *Mondatkapcsolások, konstrukciótípusok a Feleségem történetében* című dolgozat, melynek célja, hogy „rávilágítsunk arra, miképpen közelíti meg a regény nyelve a beszélt nyelv sajátosságait” (24). A dolgozatíró ebben Békési Imre munkáira hagyatkozik, egy általa elemzett szövegrészt be is mutat. Egyébként hibás lapszámot ad meg Békési könyvéből: „176., 177. o.”, helyesen: 182 (29); máskülönben Békési szintén hibásan közli a Füst-regény lapszámát (207, helyesen: 206). A konstrukciótípusok kidolgozásakor Békési Imre (*A gondolkodás grammatikája*, Bp., Tankönyvkiadó, 1986), mint Tolcsvai Nagy Gábor rámutat, „hibásan viszi tovább axiomatikusan a grammatikai apparátust a szöveg szintjére” (Magyar Nyelv, 88 [1992], 359), ezért (egyéb okokat nem is érintve) azután az ún. konstrukciótípusok – például egy *mégse, mert, viszont, vagyis, mert* kötőszók kapcsolta szövegmondathalmaz – eleve használhatatlanok a stilsztikában. A konstrukciótípusok esszékből vannak kiemelve, másfajta szövegben az oksági és az ellentétes viszonyok korántsem tarthatók jellemzőnek (lásd Tolcsvai

Nagy, *i. m.*, 358). Az a néhány rövid elemzés, melyet a Füst-regényből Lánicz Irén bemutat, nem igazolja végkövetkeztetését: „Az író szövegalkotásának jellemzőit ragadhatjuk meg a konstrukciók vizsgálatával” (33). A szóban lévő Füst Milán-regény stílusát mondattani szempontból alighanem a regény kommunikatív nyelvhasználati formájában meglévő megnyilatkozástípusok föltárásával lehetne csak érdemben vizsgálni, amely vizsgálathoz nagy segítség lehetne Németh T. Enikőnek az e tárgykörrel érintkező könyve (*A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996), ugyanis a leíró mondattani keret, amelynek alapján Lánicz Irén szintén teszi némi kísérletet erre, önmagában szintén alkalmatlannak látszik. Feltehető, hogy Lánicz maga is észrevette ezt, ezért kísérletezett a konstrukciótípusokkal.

A könyv tanulmányainak második csoportja Krúdy regényei és József Attila és groteszkjei kapcsán jobbára (szó)jelentés-tani vizsgálódásokat tartalmaz. A *Magjellelű és kontextuális szemák a Krúdy-regényekben* című munka jobbára a jelentésjegyekre építő szemantika alapján, továbbá Tzvetan Todorovot követve nyújt rövid áttekintést a metaforáról, a metonímiáról Károly Sándor *Általános és magyar jelentéstanát* (Bp., Akadémiai Kiadó, 1970) is felhasználva, s a Krúdy-anyag inkább csupán illusztráció marad. Ugyan a színekdochéval, például létrejöttében, leírható a metafora, ám a befogadás, a hatás szempontjából aligha, a szóképek ontogenezisének ellentmond az újretorikus felfogás, hiszen más a metafora elemzése és használata, vö. Fónagy Iván: *Metafora*, VilLex, VIII, 1982, 318. – A dolgozat lábjegyzetben említi Kemény Gábornak

Krúdy képköltéséről című munkáját (42) mint olyant, amely más jellegű. Valóban az, s tegyük hozzá Keménynek későbbi, *Képekbe menekülő élet: Krúdy Gyula képköltéséről és a nyelvi kép stilisztikájáról* (Bp., Balassi Kiadó, 1993) című monográfiáját, ez ugyancsak magas színvonalon tárgyalja Krúdy stílusát. Láncz dolgozatai 1981-ből valók ugyan, de már akkortájt is nagyobb hozadéka lehetne nála Kemény Gábor említett és nem említett tanulmányainak.

A harmadik dolgozatsorozat a könyvben a naturalizmus nyelvével, Tersánszky Józsi Jenő és Juhász Ferenc nyelvvel foglalkozik, továbbá a vajdasági magyar irodalom képviselőivel: Szenteleky Kornéllal, Szirmai Károllyal és Herczeg Jánossal. A naturalizmus kapcsán a szerző Bródy-novellákat elemez, voltaképpen a stilisztikai kézikönyvek kategóriáinak megfelelően és jobbára a szóhasználatra összpontosítva. Így a szóhangulattól a nyelvjárásiasságig több minden megemlítődik, aminek stílushatása van vagy lehet. Az eljárás mód az impresszionista stilisztikaé: „Kellemes hangulatot biztosítanak azonban a szavak – jelentésükből és hangalakjukból adódóan – a következő novellarészletben: »A partok figyelme, a hegyek tekintete, az ég vöröslő azúrja mind a folyamba nézett. Mind csak érte volt. Ilyenkor tavasszal, napnyugtakor, az élettől duzzadó, kacér és rejtelmes Dunába szerelmes az egész tájék [...]«” (87). A kutató saját benyomásait máskor is számos esetben hasonlóképp valamilyen nyelvi jelenséghez köti, így a főnévi igenevek „elvonatkoztatnak, de feszültséget is te-

remtenek, és hangsúlyosabbá teszik a mondanivalót, hatásukat csak növeli halmozásuk” (85); azután: „Az író a szereplők leírásakor is megragadják a színek” (88); továbbá: „A fehér és fekete játékát figyelhetjük meg” (uo.). Végül is ugyanaz a nyelvi elem a legkülönfélébb hatású lesz. *A nyelvi jelek stilisztikai funkciója Szenteleky Kornél műveiben* című dolgozatában Láncz szerint a főnévi igeneveknek „összegző tulajdonságuk van” (100), élenkítenek, sűrítenek, fokoznak, feszültséget és általános érvényűséget teremtenek. Mindezt a szerző voltaképpen *A magyar stilisztika vázlatából* meríti (szerk. Terestyéni Ferenc, Bp., Tankönyvkiadó, 1958), melyben efféle jellemzők mintagyanánt vannak felsorolva, illetően általánosításuk nem meggyőző (egyébről nem szólva). – Az e fejezetben lévő többi dolgozatról is hasonló vélemény alakítható ki, azaz a tanulmányíró a tárgyköréhez tartozó szakirodalomhoz mintegy példátárat nyújt különböző íróktól. Talán a legönállobb a Juhász Ferenc költői nyelvében lévő szóösszetételek vizsgálata, ugyanakkor meglepő, hogy a dolgozatban említés sincsen Danyi Magdolna *Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez* (Újvidék, 1988) című disszertációjáról, illetőleg a Juhász Ferenc-i szóösszetételek metaforikusságáról.

A stílusvizsgálat hagyományát némelykor újabb kutatások eredményeivel ötvöző dolgozatok kevésbé módosítják a szöveg-tani és stilisztikai elemzésről kialakult képet.

Büky László

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 1998
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-
előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül
vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi
jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023
Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Előfizetési díj egy évre: 1350 Ft
Egy szám ára: 225 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE
102e année – n° 1–2 1998

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró

István Bitskey
Péter Dávidházi

Edit Erdődy
Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

Tünde Császtvay
*
rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

<i>Jankovits, László</i> : Le maître P, les menteurs, les bavards et les rêveurs <i>Pavercsik, Ilona</i> : «J'ai horreur de ces préférences spécifiques folles» (La critique de préférences de David Frölich)	1 10
<i>Gyapay, László</i> : Kazinczy sur l'identité des habitants de Debrecen (Des éléments de l'arrière-plan de la récitation de Kőlcsey sur Csokonai)	31
<i>Szántó, Gábor András</i> : Le roman comme «nouveau genre ou plutôt genre de Nouveau Testament» (Géza Ottlik. <i>Iskola a határon – École à la frontière</i>)	67
Bulletin	
<i>Sárközy, Péter</i> : «elle fit un rêve qui annonçait la naissance de son fils qui eut ensuite le nom du martyr Étienne» (La fresque de l'église Santo Stefano Rotondo de Rome représentant le moment où St.-Étienne eut son nom)	91
<i>Latzkovits, Miklós</i> : Sur le <i>Filius prodigus</i> et sur un procédé de construction de drame	96
Atelier	
<i>Szabó, G. Zoltán</i> : Sur l' <i>Hymnus</i> de Kőlcsey	114
<i>Nyarády, Gábor</i> : L'Aurora oubliée (1897–1904)	145
Anniversaire	
<i>Fenyő, István</i> : Citoyens à la place des juges d'arrondissement (Deux élections en Hongrie – avant Mikszáth)	179
Analyse	
<i>Imre, László</i> : Un «bon vieux roman» (<i>A Bélteky ház</i> [La Maison Bélteky] de Fáy et les traditions du roman)	188
<i>Hász-Fehér, Katalin</i> : Sur la littérature publique et personnelle (Des interprétations d'András Fáy et de son roman <i>A Bélteky ház</i>)	200
Documents	
<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : La traduction hongroise d'Euripide dans la deuxième moitié du XVI ^e siècle	225
<i>Dávid, Zoltán</i> : Les poèmes inconnus d'Anna Telegdy (1591–1635)	240
<i>Szelestei N., László</i> : Deux poèmes écrits en hongrois de 1609	250
<i>Penke, Olga</i> : Un fragment inédit de György Bessenyei	255
Revue	
Gerics, József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban (L'Eglise, l'Etat et les mentalités en Hongrie au Moyen Age) (<i>Bertiényi, Iván</i>)	259
Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába (Introduction dans la philologie de la littérature ancienne hongroise) (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	264
Borsa, Gedeon: Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat: 15–17. század (Ecrits sur l'histoire de livres, I, L'imprimerie hongroise du XV ^e au XVII ^e siècle) (<i>V. Ecsegy, Judit</i>)	266
Ojtozi, Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik, A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik (Les livres imprimés à l'étranger de la Bibliothèque Universitaire de Debrecen entre 1601 et 1699 et leurs possesseurs) (<i>Németh, S. Katalin</i>)	270
Elemzések, tanulmányok Batsányi Jánosról (Analyses et études sur János Batsányi) (<i>Debreczeni, Attila</i>)	273
„D. T. úr X.-ben”. Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról («Monsieur T. D. à X»). Etudes et documents sur Tibor Déry) (<i>Egri, Péter</i>)	275
Utasi, Csaba: Vér és sebek. Tanulmányok, kritikák (Sang et blessures. Etudes, critiques) (<i>Fried, István</i>)	279
Láncz, Irén: Szó, szöveg, jelentés. Szövegteni és stilisztikai elemzések (Mot, texte, signification. Analyses textologiques et stylistiques) (<i>Büky, László</i>)	282

„erőszak és erőszak között van különbség 's vannak erőszakok, a' mellyek olly kedvesek, hogy minekutána meg vannak téve, 's látjuk, hogy nem estek rosszul, még örülünk is, hogy elkövetettek.«”

„Utóvégre a Petőfi Társaságban és a Kisfaludy Társaságban [...] a százszor megunt tagokon kívül női hallgatóság is összegyülekezik [...]«”

„Az irodalomtörténeti dolgozatok többsége a maga pozícióját továbbra is a kánonrendszerbe bekerült író pártján jelöli ki.”

„A legcélszerűbbnek [...] tűnt [...] azoknak a választóvonalaknak a figyelmen kívül hagyása, amelyeket egy kanonizáló hajlamú vagy a műveket leginkább esszenciális létmódjukban kedvelő irodalomtörténet saját szakterülete köré húz, kirekesztve ezáltal a művelődés-, az ízlés-, az olvasástörténetet vagy egyéb, nem szűkebb értelemben irodalminak minősített tudományágakat. Az ilyen irodalomtörténet a rokontudományokat többnyire saját lerakatának tekinti, ide sorolja át a ma »kisebbnek« tekintett, de a korszakukban közkedvelt szerzőket és műveket, irodalomszociológiai, művelődéstörténeti, társadalom- vagy ízléstörténeti tárgyként kezelve őket.”

„Én részemről azt tartom Debreczeniségnek – írja Kazinczy 1806 végén Szentgyörgyi Józsefnek –, midőn valaki [...] vitatja, hogy a' dolog nem Erscheinung, hanem Ding an sich selbst, 's nem csendesen vitatja mint a' subjectivie igazat látó, hanem kárhözhatva azt, a' ki másként ítél, 's magának tetszésében vad röhögésekre fakadva azok ellen, a' kiknek az másképpen látszik holott az azoknak stúdiuma, nem az övé.«”

„Laky eredetileg a Debreczeni Ellenőr munkatársa volt, két színművét játszották Debrecenben, a fővárosba települve a Magyar Géniuszbán, az Ország-Világban, a Képes Családi Lapokban publikált rendszeresen tárcákat, cikkeket, később rendőri pályára lépett, s kiterjedt szakirodalmi tevékenységet folytatott.”

„Mindeközben a kutatási módszer és az elméleti háttér közelebbi megnevezése azért ütközik nehézségekbe, mert egy induktív menetű, gyakorló irodalomtörténet számára – bármilyen hasznos tanulságokat vonhat is le az a különböző elméleti iskolák tapasztalataiból – az irányzatok vitáiba történő belebocsátkozás, főképpen pedig az egyetlen irányzat melletti elköteleződés alapján véve természetlennek bizonyul. [...] a »mátrixokat« megkerülő szabadpálya, melyet Richard Rorty nyomán Jonathan Culler egyszerűen csak »az elméletnek« nevez, felszabadítóbb hatású lehet az irodalomtörténeti praxison belül.”

„Igaz, hogy »Bogdanovics György« már nem gyűjt irodalmi estélyekre a Drexler vendéglőbe az ismeretségre vágyó úrhölgyeket, de viszont néhány lépésnyire onnan Ady Endre iszik a Három Hollóban, mint egy elátkozott.”

„Ottlik műve nem az élet zürzavarában reménytelenül magukba zárkózó és a saját belső függetlenségüket védelmezgető hősökről szól, hanem – hogy a regény által használt példázat kissé sejtelmes képeit használjuk – bizonyos, »földi életre áttért halak« evilági csodáit mondja el, akik már itt a földön is egy csillagokba írt átfogó törekvést képviselnek...” „Az 1957-es Lukács-fürdő teraszán napozó »fiatal és öreg honfitársak« már a tertullianusi, ókeresztény szimbolika értelmében is »kinn vannak a vízből«, és a krisztusi, földi létezés áldozatokkal teli, nehéz szakmáját gyakorolják.”

